

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

**ВІСНИК
Харківського
національного
університету
внутрішніх справ**

Збірник наукових праць

Засновник і видавець –
Харківський національний університет внутрішніх справ

Виходить 4 рази на рік
Заснований у грудні 1995 р.

**№ 1 (108) 2025
Частина 1**

Харків 2025

*Збірник належить до категорії «Б»
Переліку наукових фахових видань
України (наказ Міністерства освіти
і науки України від 17.03.2020 № 409)
і є фаховим з юридичних наук
(наказ МОН України від 06.03.2015
№ 261) та з психологічних наук (на-
каз МОН України від 27.04.2023 № 491)*

Рекомендовано
до друку та до поширення
через мережу Інтернет
Вченою радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ,
протокол № 11 від 27.03.2025

Редакційна колегія:

Музичук О. М. – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Харківський національний університет внутрішніх справ) – головний редактор; **О. В. Джафарова** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС) – заступник головного редактора; **А. С. Надопта** – канд. юрид. наук (ХНУВС) – відповідальний секретар; **О. С. Бакумов** – д-р юрид. наук, проф. (Верховна Рада України); **І. О. Бандурка** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **В. І. Барко** – д-р психол. наук, проф. (ХНУВС); **Ю. Ю. Бойко-Бузиль** – д-р психол. наук, проф. (Державний науково-дослідний інститут МВС України); **С. М. Бортник** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **І. В. Бригадир** – канд. юрид. наук (ХНУВС); **О. В. Брусакова** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **К. А. Бугайчук** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **М. Ю. Бурдін** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **А. В. Войціховський** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Є. О. Гладкова** – д-р юрид. наук, старш. дослідник (ХНУВС); **Г. І. Глобенко** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. М. Головка** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна); **Т. І. Гудзь** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **С. М. Гусаров** – д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України, засл. юрист України (ХНУВС); **П. ван Дайне** – д-р філософії, проф. (Утрехтський університет, Нідерланди); **А. І. Денисов** – канд. юрид. наук (ХНУВС); **О. О. Євдокімова** – д-р психол. наук, проф. (ХНУВС); **О. О. Житний** – д-р юрид. наук, проф. (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна); **В. Г. Жорнокуй** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Ю. М. Жорнокуй** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **О. А. Зайцев** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **В. В. Кікінчук** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Д. Ю. Кондратов** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **В. В. Лазарев** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **К. Б. Левченко** – д-р юрид. наук, канд. філософ. наук, проф. (Кабінет Міністрів України); **І. А. Логвиненко** – канд. істор. наук, доц. (ХНУВС); **С. С. Лукаш** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (ХНУВС); **М. І. Марчук** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. С. Медведєв** – д-р психол. наук, проф. (Національна академія внутрішніх справ); **К. Ю. Мельник** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **Н. Е. Мілорадова** – д-р психол. наук, проф. (ХНУВС); **І. С. Нечитайло** – д-р соц. наук, проф. (ХНУВС); **Ю. В. Орлов** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **І. В. Панова** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Є. Ю. Подорожний** – д-р юрид. наук, ст. наук. співробітник (ХНУВС); **Я. С. Пономаренко** – канд. психол. наук (ХНУВС); **В. Б. Пчелін** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. В. Пчеліна** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. Д. Пчолкін** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. В. Романюк** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. Ю. Сааманова** – д-р юрид. наук, проф., засл. працівник освіти України (ХНУВС); **Д. Сігаль** – проф., д-р кримінології (Утрехтський університет, Нідерланди); **С. О. Салпаченко** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. В. Сокурєнко** – д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України, засл. юрист України (ХНУВС); **Т. Спаленс** – проф., д-р кримінології (Тільбурзький університет, Нідерланди); **Р. А. Степанюк** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **О. С. Устименко** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Т. Г. Фоміна** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **С. О. Шатрава** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **Д. В. Швець** – д-р юрид. наук, доц., засл. працівник освіти України (Одеський державний університет внутрішніх справ); **В. В. Шендрик** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого); **О. Р. Шишка** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **А. М. Шулєга** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. М. Шуміло** – канд. юрид. наук, проф. (ХНУВС); **О. О. Южно** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **М. Ягєр** – д-р філософії, проф. кримінології (Інститут кримінології Люблянського університету, Словенія); **А. М. Ященко** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС).

© Харківський національний університет
внутрішніх справ, 2025

MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF UKRAINE

BULLETIN of Kharkiv National University of Internal Affairs

Collection of scientific papers

Founder and publisher –
Kharkiv National University of Internal Affairs

The frequency: 4 issues per year

Founded in December, 1995

No. 1 (Vol. 108) 2025

Part 1

Kharkiv 2025

The collection belongs to the category “B” of the List of scientific professional editions of Ukraine (order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated from March 17, 2020, No. 409) and is a professional edition in the field of juridical science and psychological sciences

Recommended for publishing and distribution through Internet by the Academic Council of Kharkiv National University of Internal Affairs, protocol No. 11 dated from March 27, 2025

Editorial Board:

Muzychuk O. M. – Doctor of Juridical Sciences (J.S.D.), Prof., Honored Lawyer of Ukraine (Kharkiv National University of Internal Affairs) – Chief Editor; **O. V. Dzhaferova** – J.S.D., Prof. – Deputy Editor; **L. S. Nadopta** – Ph.D. (KhNUA) – Executive Secretary; **O. S. Bakumov** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **I. O. Bandurka** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUA); **V. I. Barko** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (KhNUA); **Yu. Yu. Boiko-Buzyl** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine); **S. M. Bortnyk** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **O. V. Brusakova** – J.S.D., Associate Prof. KhNUA; **I. V. Bryhadyr** – Ph.D. (KhNUA); **K. L. Buhachuk** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **M. Yu. Burdin** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **A. I. Denysov** – Ph.D. (KhNUA); **P. C. van Duyne** – Doctor of Philosophy, Prof. (Utrecht University, Netherlands); **T. H. Fomina** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **T. I. Gudz** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **Ye. O. Hladkova** – J.S.D., Senior Researcher (KhNUA); **H. I. Hlobenko** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **O. M. Holovko** – J.S.D., Prof., Honored Lawyer of Ukraine (V. N. Karazin Kharkiv National University); **S. M. Husarov** – J.S.D., Prof., Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine (KhNUA); **M. Jager** – Doctor of Philosophy, Prof. (Institute of Criminology of Ljubljana University, Slovenia); **V. V. Kikinchuk** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **D. Yu. Kondratov** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **V. V. Lazarev** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **K. B. Levchenko** – J.S.D., PhD in Philosophy, Prof. (Cabinet of Ministers of Ukraine); **I. A. Lohvynenko** – Ph.D. of Historical Science, Associate Prof. (KhNUA); **S. S. Lukash** – J.S.D., Prof., Honored Lawyer of Ukraine (KhNUA); **M. I. Marchuk** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **V. S. Medvediev** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (National Academy of Internal Affairs); **K. Yu. Melnyk** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **N. E. Miloradova** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (KhNUA); **I. S. Nechitailo** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (KhNUA); **Yu. V. Orlov** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **I. V. Panova** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **Ye. Yu. Podorozhnii** – J.S.D., Senior Research (KhNUA); **Ya. S. Ponomarenko** – Candidate of Psychological Sciences (KhNUA); **V. B. Pchelin** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUA); **O. V. Pchelina** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **V. D. Pcholkin** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **V. V. Romaniuk** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **O. Yu. Salmanova** – J.S.D., Prof., Honored Worker of Education of Ukraine (KhNUA); **S. O. Shatrava** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **V. V. Shendryk** – J.S.D., Prof., Honored Lawyer of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University); **D. V. Shvets** – J.S.D., Associate Professor, Honored Worker of Education of Ukraine (Odesa National University of Internal Affairs); **A. M. Shulha** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUA); **O. M. Shumilo** – Ph.D., Prof. (KhNUA); **O. R. Shyshka** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **D. Siegel** – Prof., Doctor of Criminology (Utrecht University, Netherlands); **S. O. Slipchenko** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUA); **V. V. Sokurenko** – J.S.D., Prof., Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine (KhNUA); **T. Spapens** – Prof., Doctor of Criminology (Tilburg University, Netherlands); **R. L. Stepaniuk** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **O. S. Ustymenko** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **A. V. Voitsikhovskiy** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **A. M. Yashchenko** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **O. O. Yevdokimova** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (KhNUA); **O. O. Yukhno** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **O. L. Zaitsev** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **Yu. M. Zhornokui** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **V. H. Zhornokui** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **O. O. Zhytnyi** – J.S.D., Prof. (V. N. Karazin Kharkiv National University).

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА; ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОВИЗНАВСТВО; ІСТОРІЯ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ

Греченко В. А.

Правове регулювання безпеки дорожнього руху
в Українській РСР в середині 1960-х років 13

Малюгіна О. К.

Харківське юридичне товариство: історія становлення
та основні напрями діяльності..... 23

Самбор М. А.

Право на свободу мирних зібрань у світлі верховенства права:
конвергенція та взаємовплив 33

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Філіпська Н. О.

Забезпечення права на повагу до гідності осіб
з обмеженими можливостями 48

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ НАПРЯМ У СФЕРІ ПРИВАТНОГО ПРАВА

Гофельд Г. С.

Порівняльно-правовий аналіз категорій «зловживання правом» і
«зловживання свободою договору» (франдуаторний правочин)..... 63

Жорнокуй Ю. М.

Штучний інтелект: охорона та захист прав людини (етичний аспект) .. 71

Кухарев О. Є.

Модифікація права на квартиру у складі спадщини
в сучасних умовах 84

Мороз О. В.

Поняття та види судових рішень у цивільному
процесуальному праві 99

Сліпченко С. О., Сліпченко А. С.

Правовий режим цифрових речей крізь призму європейських
стандартів..... 109

Ходєєва Н. В.

Право людини на репродуктивне відтворення: постмортальне
використання, зберігання кріоконсервованих матеріалів 123

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Древаль Ю. Д.

Механізми реалізації принципів соціального діалогу
в діяльності Міжнародної організації праці.....136

Іванов Ю. Ф.

Моніторинг отримання грошової допомоги постраждалими
внаслідок військової агресії працівниками об'єктів критичної
інфраструктури 146

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО

Бугайчук К. Л.

Підвищення ефективності планування та контролю
як ключових складових процесу публічного адміністрування
в системі МВС України 162

Колеснікова М. В., Лемешенко А. В.

Адаптація адміністративного судочинства до безпекових
викликів в умовах воєнного стану 175

Колобиліна О. О.

Аналіз практик кадрового забезпечення митних органів Польщі
та Франції: адаптація до українських реалій 190

Маркова О. О., Петренко А. В.

Історико-доктринальний аналіз німецької адміністративної
процедури 204

Савченко Р. А.

Адміністративна відповідальність страхових компаній
за порушення у сфері медичного страхування.....213

Селюков В. С.

Сутність і зміст поняття адміністративно-правових (організаційно-
правових) засад діяльності у певній сфері в Україні.....226

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Кавун С. М., Басиста Ю. О.

Псевдovolонтерство у воєнний час: актуальна проблема
сьогодення.....238

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Беседіна І. О.

Методи судово-експертного дослідження кодеїну
у складі комбінованих лікарських засобів 250

Грібов М. Л.	
Захист відомостей про оперативно-розшукову діяльність у площині забезпечення інформаційної безпеки держави	264
Гусева В. О., Коломойцев М. М.	
Техніко-криміналістичне забезпечення діяльності захисника у кримінальному провадженні	275
Ємець І. О.	
Зміст представництва інтересів юридичної особи, яка є потерпілою у кримінальному провадженні	285
Заяць К. Д., Заяць Д. Д.	
Новий підхід до криміналістичної класифікації шахрайств	295
Ковальов Ю. Ю.	
Стан наукової розробленості проблематики використання спеціальних знань під час розслідування контрабанди	305
Криворучко Н. В., Кириченко Т. С.	
Аспекти класифікації та експертизи сигарет при проведенні судової товарознавчої експертизи	317
Попов В. Ю.	
Сучасні підходи до типізації окремих криміналістичних методик	330
Собакарь Є. М., Кулик Я. О.	
Особливості проведення судової товарознавчої експертизи товарів для спорту і туризму	341
Соловійова О. Є.	
Застосування практики рішень Європейського суду з прав людини у кримінальному провадженні України	354
Суп Є. Ю.	
Криміналістична характеристика кримінальних правопорушень проти правосуддя, що вчиняються професійними учасниками судочинства	365
Таркан О. М.	
Історичні передумови формування криміналістичного вчення про нейтралізацію протидії розслідуванню	376
Тищенко Г. В., Кравченко Р. В.	
Особливості класифікації дитячих фарб для судової товарознавчої експертизи	389
Улибіна Л. Ю., Гарбуз М. В.	
Особливості класифікації рослинних замінників м'яса під час проведення судової товарознавчої експертизи	404
Усатий В. О.	
Форми спеціальних знань, що використовуються під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності	416

Шеліховська І. Ю.

Прокурорський нагляд за проведенням негласних
слідчих (розшукових) дій під час розслідування наркозлочинів 428

Щербаківський М. Г., Коломійцев С. О.

Експертні інформаційні технології у збиранні
та дослідженні комп'ютерних даних 439

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ НАПРЯМ

Гончаренко Л. Л.

Становлення діяльності Ради Європи з питань захисту прав
і свобод людини 453

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

Барко В. І., Євдокімова О. О., Остапович І. П.

Оптимізація психологічного вивчення персоналу поліції
ювенальної превенції з метою здійснення професійного добору
і призначення осіб на посади.....467

Тамарін С. В.

Фізичні тренування як фактор психологічної реабілітації
та реадaptaції військових.....484

Харченко С. В., Колдашов О. В.

Соціальний інтелект та особливості прийняття управлінських
рішень здобувачами вищої освіти, які навчаються
за спеціальністю «Правоохоронна діяльність» 494

НАШІ АВТОРИ 502

ДО УВАГИ АВТОРІВ..... 507

Періодичні наукові видання Харківського національного
університету внутрішніх справ 507

CONTENT

THEORY AND PHILOSOPHY OF LAW; COMPARATIVE LAW; HISTORY OF LAW AND STATE

Grechenko V. A.

Legal regulation of road safety in the Ukrainian SSR
in the mid-1960s (*Ukr*) 13

Maliutina O. K.

Kharkiv Law Society: history of creation and main areas of activity (*Ukr*) 23

Sambor M. A.

The right to the freedom of peaceful assembly under the rule of law:
convergence and mutual implementation (*Ukr*) 33

CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Filipska N. O.

Ensuring the right to respect for the dignity of the persons
with disabilities (*Ukr*) 48

CIVIL LAW AND CIVIL PROCEDURE; FAMILY LAW; INTERNATIONAL AND LEGAL DIRECTION IN THE SPHERE OF PRIVATE LAW

Hofeld H. S.

Comparative legal analysis of the categories of “abuse of rights”
and “abuse of freedom of contract” (fraudulent transaction) (*Ukr*) 63

Zhornokui Yu. M.

Artificial intelligence: protection and defence of human
rights (ethical aspect) (*Ukr*) 71

Kukhariev O. Ye.

Modification of the right to an apartment as part of succession
in modern conditions (*Ukr*) 84

Moroz O. V.

The concept and types of court decisions in civil procedural law (*Ukr*) 99

Slipchenko S. O., Slipchenko A. S.

The legal regime of digital assets in the context
of European standards (*Ukr*) 109

Khodieieva N. V.

The human right to reproduction: postmortem use and storage
of cryopreserved materials (*Ukr*) 123

LABOR LAW; SOCIAL GUARANTEEING LAW

Dreval Yu. D.

Mechanisms for implementing the principles of social dialogue
in the activities of the International Labour Organization (*Ukr*) 136

Ivanov Yu. F.

Monitoring the financial assistance received by the critical
infrastructure employees affected by the military aggression (*Ukr*) 146

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCEDURE; FINANCIAL LAW

Buhaichuk K. L.

Improving the efficiency of planning and control as key
components of the public management process in the system
of the MIA of Ukraine (*Ukr*) 162

Kolesnikova M. V., Lemeshenko A. V.

Administrative proceedings adaptation to security challenges
under martial law (*Ukr*) 175

Kolobylina O. O.

An analysis of staffing practices of Polish and French customs
authorities: adaptation to Ukrainian realities (*Ukr*) 190

Markova O. O., Petrenko A. V.

Historical and doctrinal analysis of the German administrative
procedure model (*Ukr*) 204

Savchenko R. A.

Administrative liability of insurance companies for violations
in the field of health insurance (*Ukr*) 213

Seliukov V. S.

The essence and content of administrative and legal (organisational
and legal) principles of activity in a particular area in Ukraine (*Ukr*) 226

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL LAW

Kavun S. M., Basysta Yu. O.

Pseudo-volunteering in wartime: a topical issue of today (*Ukr*) 238

CRIMINAL PROCEDURE AND CRIMINALISTICS; FORENSIC EXAMINATION; OPERATIVE AND SEARCH ACTIVITY

Besedina I. O.

Methods of forensic examination of codeine in combination drugs (*Ukr*) 250

Hribov M. L.	
Protection of data on operational and investigative activities in terms of ensuring the state's information security (<i>Ukr</i>)	264
Husieva V. O., Kolomoitsev M. M.	
Technical and forensic support of a defence counsel in criminal proceedings (<i>Ukr</i>)	275
Iemets I. O.	
Content of the interests representation of a legal entity that is a victim in criminal proceedings (<i>Ukr</i>)	285
Zaiats K. D., Zaiats D. D.	
A new approach to the forensic classification of fraud (<i>Ukr</i>)	295
Kovalov Yu. Yu.	
The state of scientific research on the use of specialist knowledge in smuggling investigations (<i>Ukr</i>)	305
Kryvoruchko N. V., Kyrychenko T. S.	
The aspects of classification and examination of cigarettes in the course of forensic commodity examination (<i>Ukr</i>)	317
Popov V. Yu.	
Modern approaches to the typification of certain forensic techniques (<i>Ukr</i>)	330
Sobakar Ye. M., Kulyk Ya. O.	
Peculiarities of forensic commodity expertise of goods for sports and tourism (<i>Ukr</i>)	341
Soloviova O. Ye.	
Application of the European Court of Human Rights case law in the criminal proceedings in Ukraine (<i>Ukr</i>)	354
Sup Ye. Yu.	
Forensic characteristics of criminal offences against justice committed by professional participants in legal proceedings (<i>Ukr</i>)	365
Tarkan O. M.	
Historical background to the formation of the forensic doctrine on neutralising investigation counteraction (<i>Ukr</i>)	376
Tyshchenko G. V., Kravchenko R. V.	
Features of the children's paints classification for forensic examination (<i>Ukr</i>)	389
Ulybina L. Yu., Harbuz M. V.	
Peculiarities of plant-based meat substitutes classification in the course of forensic commodity examination (<i>Ukr</i>)	404
Usatii V. O.	
Forms of specialist knowledge applied in the criminal investigation of offences in the field of economic activity (<i>Ukr</i>)	416

Shelikhovska I. Yu.

Prosecutorial supervision of covert investigative (search) actions
during the investigation of drug-related crimes (*Ukr*) 428

Shcherbakovskiy M. H., Kolomiitsev S. O.

Expert information technology in the collection and analysis
of computer data (*Ukr*) 439

INTERNATIONAL AND LEGAL AREA

Honcharenko L. L.

Establishment of the Council of Europe's activities on the protection
of human rights and freedoms (*Ukr*) 453

PSYCHOLOGICAL SCIENCES

Barko V. I., Yevdokimova O. O., Ostapovych I. P.

Optimisation of psychological assessment of juvenile
prevention police personnel for the purpose
of professional selection and appointment (*Ukr*) 467

Tamarin S. V.

Physical training as a factor of psychological rehabilitation
and readaptation of military personnel (*Ukr*) 484

Kharchenko S. V., Koldashov O. V.

Social intelligence and peculiarities of managerial decision-making
by higher education students studying in the speciality
“Law Enforcement” (*Ukr*) 494

OUR AUTHORS (*UKR*) 502

TO AUTHORS' ATTENTION (*UKR*) 507

of Kharkiv National University of Internal Affairs (*Ukr*) 507

ТЕОРІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА; ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОВИЗНАВСТВО; ІСТОРІЯ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ

УДК 351.74.08(477)«196»

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.1.01>

Володимир Анатолійович Греченко,

*доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра гуманітарних дисциплін та українознавства (завідувач);*

 <https://orcid.org/0000-0002-6046-0178>,
e-mail: grechenko18@gmail.com

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР В СЕРЕДИНІ 1960-х РОКІВ

У 1960-ті роки проблема безпеки дорожнього руху в Україні набула великого соціального значення та державної ваги. Це було пов'язано зі значним зростанням кількості авто- і мототранспорту, тобто зі збільшенням інтенсивності руху на дорогах, наслідком чого стало збільшення кількості дорожньо-транспортних пригод. Найбільше було зафіксовано порушень правил проїзду перехресть, а також правил обгону та маневрування. Саме в цей період були запроваджені єдині для всієї держави Правила руху вулицями і дорогами та набув чинності новий Державний стандарт «Знаки та покажчики дорожні». Остаточню були ліквідовані відділи регулювання вуличного руху, а їхні функції передані до Державної автомобільної інспекції.

Ключові слова: Україна, 1960-ті роки, Міністерство охорони громадського порядку, міліція, адміністративна діяльність, безпека дорожнього руху.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Проблема забезпечення та покращення безпеки дорожнього руху була, є і буде гостроактуальною для будь-якої держави з того часу, як було винайдено автомобіль. Це спричинено значним зростанням за останні десятиліття кількості джерел підвищеної небезпеки, насамперед транспортних засобів, та підвищенням конкретних вимог до осіб, які керують ними. На нинішньому етапі соціально-економічного розвитку в Україні гостро стоїть питання запобігання аварійності, дорожньо-транспортному травматизму та смертності, оскільки наша держава за рівнем смертності від дорожньо-транспортних пригод посідає п'яте місце в Європі, що є високим негативним показником. Слід зазначити, що у сфері профілактики дорожньо-транспортних

пригод у країні накопичено значний позитивний досвід, корені якого сягають, зокрема, 1960-х років.

Стан дослідження проблеми

Досліджувана проблема знайшла своє певне висвітлення в докторських дисертаціях С. М. Гусарова [1], Т. О. Гуржія [2], монографіях Б. Ю. Бурбелі, А. П. Головіна, С. І. Саєнка [3] та Л. І. Сопільника [4], змістовній методичній розробці В. І. Вариводи, Д. А. Євдокимова, В. Г. Сюравчика, О. М. Жука, І. І. Риндюка [5], кандидатських дисертаціях Д. Д. Бойка [6], С. І. Будника [7], Л. Ю. Веселової [8], О. С. Петренка [9], статті В. А. Греченка і С. І. Суботи [10]. Але в усіх них (за винятком останньої статті) розглядаються теоретико-правові та практичні аспекти проблеми забезпечення безпеки дорожнього руху, як правило, на сучасному етапі, а історико-правничий аспект цієї теми фактично не розглядається або лише згадується.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в тому, щоб проаналізувати історичний досвід діяльності міліції республіки щодо забезпечення безпеки дорожнього руху в 1960-ті роки. Поставлена мета передбачає вирішення таких завдань:

- визначити основні напрями діяльності міліції Української РСР щодо профілактики безпеки дорожнього руху;
- проаналізувати нормативно-правове регулювання діяльності Державної автомобільної інспекції у вказаний період;
- охарактеризувати види адміністративно-правових засобів забезпечення дорожнього руху.

Наукова новизна дослідження

Вперше в історико-правничій літературі розкрито основні аспекти діяльності міліції УРСР щодо профілактики, забезпечення та посилення безпеки дорожнього руху в республіці у 1960-ті роки. Узагальнено головну мету і першочергові напрями політики держави щодо забезпечення безпеки дорожнього руху на вказаному етапі історичного розвитку країни. Дістав подальшого розвитку науковий підхід до забезпечення безпеки дорожнього руху в історичному ракурсі. Ці проблеми вивчалися комплексно, з урахуванням системних взаємозв'язків та в контексті стратегічного планування, правового й організаційного забезпечення діяльності органів міліції у досліджуваній період.

Виклад основного матеріалу

Важливим напрямом роботи міліції в 1960-ті роки залишалося запобігання дорожньо-транспортним пригодам та боротьба з порушеннями правил дорожнього руху. Ці проблеми ще більше актуалізувалися з роками, оскільки виробництво транспортних засобів у СРСР у

1950–1970 роках, зокрема й у досліджуваній період, значно зросло, що видно з таблиці 1.

Таблиця 1

**Зростання виробництва транспортних засобів у СРСР
у 1950–1970 роках¹**

Рік	Автомобілі вантажні, тис. шт.	Автомобілі легкові, тис. шт.	Авто- буси, тис. шт.	Тролей- буси, шт.	Мотоцикли і моторолери, тис. шт.
1950	294,402	64,554	3,939	171	123,1
1960	362,008	138,822	22,761	610	552,7
1970	524,507	344,248	47,363	2238	833

Як бачимо, виробництво вантажних автомобілів за цей час збільшилося в 1,8 раза, легкових – у 5,3 раза, автобусів – у 12 разів, тролейбусів – у 13 разів, мотоциклів та моторолерів – у 6,8 раза, що було дуже значним зростанням, а отже, ускладнило ситуацію на дорогах.

У конкретних обставинах поширення та посилення адміністративно-командних методів управління державою, які настали після завершення періоду часткової лібералізації радянського політичного режиму та поступового згортання «відлиги» (після 1964 року), кількість завдань, що покладалися на Державну автомобільну інспекцію (далі – ДАІ), постійно збільшувалася, а загальна система забезпечення безпеки дорожнього руху, яка сформувалася до першої половини 1960-х років, уже не справлялася з новими завданнями, які виникли у зв'язку зі збільшенням інтенсивності насамперед автомобільного руху. Безпека дорожнього руху в цей історичний відрізок часу все більше ставала соціальною проблемою першочергової державної важливості, яка вимагала нових комплексних заходів. І такі заходи почали поступово впроваджуватися. Ще в першій половині 1960-х років набули чинності єдині для всієї держави Правила руху вулицями і дорогами, 1 липня 1963 року був запроваджений новий Державний стандарт 10807-64 «Знаки та покажчики дорожні», а також єдиний стандарт на розпізнавальний знак для транспортних засобів, що беруть участь у міжнародному русі. У середині 1960-х років відбувалася ліквідація відділів регулювання вуличного руху, а їхні повноваження були передані до ДАІ.

¹ Виробництво автомобілів в СРСР. URL: <https://su90.ua/automotive.html> (дата звернення: 13.01.2025).

28 жовтня 1963 року Рада Міністрів Української РСР затвердила Положення про Державну автомобільну інспекцію Міністерства охорони громадського порядку УРСР, у якому були окреслені основні цілі та завдання цього органу.

Цим документом було передбачено, що ДАІ входить до складу органів міліції Міністерства охорони громадського порядку Української РСР і покликана забезпечувати безпеку руху транспорту та пішоходів на вулицях і дорогах, сприяти покращенню технічного стану автотранспорту та вести його кількісний і якісний облік [11, с. 31].

Крім того, конкретно визначалися права державних автомобільних інспекторів. Вони могли:

а) безперешкодно відвідувати транспортні господарства, давати керівникам зазначених господарств рекомендації щодо проведення заходів із запобігання аварійності та утримання транспортних засобів у справному стані;

б) зупиняти транспортні засоби, вимагати від осіб припинення порушень правил руху, накладати на порушників у передбачених законом випадках адміністративні стягнення;

в) усувати від керування транспортними засобами осіб, які перебувають у нетверезому стані, які не мають права керувати цим видом транспортних засобів, які грубо порушують правила руху;

г) забороняти експлуатацію транспортних засобів, технічний стан яких загрожує безпеці руху, або транспортних засобів, що не мають пристроїв для придушення перешкод радіоприйманню, а також автомобілів із несправними або неопломбованими спідометрами чи з шинами, що підлягають ремонту для відновлення (із зняттям, у разі необхідності, номерних знаків до усунення несправностей).

Доволі цікавою була шкала накладення штрафів за порушення правил, що забезпечували безпеку руху автотранспорту і міського електротранспорту, та правил користування цими видами транспорту. Співробітники ДАІ могли накладати адміністративні штрафи в таких розмірах: міліціонери-регулювальники – до 50 копійок, інспектори дорожнього нагляду – до 3 рублів, державні автомобільні інспектори – до 10 рублів (на той час це була вже досить значна сума!), начальники відділів (відділень) ДАІ – до 30 рублів (на посадових осіб). Штрафи в розмірі до 1 рубля стягувалися на місці¹. Така

¹ Положення про Державну автомобільну інспекцію Міністерства охорони громадського порядку УРСР // Міністерство внутрішніх справ України: події, керівники, документи та матеріали (1917–2017 рр.): наук. вид. : у 6 т. / авт. кол.: М. Г. Вербенський, О. Н. Ярмиш, В. О. Криволапчук та ін. ; за заг. ред. А. Б. Авакова. Київ ; Харків : Мачулін, 2016. Т. 6: Міністерство внутрішніх справ – Міністерство охорони громадського порядку Радянської України в

система створювала передумови для зловживань та корупції серед працівників ДАІ.

Саме в 1960-ті роки почалося впровадження індикаторних трубок для виявлення ступеня алкогольного сп'яніння водіїв, почалося будівництво перших стаціонарних постів нагляду за дотримання правил дорожнього руху на замських дорогах. Були спроектовані та вироблені перші екзаменаційні апарати для оцінювання теоретичних знань тих, хто прагнув отримати водійське посвідчення.

30 вересня 1963 року Президією Верховної Ради СРСР було ухвалено Указ «Про адміністративну відповідальність за порушення Правил руху вулицями та дорогами Союзу РСР». Згідно з ним за ці порушення могли накладати адміністративні штрафи в таких розмірах:

а) за випуск на лінію технічно несправних транспортних засобів, за допуск до керування транспортними засобами водіїв у нетверезому стані або без відповідного посвідчення на право керування ними, за нежиття заходів щодо своєчасної заборони або обмеження руху транспорту і пішоходів на окремих ділянках вулиць та доріг, якщо їх використання загрожує безпеці руху, – до 30 рублів (на посадових осіб);

б) за керування транспортними засобами з несправностями, що загрожують безпеці руху; за порушення правил перевезення людей на вантажних автомобілях; за експлуатацію транспортних засобів, які не зареєстровані у встановленому порядку в ДАІ або з яких знято номерні знаки; за керування транспортними засобами особами, які не мають відповідних посвідчень на право керування або позбавлені водійського посвідчення; за передачу керування транспортними засобами особам, які не мають відповідних посвідчень на право керування або перебувають у нетверезому стані; за інші грубі порушення правил руху, які спричинили чи могли спричинити тяжкі наслідки, – до 10 рублів. Штрафи, що накладалися в адміністративному порядку за зазначені дії, не мали застосовуватися в разі, коли винні особи, відповідно до чинного законодавства, підлягали кримінальній відповідальності¹.

період десталінізації та подальших реорганізацій (5 березня 1953 р. – грудень 1968 р.). С. 680–682.

¹ Перелік порушень правил руху по вулицях і дорогах Союзу РСР, які тягнуть за собою накладення штрафів в адміністративному порядку : від 30.09.1963 // Міністерство внутрішніх справ України: події, керівники, документи та матеріали (1917–2017 рр.) : наук. вид. : у 6 т. / авт. кол.: М. Г. Вербенський, О. Н. Ярмиш, В. О. Криволапчук та ін. ; за заг. ред. А. Б. Авакова. Київ ; Харків : Мачулін, 2016. Т. 6: Міністерство внутрішніх справ – Міністерство охорони громадського порядку Радянської України в період десталінізації та подальших реорганізацій (5 березня 1953 р. – грудень 1968 р.). С. 677.

8 лютого 1964 року Президія Верховної Ради УРСР ухвалила Указ «Про посилення відповідальності водіїв автотранспорту і міського електротранспорту за пересування транспортними засобами у нетверезому стані та інші порушення правил безпеки руху транспорту». Ним було передбачено, що водії автототранспорту, зокрема й ті, які не є працівниками транспорту, а також водії міського електротранспорту за керування транспортними засобами в нетверезому стані позбавляються права керування транспортними засобами на строк до двох років. У разі повторного керування транспортними засобами в нетверезому стані протягом п'яти років винні особи позбавлялися права керування транспортними засобами на строк від двох до п'яти років. За грубі порушення правил руху водіями автототранспортних засобів, тролейбусів і трамваїв, а також за використання автомобілів і мотоциклів із метою особистої наживи винні особи могли бути позбавлені права керування цими видами транспортних засобів на строк до шести місяців.

Зазначені заходи адміністративного впливу не повинні були застосовуватися в разі, коли винні особи, відповідно до чинного тоді законодавства, підлягали кримінальній відповідальності. У разі, якщо власники автототранспортних засобів (крім мотоциклів), які належали їм на правах особистої власності, позбавлялися права керувати цими засобами, але продовжували користуватися ними, а також у разі повторного (протягом п'яти років) керування транспортними засобами в нетверезому стані, автототранспортні засоби могли бути вилучені у власників за постановою суду і в установленому порядку реалізовані з поверненням власникові виручених коштів, за вирахуванням витрат на реалізацію зазначених заходів¹.

Ухвалення цих нормативно-правових актів було дуже своєчасним, оскільки кількість порушень правил дорожнього руху в цей період залишалася доволі значною. Якою була ситуація у цій сфері на початку 1965 року, можна побачити з таких даних. Усього було виявлено 355 774 порушення правил руху та незаконного використання транспорту, допущені водіями. Порушення, пов'язані з перевищення швидкості руху транспорту, становили 10,1 % від загальної кількості порушень, порушення правил обгону та маневрування – 10,4 %; рух не правим боком вулиці, дороги – 3,7 %; порушення правил проїзду перехресть – 12,1 %; порушення правил проїзду залізничних переїздів –

¹ Про посилення відповідальності водіїв автотранспорту і міського електротранспорту за пересування транспортними засобами у нетверезому стані та інші порушення правил безпеки руху транспорту : Указ Президії Верховної Ради УРСР від 08.02.1964 // Історія міліції України в документах і матеріалах : у 3 т. / П. П. Михайленко, Я. Ю. Кондратьєв. Київ : Генеза, 1997. Т. 3. С. 427.

0,9 %; порушення правил користування світлом фар – 4,2 %; порушення правил зупинки та стоянки транспорту – 4,2 %; порушення правил перевезення людей на вантажних автомобілях – 4,3 %; керування транспортом у нетверезому стані – 2,1 %; керування транспортом без водійського посвідчення – 2,2 %; використання транспорту в особистих корисливих цілях – 1,1 %; інші порушення – 44,7 %.

За порушення правил руху було попереджено 100 890 осіб шляхом компостування талонів; піддано іспитам з правил дорожнього руху – 13 245 осіб, спрямовано матеріалів на розгляд колективів і товариських судів – 6 548 осіб, оштрафовано – 11 942 особи на суму 61 805 рублів. Отже, найпоширенішим заходом впливу, враховуючи ступінь порушення, було компостування талонів¹.

Як бачимо, найбільше було «інших порушень» – майже половина від загальної кількості. Але що це були за порушення в такій великій кількості? У звіті начальника ДАІ Міністерства охорони громадського порядку УРСР полковника міліції Микитюка, звідки ми взяли ці цифри, це чомусь не розшифровувалося. Друге місце посідали порушення правил проїзду перехресть, які завжди були дуже небезпечними, оскільки створювали безпосередню загрозу для життя учасників дорожнього руху. Третє – порушення правил обгону та маневрування.

Усього було виявлено 684 439 порушників правил дорожнього руху, зокрема: працівниками ДАІ-РВР та дорожніх відділень (ділянок) ДАІ – 89,3 %; дільничними уповноваженими та іншими працівниками міліції – 3,2 %; дружинниками, громадськими автоінспекторами та іншими представниками громадськості – 7,5 %. Із цих даних видно, що найбільший внесок у виявлення порушників дорожнього руху зробили працівники ДАІ, що було закономірним, адже це була їхня пряма функція.

Зростала кількість дорожньо-транспортних пригод зі смертельними наслідками. Так, у 1964 році на дорогах республіки загинуло 277 осіб, а лише за перший квартал 1965 року – вже 349. На першому місці за кількістю загиблих у першому кварталі 1965 року була Луганська область – 27 осіб, на другому – м. Київ – 24 особи, на третьому – Київська область – 22. Найменші показники смертельних випадків було зафіксовано в містах Дніпропетровськ, Львів, Донецьк, а також Чернігівська область – по 5 загиблих².

Органами міліції вживалися також заходи щодо запобігання дорожньо-транспортним пригодам. Серед них були організаційні та профілактичні заходи. Так, лише за перший квартал 1965 року

¹ ГДА МВС України (Галузевий держ. архів МВС України). Ф. 26. Оп. 1. Спр. 79. Арк. 15–16.

² ГДА МВС України. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 16. Т. 1. Арк. 8.

органами ДАІ УРСР було проведено 843 обласні, міські та районні наради автопрацівників з питань безпеки дорожнього руху, 1 491 нараду з керівниками автогосподарств на цю ж тематику, 1 443 бесіди з індивідуальними власниками автотранспорту щодо дотримання правил дорожнього руху, а також проведено 19 242 кіносеанси агіта-втомобілями на теми безпеки руху. Проведення агіткіносеансів було новим на той час методом, який викликав більший інтерес учасників і, очевидно, мав значніший ефект.

Висновки

Саме в 1960-ті роки проблема безпеки дорожнього руху в Українській РСР набула великого соціального значення та державної ваги. Це було пов'язано зі значним зростанням (у рази!) кількості авто- і мототранспорту, тобто зі збільшенням інтенсивності руху на дорогах, наслідком чого стало збільшення кількості дорожньо-транспортних пригод. Найбільше було зафіксовано порушень правил проїзду перехресть, а також правил обгону та маневрування. Саме в цей період були запроваджені єдині для всієї держави Правила руху вулицями і дорогами, набув чинності новий Державний стандарт «Знаки та покажчики дорожні», а також єдиний стандарт на розпізнавальний знак для транспортних засобів, що беруть участь у міжнародному русі. Остаточно були ліквідовані відділи регулювання вуличного руху, а їхні функції передані до ДАІ. Було ухвалено та оприлюднено Положення про Державну автомобільну інспекцію Міністерства охорони громадського порядку УРСР, у якому визначалися права та обов'язки її співробітників. Почалося впровадження індикаторних трубок для виявлення ступеня алкогольного сп'яніння водіїв, з'явилися перші стаціонарні пости ДАІ, які мали контролювати дотримання правил дорожнього руху на замських дорогах. Були запроваджені перші екзаменаційні апарати для оцінювання теоретичних знань кандидатів на отримання водійського посвідчення. У цей період неодноразово ухвалювалися нормативно-правові акти, які посилювали відповідальність за порушення правил дорожнього руху. За керування авто- і мототранспортом у нетверезому стані велика кількість водіїв у цей час була позбавлена права на керування, але найпоширенішим заходом покарання за порушення правил дорожнього руху було попередження шляхом компостування талонів. Крім того, матеріали за порушення спрямовувалися на розгляд трудових колективів і товариських судів, а з порушників стягувалися штрафи.

Список бібліографічних посилань: 1. Гусаров С. М. Адміністративно-юрисдикційна діяльність органів внутрішніх справ : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2009. 40 с. 2. Гуржій Т. О. Державна політика безпеки дорожнього руху: теоретико-правові та організаційні

засади : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Дніпропетровськ, 2011. 40 с. **3.** Бурбело Б. Ю., Головін А. П., Сасенко С. І. Безпека дорожнього руху: механізм адміністративно-правового регулювання взаємодії суб'єктів забезпечення : монографія. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2011. 272 с. **4.** Сопільник Л. І. Адміністративно-правове забезпечення безпеки дорожнього руху в Україні : монографія. Харків : Золота миля, 2012. 337 с. **5.** Забезпечення Національною поліцією безпеки дорожнього руху: правові та організаційні аспекти : метод. рек. / В. І. Варивода, Д. А. Євдокимов, В. Г. Сюравич та ін. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2019. 110 с. **6.** Бойко Д. Д. Адміністративно-деліктне забезпечення безпеки дорожнього руху в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Дніпропетровськ, 2015. 20 с. **7.** Будник С. І. Адміністративно-правове забезпечення протидії правопорушенням у сфері безпеки дорожнього руху : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2013. 20 с. **8.** Веселова Л. Ю. Адміністративно-правові гарантії безпеки дорожнього руху : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Одеса, 2016. 21 с. **9.** Петренко О. С. Забезпечення безпеки дорожнього руху та громадської безпеки підрозділами ДАІ МВС України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2014. 21 с. **10.** Греченко В. А., Субота С. І. Діяльність міліції щодо забезпечення безпеки дорожнього руху в 1950-х роках. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2024. № 2 (105), ч. 2. С. 11–22. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.01>. **11.** Греченко В. А. Основні аспекти реорганізації міліції на початку 1960-х рр. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2024. № 3 (106). С. 23–35. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.3.02>.

Надійшла до редколегії 23.01.2025

Прийнята до опублікування 01.03.2025

Grechenko V. A. Legal regulation of road safety in the Ukrainian SSR in the mid-1960s

In the 1960s, the problem of road safety in Ukraine acquired great social significance of state importance. This was due to a significant increase in the number of cars and motorcycles, that is, an increase in the intensity of traffic on the roads. This, in turn, led to an increase in the number of road accidents. The most common violations were violations of the rules of intersections, as well as violations of the rules of overtaking and maneuvering. It was during this period that uniform Rules for the entire state on streets and roads were adopted, a new standard "Road signs and indicators" came into force, as well as a single standard for a distinctive sign for vehicles participating in international traffic. The departments for regulating street traffic were finally liquidated, and their functions were transferred to the State Traffic Inspectorate. The introduction of indicator tubes to detect the degree of alcohol intoxication of drivers began, the first stationary traffic militia posts appeared, which were supposed to monitor compliance with traffic rules on country roads. The first examination devices

appeared to assess the theoretical knowledge of candidates for driver's licenses. For driving a car and motorcycle while intoxicated, a large number of drivers were deprived of the right to drive, but the most common punishment for violating traffic rules was a warning by composting tickets, materials for violations were sent to the consideration of labor collectives and comradesly courts, and fines were levied on violators. The main areas of activity of the executive branch in ensuring road safety include the technical improvement of cars and the creation of conditions for their high-quality technical maintenance, road construction and improving the equipment of roads with traffic management means, improving the training of drivers, and promoting road safety.

Keywords: Ukraine, 1960s, Ministry of Public Order, militia, administrative activities, road safety.

УДК 930.1:329.63(477)«1900/1905» DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.1.02>

Оксана Костянтинівна Малютіна,

кандидат історичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 5,
підготовче відділення (завідувач),
кафедра гуманітарних дисциплін та українознавства (доцент);

 <https://orcid.org/0000-0002-6641-8608>,
e-mail: maliutahipo@gmail.com

ХАРКІВСЬКЕ ЮРИДИЧНЕ ТОВАРИСТВО: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ

Статтю присвячено історії створення та діяльності Харківського юридичного товариства в період 1900–1905 рр. Розглянуто передумови його заснування, структуру та персональний склад правління. Проаналізовано основні напрями роботи, зокрема: обговорення актуальних правових питань, співпраця з іноземними колегами, популяризація правових знань, внесок у розвиток юридичної науки та правової галузі. Статтю написано на основі маловідомих історичних джерел, а саме: протоколів засідання Харківського юридичного товариства, інформаційних повідомлень у місцевій пресі та стислих звітів, надрукованих у Журналі Міністерства юстиції. Переважна більшість наукових джерел, які вводяться до наукового обігу, не відома широкому загалу науковців. Їх ґрунтовний аналіз дає цінний матеріал для вивчення питань становлення інституцій громадянського суспільства та правової думки на українських землях, що перебували у складі Російської імперії на початку ХХ ст.

Ключові слова: Харківське юридичне товариство, історія створення, діяльність, початок ХХ ст.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Наздоганяюча модернізація 60–80-х рр. ХІХ ст. та викликані нею соціальні й технологічні зміни сприяли прискоренню промислового розвитку та урбанізації. Цей період вимагав розширення різноманітних наукових знань, зокрема юридичних, і кваліфікованих фахівців, які здатні розуміти вимоги часу та відповідати на нові виклики.

В імперії з її архаїчною адміністративно-бюрократичною системою, самодержавним правлінням, пережитками феодально-кріпосницьких відносин з боку суспільства виникає потужний запит на визнання соціальної цінності правової галузі знань, її глибшого вивчення, вирішення актуальних проблем правового порядку. З другої половини ХІХ – початку ХХ ст. постає питання відкриття

юридичного товариства при юридичному факультеті Харківського університету.

Вивчення ключових аспектів формування та функціонування заснованого у 1900 р. Харківського юридичного товариства має наукову актуальність.

Стан дослідження проблеми

Коротка інформація про створення, склад ради та напрям діяльності Харківського юридичного товариства (далі – ХЮТ, Товариство) міститься у Юридичній енциклопедії [1, с. 325]. Відомості про вчених-економістів, які ініціювали створення товариства, стояли біля його витоків, входили до ради та брали активну участь у роботі, наведено в монографії Е. А. Лортикяна «Українські економісти першої третини ХХ ст.» [2, с. 25].

Більш ґрунтовним вивченням питань заснування та діяльності ХЮТ, історіографією проблеми займався дослідник Ю. О. Коломієць [3; 4]. У його науковій публікації «Харківське юридичне товариство (1900–1905 рр.)» висвітлені ключові моменти утворення та становлення товариства. Дослідник обґрунтував нагальну потребу появи Товариства у Харкові, початок його діяльності. Період 1902 р. визначає як нестабільний через перевибори правління ХЮТ, відмічає успіхи та важливі моменти в його історії, реакцію на актуальні події, зокрема доповіді членів Товариства щодо сучасних суспільних та правових питань. Також увага приділяється висвітленню тимчасового занепаду ХЮТ у період революції 1905–1907 рр. та столипінської реакції, його відродженню у 1917 р. під новою назвою «Українське наукове юридичне товариство» після Лютневої революції та у часи Української Народної Республіки.

Інформація щодо утворення ХЮТ, від зародження ідеї, її активного публічного обговорення в середовищі науковців, фахівців-практиків та пресі, неодноразові звернення фахівців до відповідних офіційних установ та нарешті вирішення цього питання міститься в нашій попередній науковій розвідці [5]. Дослідник В. О. Магась, спираючись на вивчення архівних джерел, описує події, пов'язані з діяльністю ХЮТ на початку Першої російської революції, робить висновок що «товариство перетворилось на революційний клуб» [6, с. 101], а його голова професор М. А. Гредескул за активну соціально-політичну позицію на початковому етапі революції зазнав урядових репресій, був заарештований та засуджений до адміністративної висилки.

З початком 1905 р. керівництво Товариства активно залучилося до участі в революційних подіях, і це призвело до того, що не було приділено належної уваги збереженню його архіву. На жаль, матеріали, що мають історичну цінність, уривчасті та епізодичні, що

ускладнює повноцінне вивчення питання. Відсутність архіву Товариства, пошук та виявлення окремих історичних джерел, їхній фрагментарний характер становлять додаткову складність. Збір інформації, її аналіз, синтез та структурування є складовими завданням дослідження.

Мета і завдання дослідження

Метою дослідження є ретельне вивчення ключових аспектів формування та функціонування ХЮТ, виявлення джерел, що містять інформацію щодо персонального складу правління Товариства, тих, хто стояв у його витоків, його внутрішньої структури та організації. *Завданням* дослідження є визначення основних тенденцій діяльності Товариства, узагальнення тематичних напрямів його роботи, з'ясування його впливу на розвиток правової науки та освіти того часу, його досягнень і внеску у зазначених сферах.

Наукова новизна дослідження

У відділі рідкісної книги Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна вдалося знайти три протоколи засідань ХЮТ від 10 березня 1902 р., 6 листопада 1904 р., 18 грудня 1904 р. Протоколи засідань вів секретар та на розпорядження ради Товариства їх друкували у приватній типографії у вигляді окремих брошур. У фондах Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка виявлено деякі стислі інформаційні повідомлення щодо роботи ХЮТ у місцевій періодиці та короткі звіти, які були надруковані в Журналі Міністерства юстиції, який видавався в Петербурзі. Уведення в науковий обіг цих матеріалів та їх ґрунтовний аналіз визначає наукову новизну дослідження.

Виклад основного матеріалу

Зародження ідеї та формування ХЮТ при Харківському університеті відбувалося на межі XIX–XX століть. Вперше питання організації Товариства прозвучало ще у 1864 р., а наприкінці 90-х рр. XIX ст. перейшло у фазу активного обговорення.

Статут Товариства було ухвалено 3 листопада 1900 р., а 21 грудня 1900 р. відбулися загальні збори з вибором ради. Першим головою був професор права М. О. Куплеваський. Урочисте засідання Товариства було проведено в актовій залі Харківського університету 4 лютого 1901 р.

У першому річному звіті вказана загальна кількість членів-засновників становила 36 осіб¹. Вдалося з'ясувати, що більше ніж третина з них були викладачами юридичного факультету Харківського

¹ Отчет о деятельности Харьковского Юридического общества 1901 : протокол 10 марта 1902. Харьков : Типо-Лит. Н. В. Петрова. 76 с.

університету: А. М. Стоянов (доктор державного права, професор кафедри римського права), М. О. Куплеваський (доктор державного права, професор кафедри державного права), М. І. Міклашевський (професор кафедри політичної економії та статистики), Л. М. Загурський (професор кафедри римського права), М. М. Алексеєнко (професор кафедри фінансового права), В. Ф. Левитський (професор кафедри поліцейського права), К. М. Ярош (професор кафедри енциклопедії та історії філософії права), Н. А. Гредескул (приват-доцент кафедри цивільного права та судочинства), М. О. Максимейко (приват-доцент кафедри історії російського права), О. Д. Кисельов (приват-доцент кафедри кримінального права та судового провадження), Б. В. Попов (приват-доцент кафедри торгового права та судочинства), А. М. Фатєєв (приват-доцент кафедри енциклопедії та історії філософії права), П. П. Мігулін (приват-доцент кафедри фінансового права). На основі аналізу інформації, наведеної у виданнях «Юридичний факультет Харківського університету за перші сто років його існування» та міського довідника «Увесь Харків. Навчальні заклади м. Харкова. Імператорський Харківський університет. Юридичний факультет», можна припустити, що інші члени-засновники були фахівцями-практиками [7; 8].

У березні 1902 р. відбулося переобрання ради Товариства, що було зумовлено тим, що його голова професор М. О. Куплеваський був призначений ректором, а помічник голови І. М. Тютрюмов змінив місце проживання, переїхавши з Харкова до Санкт-Петербурга. Головою був обраний професор М. А. Гредескул, товаришем (заступником) голови – член судової палати А. А. Левенстім, скарбником – О. Ф. Данилович, кандидатом на посаду скарбника – Н. Б. Генелес, членами ревізійної комісії – В. М. Устимов, О. М. Кривцов, Л. Я. Таубер.

У січні 1902 р. товариство налічувало 170 дійсних членів і 1 кандидата в дійсні члени (рос. – член-соревнователь)¹. У березні 1902 р. до складу Товариства були включені 2 почесні члени – професори М. М. Ковалевський і Б. Н. Чичерін, а кількість членів збільшилась до 188 (187 дійсних і 1 кандидат у дійсні члени, який мав дорадчий голос). У березні 1903 р. Товариство поповнилося ще двома почесними членами, якими стали почесний доктор Харківського університету А. Ф. Коні та доктор державного права, професор А. Н. Стоянов. Кількість дійсних членів зросла до 210.

Протягом першого року роботи Товариства, крім урочистих зборів, відбулося вісім поточних засідань, на яких загалом прозвучало 14 виступів (5 промов та 9 доповідей). У 1902 р. було проведено сім

¹ Отчет о деятельности Харьковского Юридического общества 1901 : протокол 10 марта 1902. Харьков : Типо-Лит. Н. В. Петрова. С. 65.

засідань, у яких взяли участь у середньому до 25 осіб (максимальна кількість учасників сягала 69), у 1903 р. – дев'ять засідань¹. При Товаристві 1 грудня 1902 р. було створено комісію для обговорення проекту Цивільного уложення і до березня 1903 р. вона провела шість засідань.

На першому робочому засіданні Товариства, яке відбулося 24 лютого 1901 р., товариш голови член Харківської судової палати І. М. Тютрюмов виступив із пропозицією щодо вступу ХЮТ до російської групи Міжнародного союзу криміналістів. Він також зазначив, що на осінь 1902 р. запланований 9-й з'їзд Міжнародного союзу криміналістів у Петербурзі. Члени Товариства відразу одностайно схвалили пропозицію І. М. Тютрюмова щодо вступу до регіональної групи Міжнародного союзу криміналістів і ухвалили рішення взяти участь у роботі з'їзду. На з'їзді 1902 р. Харків представляли професори М. А. Гредескул, М. П. Чубинський, О. Д. Кисельов, П. П. Мігулін.

Практика вивчення зарубіжного досвіду стала традиційною для ХЮТ, а закордонні стажування сприяли поширенню наукової комунікації, дозволяли харківським юристам долучатися до наукового доробку своїх західноєвропейських колег. Так, уже на першому засіданні приват-доцент М. А. Гредескул, який протягом 1901 р. обіймав посаду секретаря товариства, презентував новітні розробки в галузі юриспруденції, а саме книгу про нове німецьке цивільне уложення «Листи незнайомця з юридичної науки» (*Briefe eines Undekannten uder dia Rechtswissenschaft*), видану в Лейпцигу в 1901 р. Влітку 1902 р. М. А. Гредескул перебував у науковому відрядженні та відвідав низку університетських міст в Австро-Угорщині та Швейцарії. У жовтні 1903 р. харківські юристи обговорювали доповідь А. А. Левенстима про з'їзд німецької групи Міжнародного конгресу криміналістів, що відбувся в Дрездені 5–7 червня 1903 р.² У травні 1904 р. до Праги на науковий з'їзд чеських юристів як представника Товариства було делеговано приват-доцента кафедри державного права Б. В. Попова, який з ректором Харківського університету доктором права, професором М. О. Куплеваським представляли Університет³.

Харківське юридичне товариство з великою повагою ставилось до пам'яті та наукових досягнень своїх колег. У 1901 р. Товариство зазнало великої втрати – на 43-му році пішов із життя професор

¹ Харьковское юридическое общество. *Журнал Министерства юстиции*. 1903. № 4. С. 225–227.

² Прения по докладу А. А. Левенстима. *Южный край*. 1904. 13 октября.

³ Командирование на научный съезд чешских юристов (Прага, 21–23 мая 1904 г.) представителей юридического факультета ректора Н. О. Куплеваского и пр.-доц. Б. В. Попова. *Южный край*. 1904. 17 марта.

І. М. Миклашевський, який зініціював організацію ХІУТ, обіймав кафедру політичної економії та статистики юридичного факультету Харківського університету. Вчений не встиг закінчити ґрунтовну наукову працю з історії господарського побуту Південної Росії¹.

На засіданні 19 жовтня 1902 р. від професора М. А. Гредескула надійшла пропозиція організувати урочисте засідання на честь професора Харківського університету Д. І. Каченовського, присвячене 30-й річниці його смерті. Засідання відбулося 22 листопада 1903 р., а за результатами його роботи було видано спеціальний меморіальний збірник «Пам'яті Дмитра Івановича Каченовського: Урочисте засідання Юридичного товариства при Імператорському Харківському університеті 22 листопада 1903 р.: Характеристики та спогади».

На першому засіданні ХІУТ також було започатковано практику надсилання вітальних телеграм колегам, юридичним науковим установам та товариствам з нагоди важливих подій та ювілеїв. На перших зборах Товариства 24 лютого 1901 р. було одноголосно ухвалено рішення надіслати привітальну телеграму з нагоди 40-річного ювілею наукової та педагогічної діяльності історика права, професора С. М. Шпилевського, який з 1885 р. очолював Демидівський юридичний ліцей. Крім того, вітальну телеграму було надіслано Томському юридичному товариству з нагоди його відкриття (1901), Юридичному товариству при Петербурзькому університеті (1902), Демидівському юридичному ліцею (1903), Комітету з'їзду чеських юристів (1904).

На момент утворення ХІУТ до його складу входили як науковці, так і юристи-практики. На робочих засіданнях Товариства обговорювалися різні теоретичні та практичні аспекти права. Теми наукових доповідей мали дослідницьку новизну і практичну значущість. Тільки в 1901 р. з актуальних питань права виступали присяжний повірений І. М. Тютрюмов («Кандидати на судові посади за проектом Комісії по перетворенню судової частини в імперію»), член 3-го цивільного департаменту Харківської судової палати А. А. Левенстін («Присяга на суді за народними поглядами»), член Харківського окружного суду Я. М. Затворницький («Одноособовий початок у колегіальному суді»), обговорювалися матеріали доповіді присяжного стряпчого при московському комерційному суді О. М. Краєвського («Практичні нотатки про функції судової палати в цивільному судочинстві»). У 1902 р. Я. М. Затворницький подав наукову роботу «Одноособовий початок у колегіальному суді», оприлюднену на засіданні ХІУТ, на здобуття премії М. І. Богомолова, що видавалася юридичним факультетом

¹ Отчет о деятельности Харьковского Юридического общества 1901 : протокол 10 марта 1902. Харьков : Типо-Лит. Н. В. Петрова. С. 66.

за кращий твір у галузі цивільного або кримінального права чи судочинства [8, с. 146]

Крім того, при юридичному факультеті Харківського університету існувала кафедра політичної економії і статистики, тож тема економічного права стала важливим напрямом для обміну досвідом. На першому засіданні 24 лютого 1901 р. прозвучала доповідь професора В. Ф. Левитського «Деякі риси сучасного становища економічних знань»¹, у березні того ж року – доповідь податкового інспектора земського повіту Воронежської губернії, стипендіата кафедри політичної економії і статистики О. М. Анциферова «Про поземельну оренду у Воронежській губернії»².

Таким чином, тематика доповідей свідчить про існування нагальної потреби в тісному зв'язку між теорією та практикою. З одного боку, під егідою ХЮТ здійснювались наукові дослідження, а з другого – на засіданнях Товариства оприлюднювались доповіді, у яких юридичні норми наповнювались конкретним змістом, розкривались через юридичну практику, яка є ключовим чинником ефективності права.

17 листопада 1901 р. під головуванням М. А. Гредескула відбулося об'єднане засідання ХЮТ із Товариством охорони народного здоров'я, яке представляв професор гігієни І. П. Скворцов з доповіддю «Обґрунтування санітарного права як окремої юридичної дисципліни». Доповідач окреслив загальну картину санітарно-епідемічної ситуації в країні і наголосив на нагальній необхідності розроблення санітарного законодавства. Наведені ним дані свідчили про передчасну смертність населення імперії у 80 % випадків. І. П. Скворцов стверджував, що системні та комплексні профілактичні заходи є визначальними превентивними заходами щодо забезпечення здоров'я населення. На його думку, у сучасному світі лише Англія мала задовільне санітарне законодавство. Розроблення та впровадження норм санітарного права на теренах Російської імперії перебували на порядку денному та були зумовлені об'єктивною необхідністю, а саме результатами індустріального розвитку, промислового перевороту, урбанізацією, зростанням чисельності міського населення та, як наслідок, масовими спалахами епідемій й необхідністю їхнього запобігання. Від доповідача надійшла пропозиція про створення на основі ХЮТ санітарно-юридичної комісії для розроблення норм санітарного права та їхньої кодифікації. Принцип формування комісії, комплектація її складу, компетенції викликали жваві дебати. У результаті

¹ Харьковское юридическое общество. *Журнал Министерства юстиции*. 1901. № 3. С. 264.

² Харьковское юридическое общество. *Журнал Министерства юстиции*. 1901. № 4. С. 263–265.

обговорення було ухвалено певний алгоритм дій – складання програми щодо напрямів діяльності комісії з боку її ініціатора, що мало передувати рішенням про утворення та склад комісії. Таким чином, на засіданні ХЮТ було озвучено проблему необхідності розроблення санітарного законодавства, відбулося її колективне обговорення та запропоновані конкретні дії у практичній площині¹.

Порядок денний роботи ХЮТ містив актуальні суспільно-політичні питання. Розгляд питання про необхідність розширення адміністративно-господарських повноважень земств з метою усунення накладених на них правових обмежень запропоновано в доповіді приват-доцента І. П. Белоконського «Про дрібну земську одиницю» (25 січня 1903 р.)². Доповідач обстоював ідею необхідності якнайшвидшого запровадження дрібної земської одиниці, що уможливить збільшити кількість гласних від селян і реально сприятиме розвитку місцевого самоврядування сільських громад. Тема необхідності реорганізації земств була продовжена в доповіді Є. О. Звягнцева «Становище в земстві і значення службовців не за виборами» (18 грудня 1904 р.)³. У загальному обговоренні доповіді взяли активну участь І. П. Белоконський, О. В. Десятов, М. М. Миклашевський. Пропонувалася ідея необхідності чіткого окреслення правових повноважень земств і так званого третього елемента, тобто не виборних, а вільнонайманих службовців – вчителів, лікарів, ветеринарів, статистиків, агрономів, інженерів, техніків і взагалі представників інтелігенції, які відігравали значну роль у роботі земств і були його реальною силою. Наголошувалося, що за практикою, яка склалася, повноваження земств встановлювалися особисто губернатором і повністю залежали від його розсуду. Забезпечення міцного правового становища земств, обмеження адміністративного свавілля при затвердженні вільнонайманих працівників на службу принесло б велику користь та сприяло б ефективній роботі земств. Під час обміну думками щодо проблеми взаємодії місцевого самоврядування та урядової адміністрації І. П. Белоконський у своєму виступі висловив популярну в ліберальному середовищі думку, що «місцеве самоврядування можливе лише за умови широкого державного самоврядування»⁴, тобто про

¹ Харьковское юридическое общество. *Журнал Министерства юстиции*. 1902. № 1. С. 248–250.

² Харьковское юридическое общество. *Журнал Министерства юстиции*. 1903. № 3. С. 261–262.

³ Протокол заседания ХЮО 18 декабря 1904. Харьков : Типо-Лит. Н. В. Петрова. 25 с.

⁴ Протокол заседания ХЮО 18 декабря 1904. Харьков : Типо-Лит. Н. В. Петрова. С. 9.

необхідність докорінного перегляду державного устрою на правових засадах.

Під час засідань ХЮТ також предметом постійного обговорення була тема взаємодії права і моралі в контексті вирішення юридичних питань. У доповідях А. А. Левенстіна «Заслання до Сибіру на поселення до і після Закону 12 червня 1900 р.» (березень 1902 р.) та М. П. Чубинського «Найважливіші кримінально-політичні проблеми та історична зміна поглядів на їхнє значення» (березень 1903 р.), Б. В. Попова «Проблеми адвокатської моралі» (березень 1903 р.), О. Д. Кисильова «Соціальний бік особи злочинця» (березень 1904 р.) розглядалися питання моралі, насамперед справедливості. Наскрізною була думка, що право ґрунтується на нормах суспільної моралі, підтримує і захищає їх. Як право, так і мораль засуджують несправедливість, втілюють прийнятні для суспільства еталони та зразки поведінки. На думку доповідачів, правова система має демонструвати прагнення відповідати моральним стандартам, а соціальні норми належної чи дозволеної поведінки є первинними критеріями права.

Висновки

Протоколи засідання Харківського юридичного товариства, інформаційні повідомлення в місцевій періодиці та стислі звіти, надруковані в Журналі Міністерства юстиції, які вдалося виявити у відділі рідкісної книги Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та фондах Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка, є цінним джерелом інформації і вагомим доповненням до вкрай обмеженого кола документів щодо утворення та діяльності Товариства.

За результатами їхнього ретельного аналізу вдалося дійти висновку, що в умовах ускладнення правової дійсності ХЮТ формувало фахове середовище юристів, відіграло активну роль у співробітництві та обміні досвідом між правниками-теоретиками і практиками, налагодженні взаємовигідної комунікації, залученні до наукового процесу й обміну ідеями, збагаченні теоретичних знань практичним досвідом, а також у глибшому й більш збалансованому вивченні права, юридичної практики, проблем і перспектив, що постали перед тогочасним суспільством.

Список біографічних посилань: 1. Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол. Ю. С. Шемчученко (голова редкол.) та ін. Київ : Укр. енциклопедія, 1998. Т. 4: Н–П. 840 с. 2. Лортикян Э. А. Украинские экономисты первой трети XX ст. Харьков, 1995. 78 с. 3. Коломієць Ю. О. Харківське юридичне товариство (1900–1905 рр.). *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2004. Вип. 27. С. 213–217. 4. Коломієць Ю. О. Історіографічний огляд діяльності перших вітчизняних юридичних товариств. *Вісник Харківського національного університету*

внутрішніх справ. 2006. Вип. 32. С. 190–196. **5.** Малютин О. К. К вопросу об учреждении Харьковского юридического общества // Science and society : 9th International Conference. Hamilton, Canada : Accent Graphics Communications & Publishing, 2019. Рр. 192–201. **6.** Магась В. О. Суспільно-політична діяльність юридичних союзів, товариств та гуртків у 1905 р. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія «Історія»*. 2015. Вип. 2 (1). С. 98–102. **7.** Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / под ред. М. П. Чубинского, Д. И. Багаея. Харьков : Печатное дело, 1908. 320 с. **8.** Весь Харьков. Учебные заведения г. Харькова. Императорский Харьковский университет. Юридический факультет / изд. Е. С. Элкина. Харьков : Типография «Т-во Печатного и издательского дела», 1913. 117 с.

Надійшла до редакції 06.01.2025

Прийнята до опублікування 28.02.2025

Maliutina O. K. Kharkiv Law Society: history of creation and main areas of activity

The article highlights the history of creation and activities of the Kharkiv Law Society in 1900–1905 based on archival materials. The article is written on the basis of historical sources discovered in the Rare Book Department of the Central Scientific Library of V. N. Karazin Kharkiv National University. These include minutes of meetings of the Kharkiv Law Society, news reports in local periodicals, and brief reports published in the Journal of the Ministry of Justice. These sources are introduced into scientific circulation.

The prerequisites and reasons for the founding of the Society are analysed in detail against the background of socio-political and socio-economic changes of the late nineteenth and early twentieth centuries. The structure of the Kharkiv Law Society, its main directions and forms of work are considered.

Particular attention is paid to the topics and content of the reports discussed at the meetings of the Society and the research conducted with its assistance. The author emphasises the role of the Kharkiv Law Society in the development of legal education, popularisation of legal knowledge, and the importance of international cooperation of the Society's members as a factor in spreading progressive ideas and integrating Ukrainian legal science into the world.

The thorough coverage of the activities of the Kharkiv Law Society allows us to conclude that it contributed to the development of national jurisprudence and the formation of elements of civil society in the Ukrainian lands under imperial pressure.

Keywords: Kharkiv Law Society, history of creation, activities, early twentieth century.

УДК 342.729:340.12

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.1.03>

Микола Анатолійович Самбор,

кандидат юридичних наук,
член-кореспондент Національної академії наук вищої освіти України,
Головне управління Національної поліції в Чернігівській області,
Прилуцький районний відділ поліції,
сектор моніторингу,
депутат Прилуцької районної ради;

 <https://orcid.org/0000-0002-0446-3892>,
e-mail: nikolas783@ukr.net

ПРАВО НА СВОБОДУ МИРНИХ ЗІБРАНЬ У СВІТЛІ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА: КОНВЕРГЕНЦІЯ ТА ВЗАЄМОВПЛИВ

У статті досліджено поняття, зміст і взаємовплив принципу верховенства права та права на свободу мирних зібрань. Обґрунтовано думку про тісну взаємодію цих правових явищ, їхні взаємозв'язки та конвергенцію, що позначається на змісті, формі, використанні та здійсненні як принципу верховенства права, так і права на свободу мирних зібрань. За результатами дослідження зроблено висновок, що не лише принцип верховенства права впливає на використання та здійснення права на свободу мирних зібрань, а й це право справляє неабиякий вплив на формування змісту верховенства права.

Ключові слова: верховенство права, право на свободу мирних зібрань, дія права, суб'єкти публічної адміністрації, свобода, рівність, справедливість, використання, здійснення права.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Розбудова незалежної та демократичної, правової держави потребує врахування власного державно-політичного та соціального досвіду, імплементації здобутків розвитку країн Європи та Америки з їхніми тривалими державно-правовими традиціями з огляду на особливості національної самобутності українського народу. Однак основа цього – інтереси народу та інтереси, ідеї, погляди конкретних державотворців. Правова наука і правове буття пов'язані термінологією, яка має доволі неоднозначні та розмиті поняття, зокрема права людини, верховенство права тощо.

Історія людства, темпоральні періоди розвитку держав світу вказують на появу нових перспективних векторів розвитку суспільства, держави, особистості, необхідність і доцільність упровадження в національну правову систему принципів, спрямованих на вдосконалення

права як соціального регулятора в інтересах суспільства, людини. Унаслідок розвитку доктринальних поглядів на етапи розвитку та механізми формування права постає фундаментальний принцип верховенства права як один із базисних у формуванні та розбудові правової держави, де людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, права, свободи та інтереси є найвищою соціальною цінністю, що визначає зміст і спрямованість держави як особливого інституту суспільства. Саме принцип верховенства права відтворений у ст. 8 Конституції України¹. Верховенство права – це панування права в суспільстві. Воно вимагає від держави втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема в закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а охоплює й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Усі ці елементи права об'єднує якість, що відповідає ідеології справедливості, та ідея права, яка значною мірою знайшла відображення в Конституції України. Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, зокрема обмежувати свободу та рівність особи. Справедливість – одна з основних засад права, вона є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, у рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню².

Кожне із цих понять отримує те змістовне наповнення, яке йому надає автор, що дозволяє сприймати зміст і розуміння поняття, осмислювати й переосмислювати його, поширювати від дослідника до масової соціальної свідомості, надаючи таким поняттям державно-правового значення, сприйнятого та підтриманого державною владою.

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 03.02.2025).

² Рішення Конституційного Суду України за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) : від 02.11.2004 № 15-рп/2004 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04> (дата звернення: 03.02.2025).

Стан дослідження проблеми

Принцип верховенства права став предметом наукових пошуків С. Головатого, А. Колодія, С. Погребняка, С. Шевчука та інших вітчизняних дослідників правових явищ. Не менш досліджуваним є право на свободу мирних зібрань. Не применшуючи здобутки науковців, верховенство права як предмет наукових і практичних пошуків набув неабиякого поширення, що вказує на притаманність йому важливих та чутливих складових правового регулювання соціальної дійсності. Водночас указаний принцип, який повною мірою відповідає би запитам та інтересам суспільства, насамперед громадянських, не розкритий, що дозволяє виокремлювати нові напрями в наукових і практичних пошуках, тим самим доповнюючи цілісну мапу принципу верховенства права.

Серед когорти науковців-теоретиків та юристів-практиків, які вивчають зміст і природу права на свободу мирних зібрань, форми його здійснення й особливості змісту правовідносин із використання та здійснення цього права, можна назвати Р. Мельника, М. Смоковича, а також інших науковців у сфері прав людини. Водночас згадані дослідники досліджують верховенство права і право на свободу мирних зібрань ізольовано, тоді як соціальним процесам притаманна тісна взаємодія, і жодне із цих правових явищ не діє окремо.

Як результат, у теоретичній юридичній науці формується вакуумне поле, в межах якого у правовому бутті відбувається конвергенція та конгломерація згаданих правових явищ, що є неминучими процесами для таких правових явищ, як верховенство права і право на свободу мирних зібрань. Такий стан справ негативно впливає на розуміння змісту, використання та здійснення верховенства права і права на свободу мирних зібрань та потребує детального теоретичного обґрунтування.

Мета і завдання дослідження

Ураховуючи викладене, *метою* цієї статті є аналіз принципу верховенства права, його впливу на використання та здійснення права на свободу мирних зібрань і виявлення зворотних зв'язків.

Визначена мета конкретизується та досягається за результатами виконання таких *завдань*: 1) дослідження змісту принципу верховенства права; 2) розуміння змісту, особливостей використання та здійснення права на свободу мирних зібрань; 3) конвергенції верховенства права та права на свободу мирних зібрань та їхній взаємовплив у формуванні доктрин розуміння й реалізації вказаних правових явищ.

Наукова новизна дослідження

Уперше досліджено системні зв'язки взаємодії та взаємовпливу принципу верховенства права та права на свободу мирних зібрань.

Висновки можуть бути корисними під час удосконалення національного законодавства у сфері використання та здійснення права на свободу мирних зібрань і визначення сфери повноважень та організації діяльності органів державної влади й місцевого самоврядування під час реалізації згаданого права, створення умов свободи, рівності та справедливості здійснення права на свободу мирних зібрань, його відновлення в разі порушення, а також у теоретичній юридичній науці під час поглибленого дослідження вказаних правових явищ та вдосконалення їхніх змісту і форми.

Виклад основного матеріалу

Основоположником принципу верховенства права (*rule of law*) був А. Дайсі, який сформулював відправні засади для розроблення, дослідження та впровадження цього правового феномена, що був запроваджений як конституційний принцип побудови влади та її взаємодії із суспільством й особистістю. Панування конституції, яка забезпечує права і свободи особи, – ось що можна визначити як червону лінію А. Дайсі [1, с. 205–209]. Циклічність звернень до наукових досліджень цього принципу засвідчує, що інтерес науковців до нього не згасає. Соціальні реалії і прагнення вдосконалити соціальне буття та врегулювати його за допомогою права змушують переглядати сформовані теорії з урахуванням національних підходів, традицій та ідентичності, а також його сприйняття в міжнародному співтоваристві, відповідно, у національному та міжнародному праві. А головне – запити й очікування людини та суспільства щодо дії цього принципу.

С. Головатий розвиває думку про те, що надзвичайно важливою є теза про «*rule of law*» як «юридичну концепцію практичного характеру». Крім того, «*rule of law*» – це «основоположний і спільний європейський стандарт за змістом – скеровувати та стримувати здійснення демократичної влади» [2, с. 161]. Отож, саме назва, що використовується для позначення цього терміна англомовного походження, не є однозначною у трактуванні. Вважається, що перевагу слід надавати тим термінам і поняттям, які легалізувалися в нормах позитивного права та джерелах, що відображають їхнє офіційне тлумачення. Водночас останні повинні набувати необхідного та достатнього доктринального обґрунтування. Такий теоретичний складник потребує опрацювання та перевірки з точки зору часу й запитів суспільства.

О. Петришин указує на те, що принцип верховенства права відображає і характеризує дію права, насамперед застосування права судовими органами [3, с. 25]. Тобто верховенство права – це не просто лексична ідіома, що відображає певні правові явища, а передусім право, що діє у всьому його різноманітті з точки зору якості,

ефективності правового впливу на суспільні відносини відповідно до усталених і таких, що розвиваються, інтересів.

П. Рабінович стверджував, що встановлення верховенства права в суспільстві є певним ідеалом, до якого має прагнути кожна держава, яка вважає себе правовою, а також інші групові суб'єкти соціуму, що прагнуть правового суспільства. Учений резюмував, що як особливий соціальний феномен «верховенство права – це взаємозумовлене існування і взаємоузгоджена реалізація основоположних прав та обов'язків (тобто природних соціальних можливостей і необхідностей) людини, а також людських спільнот, об'єднань й усього суспільства» [4, с. 22]. Таке розуміння верховенства права, запропоноване П. Рабіновичем, схиляє дослідників до думки, що верховенство права – це певний баланс між правами і свободами, з одного боку, та обов'язками – з іншого. Цей баланс є ідеалом, до якого слід прагнути у врегулюванні статусів і змісту суспільних відносин.

Основу принципу верховенства права становлять ідеали, тобто те, до чого прагне людина, суспільство. Цей принцип уособлює умови розвитку суспільства та відповідний йому правовий закон, спрямований на реалізацію прав і свобод людини у суспільному середовищі [5, с. 21]. Отже, верховенство права – це ідея, яка сформована в доктрині, відображена в нормах позитивного права і до якої прагне суспільство. Вважаємо, що незаперечним є те, що у змістовній основі такої ідеї перебувають права, свободи та інтереси як складники екзистенції суб'єкта у правовій дійсності. Водночас саме таке усвідомлення та індивідуальна й колективна культура розуміння змісту верховенства права має стати домінуючим елементом громадянського суспільства та всіх його представників.

Принцип верховенства права – це стрижень правової системи, який забезпечує від свавілля державної влади, забезпечує пріоритет прав і свобод [5, с. 26–27]. Як ідея і практичне її втілення в позитивному праві верховенство права має спрямовувати зусилля на забезпечення умов свободи й рівності використання і здійснення прав, свобод та інтересів людини, серед яких чільне місце належить праву на свободу мирних зібрань.

А. Карась доходить висновку, що окреслення принципу верховенства права ще не завершено. На думку науковця, підтвердженням того є те, що в діяльності адміністративних і судових органів присутнє превалювання верховенства закону, а не верховенства права, що є далеко не тотожними поняттями [6, с. 187]. Отже, на переконання дослідників, верховенство права як принцип національного права і законодавства потребує послідовного та глибокого дослідження, оскільки містить надзвичайно багато «білих плям», які не дозволяють цілісно сприймати його зміст, форму, призначення, а

також його значення і цінність для українського суспільства. Водночас завершеність розвитку правових явищ є відносним поняттям, оскільки представники науки в різні темпоральні періоди привносять своє бачення, що свідчить про динамічність елементів права відповідно до соціальних запитів.

Дослідження верховенства права, безперечно, вимагає не лише аналізу теорії цього принципу та його місця у правовій системі, а й вивчення зв'язків, на які він впливає, через що верховенство права позначається на реалізації суб'єктами їхніх прав, свобод і законних інтересів у відповідних правовідносинах.

Верховенство права має сенс лише за умови, що право розуміється не як сукупність норм, установлених державою, а як сукупність правил належної поведінки [6, с. 188]. Вітчизняне правознавство визнає необхідність існування закону, правового за своїм змістом і сутністю. Правовий закон є формальним відображенням права, сформованого на гуманістичних і прогресивних засадах, максимальною реалізацією суспільних ідей громадянського суспільства, демократичної та правової держави. Саме так пише про верховенство права Т. Чепульченко [7, с. 186].

Ю. Ремінська доводить, що верховенство права має нормативний аспект, який передбачає його функціонування як норми-цілі, принцип верховенства права виступає критерієм оцінки соціального призначення самого права та його орієнтованості на забезпечення природних прав людини [8, с. 60]. Постає питання: як принцип верховенства права може визначати напрями розвитку форми, змісту, використання та здійснення прав і свобод людини? Чи може цей принцип взагалі впливати на права і свободи людини? Верховенство права може слугувати дороговказом, магістраллю, якою розвивається система права і законодавства, створюючи правові умови для справедливого балансу інтересів, свободи та рівності в реалізації прав і свобод кожної людини.

Ю. Матвєєва виокремлює три установчі принципи, які визначають верховенство права як визначеність: 1) закон – спрямований у майбутнє; 2) закон – зрозумілий; 3) закон – загальний [9, с. 33]. Такі характеристики верховенства права в позитивному праві вказують на його майбутнє багаторазове застосування в регулюванні відповідних відносин, зрозумілість і доступність, а також сферу поширення – охоплення всіх учасників правовідносин, тобто суб'єктів права.

Констатується, що між рівнем правової визначеності законодавства і судових рішень та довірою суспільства до державної влади існує пряма залежність. Безпекове правове становище безпосередньо пов'язане з передбачуваністю норм, яку забезпечує правова визначеність [9, с. 52]. Ю. Матвєєва акцентує увагу на тому, що верховенство

права проявляється у процесах і процедурах відновлення прав, свобод та інтересів. Однак відновленню передують робота зі створення умов для реалізації цих прав, свобод та інтересів людини.

О. Петришин пише про те, що кваліфікація прав людини передбачає врахування елементів принципу верховенства права. Завбачливо зазначає, що верховенство права проявляється для громадян у принципі «дозволено все, що законом не заборонено», тоді як для державних органів та їхніх посадових осіб діє загальнообмежувальний підхід – «дозволено лише те, що записано в законі» [3, с. 24]. Такий підхід до верховенства права дозволяє сформулювати тезу про те, що його змістом є усталений правовий порядок у суспільстві, який відображає свободу поведінки людини та насамперед правову передбачуваність, що є наслідком правової визначеності поведінки суб'єктів публічної адміністрації.

Верховенство права імпліцитно передбачає, що справедливість законів слід не стільки стверджувати, скільки демонструвати. Із цього логічно випливає теза про те, що «право на громадську непокору» слід розуміти як можливість піддати сумніву справедливість державних вимог [10, с. 62]. Дослухавшись до точки зору М. Хаустової та Г. Гой, можна дійти висновку, що право на свободу мирних зібрань є невід'ємною частиною принципу верховенства права, оскільки забезпечує його діяльнісний аспект – здатність людини, соціуму протистояти неправовій та несправедливій владі й державі.

Верховенство права як засіб дієвості права та його відповідності сучасним запитам суспільства, насамперед громадянського, слід розглядати у нерозривному зв'язку не лише з дією права, а й з правами, свободами та інтересами особи як ключовими критеріями якості закону та відповідності запитам учасників суспільних відносин, які регулює право.

Верховенство права сприймається як правовий засіб обмеження державної влади, а точніше носіїв цієї влади, в інтересах народу, громадянського суспільства як однієї з найрозвиненіших форм демократичного суспільного устрою. Власне, права, свободи та інтереси – це не лише суб'єктивні можливості, а й засоби обмеження втручання влади у приватну сферу індивіда. Означене, і не лише це, дозволяє міркувати про те, що верховенство права, а також права, свободи та інтереси мають спільні риси в частині створення простору для реалізації особистості шляхом використання та здійснення нею своїх прав, свобод та інтересів, зокрема завдяки сприянню з боку державної та іншої публічної влади, а також створенню умов для свободи і рівності розвитку кожного індивіда через використання наданих їй можливостей. По суті, можна сказати, що принцип верховенства права і принцип дотримання прав, свобод та інтересів людини – це дві прикордонні смуги одного кордону.

Безперечно, найбільш яскраво конвергенція принципів верховенства права й дотримання прав, свобод та інтересів проявляється в позитивних правах, тобто тих, реалізація яких безпосередньо чи опосередковано, зокрема шляхом створення необхідних умов, залежить від діяльності інститутів публічної адміністрації, насамперед від органів держави та її апарату.

Правами, які найочевидніше пов'язані з верховенством права, є право на доступ до правосуддя, право на законного й компетентного суддю та похідні від них. Водночас інші права також можуть мати супутнє значення для верховенства права¹. Зі свого боку ми переконані в тому, що очевидність або неочевидність зв'язків не гарантує їхньої наявності або відсутності. Важливим у цьому питанні є дослідження таких правових явищ і доведення або спростування існування відповідних зв'язків. Розглядаючи право та правову систему як цілісну соціальну структуру, слід усвідомлювати, що її елементи пов'язані між собою різними видами зв'язків. На нашу думку, ці зв'язки необхідно ретельно вивчати, що сприятиме підвищенню якості права загалом, його зрозумілості та визначеності в регулюванні суспільних відносин, а також забезпечить передбачуваність і прогностичність у встановленні правових відносин у майбутньому.

Вважаємо недоцільним обмежувати сутність верховенства права лише можливостями та правами, пов'язаними з доступом до правосуддя, оскільки це розкриває лише один бік цього принципу. Цілісна доктрина розуміння верховенства права потребує оцінювання його змісту та дії з погляду інших прав і свобод людини, зокрема права на свободу мирних зібрань, і навпаки.

Одним із прав, що має постійний у часі характер і здатне впливати на співвідношення між громадянським суспільством та окремими людьми, з одного боку, і державою з її апаратом – з іншого, є право на свободу мирних зібрань [11, с. 45–46]. Право на свободу мирних зібрань видається безмежним, як і сама свобода, зміст якої залежить від рівня розвитку суспільних відносин, їхньої демократичності та відкритості, а також готовності до діалогу між державою і громадянським суспільством загалом, його окремими інститутами та членами [12, с. 253].

Право на свободу мирних зібрань виступає критерієм оцінки рівня демократичності суспільних відносин та стану демократії як державного режиму, що панує в країні. Отже, можна переконатися, що саме це право, а точніше його використання громадянами,

¹ Доповідь Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційська комісія) «Верховенство права», схвалена на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 року). *Право України*. 2011. № 10. С. 181.

створення умов для його безперешкодної реалізації органами публічної влади, зокрема державними органами й органами місцевого самоврядування, слугує критерієм оцінювання ризиків для демократії, свободи, рівності та справедливості як базових засад права, а також правового закону. Це, своєю чергою, знаходить відображення у змісті принципу верховенства права. Таким чином, право на свободу мирних зібрань є маркером ефективності дії принципу верховенства права, тобто здатності норм позитивного права регулювати суспільні відносини відповідно до інтересів суспільства, які є підґрунтям прийняття таких норм і визначають їхні цілі та завдання – дотримання прав і свобод людини. Це право також забезпечує реалізацію норм у фактичних суспільних відносинах, підтверджуючи відповідність правових норм суспільним інтересам [13, с. 48]. Отже, не лише принцип верховенства права впливає на реалізацію права на свободу мирних зібрань, а й саме це право є критерієм і засобом оцінювання дії верховенства права в суспільстві та державі.

Право на свободу мирних зібрань є, з одного боку, результатом розвитку громадянського суспільства та його інститутів, а з іншого – чинником, що сприяє подальшому розвитку громадянського суспільства. Як наслідок, це право відіграє не лише динамічну роль у становленні громадянського суспільства, а й слугує ціннісним орієнтиром демократичності відносин у ньому, зокрема у взаємодії з державою, її органами та посадовими особами [11, с. 48]. Таким чином, право на свободу мирних зібрань безпосередньо пов'язане із соціальними та державними інститутами, оскільки його реалізація не лише залежить від їхніх позитивних дій, а й сама часто стає відповіддю на їхні дії.

Використання та реалізація права на свободу мирних зібрань демонструє, що це право не можна розглядати суто як негативне, так само як і виключно позитивне, залежне від поведінки суб'єктів владних повноважень. У контексті здійснення цього права принцип верховенства права має відображати як невтручання держави в його використання, так і її позитивні зобов'язання, що полягають у створенні умов для його здійснення, усуненні перешкод та забезпеченні відповідних гарантій з боку органів влади та посадових осіб.

Моніторинг взаємодії та впливу принципу верховенства права і права на свободу мирних зібрань бере початок насамперед із визнання державою наявності цього права у представників соціуму. Важливим у цьому контексті є формування правового позитивного закону, що втілюватиме природно-правові засади людських інтересів та механізми їх вираження. По суті, вважаємо, що верховенство права проявляється у спонуканні держави визнати, ідентифікувати й інституціоналізувати право на свободу мирних зібрань у нормах позитивного права. Це один із перших кроків не лише до визнання,

а й до соціалізації інтересів у країні. Не слід залишати поза увагою і той факт, що саме верховенство права як принцип організації та функціонування державної влади незмінно спрямовує її діяльність на утвердження прав людини, зокрема права на свободу мирних зібрань. Ключовим у цьому контексті, на наше переконання, є створення сприятливих умов, заснованих на справедливій свободі та рівності всіх у використанні й реалізації права на свободу мирних зібрань.

Незмінним залишається питання віднесення права на свободу мирних зібрань до позитивних прав і свобод, тобто таких можливостей, використання і реалізація яких залежать від дій та рішень держави, її апарату, окремих органів і посадових осіб. У цьому контексті принцип верховенства права постає як джерело, що забезпечує виконання державою своїх обов'язків зі створення умов для свободи використання й реалізації цього права кожною людиною, кожним громадянином, а також гарантує неприпустимість втручання у здійснення цього права без необхідності такого втручання в демократичному суспільстві та за наявності законних підстав. Отже, принцип верховенства права в дії спонукає державну владу діяти в інтересах людини, її прав і свобод, надаючи перевагу, зокрема, праву на свободу мирних зібрань перед інтересами самої держави.

Позаяк дія принципу верховенства права, зокрема його вплив на регулювання суспільних відносин щодо використання й реалізації права на свободу мирних зібрань, безпосередньо пов'язана з розсудом суб'єктів публічної адміністрації, які в межах своїх повноважень повинні утримуватися від перешкоджання здійсненню цього права його носіями, а також створювати ефективні умови для свободи, рівності та справедливого користування й реалізації цього права всіма потенційними носіями.

Очевидно, що на цьому вплив принципу верховенства права на використання та здійснення права на свободу мирних зібрань не вичерпується. Річ у тім, що попри суттєве дерегулювання, а також застосування сфери розсуду суб'єктів публічної адміністрації як інтелектуально-вольової діяльності посадових осіб органів виконавчої влади або місцевого самоврядування (уповноважених ними осіб), що ґрунтується на нормах позитивного права, здійснюється на підставі, у межах повноважень та у спосіб, передбачені Конституцією та законами України, вона пов'язана з оцінюванням доказів, усебічним, повним та об'єктивним дослідженням усіх обставин справи в їхній сукупності за внутрішнім переконанням, керуючись правосвідомістю, спрямована на утвердження верховенства права, дотримання прав, свобод та інтересів людини і громадянина та стосується ухвалення індивідуального акта застосування права [14, р. 120] (ухвалення

рішення) про відсутність заборони або мовчазну згоду на здійснення права на свободу мирних зібрань з боку органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, а також вирішення питання про заборону використання та реалізації цього права. Отже, принцип верховенства права крізь призму повноважень та компетенції як об'єктивних чинників, так і адміністративного розсуду посадових осіб цих органів впливає на вчинення відповідних дій та ухвалення рішень у межах повноважень і компетенції суб'єктів владних повноважень та їхніх посадових осіб щодо використання і здійснення права на свободу мирних зібрань.

Дослідження взаємодії та взаємовпливу принципу верховенства права та права на свободу мирних зібрань не матиме повної картини і цілісної системи без урахування поглядів судової гілки влади на вказані правові явища крізь призму справедливості як ключової засади права. Саме судові рішення, зокрема рішення Європейського суду з прав людини, сприяють розумінню впливу принципу верховенства права на право на свободу мирних зібрань з урахуванням досліджуваних елементів, зокрема розсуду, позитивних зобов'язань тощо.

У справі «Глухін проти Росії» встановлено, що застосовані для ідентифікації заявника заходи становили суттєве втручання, особливо в частині застосування технології розпізнавання обличчя в реальному часі. Застосування таких технологій вимагає найвищого рівня виправдання. Використання високоточної технології розпізнавання обличчя для ідентифікації та арешту учасників мирних акцій може мати стримувальний ефект щодо права на свободу вираження поглядів та свободу зібрань. За таких обставин обробка персональних даних заявника з використанням технологій розпізнавання обличчя не відповідала нагальній суспільній потребі та не могла вважатися необхідною в демократичному суспільстві¹. Проаналізоване рішення Європейського суду з прав людини дозволяє висувати, що право на свободу мирних зібрань зазнає не лише впливу принципу верховенства права, а й верховенство права перебуває на сторожі свободи та справедливості використання і здійснення права на свободу мирних зібрань. Виходячи з природно-правових засад права на свободу мирних зібрань, Суд обґрунтовано апелює до змісту принципу верховенства права як індикатора та регулятора втручання суб'єктів публічної адміністрації у здійснення носіями їхнього права на свободу мирних зібрань. Водночас, на переконання Європейського суду з прав людини, саме верховенство права як фундаментальний принцип, що визначає покликання та функціональність органів держави

¹ Глухін проти Росії (Glukhin v. Russia), від 04.07.2023, заява № 11519/20. Бюлетень «Верховенство права. Права людини». 2023. № 3. С. 27–28.

та їхніх посадових осіб, чітко провів межу втручання у використання та здійснення права на свободу мирних зібрань. Європейський суд з прав людини зазначив, що персональні дані суб'єктів здійснення права на свободу мирних зібрань не підлягають безконтрольному збиранню та зберіганню, тим самим захистивши демократичні засади свободи здійснення цього права.

Право на свободу мирних зібрань, крізь призму справедливості у природному праві, має виступати не лише зрозумілим у сучасному розумінні як окреме право людини, а й як гарантія того, що людина з її правами і свободами буде перебувати в центрі уваги держави та її інститутів, діяльність яких буде спрямована на розвиток людини, безперешкодне здійснення людиною її прав, свободи вибору [15, с. 44]. Зазначене слугуватиме подальшому розвитку оновленого змісту принципу верховенства права, оскільки є результатом оцінки судовою практикою сформованої доктрини верховенства права та його ролі стосовно права на свободу мирних зібрань. Ба більше, саме високий міжнародний суд із прав людини відображає сучасні уявлення, а отже, і знання, уміння та навички щодо права, його дії та впливу на зміст суспільних відносин, а також визнає джерелом права такі суспільні відносини та притаманні їм уявлення про їхній зміст, зокрема про право на свободу мирних зібрань.

Принцип верховенства права має стати тим елементом, який слугуватиме засобом стримування носіїв публічної влади від необґрунтованого втручання у свободу використання та здійснення права на свободу мирних зібрань, якщо таке втручання не відповідає вимогам і ознакам демократичної держави та суспільства, а також інтересам носія цього права. Водночас саме право на свободу мирних зібрань повинно стати засобом формування та узагальнення інтересів його носіїв, а також вироблення на їхній основі загального інтересу функціонування демократичної держави у громадянському суспільстві.

Висновки

Підсумовуючи проведене дослідження, акцентуємо увагу на тому, що верховенство права як принцип і право на свободу мирних зібрань – це система координат демократичного суспільства, що визнані й використовуються для регулювання суспільних відносин правом як єдність свободи, рівності та справедливості. Однозначно неприпустимо стверджувати, що вплив принципу верховенства права на право на свободу мирних зібрань є однозначним, а подекуди визначальним та вирішальним для його використання і здійснення. Принципом верховенства права пронизано здійснення права на свободу мирних зібрань, зокрема в тому його складнику, що потребує наявності позитивних зобов'язань держави. З огляду на сказане

вбачається необхідним забезпечити, щоб у межах як природно-правової концепції праворозуміння права на свободу мирних зібрань, так і позитивістської концепції праворозуміння була гарантована свобода використання та здійснення цього права. Зокрема, в умовах відсутності спеціальних норм позитивного права, спрямованих на обмеження природної свободи вибору щодо використання та здійснення права на свободу мирних зібрань, необхідно формувати повноваження органів державної влади та місцевого самоврядування таким чином, щоб це підкреслювало легітимність їхньої поведінки під час реалізації цього права. Це забезпечить правову передбачуваність їхніх дій для учасників суспільних відносин, а отже, ґрунтуватиметься на дії принципу верховенства права.

Природно-правова концепція як зміст і джерело права має переконливо утверджувати вплив на сферу правового регулювання використання та здійснення права на свободу мирних зібрань, організації та здійснення правовладдя, що лежать в основі принципу верховенства права. Право на свободу мирних зібрань, як прояв ідеї свободи й справедливості, стає засадою принципу верховенства права в утвердженні прав і свобод людини державою, яка бере на себе обов'язок і відповідальність за те, що людина, її життя і здоров'я, свободи і права визначають покликання сучасної демократичної держави. Отже, рефлексії навколо питань змісту, форм, використання та здійснення права на свободу мирних зібрань отримують широкі обрії для пошуків, а нові ідеї потребують масштабних дискурсів як науковців, так і практиків, інших учасників суспільних відносин, пов'язаних із використанням, здійсненням, охороною, захистом та відновленням права на свободу мирних зібрань.

Список бібліографічних посилань: 1. Дайси А. В. Основы государственного права Англии. Введение в изучение Английской конституции / под ред. П. Г. Виноградова ; пер. О. В. Полторацкой. М. : Типогр. Тов-ва И. Д. Сытина, 1905. 702 с. 2. Головатий С. Верховенство права (правовладдя): як його тлумачить Венеційська комісія. *Право України*. 2011. № 10. С. 154–167. 3. Петришин О. В. Верховенство права в системі дії права. *Проблеми законності*. 2009. Вип. 100. С. 18–30. 4. Рабінович П. Верховенство права як соціально-природний феномен (контури ідеалу). *Право України*. 2010. № 3. С. 19–23. 5. Самбор М. А. Сутність принципу «верховенства права» у сучасних умовах цивілізаційного розвитку. *Юридична наука*. 2012. № 5. С. 17–28. 6. Карась А. Г. Верховенство права як ціннісна характеристика права. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 185–190. 7. Чепульченко Т. О. Верховенство права як основоположний принцип сучасного правотворення. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право. 2012. Вип. 2 (14). С. 185–188. 8. Ремінська Ю. Ю. Принцип

верховенства права в міжнародній правотворчості (теоретико-правові аспекти) : дис. ... д-ра філософії : 081. Київ, 2020. 230 с. **9.** Матвеева Ю. І. Принцип правової визначеності як складова верховенства права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2019. 220 с. **10.** Хаустова М. Г., Гой Г. Верховенство права як провідний принцип модернізації правової системи України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 1. С. 60–63. **11.** Самбор М. А. Право на свободу мирних зібрань у громадянському суспільстві: цінність та функція. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2020. № 4 (92). С. 38–53. **12.** Самбор М. Конституційне право на свободу мирних зібрань в Україні. *Право України*. 2020. № 6. С. 251–272. **13.** Самбор М. Ефективність адміністративно-деліктного права України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2016. № 2 (103). С. 45–48. **14.** Sambor M. Administrative discretion in administrative-delict law. *Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. 2018. Iss. 2 (92). Pp. 115–121. **15.** Самбор М. А. Аксіологія права на свободу мирних зібрань в українському суспільстві. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 4 (97). С. 40–46.

Надійшла до редколегії 06.02.2025

Прийнята до опублікування 06.03.2025

Sambor M. A. The right to the freedom of peaceful assembly under the rule of law: convergence and mutual implementation

Human rights, freedoms and interests determine the content and direction of a democratic state, and are the content of social relations in a democratic civil society. Reflecting on the issues of positive and negative interference of the State, the State apparatus, State bodies, local self-government bodies in public relations regarding the use, exercise and restoration of the right to freedom of peaceful assembly, the question arises as to the impact of the fundamental principles of building and functioning of power in a democratic state on their organizational and practical activities. One of such principles is the principle of the rule of law, which, voluminous in its content and purpose, has a significant direct and indirect impact on both the organization of public power and the content of legal relations in society. Therefore, the purpose of this article is to analyze the principle of the rule of law and its impact on the use and exercise of the right to freedom of peaceful assembly and to identify feedback loops. The article examines the content of the principle of the rule of law, the right to freedom of peaceful assembly, and the presence of connections between the above-mentioned legal phenomena that affect the use and exercise of this human right. The opinion is expressed on the impact of such links and their convergence on the above-mentioned legal phenomena, as well as the interdependence and mutual conditionality of the rule of law and the use and exercise of the right to freedom of peaceful assembly, and their theoretical content. According to the results of the study, it is concluded that not only the principle of the rule of law has an impact on the use and exercise of the right to freedom of peaceful assembly, but also the aforementioned right has a

significant impact on the formation of the content of the rule of law. The results obtained as a result of the scientific study are aimed at: 1) the enriching theoretical knowledge about the place and role of the principle of the rule of law in the actions of public administration entities in creating conditions for the use and exercise of the right to freedom of peaceful assembly; 2) the forming systemic ties of interaction and mutual influence of the principle of the rule of law and the right to freedom of peaceful assembly; 3) the development of a holistic system of equal use and freedom of exercise of the right to freedom of peaceful assembly, limitation of interference by subjects of state power and local self-government in the exercise of this right, limiting the latter to the scope of creating fair conditions for its exercise and legitimate grounds for restriction or prohibition; 4) the improvement of the system of national legislation in the field of use, exercise and restoration of the right to freedom of peaceful assembly, as well as regulation of the powers of state power and local self-government bodies.

Keywords: rule of law, right to freedom of peaceful assembly, operation of law, subjects of public administration, freedom, equality, justice, use, exercise of law.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.726-056.26(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.1.04>

Наталія Олександрівна Філіпська,

кандидат юридичних наук,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

кафедра конституційного і міжнародного

права та прав людини (старший викладач);

<https://orcid.org/0000-0002-9558-9422>,

e-mail: totuchana@yahoo.com

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ПОВАГУ ДО ГІДНОСТІ ОСІБ З ОБМЕЖЕНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ¹

Статтю присвячено дослідженню стану дотримання права на повагу до гідності осіб з обмеженими можливостями, особливо в умовах збройного конфлікту, воєнного стану та пов'язаних із цим викликів. Проаналізовано стан забезпечення права на повагу до гідності осіб з інвалідністю в Україні, зокрема в умовах збройного конфлікту. Виявлено системні порушення цього права. Особливу увагу приділено результатам дослідження, яке засвідчило низький рівень толерантності до осіб з обмеженими можливостями серед працівників правоохоронних органів. Обґрунтовано доцільність розроблення комплексу заходів, спрямованих на підвищення обізнаності суспільства, забезпечення доступності та соціальної інклюзії. Наголошено на необхідності системних змін у державній політиці з метою забезпечення повної реалізації прав осіб з інвалідністю, що стало б запорукою дотримання їхнього права на повагу до гідності.

Ключові слова: гідність, інвалідність, особи з обмеженими можливостями, особи з інвалідністю, права людини, доступність, інклюзивність, збройний конфлікт, соціальна політика.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Гідність є надбанням людської цивілізації, що становить унікальний комплекс нематеріальних складових, наявність яких дозволяє людині відчувати себе цінною та важливою частиною людської спільноти. Основою більшості міжнародних договорів є саме повага до

¹ Поняття «особи з обмеженими можливостями» є більш широким, порівняно з поняттям «особи з інвалідністю», тому що інвалідність є соціальним статусом. У статті ми маємо на увазі широку категорію осіб, які мають стійкі порушення здоров'я, незалежно від наявності офіційного статусу.

честі та гідності людини, дотримання яких забезпечує реалізацію всіх інших прав, що так чи інакше пов'язані із цими категоріями. Якби у світі дотримувалися лише одного права – права на повагу до людської гідності, то решта прав автоматично реалізовувалася б разом із ним. Цей принцип і став підґрунтям одного з найвагоміших міжнародних документів – Загальної декларації прав людини. Уже в перших словах її преамбули зазначено, що визнання гідності, притаманної всім членам людської сім'ї, а також рівних і невід'ємних прав є основою свободи, справедливості та загального миру¹. Особливої актуальності питання людської гідності набуло після Другої світової війни – наймасштабнішого збройного конфлікту за кількістю людських жертв. Саме в той час гідність почали безпосередньо пов'язувати із правами людини, що започаткувало так звану революцію людської гідності. Унаслідок цього права людини почали трактуватися як такі, що покликані утверджувати гідність, високі духовні й моральні цінності, а головне – захищати особу від свавілля державної влади [1, с. 10].

Аналіз змісту міжнародних документів свідчить про визнання права на повагу до гідності базовою категорією, яка є вихідною для всіх інших прав, закріплених у цих актах. Це підкреслює його основоположне значення для всього каталогу фундаментальних прав і свобод людини. Наприклад, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 року визнає людську гідність джерелом прав людини².

Конституція України також закріпила у своєму змісті визнання гідності людини як найвищої соціальної цінності (ст. 3) та право на повагу до її гідності (ст. 28)³. Водночас у жодному з актів українського законодавства, у текстах конституцій або у прецедентній практиці конституційних судів не міститься чіткого та вичерпного визначення поняття «гідність людини», подібного до тих, що зустрічаються в науковій або філософській літературі [2, с. 30].

Тлумачний словник визначає поняття «гідність» як «сукупність рис, що характеризують позитивні моральні якості» та як «усвідомлення людиною своєї громадської ваги, громадського обов'язку»⁴. Обидва ці

¹ Загальна декларація прав людини : 10.12.1948 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 26.01.2025).

² Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : від 16.12.1966 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 26.01.2025).

³ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 26.01.2025).

⁴ Гідність // Словник UA : сайт. URL: <https://slovnuk.ua/index.php?swrd=гідність> (дата звернення: 26.01.2025).

значення свідчать про те, що гідність є невід'ємною нематеріальною складовою людської особистості як члена суспільства та соціальної істоти.

Стан дослідження проблеми

Протягом століть питання визначення сутності людської гідності, яка є одночасно і суб'єктивною, і об'єктивною категорією, турбувало дослідників різних часів та держав. У сучасний період серед дослідників, які вивчають поняття гідності, варто відзначити польського науковця М. Граната. У своїх працях він аналізував значення гідності в контексті конституційного права та дійшов висновку, що це поняття має подвійний характер: гідність людини слід розглядати як конституційну цінність і водночас як конституційне право. О. Гришук зосередила увагу на філософських аспектах гідності у праві, а Ю. Таволжанська досліджувала гідність як об'єкт кримінально-правової охорони. Загальні питання гідності як правової та філософської категорії також зустрічаються в роботах О. Бандурки, О. Петришина та інших видатних українських учених.

Водночас зазначені та інші науковці, до поглядів яких ми звертаємося в роботі, здебільшого охоплювали своїм науковим інтересом право на повагу до гідності, притаманне всім людям, не виокремлюючи особливу категорію – особи з обмеженими можливостями. Тож, на нашу думку, існує потреба привернути увагу наукової спільноти саме до гідності та права осіб зі стійкими порушеннями здоров'я на повагу до неї, особливо з огляду на труднощі, що виникають у зв'язку з воєнним станом і загрозами, спричиненими повномасштабним вторгненням.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є акцентування уваги на свідомому дотриманні права на повагу до гідності осіб з обмеженими можливостями незалежно від ступеня порушень фізичного та/або психоінтелектуального здоров'я. У науковій літературі здебільшого розглядається поняття людської гідності загалом. Водночас ми вважаємо за доцільне виокремити особливу категорію – осіб зі стійкими порушеннями здоров'я, осіб з обмеженими можливостями. На нашу думку, навіть у сучасних умовах зміни парадигми на користь інклюзивності ця категорія населення гостро потребує посиленої уваги та формування в суспільстві сталої поваги до їхньої людської гідності.

Основними завданнями дослідження є: 1) аналіз стану дотримання в Україні права осіб з обмеженими можливостями на повагу до їхньої гідності; 2) опрацювання статистичних даних, отриманих у результаті опитування працівників поліції щодо їхнього ставлення до осіб із різними формами інвалідності; 3) вивчення зарубіжного досвіду у сфері

формування поваги до прав осіб з обмеженими можливостями, зокрема до права на повагу до честі та гідності; 4) формулювання можливих шляхів розв'язання наявних проблем у сфері забезпечення права осіб з обмеженими можливостями на повагу до гідності в Україні, особливо в умовах воєнного стану.

Наукова новизна дослідження

Оприлюднено і проаналізовано результати дослідження, присвяченого ставленню представників українських правоохоронних органів (Національної поліції) до різних підкатегорій осіб з обмеженими можливостями. Особливу увагу приділено виявам відкритої нетолерантності до таких осіб. Аргументовано, що порушення права осіб з обмеженими можливостями на повагу до їхньої гідності походить як із боку суспільства, частиною якого є працівники поліції, так і з боку держави. Окремо акцентовано на ігноруванні інтересів і потреб осіб зі стійкими порушеннями здоров'я в контексті забезпечення їхньої безпеки в умовах воєнних загроз, спричинених агресією РФ. Також наголошено на принизливо низькому рівні державної підтримки найбільш уразливої категорії населення – осіб з обмеженими можливостями, що по суті є ще одним проявом порушення їхнього права на повагу до гідності.

Виклад основного матеріалу

Гідність як предмет наукового аналізу філософської і юридичної думки вивчалася цілою низкою дослідників, серед яких можна назвати О. Бандурку, О. Водянікова, М. Костенка, П. Рабіновича, А. Олійника, О. Петришина, В. Розвадовського, Н. Стеценка та ін.

Як зазначає О. Петришин, людська гідність є постійно змінюваним суспільним явищем. Вона склалась як відображення у свідомості людей того особливого місця, яке посідає людина, а також як відображення її соціальної цінності. З одного боку, людська гідність втілює всі найкращі ціннісні здобутки людства, виражає рівень гуманістичного розвитку автономної людини як родової істоти. З другого – людська гідність прямо і безпосередньо впливає на кожну людину, на її поведінку через базові цінності суспільства, формуючи її погляди на життя, особисту систему цінностей, ціннісні орієнтації і, отже, зумовлює та формує особисту гідність кожної людини [3, с. 4].

Грунтовні дослідження питання сутності та природи гідності осіб з обмеженими можливостями проводять також зарубіжні науковці. Складно не погодитися з таким твердженням колег: що більше ми розуміємо природу відмінностей, які відчувають люди з обмеженими можливостями, то краще ми розвиваємо усвідомлення значення людської гідності. У філософській і юридичній літературі можна виокремити кілька підходів до трактування гідності – як статусу, як

права на право, як автономії та як можливостей. У цьому контексті, розглядаючи питання справедливості щодо людей з обмеженими можливостями, окремі дослідники пропонують застосовувати концепцію гідності як статусу. Такий підхід означає, що кожен член суспільства користується рівним статусом і повагою як у сфері розподілу ресурсів, так і у площині соціального визнання. Інші вчені наголошують на необхідності переосмислення поняття морального суб'єкта та його гідності, пропонуючи відійти від традиційного розуміння дієздатності на користь таких аспектів, як уразливість, які також мають суттєве значення в етичному та правовому контексті [4, р. 28].

Варто навести вислів експертизи соціальної політики М. Лазебної, що «гідне життя людей із інвалідністю пліч-о-пліч з іншими співгромадянами – це наш іспит на цивілізованість. Адже ставлення суспільства до людей з інвалідністю – це дзеркало, у якому відображається наше справжнє обличчя»¹.

Звертаючись до міжнародних стандартів у сфері прав осіб з обмеженими можливостями, слід зауважити, що право на повагу до гідності є наскрізним принципом одного з найвагоміших міжнародних документів у цій сфері – Конвенції про права осіб з інвалідністю 2006 р.² У преамбулі Конвенції неодноразово наголошується на ключовому значенні гідності як універсальної цінності. Так, Конвенція у преамбулі (п. «а») нагадує про принципи, закріплені у Статуті ООН, зокрема визнання гідності та цінностей, притаманних усім членам людської сім'ї, а також про те, що дискримінація за ознакою інвалідності є посяганням на гідність і цінність, властиві людській особистості (п. «h»). Крім того, Конвенція наголошує на тому, що всеосяжна та єдина міжнародна конвенція щодо заохочення і захисту прав і гідності осіб з інвалідністю становитиме важливий внесок у подолання глибоко несприятливого соціального становища цієї категорії осіб, а також сприятиме розширенню їхньої участі у громадському, політичному, економічному, соціальному та культурному житті за рівних можливостей, як у розвинених країнах, так і в тих, що розвиваються (п. «у» преамбули Конвенції). Метою Конвенції є, зокрема, заохочення

¹ Гідне життя людей з інвалідністю пліч-о-пліч з іншими співгромадянами – це наш іспит на цивілізованість, – Марина Лазебна // Сайт для родителів дітей с інвалідністю, Україна : сайт. URL: https://rodyna.at.ua/news/gidne_zhittja_ljudej_z_invalidnistju_plich_o_plich_z_inshimi_spivgromadjanami_ce_nash_ispit_na_civilizovanist_marina_lazebna/2020-12-05-33 (дата звернення: 25.01.2025).

² Convention on the Rights of Persons with Disabilities. 13 December 2006 // United Nations : сайт. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-persons-disabilities> (дата звернення: 26.01.2025).

поваги до притаманної особам з інвалідністю гідності (ст. 1 Конвенції). Стаття 3 Конвенції визначає основні принципи, серед яких повага до людської гідності, особистої самостійності, зокрема свободи робити власний вибір, та незалежності. Держави-учасниці зобов'язуються вживати невідкладних, ефективних і належних заходів для підвищення обізнаності суспільства, включно з родинами, щодо питань інвалідності та сприяння повазі до прав і гідності осіб з інвалідністю (ст. 8 Конвенції).

Як можна побачити, формування в самої особи з інвалідністю почуття власної гідності та поваги до неї з боку держави й суспільства є одним із ключових завдань держав – учасниць Конвенції. Цей процес тісно пов'язаний з активними діями держав, спрямованими на створення умов для розвитку поваги до гідності осіб зі стійкими порушеннями здоров'я незалежно від причин, які призвели до інвалідності.

Потребує окремого з'ясування питання: що саме слід розуміти під поняттям «право на повагу до гідності осіб з обмеженими можливостями», особливо в умовах збройного конфлікту. Повномасштабна війна РФ проти України особливо гостро висвітлює проблеми фактичного становища осіб зі стійкими порушеннями здоров'я, зокрема в аспекті реалізації їхнього права на гідність. Як зазначає суддя міськрайонного суду Ю. Волкова, гідність об'єктивно притаманна кожній людині, але відчуття людиною себе як цінності (почуття власної гідності) з'являється лише за певних умов, створення яких є основним обов'язком держави щодо людини. Гідний рівень життя як право людини знаходить своє відображення в Конституції України і міжнародних актах, що стали частиною українського законодавства [5, с. 406].

Загальновідомо, що поняття «рівень життя» та «гідний рівень життя» є абсолютно відносними категоріями, а основні права людини покликані забезпечити лише основні потреби людини для її існування та розвитку як особистості. Вони цілком залежать від політичного, соціально-економічного та культурного розвитку конкретної держави.

Наприклад, соціальна допомога або пенсія з непрацездатності, яку гарантує Польща для українців, що перебувають там на законних підставах та мають інвалідність, становить 1 338,44 злотих, що дорівнює, за офіційним курсом Нацбанку України станом на січень 2025 р., приблизно 13 840 грн¹. У Сполучених Штатах Америки українцям з інвалідністю, які перебувають там на законних підставах, сума виплати залежить від штату. Так, у 2023 р. мінімальний розмір становив 914 дол. США щомісяця для однієї особи або 1 371 дол.

¹ Пільги та виплати для українців з інвалідністю в Польщі // Enable Me : сайт. URL: <https://www.enableme.com.ua/ua/article/pil-gi-ta-viplati-dla-ukrainciv-z-invalidnistu-v-pol-si-10612> (дата звернення: 26.01.2025).

США для подружжя, що приблизно дорівнює понад 39 000 грн та понад 59 000 грн відповідно¹ (за офіційним курсом Нацбанку України станом на січень 2025 р.).

Для порівняння в Україні станом на початок 2025 р. мінімальний розмір пенсії по інвалідності становить: 2 760 гривень – для осіб з інвалідністю I групи, 2 520 або 2 093 гривні – для непрацюючих/працюючих осіб з інвалідністю II групи [6]. Ця сума має передбачати придбання продуктів харчування та предметів побуту, необхідних ліків, які часто не включені до переліку препаратів за програмою «Доступні ліки», оплату комунальних послуг, оплату медичних діагностичних процедур та реабілітації (абілітації), витрати на особистий розвиток тощо. Такий наднизький рівень підтримки найбільшої меншості в державі можна було б пояснити активними бойовими діями, які ведуться ще з 2014 р. Але такі ж ганебно мізерні виплати з боку держави були й до цього.

Звернімося до світових стандартів. Сьогодні Світовий банк визначає абсолютну бідність як такий рівень життя, коли особа змушена виживати менш ніж на 1,25 дол. США (приблизно 0,9 євро) на день. У Європі бідність зазвичай трактується як відносна: особа або сім'я вважається бідною, якщо її дохід і ресурси є нижчими за ті, що вважаються адекватними або соціально прийнятними в суспільстві, у якому вони проживають. Бідні люди часто не мають змоги брати участь в економічному, соціальному та культурному житті, яке вважається нормою для більшості, а реалізація їхніх основних прав може бути істотно обмеженою [7, с. 459–460]. Якщо ж ці особи мають додатково ще й функціональні обмеження, то їхня участь у житті суспільства та громади стає здебільшого неможливою.

Грошова сума у розмірі 2 760 грн для людини з тяжкою формою інвалідності, на наше переконання, є грубим та цинічним порушенням права людини на повагу до її гідності, бо автоматично перекидає її далеко за межу бідності. Отримуючи такі гроші від держави, людина з порушеннями здоров'я, які негативно впливають на якість її життя, вимушена виживати, вживаючи найдешевші, часто неякісні продукти харчування та відмовляючи собі в більшості тих речей, які можуть дозволити собі люди із середнім та нижче середнього рівнем доходу. Оцінка державою в таку суму якості життя людини, яка, крім іншого, має потреби в лікуванні, особливому харчуванні, реабілітації, є неприпустимою та ганебною навіть за часів до повномасштабного вторгнення у 2022 р.

¹ Інвалідність в США для українських біженців – як оформити // Enable Me : сайт. URL: <https://www.enableme.com.ua/ua/article/invalidnist-v-ssadla-ukrains-kih-bizenciv-ak-oformiti-9480> (дата звернення: 26.01.2025).

Вираження турботи та поваги до осіб, які мають офіційний статус «особа з інвалідністю», з боку держави у формі матеріальної чи грошової підтримки є лише однією, однак далеко не найважливішою складовою права на повагу до їхньої гідності. Не менш, а можливо, навіть більш болючим залишається питання доступності життєвого простору – архітектурного, інформаційного, сенсорного тощо, а також ставлення з боку інших членів суспільства, представників державних органів, зокрема Національної поліції.

Питання архітектурної доступності набули нагальності саме під час повномасштабного вторгнення, коли стала очевидною недоступність більшості укриттів, облаштованих у житлових будинках, для осіб, які користуються кріслами колісними або мають інші обмеження в пересуванні. Варто навести результати досліджень, проведених моніторинговою групою «Озон» Центру громадянських свобод. Кампанію провели з вересня по грудень 2023 р. понад 100 волонтерів у містах Київ, Луцьк, Львів, Черкаси, Миколаїв, Одеса, Шостка. У деяких містах обласного та районного рівня, у Луцьку, Шостці та Миколаєві взагалі були відсутні укриття, доступні для маломобільних груп населення, був відсутній пандус або пологий спуск, у Львові таких укриттів лише 2 %, а у столиці – найбільшому місті держави – таких укриттів менше 1/5 від загальної кількості (19 %) [8].

Наведемо наочну діаграму доступності укриттів у містах, які увійшли до фокусу дослідження зазначеної вище громадської організації (див. рис. 1) [8].

Рис. 1. Порівняння критеріїв доступності

Зважаючи на вищевикладене, постає питання, як може почувати себе людина, яка користується кріслом колісним, під час ракетної загрози, не маючи змоги самостійно потрапити в укриття? Крім реальної загрози життю (особливо у містах, наближених до лінії зіткнення), це видається доволі принизливим, бо доведеться шукати тих, хто зможе допомогти на руках знести людину у кріслі в укриття.

За результатами дослідження, проведеного у 2022 р. громадською організацією Fight For Right, виявлено суттєві прогалини в системі захисту та дотримання прав осіб з інвалідністю. Так, зазначається, що нагальна природа евакуації та неготовність влади на місцях часто змушувала представників влади й громадські організації робити вибір на користь порятунку життя, жертвуючи гідними умовами (отже, із порушенням прав людини), у яких цей порятунок мав би відбуватися для людей з інвалідністю. Насамперед це мало місце через недостатню кількість (або відсутність) доступного транспорту, асистивних технологій, доступного житла, доступної інформації та комунікації, соціального та медичного супроводу [9, с. 10].

Наступним моментом, на який варто звернути увагу, є морально-етичні норми та погляди, які панують в українському суспільстві. Справедливо констатувати позитивні зміни, які відбуваються останніми роками, щодо сприйняття та підтримки людей з обмеженими можливостями в українській державі, руху до інклюзивного суспільства. Водночас існує потреба звернути увагу на ставлення працівників державних органів до цієї категорії осіб. Цілком логічним є зв'язок особистого неприязного ставлення до тих чи інших груп людей з боку представників держави та якості надання ними послуг представникам цих груп. Тож наведемо результати дослідження думки понад 250 працівників Національної поліції превентивного сектору Донецької, Луганської, Миколаївської, Херсонської, Харківської, Чернігівської та Полтавської областей, проведені під час тренінгу¹. На питання: «Чи вважаєте ви, що людям зі стійкими вадами здоров'я, особливо ментальними, не місце у здоровому суспільстві?», було отримано такі відповіді:

- так, вони не вписуються у нормальне суспільство – 9,5 %;
- нехай будуть, але окремо та не у громадських місцях – 1,7 %;

¹ Тренінги на тему «Захист прав, свобод та законних інтересів людей з інвалідністю в поліцейській діяльності та етика спілкування з ними» для офіцерів поліції превентивного сектору Головного управління Національної поліції в Херсонській, Миколаївській, Луганській, Донецькій, Запорізькій, Харківській, Чернігівській, Полтавській та Дніпропетровській областях та офіцерів Батальйону патрульної поліції в містах Краматорськ та Слов'янськ Управління патрульної поліції в Донецькій області проводилися авторкою протягом 2021–2024 рр. за підтримки Програми розвитку ООН.

– якщо вони не псують нічого та нормально поведуться, то нехай будуть – 12,1 %;

– ніхто з нас не застрахований від хвороби та інвалідності, це рівні члени суспільства – 73,3 %;

– так, якщо це грубе порушення психіки або інтелекту – 3,4 %.

Таким чином, спираючись на результати опитування, можна стверджувати, що понад 25 % опитаних працівників поліції так чи інакше виявляють несприйняття осіб, які мають, зокрема, ментальні або комплексні порушення. Ймовірно, такі показники є наслідком недостатнього ознайомлення із сучасними тенденціями розвитку глобального суспільства, недостатнього усвідомлення принципів рівності та безумовної поваги до честі й гідності кожної людини, а також браку знань про особливості цієї категорії осіб. Слід усвідомлювати, що поліція, як і будь-який інший державний орган, є частиною суспільства й водночас відображенням його поглядів та цінностей.

Навіть з урахуванням того, що працівники поліції, як правило, мають вищий рівень правосвідомості та обізнаності у сфері прав людини, такий відсоток виявленого неприйнятного ставлення є несумісним із демократичними та людиноцентричними цінностями, яким має відповідати діяльність правоохоронного органу. Якщо екстраполювати ці результати на суспільство загалом, де середньостатистичний громадянин, зазвичай, не має достатнього рівня правової культури та усвідомленої поваги до прав інших, можна припустити, що подібні опитування серед широкого загалу продемонстрували б ще вищі показники упередженого ставлення до певних категорій осіб з обмеженими можливостями.

Ми вважаємо, що найефективнішим шляхом подолання необизнаності, що породжує дискримінацію, є включення у навчальні програми тем, які б давали достатню інформацію для майбутніх фахівців про осіб з тими чи іншими функціональними обмеженнями [10]. Доцільно проводити такі навчання для всіх спеціальностей, які прямо чи дотично передбачають роботу з особами з обмеженими можливостями або для них (державні службовці, правоохоронні органи, медики, архітектори тощо).

Значний вплив на формування ставлення та сприйняття осіб, які мають інвалідність і стійкі обмежені можливості, має і термінологія, якою оперує законодавство та суспільство загалом. Попри позитивні зміни в цьому питанні, які відбулися ще у 2018 р., коли на рівні національного законодавства було введено термін «особа з інвалідністю» замість «інвалід», переважна більшість представників поліції використовують саме неетичний і такий, що порушує гідність особи, термін «інвалід», іноді навіть після неодноразових зауважень із цього приводу. На жаль, люди з інвалідністю нечасто захищають своє право бути насамперед людьми, а не «інвалідами».

Однак як приклад слід навести позитивний кейс, розміщений на офіційному сайті Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Так, у 2023 р. до Омбудсмена звернулася жінка зі скаргою на комунальний медичний заклад, персонал якого постійно використовував щодо неї термін «інвалід» навіть у відповідях на її скарги¹. За результатами діяльності Омбудсмена було вжито низку заходів щодо поновлення порушеного права жінки на її гідність – принесені офіційні вибачення та проведена робота з персоналом медичного закладу щодо неухильного виконання вимог Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо застосування терміну “особа з інвалідністю” та похідних до нього»².

Цей приклад демонструє відносну ефективність національних механізмів захисту прав і свобод людини, а також підкреслює необхідність зосередження уваги на самій людині – її житті, честі та гідності, як це проголошено в Основному Законі України, а не на стані її здоров'я чи пов'язаних із цим обмеженнях. Це, своєю чергою, підтверджує тезу про потребу проведення системної роботи з підвищення обізнаності як усього суспільства, так і окремих категорій працівників різних сфер.

Таким чином, одне з фундаментальних прав – право на повагу до гідності – опиняється під загрозою його формалізації. Можна назвати ще безліч способів принизити людину зі стійкими розладами здоров'я – відмова у працевлаштуванні, необладнані робочі місця, непристосований громадський транспорт, житлові та громадські приміщення, висловлювання щодо недоцільності утримання цієї категорії осіб державою та суспільством тощо.

Існує думка, що, попри найвищий рівень законодавчого закріплення значущості гідності в державному та суспільному житті, питання реального дотримання права на повагу до людської гідності та його захисту, хоча й порушується в наукових колах і громадянським суспільством, не стимулює державу до конкретних і ефективних дій у цьому напрямі. Домінування в радянський період колективістської та нормативістсько-правової концепцій, викривлене розуміння гідності людини й фактичне ігнорування її як соціальної цінності зумовили те,

¹ За реагування Уповноваженого поновлено право особи з інвалідністю на повагу до її гідності // Омбудсман України : офіц. сайт. 23.03.2023. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/en/news_details/za-reaguvannyam-upovnovazhenogo-ponovleno-pravo-osobi-z-invalidnistyu-na-povagu-do-yiyi-gidnosti (дата звернення: 26.01.2025).

² Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо застосування терміна «особа з інвалідністю» та похідних до нього : Закон України від 02.10.2018 № 2581-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2581-19> (дата звернення: 26.01.2025).

що і в умовах незалежної України поняття гідності часто сприймається, на жаль, як формальність або гасло [11, с. 243–244]. Безперечно, для подальшого розвитку України як демократичної та євроорієнтованої держави необхідно позбутися цього негативного спадку й послідовно вибудовувати суспільство рівності.

На наш думку, наведені вище форми порушень права осіб з обмеженими можливостями на повагу до їхньої гідності є, по суті, наслідком некоректної державної політики щодо цієї категорії осіб, попри доволі активну позицію громадянського суспільства. Ігнорування потреб осіб з обмеженими можливостями автоматично порушує одне з основоположних прав людини – право на повагу честі та гідності. Пошук шляхів подолання такої ситуації триває в Україні вже протягом певного часу. З метою оптимізації використання ресурсів для вирішення зазначених проблем доцільно звернутися до досвіду країн, які досягли більшого успіху в побудові інклюзивного суспільства. Наприклад, у США запроваджено та успішно застосовується індекс рівності людей з інвалідністю (*Disability Equality Index, DEI*), що став незалежним інструментом зовнішньої оцінки для порівняльного аналізу політик і програм щодо включення осіб з обмеженими можливостями. Згідно з дослідженнями цьому індексу довіряють 70 % компаній, і їхня кількість щороку зростає¹.

Індекс рівності людей з інвалідністю – це об'єктивний, рефлексивний, далекоглядний та конфіденційний інструмент оцінювання інвалідності, який покликаний допомогти компаніям створити дорожню карту дій за шістьма категоріями: культура, лідерство, доступ на рівні підприємств, практики працевлаштування, взаємодія із суспільством, різноманітність². І хоча наведений показник здебільшого стосується сприяння реалізації права на працю, духовний і культурний розвиток тощо, ми поділяємо позицію, що всі ці права, у контексті їх реалізації особами з обмеженими можливостями, є складовими ширшого, багатогранного права – права на повагу до гідності. Позитивне чи негативне ставлення до реалізації таких прав, передбачених національним законодавством або міжнародними договорами, так чи інакше впливає на право особи на повагу до її гідності.

Висновки

Спираючись на результати проведеного дослідження, можна стверджувати, що право на повагу до гідності осіб з обмеженими можливостями в Україні дотримується неналежним чином. Слід підкреслити основоположне значення цього права та його безпосередній зв'язок

¹ 2023 Disability Index Report // Disability:IN : сайт. URL: <https://disabilityin.org/2023-dei-report/> (дата звернення: 26.01.2025).

² Там само.

з іншими правами людини, порушення яких особливо загострилося в умовах повномасштабного вторгнення. Проведене соціологічне дослідження щодо наявності чи відсутності есенціальних настроїв серед представників правоохоронних органів засвідчило, що близько чверті опитаних так чи інакше демонструють упереджене ставлення до осіб з різними формами порушень здоров'я. Водночас державна підтримка осіб з інвалідністю залишається на рівні, що є вкрай недостатнім для забезпечення їхнього гідного життя та розвитку як повноцінних особистостей.

Як шляхи до вирішення зазначених проблем можна назвати пропозиції, висловлені згадуваною нами вище М. Лазебною. Вона окреслила п'ять напрямів державної політики у сфері захисту та підтримки людей із інвалідністю, а саме: 1) спрощення та зрозумілості процедур встановлення інвалідності, їх об'єктивізація; 2) матеріальна підтримка; 3) доступність і комфортність послуг; 4) забезпечення медичними та реабілітаційними послугами; 5) зайнятість осіб з інвалідністю¹.

Слід додати й важливість дотримання вимог ст. 8 Конвенції про права осіб з інвалідністю «Просвітницько-виховна робота», яка вимагає від держав вживати невідкладних, ефективних та належних заходів, щоб підвищувати обізнаність усього суспільства, зокрема на рівні сім'ї, у питаннях інвалідності й сприяти повазі до прав і гідності осіб з інвалідністю; вести боротьбу зі стереотипами, забобонами та шкідливими звичаями щодо осіб з інвалідністю, зокрема на ґрунті статевої належності й віку, в усіх сферах життя; пропагувати потенціал і внесок осіб з інвалідністю.

Крім того, вважаємо за доцільне розробляти та запроваджувати відповідні курси для студентів за прикладом зарубіжних колег, які спрямовані на отримання студентами необхідної підготовки з питань інвалідності та повного огляду правових і політичних меж щодо інвалідності, зосереджуючись на правовій базі та проблемах у сфері формування політики.

Зважаючи на ситуацію повномасштабного вторгнення, цей перелік потребує доповнення щодо забезпечення безпеки осіб з обмеженими можливостями – обладнання укриттів, створення дієвої системи оповіщень.

Ми вважаємо, що слід розглянути можливість запровадження індексу оцінювання доступності робочих місць, послуг, архітектури для

¹ Гідне життя людей з інвалідністю пліч-о-пліч з іншими співгромадянами – це наш іспит на цивілізованість, – Марина Лазебна // Сайт для родителів дітей с інвалідністю, Україна : сайт. URL: https://rodyna.at.ua/news/gidne_zhittja_ljudej_z_invalidnistju_plich_o_plich_z_inshimi_spivgromadjanami_ce_nash_ispit_na_civilizovanist_marina_lazebna/2020-12-05-33 (дата звернення: 25.01.2025).

людей із різними формами обмежених можливостей. Для досягнення найкращих результатів варто налагоджувати співпрацю з державами, які успішно вирішують питання запобігання дискримінації та мають вагомі досягнення у формуванні інклюзивності в усіх сферах життя. Важливо, щоб така співпраця будувалася на декількох рівнях – від урядового до місцевих громад.

Водночас варто наголосити, що діяльність держави й суспільства у напрямі вдосконалення стану дотримання прав людини, особливо щодо тих, хто найбільше потребує уваги та підтримки, завжди є своєчасною та доцільною, навіть у складні періоди повномасштабного вторгнення ворога в Україну. Інклюзивне суспільство, в основі якого лежить право на повагу до гідності кожної людини, є найбільш справедливим і таким, що відповідає принципам демократичної, людиноцентричної держави.

Список бібліографічних посилань: 1. Гришук О. Людська гідність у праві: філософсько-правовий вимір. *Вроцлавсько-Львівський юридичний збірник*. 2013. № 4. С. 9–30. 2. Стечик Н. Природа гідності людини (на основі аналізу сучасних європейських конституцій та прецедентної практики конституційних судів). *Український часопис конституційного права*. 2018. № 1. С. 28–39. 3. Петришин О. В. Вітальне слово // Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави : зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 19–20 жовт. 2018 р) / Конституц. Суд України ; Хмельницьк. ун-т упр. та права ; Захід. регіон. наук. центр Нац. акад. прав. наук України та ін. Хмельницький : Хмельницьк. ун-т упр. та права, 2018. С. 3–5. 4. Celik E. Exploring the use of the concept human dignity in disability human rights law: from UNCRPD to EctHR. *The Age of Human Rights Journal*. 2021. No. 17. Pp. 27–53. DOI: <https://doi.org/10.17561/tahrj.v17.6321>. 5. Волкова Ю. Ф. Гідність людини як найвища цінність в умовах глобалізаційного світу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 79, ч. 2. С. 402–407. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.2.63>. 6. Подвиженна Д. Українці можуть залишитись без виплат по інвалідності: за яких умов // 24 канал : сайт. 06.01.2025. URL: https://24tv.ua/economy/viplati-po-invalidnosti-2025-hto-zalishitsya-bez-pensiy_n2723064 (дата звернення: 26.01.2025). 7. Компас. Посібник з освіти з прав людини за участю молоді / П. Брандер, Л. де Вітте, Н. Гані та ін. ; за ред. П. Брандер, Е. Кін, В. Юхаж, А. Шнайдер. 2-ге вид. Київ : ВАІТЕ, 2023. 492 с. 8. Єгорова А. Доступність і стан укриттів семи міст оцінила моніторингова група «Озон» // ЗМІ для змін : сайт. 01.05.2024. URL: <https://cs.detector.media/community/texts/186093/2024-05-01-dostupnist-i-stan-ukryttiv-semy-mist-otsinyla-monitoringova-grupa-ozon/> (дата звернення: 26.01.2025). 9. Інклюзія осіб з інвалідністю при гуманітарному реагуванні : посібник / Є. Борисенко, І. Виртосу, І. Єленева та ін. ; за ред. О. Іванової. Київ : ПРООН, 2022, 48 с. 10. Broderick A., Ferri D.

International and European Disability Law and Policy : Text, Cases and Materials. Cambridge, UK : Cambridge University Press, 2019. 634 p. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108289450>. 11. Петрасюк І. М. Людська гідність як елемент конституційного устрою держави: Україна та країни ЄС // Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави : зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 19–20 жовт. 2018 р.) / Конституц. Суд України ; Хмельницьк. ун-т упр. та права ; Захід. регіон. наук. центр Нац. акад. прав. наук України та ін. Хмельницький : Хмельницьк. ун-т упр. та права, 2018. С. 242–244.

Надійшла до редколегії 01.02.2025

Прийнята до опублікування: 06.03.2025

Filipska N. O. Ensuring the right to respect for the dignity of the persons with disabilities

The problem of ensuring the rights of persons with disabilities, in particular the right to respect for dignity, is one of the most acute in modern Ukrainian society. The article analyses this aspect in detail, focusing on the impact of the armed conflict and discriminatory practices on the lives of people with disabilities.

Using the methods of synthesis and analysis, abstraction, induction, empirical and sociological, the author reveals that violations of the right to respect for the dignity of persons with disabilities are a systemic problem that manifests itself in various spheres of life: from limited access to infrastructure and social services to discrimination in labour relations and negative attitudes of society. Particular attention is paid to the problem of ensuring the security of this category of persons during military operations and the lack of training of law enforcement agencies to work with this category of population, which also affects the level of respect for dignity.

It is concluded that the low level of perception of people with disabilities in Ukrainian society is a consequence of a set of social, cultural and historical factors that need to be overcome. The results of the author's sociological research are presented, which show that there are stereotypes and prejudices against this category of persons among law enforcement officials.

To address these problems, a set of measures is proposed, including: the introduction of an index of equality of persons with disabilities (this tool will allow to assess the level of inclusiveness of various spheres of life and develop targeted programmes to improve the situation); raising awareness of public authorities and society (conducting large-scale information campaigns aimed at forming a tolerant attitude towards people with disabilities); strengthening the role of civil society (support for the initiatives of NGOs).

It is emphasised that ensuring the rights of persons with disabilities is not only a moral duty, but also an important factor for the development of society as a whole.

Keywords: dignity, disability, persons with limited capacities, human rights, accessibility, inclusiveness, armed conflict, social policy.

**ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО;
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ НАПРЯМ У СФЕРІ ПРИВАТНОГО
ПРАВА**

УДК 347.412.92

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.1.05>

Ганна Сергіївна Гофельд,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 5,
кафедра цивільного права та процесу (старший викладач);*

<https://orcid.org/0000-0002-7859-836X>,

e-mail: annagofeld@gmail.com

**ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ КАТЕГОРІЙ «ЗЛОВЖИВАННЯ
ПРАВОМ» І «ЗЛОВЖИВАННЯ СВОБОДОЮ ДОГОВОРУ»
(ФРАУДАТОРНИЙ ПРАВОЧИН)**

У статті здійснено порівняльно-правовий аналіз категорій «зловживання правом» і «зловживання свободою договору» в контексті фrawdаторного правочину в Україні. Наголошено на актуальності дослідження саме правочинів як однієї зі складних конструкцій у цивілістичній науці та практиці, оскільки в епоху цифровізації суспільства, розвитку демократії нагальним є розроблення дієвих механізмів реалізації особами своїх суб'єктивних прав та обов'язків, цивільних прав та обов'язків. У цьому контексті правочини не є винятком. Визначено, що сьогодні особи зловживають правами під час оформлення своїх відносин у традиційні форми, якою є і правочин. Встановлено, що зловживання правом у контексті фrawdаторного правочину в Україні є своєрідним проявом порушення засади добросовісності, передбаченої ст. 3 Цивільного кодексу України, оскільки заподіяння шкоди інтересам кредитора є проявом недобросовісної поведінки. Зроблено висновок, що основна відмінність між категоріями «зловживання правом» і «зловживання свободи договору» полягає в тому, що сторона в разі зловживання свободою договору діє з певною усвідомленою метою, тоді як при зловживанні правом її поведінка буде виходити за межі суб'єктивного права в тій частині, де така межа не визначена нормою прямої заборони.

Ключові слова: фrawdаторний правочин, зловживання правом, зловживання свободою договору, відповідальність, добросовісність.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Правочини сьогодні є одним із найпоширеніших інструментів, які щодня застосовують у сучасному суспільстві. Цивільно-правові інститути загалом виступають основними засобами реалізації особами

своїх цивільних прав та обов'язків, і правочини не є винятком у цьому процесі.

У сучасних умовах розвитку ринкових відносин, цифровізації договірних процедур і появи нових викликів, зокрема щодо вдосконалення законодавства про окремі види правочинів, включаючи фразудаторні, актуальним стає всебічне дослідження таких складних питань, як свобода волі під час їх укладення та можливість зловживання цією свободою в договірних правовідносинах. Наразі цивільне законодавство не містить прямих заборон щодо виходу за межі свободи договору, а також положень, які б однозначно визначали сам факт зловживання цією свободою. На думку Р. Алексія, правочини є формою реалізації цивільних правовідносин і одним із ключових способів здійснення прав та законних інтересів суб'єктів права. Водночас правочини повинні відповідати вимогам чинності, установлені Цивільним кодексом України. У разі порушення хоча б однієї з таких вимог правочин не може вважатися дійсним [1, с. 19].

Таким чином, виникла гостра необхідність у дослідженні сутності та значення таких важливих для науки і практики цивільного права категорій, як «зловживання правом» та «зловживання свободою договору», особливо в контексті формування судової практики конструкції фразудаторності.

Стан дослідження проблеми

Зауважимо, що проблематика зловживання правом і зловживання свободою договору (правочину) не є новою для цивілістичної науки. Зазначені питання вже ставали предметом наукових досліджень таких учених і фахівців у сфері правозастосування, як М. Агарков, Р. Алексій, С. Братусь, А. Волков, В. Грибанов, С. Зайцев, О. Іоффе, Р. Калюжний, Н. Кузнєцова, Н. Малєїн, О. Малиновський, І. Новицький, В. Резнікова, О. Стефанчук, Р. Шишка та ін. Водночас слід констатувати, що на сьогодні бракує комплексних наукових досліджень, присвячених порівняльно-правовому аналізу категорій «зловживання правом» і «зловживання свободою договору» в контексті фразудаторного правочину в Україні.

Таким чином, обмежена наукова розробленість зазначених питань, а також їхня недостатня нормативна врегульованість у цивільному та господарському законодавстві України зумовлюють актуальність і практичну значущість цього дослідження.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є проведення порівняльно-правового аналізу категорій «зловживання правом» і «зловживання свободою договору» у зв'язку із фразудаторним правочином. Відповідно до зазначеної мети передбачено вирішення таких завдань: 1) дослідити сутність категорій

«зловживання правом» і «зловживання свободою договору»; 2) визначити особливості їх законодавчого регулювання; 3) встановити взаємозв'язок між зловживанням правом і фrawdаторним правочином, а також між свободою договору та її зловживанням у цьому контексті.

Наукова новизна дослідження

Обґрунтовано, що зловживання свободою договору в контексті фrawdаторного правочину фактично є правопорушенням. Це зумовлено тим, що умисні дії суб'єкта, спрямовані на досягнення неправомірної мети, виступають одночасно причиною і наслідком зловживання договірною свободою.

Виклад основного матеріалу

Передусім варто зауважити, що чинне цивільне законодавство не оперує ані категорією «зловживання правом», ані категорією «зловживання свободою договору». На наш погляд, це є суттєвою законодавчою прогалиною. Водночас Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) містить певні межі, вихід за які може свідчити про зловживання правом або зловживання договірною свободою. У зв'язку із цим постає необхідність з'ясувати, в яких саме випадках має місце зловживання правом, а в яких – зловживання свободою договору, особливо в контексті фrawdаторного правочину. Проте, перш ніж перейти до аналізу цивільно-правового регулювання меж зазначених категорій, вважаємо за доцільне надати їхню загальну характеристику.

Так, у цивілістичній науці відсутнє не лише усталене розуміння поняття «зловживання правом», а сформувалися два підходи, які сутнісно різняться між собою.

Прибічники першого підходу (М. Агарков, М. Малєїн) повністю заперечують існування категорії «зловживання правом». На їхню думку, можливість реалізації права з метою заподіяння шкоди іншій особі не входить до складу суб'єктивного права особи, а отже, сама реалізація права не може вважатися протиправною дією.

Натомість прихильники другого підходу (М. Бару, В. Грибанов) обґрунтовують доцільність законодавчого закріплення та практичного застосування категорії «зловживання правом». Вони вважають, що зловживання правом становить різновид цивільного правопорушення, коли особа, реалізуючи надане їй право, вдається до неправомірної форми поведінки. На підтримку цієї позиції Л. Шишлов, Т. Бровченко та В. Миргород зауважують, що заперечувати наявність зловживання правом неможливо, адже факт заподіяння шкоди учасникам правовідносин є очевидним. Зловживання правом слід розглядати як таку форму поведінки, за якої особа здійснює реалізацію своїх суб'єктивних прав у спосіб, що суперечить законодавству і призводить до заподіяння шкоди (збитків) іншим учасникам правовідносин [2; 3, с. 52–53].

Цікавою є також спроба узагальнення підходів до тлумачення поняття «зловживання правом», яку здійснив М. Рубашенко. Він виокремив кілька основних підходів:

- як форму реалізації права всупереч його призначенню або інтересам інших сторін, що призводить до заподіяння шкоди учасникам правовідносин (цю позицію поділяють О. Маліновський, Ю. Васильєв, А. Шабуров та ін.);

- як реалізацію суб'єктивних прав із грубим порушенням норм закону або моральних засад суспільства, внаслідок чого іншим учасникам завдається шкода (О. Хабло);

- як зовні об'єктивно правомірне діяння, яке фактично завдає реальної шкоди іншим суб'єктам правовідносин або створює загрозу її настання (М. Бару, С. Зайцева);

- як специфічне правопорушення, що полягає в тому, що особа, реалізуючи надане їй державою право, обирає такі способи та форми його здійснення, які завдають шкоди іншим суб'єктам, причому ця шкода значно перевищує здобуті особою блага (Т. Полянський, П. Рабінович) [4, с. 113].

На думку В. Резнікової, зловживанню правом притаманні такі основні ознаки:

- недобросовісне використання суб'єктивного права всупереч його цільовому призначенню;

- вольовий і усвідомлений характер дій особи;

- наявність шкоди особистим чи суспільним інтересам або створення реальної загрози її заподіяння;

- формальна правомірність [5, с. 33–34].

Оскільки правочини сьогодні є невід'ємною частиною вільного суспільства та демократичної держави, зловживання правом у контексті його укладення відбувається в цивільному обороті доволі часто.

Розглядаючи зловживання правом у контексті фраздаторного правочину, слід зауважити, що зловживання правом завжди передбачає завдання шкоди іншій стороні (або третій стороні). При цьому з формальної точки зору суб'єкт правовідносин діє відповідно до закону. Слушною в цьому контексті є думка М. Генюк, яка стверджує, що зловживання правом однією людиною порушує свободу інших громадян; перехід межі реалізації суб'єктивних прав порушує й інші принципи права, що слугують фундаментом правової держави [6, с. 190].

На думку С. Мирзи та М. Самоха, «договір, що укладається з метою уникнути виконання умов договору та зобов'язання зі сплати боргу, є зловживанням правом на укладання договору та розпорядження власністю, оскільки унеможливає виконання зобов'язання і завдає шкоди кредитор» [7, с. 707–708]. Відповідно, вказаний правочин, на думку науковців, може бути фраздаторним, відповідно в подальшому суд може визнати його недійсним.

Зловживання правом у контексті фrawdаторного правочину – це порушення засади добросовісності, визначеної ст. 3 ЦК України, оскільки завдання шкоди інтересам кредитора – це прояв недобросовісної поведінки. Так, Б. Карнаух вдало зауважує, що серед принципів цивільного права, зазначених у ст. 3 ЦК України, немає наперед установленної ієрархії. Вони діють, радше, як складна система контрбалансів, між якими суд має віднайти справедливу рівновагу, беручи до уваги всі фактичні обставини конкретної справи. Не виключено, що за обставин конкретної справи суд може дійти висновку, що принцип добросовісності (і заборона зловживання правом, що випливає з нього) у цій справі переважає вимоги непорушності права власності і принцип свободи договору. Прикладом цього виду справ є справи про визнання правочину фrawdаторним [8, с. 34–35].

Розглядаючи поняття «зловживання свободою договору (правочину)», слід зауважити, що окремі науковці тлумачать його крізь призму змісту категорії «свобода договору», під якою розуміється вільне виявлення сторін на вступ у договірні відносини. При цьому таке волевиявлення має бути вільним, відповідати внутрішнім переконанням сторін і здійснюватися без будь-якого зовнішнього тиску [9, с. 101].

Оскільки воля (волевиявлення) є ключовим елементом свободи договору (правочину), сам факт укладення правочину свідчить про те, що обидві сторони виявили бажання вступити у правовідносини з визначеною метою. У разі зловживання свободою правочину йдеться про неправомірну усвідомлену поведінку, що суперечить положенням національного законодавства та загальним засадам суспільства. Така поведінка обов'язково передбачає наявність умислу: особа усвідомлює протиправність своїх дій і бажає настання негативних наслідків, що виникають у зв'язку з таким зловживанням.

На думку Р. Алексія, зловживання свободою договору є вадою волі та означає умисну неправомірну поведінку сторони, яка має на меті спонукати іншу сторону (або третіх осіб) до вчинення договору (правочину), що не відповідає його сутності та цільовому призначенню у спосіб, прямо заборонений законом чи моральними засадами суспільства [1, с. 78].

Ми підтримуємо позицію І. Єфремової та І. Ломакіної, які зазначають, що «сама категорія зловживання свободою договору означає неправомірну умисну (активну) поведінку особи, яка відбувається безпосередньо під час реалізації права на свободу договору та яка відбувається із порушенням меж, що встановлені законом» [10].

Переходячи до законодавчого регулювання меж, вихід за які й буде вважатися зловживання правом або зловживання свободою договору, зауважимо, що відповідно до ст. 13 ЦК України учасники цивільних правовідносин можуть реалізовувати права в тих межах, що

встановлені договором або законом. Особа не має права під час реалізації своїх цивільних прав порушувати права інших осіб та завдавати будь-якої шкоди довкіллю або культурній спадщині. Не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. При здійсненні цивільних прав особа повинна додержуватися моральних засад суспільства¹.

Крім того, положення ст. 627 ЦК України встановлюють, що сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості². Тобто ця норма цивільного законодавства вказує на принцип свободи договору, проте не містить прямої заборони щодо посягання на свободу договору та наслідки її зловживанням, що, наш погляд, потребує законодавчого врегулювання.

У науковій літературі можна зустріти доволі доречну думку про те, що в сучасній практиці правозастосування існують ситуації, коли кримінально-правові норми не завжди прямо відсилають до якогось виду договору (правочину). Наприклад, такі поняття, як «перевезення», «кредитний договір» тощо, не містять ознак кримінального правопорушення, проте можуть означати, що відсутність у диспозиції статті договірних конструкцій не виключає визнання відповідного складу злочину таким, що передбачає відповідальність за посягання на свободу договору [11; 12, с. 595].

Зауважимо, що факт зловживання свободою договору є суспільно небезпечним явищем, тому необхідним заходом попередження такої поведінки є притягнення особи до кримінальної відповідальності.

У разі зловживання свободою договору в контексті фrawdаторного правочину матиме місце кримінальне правопорушення, оскільки умисні дії суб'єкта, що зловживає свободою договору, та їхня мета являють собою причину і наслідок такого зловживання.

Слушною є думка Р. Алексія, що, перш ніж вести мову про зловживання свободою договору, необхідно зазначити про особливості, що відрізняють його від категорії зловживання правом. Так, головною є ознака меж прояву свободи договору, що означає обов'язковість урахування самого договору (його вид, умови укладення, сторони та їхні права й обов'язки), а не лише норми закону або моральних засад суспільства при його вчиненні. Відповідно, під час укладення договору сторони повинні самостійно визначити межі, вихід за які буде вважатися зловживанням [1, с. 99].

¹ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 01.12.2024).

² Там само.

Підсумовуючи викладене, наголосимо, що основною відмінністю зловживання правом від зловживання свободою договору є те, що сторона в разі зловживання свободою договору має певну усвідомлену мету, якою є сам факт укладення такого договору (правочину). Натомість метою зловживання правом у контексті фrawdаторного правочину є настання небажаних наслідків для кредитора.

Висновки

Зловживання правом у контексті фrawdаторного правочину – це міра дозволеної законом поведінки суб'єкта правовідносин, яку він свідомо реалізує, щоб завдати шкоди іншій або ж третій стороні правовідношення. Фrawdаторний правочин і є практичним уособленням зловживання правом, або є правом на «зло». Дії боржника будуть кваліфікуватися як зловживання правом за умови, якщо його поведінка буде виходити за межі суб'єктивного права в тій частині, де така межа не визначена нормою прямої заборони.

Зловживання правом у контексті фrawdаторного правочину – це вольова усвідомлена діяльність боржника з реалізації ним свого суб'єктивного права, яке завдає шкоди кредиторів (третім сторонам) або ж створює реальну загрозу такої шкоди.

Зловживання свободою договору (правочину) в контексті фrawdаторного правочину, по суті, є вчиненням кримінального правопорушення, оскільки умисні дії суб'єкта, який зловживає цією свободою, та його мета постають як причина і наслідок відповідного зловживання.

Список бібліографічних посилань: 1. Алексій Р. В. Правочини із вадами волі: проблеми теорії та практики : дис. ... д-ра філософії : 081. Івано-Франківськ, 2020. 223 с. 2. Шишлов А. М. До питання про поняття та сутність зловживання правом // Радник : сайт. 2010. URL: <http://radnuk.info/statti/249-tioriua-gov/14812-2011-01-19-03-16-54.html> (дата звернення: 01.12.2024). 3. Бровченко Т., Миргород В. Зловживання цивільними правами. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2020. № 3, т. 31 (70). С. 51–56. DOI: <https://doi.org/10.32838/TNU-2707-0581/2020.3/09>. 4. Рубашенко М. А. Зловживання правом як загально-правова категорія: допустимість, сутність, кваліфікація. *Юридичний журнал*. 2010. № 4. С. 110–119. 5. Резнікова В. Зловживання правом: поняття та ознаки. *Університетські наукові записки*. 2013. № 1 (45). С. 23–35. 6. Генюк М. Поняття «зловживання правом» у юридичній доктрині. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 5. С. 187–191. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.5.33>. 7. Мирза С., Самох М. Юридична характеристика фrawdаторних правочинів // Scientific research in the modern world : 2nd International Scientific and Practical Conference (Toronto, Canada, 7–9 December 2022). Toronto : Perfect Publishing, 2022. Рр. 705–709. 8. Карнаух Б. Зловживання правом та його наслідки. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 9. С. 31–36. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.9.06>. 9. Немченко С. С.

Принцип свободи договору – головний принцип договірних відносин у цивільному праві. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2014. № 3. С. 101–103. **10.** Єфремова І. І., Ломакіна І. Ю. Принципи свободи договору і рівності сторін у договірному праві України та ЄС. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право. 2022. Вип. 2 (54). С. 60–66. DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.2\(54\).264404](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.2(54).264404). **11.** Антонюк Н. О., Гринишин О. А. Кримінально-правова охорона свободи договору : монографія. Київ : Алерта, 2020. 246 с. **12.** Владишевська В. В., Давидова І. В. Категорія «свобода договору»: досвід вітчизняного та міжнародного застосування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 593–595. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-1/138>.

Надійшла до редколегії 12.12.2024

Прийнята до публікування: 13.02.2025

Hofeld H. S. Comparative legal analysis of the categories of “abuse of rights” and “abuse of freedom of contract” (fraudulent transaction)

In the article, the author conducts a comparative legal analysis of the concepts of “abuse of rights” and “abuse of freedom of contract” within the context of fraudulent transactions in Ukraine. The study underscores the significance of examining transactions as one of the most intricate constructs in civil law theory and practice. In the contemporary era of societal digitalization and the ongoing development of democracy, there is an urgent need to establish effective mechanisms to facilitate the exercise of individuals’ subjective rights and obligations. Civil rights and obligations, including transactions, are an integral part of this process.

The author identifies that, at present, individuals often engage in abuse of rights when formalizing their relationships through traditional forms, such as transactions. It is further noted that the Ukrainian legislator has yet to define the concepts of “abuse of right” or “abuse of freedom of contract”, a significant legislative gap, particularly in the context of fraudulent transactions.

The article establishes that the concept of “abuse of right” in the context of fraudulent transactions in Ukraine constitutes a distinct manifestation of a breach of the principle of good faith, as enshrined in Article 3 of the Civil Code. Specifically, harm to the creditor's interests is indicative of the individual's unfair conduct. In contrast, the study demonstrates that “abuse of freedom of contract” within fraudulent transactions may constitute a criminal offense. The intentional actions of the individual who abuses the freedom of contract, alongside the underlying intent, serve as both the causes and consequences of such abuse.

The author concludes that the primary distinction between the concepts of “abuse of right” and “abuse of freedom of contract” lies in the presence of a conscious purpose (goal) in cases of abuse of freedom of contract. Conversely, abuse of right occurs when an individual's conduct exceeds the limits of their subjective rights, especially in instances where such limits are not defined by a specific prohibitive legal rule.

Keywords: fraudulent transaction, abuse of rights, abuse of freedom of contract, responsibility, good faith.

УДК 347+342.7+341]:004.8 DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.1.06>

Юрій Михайлович Жорнокуй,

доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 5,
кафедра цивільного права та процесу (завідувач);

<https://orcid.org/0000-0001-9669-6062>,
e-mail: zhornokuy.ym@gmail.com

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ: ОХОРОНА ТА ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ (ЕТИЧНИЙ АСПЕКТ)

У статті проведено аналіз сучасного стану наукової думки щодо етичних засад використання штучного інтелекту у сфері прав людини, а також їх охорони та захисту в разі порушення. Зроблено висновок, що суспільні виклики, спричинені штучним інтелектом, вимагають нових підходів до управління, але ці виклики не зумовлюють нові нормативні принципи, оскільки система прав людини, яку ми вже маємо, добре підходить для глобального цифрового середовища. Доведено, що з поширенням програм штучного інтелекту необхідно також удосконалювати практичні способи впровадження стандартів прав людини, а новим викликом для людства є з'ясування питань захисту та здійснення прав людини в новому світі з активним використанням технологій штучного інтелекту. Зауважено, що важливо дивитися в майбутнє та враховувати потенціал етичних і правових наслідків використання штучного інтелекту в контексті реалізації принципів прав людини. Майбутня робота має бути зосереджена на розробленні етичного зрізу систем штучного інтелекту, які надають пріоритет прозорості, справедливості та підзвітності, мінімізуючи потенційний негативний вплив на права людини.

Ключові слова: штучний інтелект, права людини, правосуб'єктність, національне та міжнародне законодавство, конфіденційність, інформація, інтелектуальна власність, охорона та захист прав, судова практика, відповідальність.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Диджиталізація, яка підштовхнула нас до більшої залежності від штучного інтелекту (далі – ШІ), створює серйозні проблеми щодо здійснення людьми належних їм прав і досягнення їхніх інтересів. Штучний інтелект є новою сферою, що змінює світ і саму будову громадянського суспільства. Окремі країни зробили заяви про визнання гуманоїдних роботів і чат-ботів громадянами і жителями¹. Хоча

¹ У жовтні 2017 року Саудівська Аравія стала першою країною, що надала громадянство людиноподібному роботу Софії, яка перебуває ще на стадії

технології постійно розвиваються та вдосконалюються їхні системи, законодавство не дає відповіді на питання інтеграції або хоча б встановлення меж і обмежень щодо впливу ІІІ на функціонування соціальної та політичної сфер. Оскільки ІІІ має величезний потенціал для підвищення людських можливостей і покращення процесів ухвалення рішень, що пов'язано з його можливою упередженістю і підзвітністю, а також конфіденційністю використання ним інформації, виникає кілька етичних і правових наслідків, які необхідно враховувати. Ці проблеми необхідно вирішити, забезпечивши етичне використання ІІІ та пом'якшення його негативного впливу на права людини.

Дискусії щодо впливу ІІІ на права людини тривають уже довгий час. Попри спроби визначити роль ІІІ в дотриманні прав людини, все ще не напрацьовані нормативні документи, які б регулювали можливість його впливу на здійснення та дотримання прав людини та межі такого впливу. Як зазначає Л. Лейн, особливо нерегламентованою і неоднозначною є сфера ролі та обов'язків приватних компаній, які розробляють і впроваджують ІІІ, хоча останнім часом ЄС виступив із кількома ініціативами, пов'язаними із впливом ІІІ на права людини [1]. У контексті викладеного актуалізуються питання, пов'язані з етичним аспектом впливу ІІІ на здійснення прав людини, а також можливі шляхи охорони та захисту таких прав.

Стан дослідження проблеми

Науковці тривалий час вивчають питання врахування етичного аспекту використання систем ІІІ у контексті здійснення та захисту прав людини. Особливу увагу при цьому приділяють можливості визнання за ІІІ правосуб'єктності (Є. Мічурін, В. Яроцький, М. Лаукайт, С. Раскула та ін.), відповідальності ІІІ або його розробників чи користувачів у межах приватних відносин (С. Боппініті, Дж. Брідлі, М. Каталета та ін.), а останнім часом – моральним та етичним принципам застосування ІІІ (С. Боулес, Б. Полок, Д. Чандлер та ін.). Проте ці наукові праці комплексно не охоплювали питання охорони та захисту прав людини в контексті етичних і моральних засад застосування ІІІ.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є з'ясування етичних засад впливу ІІІ на механізм здійснення прав людини та напрацювання способів їх охорони і захисту. Завданням статті є окреслення проблемних питань етичного застосування систем ІІІ щодо дотримання та здійснення прав людини, а також аналіз сучасного стану законодавства і правової доктрини в цій сфері.

розвитку як ІІІ. Права й обов'язки, якими володіє Софія як громадянка, не були розкриті. Такі дії поставили гостре питання про статус таких ботів ІІІ.

Наукова новизна дослідження

У статті проведено аналіз сучасного стану наукової думки щодо етичних засад використання ІІІ у сфері прав людини, а також їх охорони та захисту в разі порушення. Доведено, що з поширенням програм ІІІ необхідно також удосконалювати практичні способи впровадження стандартів прав людини, а новим викликом для людства є з'ясування питань захисту та здійснення прав людини в новому світі з активним використанням технологій ІІІ.

Виклад основного матеріалу

Існує думка, що, «з одного боку, технології докорінно змінюють середовище, у якому ми живемо, а з другого – самі, того не усвідомлюючи, також змінюються і змінюють нас» [2, р. 196]. Звідси випливає, що «у контексті “цифрового повороту” трансформація істотно впливає на загальновизнані сучасні протилежності, такі як суб'єкт – об'єкт, публічне – приватне, споживання – виробництво, розум – тіло тощо» [3, р. 2].

Останнє десятиріччя в медіа та науковій спільноті активно обговорюються питання так званої четвертої промислової революції (Індустрія 4.0). Штучний інтелект може легко вирішити багато складних проблем економічно ефективним способом без допомоги людей [4; 5]. Хоча на нього варто поглянути під іншим кутом і зробити основний наголос на непомітній технологічній еволюції, що відбувається на всіх рівнях суспільства, а не лише в конкретних зазвичай економічних галузях. Ідеться про нові етичні та політичні виклики, пов'язані з упровадженням нових технологій і систем ІІІ.

Найпростішим поясненням ІІІ є те, що це набір алгоритмів (форм комп'ютерних програм), які дають змогу машинам виконувати завдання, що зазвичай вимагають людського розуму, пізнання чи мислення. Це передбачає створення машин, здатних мислити і навчатися, як люди [6, р. 94], але які не є біологічними істотами та з юридичної точки зору сьогодні не мають правосуб'єктності і відповідно не визнаються суб'єктами права [7; 8; 9].

Розумна поведінка ІІІ є можливою з використанням алгоритмів, певного набору операцій і процедур та рішень, які гарантують правильні результати. Такі алгоритми становлять основу машинного навчання, завдяки чому замість детального програмування ІІІ отримує загальні цілі, які потім, як і люди, покращує з досвідом. Проте функція людського інтелекту ґрунтується не лише на передбачуваних фактах, а й на процесах у мозку з виразними когнітивними здібностями. Саме тут можна відрізнити людський інтелект і ІІІ. Людський інтелект також можна розуміти як результат свідомості, ідею, яка є абстрактною від машин. Це стосується проблеми розуму та мозку,

тобто побудови фізичної системи свідомого інтелекту, такої як мозок [10, р. 101]. Отже, когнітивна психологія використовує анатомію людини для пояснення поняття свідомості, а мозок вважають місцем інтелекту, тоді як у ІІІ синонімічна позиція буде віднесена до центрального процесора. При цьому застерігається недоцільність поділу інтелекту і свідомості та звертається увага на потенційну небезпеку використання несвідомих, але дуже інтелектуальних алгоритмів [2, р. 199].

Розумна поведінка також характеризується свободою волі. Деякі теоретики стверджують, що ІІІ – це лише здатність вирішувати проблему як завдання, що не потребує волі. Діяти вільно – це не обирати найкращий засіб для досягнення поставленої мети, але визначати саму мету заради неї самої. У розвиток цієї думки в літературі зауважено, що «дизайн алгоритмів і систем ІІІ не є нейтральним і приховує певні підводні камені у вигляді ідеологій або упереджень, які не так легко розшифрувати» [11, р. 12]. Це тому, що ІІІ, на відміну від людей, не має власного розуму, не відхиляється від категоричного імперативу, заданого йому програмним забезпеченням. Отже, просто досягнення здатності міркувати не означає, що за ІІІ слід визнавати особистість. Проте застерігається, що «наділення ІІІ певною суб'єктивністю є неминучим, і що раніше ми починаємо думати про це, то більше ідей можливо реалізувати. Процес зміни законодавства не має бути дуже швидким, він має супроводжувати технологічні та соціальні зміни, а юридична наука повинна якнайшвидше працювати над можливими пропозиціями і не впадати в ідеологічне посилення або просто охорону традицій» [12, р. 212].

Кожен день, використовуючи результати нових технологій, ми не маємо уяви, як вони працюють і які алгоритми приховані у програмах. Ми також не розуміємо наслідків їх використання як чорних скриньок, як функцій, у які вводимо відомості й отримуємо з них інформацію [13, р. 16]. Наша соціальна реальність складна та різноманітна, але завдяки алгоритмам вона більше не є випадковою, а піддається певному програмному впливу (певним системам). Однак залишається питання, як цьому запобігти: відповідальність і правила (етика) або усвідомлення та освіта (порушення ідеології)?

Питання схильності технологій ІІІ до втручання у права людини поступово набуває гостроти. Звичайно, проблеми порушення прав людини не є новими для суспільства. Однак через втручання ІІІ їхня кількість істотно збільшується з перспективою впливу та поширення на реальне життя [14]. Отже, виникає проблема етичного впливу ІІІ на права людини, що пов'язано з алгоритмічним вибором. У зв'язку із цим постають питання: хто використовує етичні засади та вирішує розбіжності між етичними і правовими аспектами, до якої межі етика може інтегруватися в законодавство. Зазначається, що «етичні

оцінки потрібні, коли використання ІІІ відповідає вимогам права та перетинає етико-соціальні цінності суспільства» [15].

Етика ІІІ, яка нав'язується і яку хочуть встановити як основу для регулювання та попередження завдання шкоди людям, розглядається як мінлива, часткова і невизначена, яка допускає безкарність у разі її недотримання [16]. Зіткнувшись із цим, ми маємо права людини, які: 1) дають змогу припустити, що певну кількість філософських суперечок було вирішено для їх визначення та ідентифікації; 2) є мінімальними домовленостями про універсальні цінності (хоча не всі з них є справді універсальними) у формі прав і свобод. Тому ми можемо з високим ступенем упевненості сказати, які права існують [17], у яких сферах вони застосовуються, де визнаються і хто зобов'язаний їх поважати, захищати й гарантувати.

Права людини часто характеризуються як невід'ємні, невідчужувані, взаємопов'язані, неподільні, взаємозалежні й універсальні. Вони розглядаються як такі, що мають однакову важливість і буття, відповідно важливо у рівному ступені поважати гідність і цінність кожної людини [6, р. 95]. Коли йдеться про зв'язок між правами людини та ІІІ, найчастіше постає питання про те, як ІІІ впливає на такі права. Фактично, існує певна група прав людини, яку постійно згадують як найбільш вразливу до цих впливів і захист якої в управлінні та регулюванні ІІІ вважається пріоритетною проблемою. Це стосується конфіденційності та захисту даних, свободи вираження поглядів і доступу до інформації, рівності та недискримінації. Отже, чи є потреба у використанні ІІІ для реалізації деяких або всіх прав людини?

У сфері прав людини те, що може викликати у нас занепокоєння щодо будь-якої технології, не тільки ІІІ, це, з одного боку, процес створення і проєтування технології, а з іншого – використання, застосування, ефекти або результати технологій, які виключають, обмежують, дискримінують, зводять нанівець, погіршують, перешкоджають або зменшують визнання, або здійснення прав людини та основних свобод на рівних умовах [18, рр. 116–117]. У цьому контексті варто мати на увазі права людини у сфері ІІІ, так само як ми не повинні забувати і про ІІІ у сфері прав людини, оскільки вплив існує в обох напрямках, хоча не всі вони завжди є негативними. Наприклад, чи потрібен нам ІІІ, щоб здійснювати і гарантувати право на житло, або право на свободу пересування, або право на доступ до правосуддя?

Загальна декларація прав людини (далі – Декларація) закріпила універсальний набір індивідуальних прав та зобов'язань, які застосовують уряди країн світу, щоб захистити людей. Якщо хтось вважає, що права людини мають бути універсальними, то відповісти на ці

питання непросто, і навряд чи можна бути абсолютно впевненим у тому, чи є відповідь позитивною чи негативною. У будь-якому разі визначення того, чи є необхідним III для здійснення, гарантування та захисту прав людини, не може ґрунтуватися на загальному висновку для всіх прав. Це вимагає аналізу кожного із прав, визнаних як на національному, так і на міжнародному рівнях, щоб з'ясувати, чи є необхідним і корисним III на основі елементів та характеристик прав. Індивідуальний аналіз прав є важливим, оскільки, наприклад, не є тотожними здійснення права на мирний протест і права на житло. Завжди буде недостатньо мати житло в цифровому світі, якщо у нас немає його в реальному або якщо ми навіть не маємо змоги отримати доступ до житла, оскільки ми не можемо використовувати застосунок, який дозволив би нам це зробити, або тому, що застосунок виключає нас без будь-якого розумного обґрунтування на основі характеристик і даних, що використовуються алгоритмом. Правда полягає в тому, що якщо в аналоговому світі є люди, які не можуть здійснювати певне право, то використання III навряд чи змінить ситуацію. Зіткнувшись із цією ситуацією, важливо враховувати права людини при розгляді використання III, щоб визначити, чи пропонує III щось краще, ніж те, що вже існує в аналоговому світі для здійснення, гарантії та захисту таких прав.

Права людини, як вони задумані у Декларації, властиві кожній людині, незалежно від її географічного місця перебування. З ухваленням Декларації з'явилася низка юридично обов'язкових міжнародних договорів, які роз'яснюють широкий спектр громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав, передбачених нею. Отже:

1) система прав людини починається із засад людської гідності й утверджує центральне значення людської особистості в суспільстві (це положення є важливим для того, щоб III розроблявся так, щоб підтримувати людей і їхні спільноти, а не створювати їм загрозу);

2) міжнародна частина прав людини через їхній широкий спектр (як матеріальні, так і процесуальні права) прямо стосується найактуальніших суспільних проблем щодо III (розділи Декларації безпосередньо стосуються критичної суспільної уяви щодо потенційного впливу III);

3) система прав людини передбачає обов'язки як урядів, так і приватного сектору щодо поваги до прав людини та їх захисту від порушень (від держав вимагається забезпечення ефективних засобів захисту від порушень прав недержавними суб'єктами, що є ключовим фактором підзвітності).

Розвиток III приніс значний прогрес у різні галузі промисловості, включаючи транспорт, фінанси й освіту. Чинні закони вирішують

різні правові питання (наприклад, цивільна відповідальність за поширення персональних даних). Отже, використання технологій ІІІ створює значні проблеми з конфіденційністю. Із величезною кількістю особистих даних, які збираються та аналізуються, люди часто опиняються в ненадійному становищі, коли відомості про них можуть використовуватися без їхньої згоди. Враховуючи ці складнощі, важливо встановити етичні принципи і межі, які регулюють розроблення та впровадження технологій ІІІ. Первинні дослідження в цій галузі наголосили на потребі в міждисциплінарній співпраці із залученням фахівців з етики, технологів, політиків і громадськості для забезпечення того, щоб ІІІ розроблявся відповідально та справедливо [19, pp. 1–2].

Те, що особисті немайнові права людини, а не інші, постійно перебувають у центрі уваги, є нормальним, якщо розуміти, що ІІІ потрібна інформація для його проектування, розроблення та поширення. Така інформація є сировиною, яка живить алгоритми, необхідні для роботи будь-якого ІІІ. Ось чому знання того, як ця інформація отримана (з дозволом або без нього), як вона зберігається, яка її частина використовується або виключається, яка інформація не збирається, як вона поширюється або передається тощо, є дуже важливим аспектом.

Використання ІІІ в охороні здоров'я також може викликати проблеми щодо особистої медичної інформації, яка є конфіденційною і має бути належним чином захищена, щоб гарантувати дотримання прав пацієнта. Штучний інтелект можна використовувати для збору й аналізу такої інформації, а якщо вона не буде належним чином захищена, це може порушити право пацієнтів на конфіденційність. Звертається увага, що «ІІІ може бути упередженим до певних груп людей на основі інформації з їхньої історії хвороби або генетичних особливостей, що може призвести до їх дискримінації» [6, p. 97].

Хоча цифрові комунікації, з одного боку, зробили революцію у світі праці та міжособистісних стосунків, з іншого – вони зробили нашу конфіденційність більш крихкою, більш уразливою для порушень. Зі збільшенням використання ІІІ в системах спостереження конфіденційність людей може бути серйозно порушеною. Крім того, чат-боти та голосові помічники на основі ІІІ можуть збирати й обробляти персональні дані, що викликає занепокоєння щодо конфіденційності та безпеки даних. Праву на приватність також загрожує масштабний збір даних, нові методи стеження та поліцейські дії [6, p. 98]. Втручання в наше право на приватність може включати порушення інших прав, таких як свобода вираження поглядів, саме через взаємозалежність і взаємозв'язок прав людини, бо порушення одного права загрожує всім іншим. Свобода вираження поглядів

через інтернет може бути обмежена тільки законом і тільки, якщо обмеження є необхідним і пропорційним законній меті (наприклад, захист національних інтересів) [15].

Загальновідомо, що гідність, як абсолютне, остаточне та невід’ємне право, є джерелом прав людини і всіх свобод, притаманних людській особистості. Обробка персональних даних, контрольованих ІІІ, має здійснюватися з повагою до людської гідності. Слід звернути увагу на людину, яка створює технологію та впливає на неї, а не на саму технологію. Таким чином, припущення, що людська гідність буде відправною точкою, допоможе забезпечити використання ІІІ, і це матиме позитивний результат. Право на приватне життя вважається невід’ємною складовою людської гідності. Отже, і питання захисту гідності вимагає, щоб системи ІІІ наперед повідомляли, що людина взаємодіє саме з ІІІ, а не з іншою людиною.

Щоб визначити, чи потрібен нам ІІІ для здійснення, гарантій та захисту конкретного права чи свободи, ми маємо поставити як мінімум такі питання: 1) що привносить ІІІ в конкретне право, яке виходить за межі його здійснення, гарантій або захисту в аналоговій реальності; 2) який рівень ефективного доступу до певного права існує в цей час в аналоговій реальності; 3) чи покращує використання ІІІ доступ до здійснення цього права та чи не утворює воно наявні (не створює нові) винятки; 4) чи може ІІІ гарантувати всі елементи і характеристики, які містить конкретне право у стандартах, щодо здійснення прав людини; 5) який рівень ухвалення рішень буде делеговано ІІІ для здійснення, забезпечення чи захисту цього права і, як результат, який рівень ухвалення рішень буде в людей.

Варто погодитися із твердженням про те, що «якщо ми поставимо ці питання до того, як вирішимо, що право на здоров’я, право на працю, право на освіту, свободу вираження, право на доступ до інформації, право на громадянство або свободу пересування здійснюватимуться, гарантуватимуться чи захищатимуться ІІІ, то, можливо, вдасться зменшити або уникнути подальшого обмеження прав людини. В іншому разі, якщо ми розглядатимемо лише “те, що є сучасним”, цілком можливо, що просто буде створена “сучасна” форма виключення та порушення прав людини» [16].

Європейський Союз запропонував заборонити використання ІІІ у системах біометричної категоризації, що спираються на такі чутливі особисті характеристики, як стать, раса, етнічна належність, релігія чи політична належність. Крім того, заборонено використання систем попереджувального моніторингу для оцінювання ризику, який становить людина або група людей щодо вчинення правопорушення, а також використання систем розпізнавання емоцій поліцією, на робочих місцях і в школах. Аналогічно буде обмежено випадкове відстеження

біометричних даних із соціальних мереж або камер спостереження для створення чи розширення баз даних розпізнавання облич. Загалом здається очевидним, що є сфери прав людини, де ІІІ має бути однозначно заборонений, хоч би як деякі люди не вважали це прийнятним з етичних міркувань

Підхід до управління ІІІ, що ґрунтується на врахуванні прав людини, може бути успішним лише за умови дотримання нових етичних норм (меж). Це можна досягти шляхом: 1) визнання людини центром будь-якої оцінки ІІІ та розгляду його впливу на людей як ключового аспекту управління; 2) охоплення широкого спектра загальних проблем, які породжує ІІІ (як процедурних, так і змістовних); 3) окреслення ролі й обов'язків організацій публічного та приватного сектора в захисті й дотриманні прав людини. Усі ці підходи є вагомими аргументами на користь використання наявної структури для створення загальних засад управління ІІІ.

Сьогодні постає потреба в чіткому визначенні механізму впровадження принципів прав людини в усіх сферах діяльності людини, на які впливає (може вплинути) ІІІ. Результатом цих зусиль є кілька ключових ідей:

1) фундаментальна потреба у прозорості як урядового, так і комерційного використання алгоритмів ухвалення рішень. Це включає допомогу користувачам зрозуміти, як алгоритми впливають на інформацію, яку вони бачать, і яка інформація їм пропонується найчастіше;

2) застосування концепції «права людини за задумом» (*human rights by design*) [20]. Основа такої ідеї полягає в питанні: що означає ця технологія для прав людей, які її використовують. Відповідна аналітична робота має проводитися паралельно з розвитком технологій, ураховуючи їхній вплив на права людини (наприклад, у процесах оцінювання), а не після того, як вони вже були ухвалені. Щоб виконати свій обов'язок щодо захисту громадян, органи державної влади повинні посилити контроль за тим, як приватні компанії використовують ІІІ.

Цікаво, що в майбутньому ці штучні особи стануть частиною повсякденної діяльності в соціальній сфері, будуть взаємодіяти з людьми. І тут постає питання про наслідки їхньої взаємодії та її правову кваліфікацію. Відомо, що набуття статусу особи пов'язується з наданням певних суб'єктивних прав. Надання права одній особі означає, що існує інша особа, яка є носієм обов'язку, що кореспондує вказаному праву. Невиконання обов'язку порушує права і призводить до вчинення протиправної діяльності. Коли такі дії вчинено, правопорушник зобов'язаний це виправити, на нього спрямовані правові санкції для відновлення статусу особи, яка постраждала. Наслідком правових санкцій є відшкодування потерпілій особі завданих збитків.

Попри те, що ІІІ має вищу точність, ніж людина, можливі збої в його роботі, а це може порушувати права іншої особи.

З одного боку, ІІІ є інструментом розширення можливостей само-реалізації особистості та використання інтересів, здібностей, навичок і прагнень. У цьому контексті виникають питання щодо того, хто і як має бути залучений до ухвалення рішень при розробленні та впровадженні інновацій. З іншого – існує потреба у встановленні необхідної відповідальності в розробленні та поширенні найсучасніших технологій, які мають залишатися під контролем людини і приносити користь усім членам суспільства. Однак потужність технологій також несе в собі ризики його використання. Це пов'язано здебільшого з надмірною автономією машин і обмеженим контролем з боку людини, що зумовлено недостатньою здатністю керувати продуктивністю цих систем і запобігати помилкам або пошкодженням.

Оскільки ІІІ є витвором людей, пропонується не визнавати за ним незалежний статус і самостійну відповідальність, яка може виникнути внаслідок його функціонування, а покласти таку відповідальність на фізичну особу – розробника або, у деяких випадках, власника. Оскільки ІІІ не є настільки автономним, як окрема людина, важливо, що він виступає як ідеальний агент, продовження самого принципала. Таким чином, принципал субсидіарно несе відповідальність за всі дії, що є результатом діяльності ІІІ. Отже, має існувати й розбіжність у способах правового захисту між захистом даних і алгоритмом регулювання, оскільки перше стосується індивідуальних прав (прав людини), а друге – ризиків, пов'язаних з алгоритмами, які впливають на людей чи їхні групи.

Висновки

Штучний інтелект не має моралі та звичаїв, оскільки мораль зазвичай має особистий характер і обґрунтування її повторюваності не має підстав. Отже, ІІІ не має статусу окремої особистості, а розробник або власник, які його використовують, визнаються учасниками цивільного обороту. Цілком можливо, що в майбутньому ІІІ може замінити людину, так само як промислові машини замінили робітників фізичної праці після промислової революції. У такому разі необхідно, щоб така заміна була зроблена справедливо та компенсована в разі необхідності.

Сьогодні науковці, які працюють у сфері ІІІ, проявляють мало інтересу до прав людини і вважають за краще звертатися до етики, коли їх запитують про можливий негативний вплив ІІІ на життя людей та їхні права. Зв'язок між ІІІ та правами людини все ще перебуває у стадії формування, попри його величезну важливість: практично в кожній сфері, де впроваджується ІІІ, є право людини, яке безпосередньо чи опосередковано з ним пов'язане.

Суспільні виклики, спричинені ІІІ, вимагають нових підходів до управління, але вони не потребують нових нормативних принципів. Система прав людини, яку ми вже маємо, добре підходить для глобального цифрового середовища. З поширенням програм ІІІ необхідно також удосконалювати практичні способи впровадження стандартів прав людини. Новим викликом для людства є з'ясування питань захисту та здійснення прав людини в новому світі з активним використанням технологій ІІІ.

Хоча ІІІ має потенціал для підвищення людських можливостей і покращення процесів ухвалення рішень, він викликає стурбованість його негативним впливом на права людини. Однією з основних етичних проблем ІІІ є його потенціал закріплювати наявні суспільні стереотипи та дискримінацію. Використання технології ІІІ для розпізнавання облич, наприклад під час найму та підбору персоналу, й алгоритми машинного навчання можуть призвести до серйозних порушень прав людини, включаючи права на рівність, конфіденційність і недискримінацію. Крім того, викликає занепокоєння прозорість, підзвітність і зрозумілість рішень, ухвалених ІІІ.

Окрім вирішення поточних проблем, надзвичайно важливо дивитися в майбутнє та враховувати потенціал етичних і правових наслідків використання ІІІ. У майбутньому важливо забезпечити розвиток ІІІ відповідно до реалізації принципів прав людини. Подальша робота має бути зосереджена на розробленні етичного зрізу систем ІІІ, які надають пріоритет прозорості, справедливості й підзвітності, мінімізуючи потенційний негативний вплив на права людини.

Список бібліографічних посилань: 1. Lane L. Clarifying Human Rights Standards through Artificial Intelligence Initiatives. *International & Comparative Law Quarterly*. 2022. Vol. 71, Iss. 4. Pp. 915–944. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0020589322000380>. 2. Rakowski R., Polak P., Kowalikova P. Ethical Aspects of the Impact of AI: the Status of Humans in the Era of Artificial Intelligence. *Society*. 2021. Vol. 58. Pp. 196–203. DOI: <https://doi.org/10.1007/s12115-021-00586-8>. 3. Chandler D., Fuchs Ch. Digital Objects, Digital Subjects: Interdisciplinary Perspectives on Capitalism, Labour and Politics in the Age of Big Data. Westminster, UK : University of Westminster Press, 2019. 242 p. 4. Chatterjee S., Bhattacharya K. Adoption of Artificial Intelligence in Higher Education: A Quantitative Analysis Using Structural Equation Modelling. *Education and Information Technologies*. 2020. Vol. 25. Pp. 3443–3463. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10639-020-10159-7>. 5. Chatterjee S. Organization learning and learning organization: A critical review – A Paradox. *Asian Journal of Computer Science and Information Technology*. 2011. Vol. 1, No. 3. Pp. 64–70. 6. Homam el T., Polok B., Ahmed Rana A. Balancing Potential and Peril: The Ethical Implications of Artificial Intelligence on Human Rights. *Multicultural*

Education. 2023. Vol. 9, No. 6. Pp. 94–101. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.4484386>. **7.** Жорнокуй Ю. М. Порівняльний аналіз правосуб'єктності юридичної особи та штучного інтелекту у контексті впливу на корпоративне управління. *Цивілістична платформа*. 2024. № 3. С. 98–112. DOI: <https://doi.org/10.69724/2786-8834-2024-3-3-98-112>. **8.** Жорнокуй Ю. М. Штучний інтелект: питання відповідальності на сучасному етапі розвитку доктрини. *Форум права*. 2024. № 2. С. 118–127. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.10933572>. **9.** Жорнокуй Ю. М. Юридична особа vs штучний інтелект: проблематика визнання правосуб'єктності. *Європейські перспективи*. 2024. № 3. С. 91–97. DOI: <https://doi.org/10.32782/ep.2024.3.14>. **10.** Sudarshan T. Legal Personality of Artificial Intelligence: Necessity and the Imposition of Liability. *Journal of Emerging Technologies and Innovative Research*. 2018. Vol. 5, Iss. 9. Pp. 98–107. **11.** Bowles C. *Future Ethics*. USA : NowNext Press, 2018. 230 p. **12.** Wojtczak S. Endowing Artificial Intelligence with legal subjectivity. *AI & Society*. 2022. Vol. 37. Pp. 205–213. DOI: <https://doi.org/10.1007/s00146-021-01147-7>. **13.** Bridle J. *New Dark Age: Technology and the End of the Future*. London : Verso, 2018. 304 p. **14.** Chatterjee S. A critical study of creative problem solving on level, style and complexity. *International Journal of Science, Technology & Management*. 2015. Vol. 4, Iss. 1. Pp. 705–713. **15.** Cataleta M. S. The Fragility of Human Rights Facing AI. 2021 // HAL : сайт. URL: <https://hal.science/hal-03289002v1/file/Paper%20No%20%20East-West%20Center.pdf> (дата звернення: 20.01.2025). **16.** Castilla Juárez K. A. Artificial intelligence and human rights: do they need each other? // IDEES : сайт. 12.12.2023. URL: <https://revistaidees.cat/en/inteligencia-artificial-i-drets-humans-es-necessiten-mutuament/> (дата звернення: 20.01.2025). **17.** Risse M. Human Rights and Artificial Intelligence: An Urgently Needed Agenda. *Human Rights Quarterly*. 2019. Vol. 41, Iss. 1. DOI: <https://doi.org/10.1353/hrq.2019.0000>. **18.** Donahoe E., MacDuffee M. Metzger. Artificial Intelligence and Human Rights. *Journal of Democracy*. 2019. Vol. 30, Iss. 2. Pp. 115–126. DOI: <https://doi.org/10.1353/job.2019.0029>. **19.** Sai Teja B. Ethical implications of artificial intelligence: a review of early research and perspectives. *International Engineering Journal for Research & Development*. 2022. Vol. 7, Iss. 1. Pp. 1–8. **20.** Penney J., McKune S., Gill L., Deibert R. J. Advancing Human-Rights-by-Design in the Dual-Use Technology Industry. *Columbia Journal of International Affairs*. 2018. Vol. 71, No. 2. URL: <https://ssrn.com/abstract=3218975> (дата звернення: 10.01.2025).

Надійшла до редколегії 14.02.2025

Прийнята до опублікування 10.03.2025

Zhornokui Yu. M. Artificial intelligence: protection and defence of human rights (ethical aspect)

Taking into account the ethical foundations of the use of artificial intelligence in the field of human rights, the article warns that artificial intelligence has no morals and customs, since morality is usually personal in nature and there is no justification for its repeatability. As a result, artificial intelligence does not have the status of a separate personality, and by using it, the developer or owner is recognised as a participant in civil turnover. Nevertheless, it is assumed that artificial intelligence may replace humans in the future. Therefore, it is necessary that such a replacement is made fairly and compensation is provided if necessary.

It is concluded that the societal challenges posed by artificial intelligence require new approaches to governance, but these challenges do not require new regulatory principles. At the same time, the human rights system we already have is well suited to the global digital environment. With the proliferation of artificial intelligence applications, it is also necessary to improve the practical ways of implementing human rights standards. A new challenge for humanity is to clarify the protection and implementation of human rights in the new world with the active use of artificial intelligence technologies.

It is noted that one of the main ethical issues of artificial intelligence is its potential to perpetuate social stereotypes and discrimination. The use of artificial intelligence technology for facial recognition, recruitment and selection, and machine learning algorithms can lead to serious human rights violations, including the rights to equality, privacy and non-discrimination. In addition, there are concerns about the transparency, accountability and comprehensibility of decisions made by artificial intelligence.

It is warned that it is extremely important to look to the future and take into account the potential ethical and legal implications of the use of artificial intelligence. In the future, it is important to ensure that the development of artificial intelligence is consistent with the implementation of human rights principles. Work should focus on developing an ethical framework for artificial intelligence systems that prioritises transparency, fairness and accountability, while minimising potential negative impacts on human rights..

Keywords: artificial intelligence, human rights, legal personality, national and international law, privacy, information, intellectual property, protection and defence of rights, judicial practice, liability.

УДК 347.65/.68:347.254][477) DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.1.07>

Олександр Євгенович Кухарєв,

доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 5,
кафедра цивільного права та процесу (професор);

 <https://orcid.org/0000-0003-2086-9179>,
e-mail: kukharyev@gmail.com

МОДИФІКАЦІЯ ПРАВА НА КВАРТИРУ У СКЛАДІ СПАДЩИНИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Досліджено право на квартиру у складі спадщини, що може за певних умов перебувати в різних модифікаціях із неоднаковою правовою природою: право власності як абсолютне речове право; право на завершення приватизації, розпочатої спадкодавцем за життя; право за договором оренди житла з правом викупу; право на отримання компенсації за пошкоджене чи знищене житло. Визначено, що квартира є складним елементом житлової сфери. Доведено, що право на отримання компенсації за пошкоджене чи знищене житло має публічно-правову природу та зводиться до здійснення державою конституційної гарантії непорушності права приватної власності.

Ключові слова: спадкування, спадщина, спадкоємець, житло, квартира, завершення приватизації, компенсація за пошкоджене чи знищене житло.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Право на квартиру належить до найбільш поширених об'єктів спадкового правонаступництва. Причому елементом складу спадщини є переважно право власності на квартиру як абсолютне речове право. Однак це не виключає існування інших правових режимів цього майна, що впливає на визначення об'єкта спадкування, тобто з'ясування тих прав та обов'язків, які переходять до спадкоємців щодо квартири.

Активні бойові дії в Україні, внаслідок яких гинуть мирні жителі, суттєво пошкоджується та навіть руйнується їхнє житло, безумовно, істотно впливають на спадкові правовідносини. Не викликає сумніву, що відновлення житлового фонду в умовах війни, а також у повоєнний період має стати одним із пріоритетних напрямів діяльності органів публічної влади задля збереження демографічних та економічних ресурсів держави. Водночас потребує вирішення нагальне питання спадкування права на житло, яке зазнало пошкоджень чи руйнувань. Під час оформлення спадкових прав на таке житло спадкоємці стикаються з істотними складнощами.

Викладене вище свідчить про необхідність ретельного наукового аналізу відповідних правовідносин, передусім щодо визначення об'єкта спадкового правонаступництва.

Стан дослідження проблеми

Спадкування прав на житло здебільшого розглядалося на описовому рівні в межах параграфів і підрозділів навчальних посібників [1, с. 304–317; 2, с. 258–265].

Окрема увага в юридичній літературі приділялася проблемам правових наслідків смерті наймача житлового приміщення, який за життя виявив бажання скористатися правом на приватизацію житла [3, с. 305–310; 4, с. 40, 41; 5, с. 54, 55].

Крім того, самостійним предметом дослідження у сучасній цивілістиці є право користування житлом на підставі заповідального відказу [6, с. 163–169; 7, с. 140–144], а також правові наслідки смерті самочинного забудовника [8, с. 51–56; 9, с. 155–159].

Слід відзначити статтю А. Лещенко «Право на житлову нерухомість у складі спадщини», у якій ученою розкриваються питання, пов'язані зі з'ясуванням категорій «житло», «житлова нерухомість» у контексті спадкових правовідносин, а також спадкуванням прав на земельні ділянки, на яких розташовані об'єкти житлової нерухомості [10].

Нарешті, А. Кондратова у своїй праці «Особливості спадкування прав на нерухоме майно» проаналізувала спадкування права користування земельною ділянкою, нерухомим майном, на яке накладено заборону відчуження, та зробила узагальнений висновок про те, що особливості спадкування прав на нерухомість пов'язані з видом прав, які успадковуються і в кожному окремому випадку можуть мати свої особливості [11].

При цьому спадкування права на квартиру розглядалося в юридичній літературі передусім з точки зору переходу до спадкоємців права власності. Крім того, не досліджувався вплив негативних наслідків воєнної агресії, що проявляється в пошкодженні та знищенні житла, на його спадкування, зокрема щодо визначення об'єкта спадкового правонаступництва.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є виявлення особливостей спадкування прав на квартиру в сучасних умовах збройної агресії проти України.

Досягнення цієї мети здійснюється шляхом аналізу норм чинного законодавства України, судової практики та положень правової доктрини, що є *завданням* статті.

Наукова новизна дослідження

Право на квартиру як об'єкт спадкового правонаступництва вперше розглядається в кількох модифікаціях: право власності як

абсолютне речове право; право на завершення приватизації, розпочатої спадкодавцем за життя; право за договором оренди житла з правом викупу; право на отримання компенсації за пошкоджене чи знищене житло.

Набуло подальшого розвитку з'ясування об'єкта спадкування в разі смерті наймача житла, який за життя висловив бажання скористатися своїм правом на приватизацію цього майна.

Визначено умови включення до складу спадщини права на отримання компенсації за пошкоджену чи знищену квартиру.

Виклад основного матеріалу

Під квартирою розуміють ізольоване помешкання в житловому будинку, яке призначене та придатне для постійного проживання і право власності на яке, напевно, є найпоширенішим елементом складу спадщини. При цьому квартира в багатоквартирному будинку є складним об'єктом житлової сфери. Так, у разі смерті власника квартири в багатоквартирному будинку до спадкоємця переходить не лише право власності на відповідне житло, а й право на частку у спільному майні багатоквартирного будинку. До спільного майна на підставі ч. 2 ст. 382 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) належать «приміщення загального користування (у тому числі допоміжні), несучі, огорожувальні та несуче-огорожувальні конструкції будинку, механічне, електричне, сантехнічне та інше обладнання всередині або за межами будинку, яке обслуговує більше одного житлового або нежитлового приміщення, а також будівлі і споруди, які призначені для задоволення потреб усіх співвласників багатоквартирного будинку та розташовані на прибудинковій території, а також права на земельну ділянку, на якій розташований багатоквартирний будинок та його прибудинкова територія, у разі державної реєстрації таких прав»¹.

Утім, право на частку у спільному майні багатоквартирного будинку, яке належить власнику квартири, не може перебувати в цивільному обороті окремо, а нерозривно пов'язане із правом власності на квартиру, тобто має суто допоміжне, додаткове значення щодо права власності на квартиру. Причому ця частка визначається не стільки обсягом прав, що належать власнику квартири, скільки обсягом його обов'язків у вигляді витрат на утримання спільного майна.

Є всі підстави погодитися з Л. Лещенко, яка стверджує, що право спільної власності на допоміжні приміщення в будинку перебуває у

¹ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 10.02.2025).

складі спадщини в латентному, прихованому стані, що чітко проглядається при оформленні спадкових прав на квартиру. При видачі свідоцтва про право на спадщину об'єкт спадкування – квартира чи інше житлове приміщення в ньому – точно й однозначно зазначається, тоді як право на допоміжні приміщення та інші подібні об'єкти у свідоцтві про право на спадщину не вказуються [10, с. 118, 119]. І це свідчить про певну невизначеність розміру допоміжних приміщень у складі спадщини.

Тож перехід у порядку спадкування права власності на квартиру проявляється в нерозривному поєднанні особистого права власності спадкодавця на певну квартиру та права на частку у спільному майні багатоквартирного будинку. Це зумовлено як особливим правовим режимом досліджуваного об'єкта, так і дією універсального спадкового правонаступництва.

У юридичній літературі сформульовано висновок, що до власника квартири в багатоквартирному будинку через об'єктивні причини висувається більше вимог, ніж до власника індивідуального житлового будинку. Наприклад, переобладнання та реконструкція квартири мають проводитися не лише з дотриманням будівельних норм і правил, а й не порушувати права власників, а також не завдавати шкоди загальному майну будинку. На власників покладено обов'язок із забезпечення збереження та утримання спільного майна багатоквартирного будинку. Вони несуть відповідальність перед третіми особами за невиконання чи неналежне виконання взятих у зв'язку із цим зобов'язань [12, с. 809, 810].

Крім того, варто вказати на тягар безпечного утримання квартири, оскільки її стан може суттєво впливати на придатність для проживання сусідніх приміщень і будівлі в цілому. Відсутність догляду та регулярного обслуговування квартири інколи призводить до появи вогкості, плісняви, проблем із сантехнічними та електричними системами, що з часом негативно позначається на безпеці всіх мешканців багатоквартирного будинку [13, с. 32, 32].

Конституційний Суд України у своєму рішенні від 9 листопада 2011 р. дійшов висновку, що «приватизація, купівля-продаж, спадкування, інші цивільно-правові угоди є однаковими юридично значущими підставами набуття права власності на квартиру... На допоміжні приміщення багатоквартирного будинку поширюється правовий режим як спільної сумісної, так і спільної часткової власності, який передбачає особливий порядок здійснення правомочностей власника щодо володіння, користування і розпорядження... Власники квартир дво- або багатоквартирних житлових будинків та житлових приміщень у гуртожитку, незалежно від підстав набуття права власності на такі квартири, житлові приміщення, є співвласниками

допоміжних приміщень у будинку чи гуртожитку, технічного обладнання, елементів зовнішнього благоустрою»¹.

Аналіз правового режиму квартири як об'єкта цивільних прав дозволяє виокремити певні винятки із загального правила щодо переходу до спадкоємців винятково права власності на неї, які зводяться до такого.

1. Спадкування права на завершення приватизації, що має місце, коли процес набуття права власності не завершився через смерть спадкодавця (наймача житла), тобто в силу об'єктивних обставин. Згідно зі ст. 8 Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду» передача квартир (будинків) у власність громадян здійснюється на підставі рішень органів приватизації, що приймаються не пізніше місяця з дня одержання заяви громадянина. Органи приватизації, органи місцевого самоврядування не мають права відмовити мешканцям квартир (будинків), житлових приміщень у гуртожитках у приватизації займаного ними житла, крім випадків, передбачених законом².

Право власності на квартиру виникає з моменту ухвалення рішення органом приватизації про передачу житла у власність. До цього часу право власності на житло у наймача не виникає, а тому в разі його смерті це право не може бути й об'єктом спадкування. Оскільки житло перебуває у державній власності, смерть наймача не змінює правовий режим цього майна, яке продовжує перебувати у власності держави. Фактично квартира переходить від одного покоління наймачів до наступних поколінь незалежно від того, чи зберігаються в подальшому встановлені у ст. 34 Житлового кодексу України³ підстави для віднесення осіб, які мешкають у квартирі, до категорії громадян, що потребують поліпшення житлових умов.

Утім на практиці поширеними є випадки, коли особа розпочала приватизацію житла та не завершила цей процес унаслідок своєї смерті. У такому разі спадкоємці мають право завершити розпочатий

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Гуляка Володимира Олександровича щодо офіційного тлумачення положень пункту 2 статті 10 Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду»: від 09.11.2011 № 14-рп/2011 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v014p710-11> (дата звернення: 10.02.2025).

² Про приватизацію державного житлового фонду: Закон України від 19.06.1992 № 2482-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2482-12> (дата звернення: 10.02.2025).

³ Житловий кодекс України: Закон України від 30.06.1983 № 5464-X // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10> (дата звернення: 10.02.2025).

спадкодавцем процес приватизації житла та стати його власниками. Оскільки спадкодавець за життя встиг виразити свою волю на приватизацію квартири (подав належні документи), але помер, то право на приватизацію перейшло у стадію реалізації, тому може стати об'єктом спадкування¹.

Як справедливо наголошує О. Печений, правовідносини у сфері приватизації не можуть припинятися зі смертю громадянина. Так, якщо він подав до органу приватизації заяву з необхідними документами, передбаченими чинним на час учинення такої дії законодавством України, тим самим виявивши свій намір приватизувати певне житло, процес приватизації зупинитись у зв'язку зі смертю такої особи не може, оскільки смерть не означає відмову від наміру приватизації, не змінюючи первісно висловленого волевиявлення [4, с. 42].

Згідно з п. 13 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах за позовами про захист права приватної власності», якщо «квартира (будинок) не була передана у власність наймачеві, його спадкоємці вправі вимагати визнання за ними права власності на неї (нього) лише в тому разі, якщо наймач звертався з належно оформленою заявою про це до відповідного органу приватизації або власника державного чи громадського (щодо громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи) житлового фонду, однак вона не була розглянута в установленний строк або в її задоволенні було незаконно відмовлено при наявності підстав (курсів наш. – О. К.) і відсутності заборон для передання квартири у власність наймачеві»².

У подальшому Верховний Суд України у своїй постанові від 11 грудня 2013 р. наголосив, що «право на приватизацію квартири, яка належить до державного житлового фонду, мають особи, які постійно проживають у цій квартирі. Для отримання права власності на житло особа повинна звернутись до відповідного органу приватизації з належно оформленою заявою, яка підлягає розгляду вказаним органом у строк, передбачений чинним законодавством... У тому разі, коли громадянин, який висловив волю на приватизацію займаної ним квартири, помер до прийняття компетентним органом

¹ Про судову практику у справах за позовами про захист права приватної власності : постанова Пленуму Верховного Суду України від 22.12.1995 № 20 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0020700-95> (дата звернення: 10.02.2025).

² Про судову практику у справах за позовами про захист права приватної власності : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 22.12.1995 № 20 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0020700-95> (дата звернення: 10.02.2025).

рішення про приватизацію, але після спливу встановленого ч. 3 ст. 8 Закону України “Про приватизацію державного житлового фонду”, до його спадкоємців у порядку спадкування переходить право вимагати визнання за ними права власності на таку квартиру»¹. Викладена позиція отримала послідовний розвиток у практиці Верховного Суду².

Таким чином, у судовій практиці укорінився підхід, відповідно до якого для включення права на завершення приватизації до складу спадщини недостатньо, щоб наймач житла звернувся з належно оформленою заявою до органу приватизації до моменту своєї смерті. Необхідною умовою є настання смерті наймача після спливу місячного строку, передбаченого в ч. 3 ст. 8 Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду» для ухвалення органом приватизації рішення про передання квартири у власність громадянина.

Вважаємо, для спадкування права на завершення приватизації достатньо, щоб спадкодавець за життя фактично розпочав цей процес. Невипадково йдеться про його завершення. Якщо ж спадкодавець не подав необхідні документи з метою отримання житла у власність і помер, спадкування жодних прав на цей об’єкт не виникає. Інші способи висловлення особою волі на набуття права власності в порядку приватизації, зокрема видача довіреності на вчинення відповідних дій, отримання частини документів для проведення приватизації житла, розмови з родичами про необхідність приватизації без подання всіх необхідних документів до органу приватизації, правового значення не мають, а тому підстав для включення до складу спадщини права на завершення приватизації в цьому разі не вбачається.

Звернення наймача квартири з належно оформленими документами до органу приватизації вже свідчить про реалізацію наданого йому права на приватизацію. А тому спірним є виокремлення такої умови, як смерть наймача, після спливу місячного строку з моменту

¹ Постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 11.12.2013 : справа № 6-121пс13 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/36369574> (дата звернення: 10.02.2025).

² Див., напр.: Постанова Верховного Суду від 27.03.2019 : справа № 669/629/16-ц, провадження № 61-19598св18 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81107276> (дата звернення: 10.02.2025); Постанова Верховного Суду від 27.11.2018 : справа № 333/8678/15-ц, провадження № 61-13331св18 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/78428447> (дата звернення: 10.02.2025); Постанова Верховного Суду від 11.04.04.2018 : справа № 752/10477/15-ц, провадження № 61-10950св18 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73627631> (дата звернення: 10.02.2025).

подання документів органу приватизації. Вважаємо, що в такій ситуації наймачу достатньо звернутися із заявою та належно оформленими документами до відповідного органу за життя. І строк, протягом якого настала смерть наймача житла, не впливає на процес здійснення досліджуваного права. Головне, щоб ця подія сталася після звернення до органу приватизації та до ухвалення ним рішення про передачу житла у власність. Це пояснюється універсальним характером спадкового правонаступництва, сутність якого проявляється, серед іншого, в тому, що до спадкоємців переходять всі належні спадкодавцеві права та обов'язки, які за своєю природою мають властивість наступництва. Невипадково у ст. 1218 ЦК України міститься застереження про те, що склад спадщини охоплює всі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини та не припинилися внаслідок його смерті.

Причому в юридичній літературі висловлюється позиція, що до складу спадщини включається охоронюваний законом інтерес [14, с. 31]. Крім того, наголошується, що в подібній ситуації право у спадкодавця ще не виникло, але за певних умов визнається його наявність і воно входить до складу спадщини [15, с. 27].

Для з'ясування об'єкта спадкування в досліджуваних правовідносинах визначальне значення має та обставина, що особа, наділена правом на приватизацію державного житлового фонду, звернулася до органу приватизації за життя, тим самим розпочала здійснення свого права. Через це важко погодитися з тим, що до спадкоємців переходить охоронюваний законом інтерес, адже спадкодавець фактично розпочав реалізацію свого суб'єктивного права на приватизацію, проте не завершив її через свою смерть. Тому йдеться про перехід саме права, а не інтересу.

Тож елементом складу спадщини є право на завершення приватизації, розпочатої за життя спадкодавцем. А тому належним способом захисту прав спадкоємців є звернення до суду з позовом про визнання відповідного права в порядку спадкування, а не визнання права власності, як зазначено у наведеній вище постанові Верховного Суду України від 11 грудня 2013 р., а також висловлюється в юридичній літературі [2, с. 261]. Право власності на житло у спадкодавця за життя не виникло, а тому вимога про визнання права власності за спадкоємцем є неналежним способом захисту в цьому разі. Наведене узгоджується із правовою позицією Верховного Суду, висловленою у постанові від 26 липня 2024 р.¹

¹ Постанова Верховного Суду від 24.07.2024 : справа № 201/11316/21, провадження № 61-4123св24 // Єдиний державний реєстр судових рішень.

2. На визначення об'єкта спадкування суттєво впливають зміни, які були внесені до ЦК України у 2008 р. і набрали чинності 14 січня 2009 р. Вони стосуються спадкування прав та обов'язків за договором оренди житла з викупом. Зокрема, згідно зі ст. 1232-1 ЦК України до спадкоємців переходять усі права та обов'язки за договором оренди житла з викупом, які мав спадкодавець. Оренда житла з викупом є особливим видом найму (оренди) житла, що може передбачати відступлення орендодавцем права вимоги боргу іншій особі – вигодонабувачу. За договором оренди житла з викупом одна сторона – підприємство-орендодавець передає другій стороні – фізичній особі (особі-орендарю) житло за плату на довготривалий (до 30 років) строк, після закінчення якого або достроково, за умови повної сплати орендних платежів, житло переходить у власність орендаря (частини 1, 2 ст. 810-1 ЦК України).

Підприємство-орендодавець набуває право власності на попередньо обране особою-орендарем житло з метою подальшої передачі такого житла у довгострокову оренду з викупом такій особі та здійснює розпорядження таким житлом до його повного викупу (ч. 3 ст. 810-1 ЦК України).

Таким чином, до спадкоємців орендаря переходить право на проживання та обов'язок сплачувати орендні платежі. Крім того, залежно від змісту договору оренди житла з викупом спадкоємці можуть набувати й права вимагати передання права власності на житло достроково в разі повної сплати орендних платежів. При цьому слід зважати, що однією із загальних засад цивільного законодавства є свобода договору, закріплена статтями 3, 627 ЦК України. Згідно із цим принципом сторони вільні в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні його умов з урахуванням вимог ЦК України, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості. Застосовуючи принцип свободи договору, сторони за договором оренди житла з викупом можуть установити й інші умови, ніж визначені у ст. 810-1 ЦК України. Отже, до спадкоємців орендаря за цим договором можуть переходити права та обов'язки, відмінні від унормованих у ст. 810-1 ЦК України, що повною мірою узгоджується з диспозитивним режимом всього приватного права.

Спадкоємці орендаря мають правову можливість відмовитися від договору оренди житла з викупом відповідно до загальних правил ст. 1273 ЦК України. Йдеться про те, що така відмова від договору провадиться шляхом відмови від прийняття спадщини. Зважаючи

на сутність універсального спадкового правонаступництва, акт прийняття спадщини та відмови від її прийняття поширюється на всю спадщину. Відповідно до припису підп. 3.12 п. 3 гл. 10 розд. II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України спадкоємець не вправі прийняти одну частину спадщини, а від іншої – відмовитись. Спадкоємець, який прийняв частину спадщини, вважається таким, що прийняв усю спадщину¹. Отже, у разі прийняття спадщини спадкоємець не може відмовитися окремо від прав та обов'язків за договором оренди житла з викупом як елемента складу спадщини. Така відмова можлива виключно від прийняття всієї спадкової маси.

Законом встановлено строк, протягом якого спадкоємець має право відмовитися від прийняття спадщини, що становить шість місяців з часу її відкриття. Якщо спадкоємець, який прийняв спадщину, не знав, що до її складу входять права та обов'язки за договором оренди житла з викупом, він може відкликати свою заяву про прийняття спадщини упродовж зазначеного вище строку (ч. 5 ст. 1269 ЦК України).

За таких обставин, у разі смерті орендаря за договором оренди житла з правом викупу, до складу спадщини включаються права на житло, що мають зобов'язальну природу. Це пояснюється тим, що модифікація в договірному (зобов'язальному) правовідношенні відбувається лише в суб'єктному складі при незмінності його об'єкта і змісту. Тобто місце орендаря (спадкодавця) займає його правонаступник (спадкоємець), при цьому всі умови договору, включаючи його предмет, залишаються незмінними.

3. Активні бойові дії на території України актуалізували питання визначення об'єкта спадкування в разі знищення чи пошкодження житла. В. Кройтор характеризує знищення житла як правопороджуючий юридичний факт компенсаційних відносин, зокрема у вигляді отримання грошової компенсації або набуття права власності на нове житло [16, с. 52]. Відповідно до ч. 1 ст. 2 Закону України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» до

¹ Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України : затв. наказом М-ва юстиції України від 22.02.2012 № 296/5 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12> (дата звернення: 10.02.2025).

отримувачів компенсації за пошкоджені/знищені об'єкти нерухомого майна віднесені, зокрема, і спадкоємці власників пошкоджених/знищених об'єктів нерухомого майна¹.

Слід зважати, що до ч. 2 ст. 3 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» були внесені зміни, які набрали чинності 15 квітня 2024 р. і згідно з якими «речові права на нерухоме майно, об'єкт незавершеного будівництва, майбутній об'єкт нерухомості та їх обтяження, що підлягають державній реєстрації відповідно до цього Закону, виникають, змінюються та *припиняються з моменту такої реєстрації*» (курсив наш. – О. К.)².

Застосовуючи наведене вище правило до спадкових правовідносин, можна дійти висновку, що об'єктом спадкування визнається право власності на нерухоме майно в тому разі, якщо на день смерті власника майна це право не припинено, незалежно від того, чи існує відповідне майно фактично, а також у якому воно стані. Невипадково нотаріус видає спадкоємцеві свідоцтво про право на спадщину, що складається з права власності на квартиру, а не на саму квартиру. Адже наявність актуального зареєстрованого права власності на майно є достатньою підставою для видачі нотаріусом свідоцтва про право на спадщину. Нотаріус не перевіряє наявність такого майна в натурі.

Якщо ж власник квартири встиг за життя припинити право власності на цей об'єкт, до складу спадщини включатиметься право на отримання компенсації за знищене майно.

Законом визначено три способи надання такої компенсації:

«б) надання грошових коштів шляхом їх перерахування на поточний рахунок отримувача компенсації із спеціальним режимом використання для фінансування будівництва будинку садибного типу, садового або дачного будинку;

в) фінансування придбання об'єкта житлової нерухомості (у тому числі інвестування/фінансування його будівництва), земельної ділянки, на якій розташовано такий об'єкт, частки у праві власності на таке майно з використанням житлового сертифіката;

¹ Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України : Закон України від 23.02.2023 № 2923-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20> (дата звернення: 10.02.2025).

² Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень : Закон України від 01.07.2004 № 1952-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15> (дата звернення: 10.02.2025).

г) передача у власність отримувачу компенсації об'єкта нерухомого майна, відновленого в рамках реалізації місцевих програм відновлення на заміну знищеного об'єкта нерухомого майна»¹.

Важливо стисло описати сутність права на отримання компенсації, зокрема у контексті спадкового права. Виникнення такого права є наслідком порушення права власності, що виражається у пошкодженні/знищенні об'єкта нерухомого майна. І захист права власності в цьому разі не може бути здійснений шляхом застосування виключно приватноправових конструкцій, наприклад, віндикаційного позову (ст. 387 ЦК України), негативного позову (ст. 391 ЦК України), позову про визнання права власності (ст. 392 ЦК України). У статті 41 Конституції України гарантується непорушність права приватної власності², а виплата державою компенсації постраждалій особі або її спадкоємцю і є саме реалізацією цієї гарантії. Причому йдеться саме про виплату компенсації, а не відшкодування шкоди, адже відповідні правовідносини не є зобов'язальними, а держава не може визнаватися боржником. Крім того, держава не вчиняла протиправних дій щодо майна особи, яке було пошкоджено/знищено, а тому не набуває правового статусу деліквента. За своєю сутністю юридична конструкція отримання компенсації за пошкоджені/знищені об'єкти нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією російської федерації проти України, має публічно-правову природу. Про це свідчать і різноманітні способи надання компенсації, що не властиві приватному праву (надання грошових коштів, фінансування придбання житла, передача у власність об'єкта нерухомості) та зводяться до реалізації державою конституційної гарантії непорушності права приватної власності. Держава у відповідних правовідносинах діє не як суб'єкт цивільного права, а надання такої компенсації не є способом відшкодування шкоди.

Причому право на проживання у квартирі на підставі заповідального відказу (легату) не є елементом складу спадщини. Це пояснюється тим, що таке право виникає у відказоодержувача вперше, а не

¹ Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України : Закон України від 23.02.2023 № 2923-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20> (дата звернення: 10.02.2025).

² Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 10.02.2025).

переходить від спадкодавця. У свою чергу спадкування визначається у ст. 1216 ЦК України як «перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців)»¹. Тобто відсутній безпосередній правовий зв'язок між померлим та легатарієм.

Правовідносини, що виникають унаслідок установаження заповідального відказу, мають зобов'язальну природу, де кредитором виступає відказоодержувач, а боржником – спадкоємець за заповітом, чия частка у спадщині обтяжена легатом. Тож правовий зв'язок існує не між спадкодавцем і відказоодержувачем, а між відказоодержувачем і спадкоємцем.

Висновки

Право на квартиру може перебувати у складі спадщини в різних модифікаціях, що мають неоднакову правову природу: право власності як абсолютне речове право; право на завершення приватизації, розпочатої спадкодавцем за життя; право за договором оренди житла з правом викупу; право на отримання компенсації за пошкоджене чи знищене житло.

Право на завершення приватизації включається до складу спадщини в тому разі, якщо наймач житла звернувся за життя до органу приватизації, проте через свою смерть був позбавлений можливості отримати відповідне майно у власність. При цьому строк, протягом якого помер наймач житла з моменту подання належно оформлених документів, не має правового значення. Через це піддається критиці сучасна судова практика, згідно з якою для спадкування права на завершення приватизації смерть наймача має настати після спливу місячного строку, встановленого законом для ухвалення рішення органом приватизації про передачу квартири у власність громадянина.

Квартира є складним елементом житлової сфери. Так, спадкування права власності на квартиру проявляється у нерозривному поєднанні особистого права власності спадкодавця на певну квартиру та права на частку у спільному майні багатоквартирного будинку, а також обов'язку нести витрати на утримання спільного майна.

Право на отримання компенсації за пошкоджену чи знищену квартиру набуває властивостей елементу складу спадщини в разі, якщо власник такої квартири припинив за життя право власності на неї. За своєю сутністю юридична конструкція отримання компенсації за пошкоджений/знищений об'єкт нерухомого майна має публічно-правову природу та зводиться до здійснення державою конституційної гарантії непорушності права приватної власності. Надання

¹ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 10.02.2025).

державою такої компенсації не є відшкодуванням завданої шкоди, а сама держава не набуває правового статусу боржника.

Список бібліографічних посилань: 1. Актуальні проблеми спадкового права : навч. посіб. / за заг. ред. проф.. Ю. О. Заїки, ст. наук. спів. О. О. Лов'яка. Київ : КНТ ; ЦУЛ, 2014. 336 с. 2. Спадкове право. Нотаріат. Адвокатура. Суд : наук.-практ. посіб. / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, О. М. Клименко та ін. ; за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ : Видавець Фурса С. Я. ; КНТ, 2007. 1216 с. 3. Заїка Ю. О., Рябоконь Є. О. Спадкове право : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2009. 352 с. 4. Печений О. П. Право на приватизацію і набуття житла: модифікація способів захисту. *Вісник Національної асоціації адвокатів України*. 2023. № 9. С. 36–43. 5. Заїка Ю. О. Спадкове право в Україні: становлення і розвиток : монографія. 2-ге вид. Київ : КНТ, 2007. 288 с. 6. Черняк О., Кірик А. Гарантії прав спадкоємців у випадку заповідального відказу. *Юридичний вісник*. 2020. № 1. С. 163–169. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i1.1575>. 7. Солтис Н. Б. Суб'єктивне право на користування житлом, що виникає із спадкових правовідносин. *Приватне право і підприємництво*. 2012. № 11. С. 140–144. 8. Кухарев О. Є. Самочинне будівництво у складі спадщини: до питання про об'єкт спадкування. *Часопис цивілістики*. 2023. Вип. 50. С. 51–56. DOI: <https://doi.org/10.32782/chc.v050.2023.8>. 9. Спадкове право: крізь призму судової практики : монографія / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2021. 536 с. 10. Лещенко А. В. Право на житлову нерухомість у складі спадщини. *Проблеми законності*. 2015. Вип. 129. С. 115–122. 11. Кондратова А. Особливості спадкування прав на нерухоме майно. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 10. С. 4–8. 12. Вчення про цивільно-правову відповідальність : монографія / І. В. Спасибо-Фатєєва, А. М. Баранова, О. О. Біляєв та ін. ; за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2025. 816 с. 13. Аврамова О. Є. Право на безпечне житло у світлі сучасних викликів. *Університетські наукові записки*. 2024. № 6. С. 27–35. DOI: <https://doi.org/10.37491/UNZ.102.3>. 14. Спадкове право : навч. посіб. / кер. авт. кол. О. В. Нес-терцова-Собакаръ. Дніпро : Дніпропетровськ. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 164 с. 15. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців) : у 12 т. / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ФО-П Колісник А. А., 2009. Т. 12: Спадкове право. 544 с. 16. Кройтор В. А. Юридичні факти в житловому праві в умовах сучасних викликів. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2024. № 4 (107). С. 47–57. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.4.05>.

Надійшла до редколегії 12.02.2025

Прийнята до опублікування 13.03.2025

Kukhariev O. Ye. Modification of the right to an apartment as part of succession in modern conditions

The author has revealed the peculiarities of inheriting the right to an apartment. It has been substantiated that the right to an apartment can be included into inheritance in various modifications that have different legal nature: the right of ownership as an absolute right in rem; the right to privatization completion initiated by the ancestor during his/her lifetime; rights under a housing's hire-purchase agreement; the right to compensation for damaged or destroyed housing.

The right to privatization completion is included into succession only if a housing tenant applied to the privatization body during his/her lifetime, but due to the death was deprived of the opportunity to get the relevant property as ownership. In this respect, the period during which the housing tenant died from the moment of submitting properly executed documents has no legal bearing. Due to this fact, modern judicial practice is criticized, according to which, the death of the tenant in order to inherit the right to privatization completion must occur after the expiration of the one-month period established by law for the privatization body to make a decision on transferring the apartment to a citizen's ownership.

An apartment is a complex element of the housing sector. Thus, succession of the right of ownership to an apartment is manifested in the inseparable combination of the ancestor's personal right of ownership to a particular apartment and the right to a share in the common property of an apartment building, as well as the obligation to bear the costs of maintaining the common property.

The right to receive compensation for a damaged or destroyed apartment acquires the properties of an inheritance's element, if the owner of such an apartment has terminated the right to its ownership during his/her lifetime. The essence of the legal structure of receiving compensation for a damaged/destroyed real estate object has public and legal nature and is limited to the state's implementation of the constitutional guarantee of the inviolability of the right to private property. The provision of such a compensation by the state is not coverage for the damage caused; and the state itself does not acquire the legal status of a debtor.

Key words: succession, inheritance, lawful heir, housing, an apartment, privatization completion, compensation for damaged or destroyed housing.

УДК 347.951.3

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.1.08>

Ольга Володимирівна Мороз,

*кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 5,
кафедра цивільного права та процесу (доцент);*

<https://orcid.org/0000-0003-4154-1826>,

e-mail: moroz07011980@gmail.com

ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ СУДОВИХ РІШЕНЬ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ПРАВІ

Проведено аналіз чинного законодавства України та доктринальних підходів до проблематики поняття судових рішень. Розкрито ознаки судових рішень. Здійснено критичний аналіз визначення терміна «рішення» та надано рекомендації щодо вдосконалення чинного законодавства. Ґрунтовно проаналізовано види судових рішень. Зроблено висновок, що вивчення й аналіз поняття та видів судових рішень має важливе науково-практичне значення, оскільки судові рішення стабілізують правовідносини, забезпечують реальний, належний і своєчасний захист прав та охоронюваних законом інтересів.

Ключові слова: рішення, судове рішення, поняття судового рішення, види судових рішень, додаткове рішення, заочне рішення.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

В Україні в умовах створення демократичного суспільства та правової держави важливе значення мають особисті, соціально-економічні та політичні права і свободи громадян. Найвищою гарантією забезпечення прав, свобод та законних інтересів громадян є судовий захист, що втілюється в судовому рішенні. Тому важливе значення має недвозначна та чітка правова регламентація інституту судового рішення в нормах цивільного процесуального права. Однак нині склалася доволі нелогічна ситуація, оскільки в Цивільному процесуальному кодексі України¹ термін «рішення» має два значення. У першому значенні він використовується як процесуальний документ, яким цивільна справа вирішується по суті, а в другому – як загальне

¹ Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 10.01.2025).

поняття для всіх актів правосуддя, що ухвалюються судом у порядку цивільного судочинства. Для усунення цих термінологічних неточностей необхідно внести зміни до чинного законодавства, що зумовлює нагальну потребу в цій публікації.

Стан дослідження проблеми

Поняття та види судових рішень як предмет наукового пізнання вивчалися в різних аспектах. Так, О. М. Перунова розглянула судові рішення як процесуальний документ [1], О. М. Шиманович проаналізувала судові постанови в цивільному процесі України (на матеріалах рішень та ухвал суду першої інстанції) [2]. Судові рішення в цивільному процесі України були предметом наукового інтересу І. В. Андрюнова [3]. Однак у зв'язку з певними термінологічними неточностями проблематика поняття судових рішень є доволі актуальною та потребує подальшого дослідження.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у визначенні поняття, особливостей та видів судових рішень у цивільному процесуальному праві. Досягти цієї мети можливо за допомогою вирішення таких *завдань*: 1) провести аналіз поняття судових рішень; 2) розкрити ознаки судових рішень; 3) здійснити критичний аналіз визначення терміна «рішення» та надати рекомендації щодо вдосконалення чинного законодавства; 4) проаналізувати види судових рішень.

Наукова новизна дослідження

Отримали подальший розвиток теоретико-практичні положення, здобуті науковцями-попередниками. Крім того, запропоновано внесення змін до чинного законодавства України з метою усунення термінологічних неточностей та двозначності розуміння терміна «рішення».

Виклад основного матеріалу

Варто зазначити, що в науковій літературі існує безліч протилежних поглядів щодо визначення поняття судового рішення, що свідчить про його багатоаспектність і складність.

Так, М. Й. Штефан під рішенням розуміє «акт правосуддя у справі, що ґрунтується на встановлених в судовому засіданні фактах та застосуванні норм матеріального й процесуального права» [4, с. 440].

О. М. Перунова вказує, що «судове рішення є найважливішим актом судової влади при розгляді і вирішенні цивільних справ, а також найважливішим видом судових постанов. Багатогранність рішення суду надає можливість розглядати його як постанову суду, яка вирішує цивільну справу по суті, одночасно як правозастосовчий акт і як процесуальний документ» [1, с. 347].

О. М. Шиманович наголошує, що «судове рішення – це процесуальний акт-документ, що ґрунтується на встановлених у судовому розгляді фактах та застосуванні норм права, яким вирішуються по суті вимоги заінтересованої особи про захист прав, свобод чи інтересів у порядку позовного провадження чи вимоги, спрямовані на захист охоронюваних законом інтересів у порядку окремого провадження, що набирає законної сили у встановленому законом порядку та підлягає виконанню» [2, с. 24].

Необхідно зазначити, що О. М. Шиманович виокремлює такі ознаки рішення:

1) судовим рішенням цивільна справа вирішується по суті. Судове рішення виступає тим кінцевим актом правосуддя, на який спрямована діяльність учасників справи та суду. З метою ухвалення рішення суд досліджує надані йому докази: проводить допит свідків, здійснює огляд речових доказів, розглядає письмові та електронні докази, досліджує висновок експерта. Щоб ухвалити рішення суд оцінює наявний у справі матеріал та, керуючись нормами права, вирішує спір по суті;

2) судове рішення є актом державної влади. Воно може бути ухвалене виключно судом, який здійснює правосуддя, спираючись на силу та владу держави. Воно спрямоване на дотримання норм закону та ґрунтується на законі. Судове рішення є обов'язковим до виконання для всіх осіб, на яких воно за законом поширюється.

У рішенні відображені норми права, які застосовуються до конкретних суб'єктів матеріально-правових відносин. Воно виступає передумовою для виникнення, зміни та припинення різних процесуальних правовідносин. Для спірних матеріально-правових відносин рішення суду є владним актом, яким спірні відносини суд перетворює у безспірні. У судовому рішенні закріплено оптимальний та обов'язковий варіант поведінки суб'єктів матеріально-правових відносин, а також обсяг їхніх прав та обов'язків;

3) судове рішення є і правозастосовчим актом. Рішення закріплює зв'язок між певною ситуацією, нормою матеріального права та силою державного примусу. Якщо поведінка деяких осіб суперечить встановленим правилам та їхня воля суперечить волі держави, то в такому разі виникає необхідність у примусовій реалізації нормативних розпоряджень. Держава втручається в ці відносини через правозастосовчий процес. Використовуючи судові рішення, держава приводить поведінку осіб у відповідність до правил, встановлених нормами закону;

4) судове рішення є процесуальним актом-документом, який ухвалюється в особливому порядку та формі, визначеній законом. Нормами законодавства передбачена сама назва цього акта і визначено

його зміст. У законодавстві передбачено обов'язкове публічне оголошення ухваленого рішення [2, с. 23–24].

На думку І. В. Андронova, судові рішення має такі ознаки:

1) має бути спрямоване на реалізацію неупередженого, справедливого і своєчасного розгляду та вирішення цивільних справ для ефективного захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод або інтересів осіб;

2) є актом правосуддя та повинно ухвалюватися судом на підставі верховенства права. У разі, коли судові рішення суперечить правовим нормам, то воно не може вважатися актом правосуддя, хоч за формою і є процесуальним документом, однак таке рішення не спрямоване на виконання завдання цивільного судочинства [3, с. 14].

І. В. Андронов також вказує, що «під час здійснення правосуддя в цивільних справах суд першої інстанції, неухильно дотримуючись норм процесуального й матеріального права, має забезпечити їх неупереджений, справедливий й протягом розумного, проте не більше встановленого законом, строку розгляд та вирішення з метою захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав свобод або інтересів фізичних осіб, прав або інтересів юридичних осіб та інтересів держави» [5, с. 287]. Судові рішення, ухвалені відповідно до вимог, визначених цивільним процесуальним законодавством України, має бути результатом вирішення справ.

Наведені вище поняття судового рішення доволі ґрунтовно, логічно та правильно розкривають його зміст і сутність.

Рішення суду як найважливіший акт правосуддя покликане забезпечити захист гарантованих Конституцією України прав і свобод людини та здійснення проголошеного Основним Законом України принципу верховенства права (п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судові рішення у цивільній справі»)¹.

Отже, недвозначна та чітка правова регламентація інституту судового рішення в цивільному процесуальному законодавстві має важливе значення. Однак сьогодні виникла доволі нелогічна ситуація, адже в Цивільному процесуальному кодексі України (далі – ЦПК України) термін «рішення» застосовується у двох значеннях. У першому значенні це процесуальний документ, яким цивільна справа вирішується по суті, а в другому – загальне поняття для всіх актів правосуддя, що ухвалюються судом у порядку цивільного судочинства.

¹ Про судові рішення у цивільній справі : постанова Пленуму Верховного Суду України від 18.12.2009 № 14 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0014700-09> (дата звернення: 10.01.2025).

Отже, визначення всіх актів суду терміном «рішення» призвело до термінологічної плутанини, оскільки серед їхніх різновидів можна виокремити рішення, ухвалу та судовий наказ, які мають свої завдання, порядок винесення, зміст і значення в цивільному судочинстві, а тому недоцільно визначати одним поняттям різні за своєю сутністю акти суду.

Оскільки класичною назвою всіх актів, ухвалених судом, у науці цивільного процесуального права є «постанови суду», то з метою усунення суперечностей та вдосконалення законодавства доцільно було б замінити назву гл. 9 розд. III ЦПК України «Судові рішення» на «Судові постанови», а назву ст. 258 ЦПК України «Види судових рішень» – на «Види судових постанов». Частина 1 ст. 258 ЦПК України можна викласти в такій редакції:

«1. Судовими постановами є:

- 1) ухвали;
- 2) рішення;
- 3) судові накази».

Також актуальною і такою, що потребує детального вивчення, є проблема видів судових рішень у цивільному процесуальному праві.

Раніше деякі науковці постанови суду залежно від змісту питання, що вирішується судом, поділяли на два види: 1) рішення, якими вирішується справа по суті та які дають відповідь на позовні вимоги сторін, скарги та заяви у справах, що виникають з адміністративно-правових відносин, та справах окремого провадження; 2) ухвали, якими вирішуються всі інші питання, що виникли під час розгляду та вирішення справи [6, с. 418].

Однак нині ЦПК України визначає чіткий поділ судових рішень. Так, відповідно до ч. 1 ст. 258 ЦПК України судовими рішеннями є: 1) ухвали; 2) рішення; 3) постанови; 4) судові накази¹.

Процедурні питання, пов'язані з рухом справи в суді першої інстанції, клопотання та заяви осіб, які беруть участь у справі, питання про відкладення розгляду справи, оголошення перерви, зупинення або закриття провадження у справі, залишення заяви без розгляду, а також в інших випадках, передбачених ЦПК України, вирішуються судом шляхом постановлення ухвал. Розгляд справи по суті судом першої інстанції закінчується ухваленням рішення суду. Перегляд судових рішень в апеляційному та касаційному порядку закінчується ухваленням постанови. У випадках, передбачених ЦПК України,

¹ Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 10.01.2025).

судовий розгляд закінчується постановленням ухвали чи видачею судового наказу (частини 2–5 ст. 258 ЦПК України)¹.

Загальноприйнятою є класифікація судових рішень у цивільному процесуальному праві залежно від видів позовів. Основою такої класифікації є характер правової дії судового рішення та спосіб судового захисту права.

У цивільному процесуальному праві (О. М. Шиманович та ін.) виокремлюють такі види судових рішень: рішення про присудження, рішення про визнання та перетворювальні (конститутивні) рішення.

Рішення про присудження – це такі судові постанови, у яких предметом рішення суду виступає вимога, що випливає з наявного суб'єктивного матеріального права, а суд у цьому разі тільки підтверджує існування між сторонами спірних правовідносин, що підлягають примусовому здійсненню в результаті їхнього порушення. Цими рішеннями суд підтверджує права, обов'язки й законні інтереси сторін та зобов'язує відповідача виконати на користь позивача певні дії для поновлення порушеного права чи утриматись від їхнього виконання.

Рішення про визнання – це такі судові постанови, за допомогою яких усувається спір про наявність або відсутність певних правовідносин між сторонами.

Перетворювальні (конститутивні) рішення ухвалюються у випадках, коли позови спрямовані на створення, зміну чи припинення правових відносин. Ці рішення, своєю чергою, можна поділити на правотворювальні, правозмінюючі та правоприпиняючі рішення у сфері матеріальних відносин.

Здійснюючи зміну правовідносин, суд інколи припиняє наявні правовідносини та замість них створює нові. Позивач за допомогою конститутивних рішень має можливість одностороннім волевиявленням змінити чи припинити правовідносини. Залежно від правовідносин, які перетворюють конститутивні рішення, визначається їхнє практичне значення. Під час розгляду цивільної справи суд має можливість контролю над тим, чи правомірно фізичні та юридичні особи здійснюють свої права на зміну або припинення правовідносин з іншими особами. Ухвалюючи рішення, суд здійснює судовий контроль. Таке рішення виступає гарантованим засобом захисту інтересів заінтересованих осіб. Ця група судових рішень розглядається як юридичні факти, адже їм притаманні аналогічні риси. Посилання у ст. 11 Цивільного кодексу України² на судові рішення як на

¹ Там само.

² Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 10.01.2025).

юридичний факт, що є підставою виникнення цивільних прав та обов'язків, виступає підтвердженням того, що судові рішення – це юридичний факт у матеріальному праві.

Деякі вчені виступають проти існування правотворювальних рішень, адже при вирішенні справ суд не є творцем нових норм права, отже, суд своїм рішенням не створює між сторонами нові правовідносини. Водночас вони припускають існування перетворювальних рішень у цивільному процесі, однак тільки як підвид рішень про визнання, а не як самостійний окремий вид рішень. Інші ж учені-процесуалісти, не погоджуючись із цією позицією, вважають, що неправильним є віднесення перетворювальних рішень виключно до виду рішень про визнання. Вони вважають перетворювальне рішення підвидом рішення про присудження. Отже, науковці, що заперечують існування конститутивних рішень як самостійного виду рішень, відносять їх до рішень про присудження та рішень про визнання [2, с. 38–39].

Деякі вчені зовсім заперечують існування такого виду судових рішень, як перетворювальні (конститутивні), і вказують, що це означало б надання суду можливості створювати нове право. Вони вважають, що судові рішення не є юридичним фактом, а отже, воно не може перетворювати матеріальні правовідносини. Проте, на нашу думку, необхідно погодитися з О. М. Шиманович, яка вважає, що це положення не є обґрунтованим, адже «судовим рішенням норми права не створюються, не змінюються та не припиняються» [2, с. 39]. Суб'єктивні права виникають унаслідок юридичних дій, передбачених нормами права, а це не є нормотворчою діяльністю. Отже, якщо навіть закон у деяких випадках і надає право суду здійснювати дії, які мають значення юридичних фактів, з якими пов'язано перетворення правовідносин, то в будь-якому разі це не може розглядатися як правотворча діяльність. Точна регламентація конститутивних рішень й обмеженість їхньої сфери виступають гарантією від правотворчого свавілля. Судове рішення є індивідуально-конкретним розпорядженням та не створює правил поведінки, які застосовуються до інших випадків. Перетворюючи ті чи інші правовідносини, суд не виходить за межі таких правовідносин, конститутивне рішення є не нормою, а правозастосовчим актом суду. Перетворення матеріальних правовідносин здійснюється не за розсудом суду, а базується на юридичних фактах матеріального права, що з'явилися до та поза процесом, і на підставі норми права, яка регулює ці правовідносини та визначає перетворювальну дію рішення [2, с. 39–40].

Ми погоджуємося з О. М. Шиманович, яка поділяє судові рішення на такі види: 1) рішення про присудження, які є постановами суду, що підтверджують права, обов'язки й законні інтереси сторін, у яких одна сторона зобов'язується вчинити на користь іншої певні дії чи

утриматися від їх учинення; 2) рішення про визнання, які є постановами суду, що підтверджують наявність чи відсутність між сторонами певних правовідносин, обставин або юридичних фактів; 3) конститутивні рішення, які є постановами суду, спрямованими на створення нових правовідносин, зміну чи припинення наявних правовідносин [7, с. 345].

Крім того, чинне законодавство визначає такий вид судового рішення, як додаткове рішення суду, що ухвалюється судом для заповнення деяких прогалин основного рішення.

Відповідно до ч. 1 ст. 270 ЦПК України суд, що ухвалив рішення, може за заявою учасників справи чи з власної ініціативи ухвалити додаткове рішення, якщо: 1) стосовно певної позовної вимоги, з приводу якої сторони подавали докази і давали пояснення, не ухвалено рішення; 2) суд, вирішивши питання про право, не зазначив точної грошової суми, присудженої до стягнення, або майно, яке підлягає передачі, або дії, що треба виконати; 3) судом не вирішено питання про судові витрати; 4) суд не допустив негайного виконання рішення у випадках, встановлених ст. 430 ЦПК України¹.

Також у чинному законодавстві виокремлено такий вид судового рішення, як заочне рішення. На практиці доволі часто відповідачі ухиляються від явки до суду та не бажають брати участь у змагальному цивільному судочинстві. Це може статися через низку причин, зокрема усвідомлення відповідачами законності та доведеності позовних вимог, які до них висуваються, невміння захиститися від позову, незнання процесуальних правил судочинства, небажання застосовувати дорогу допомогу адвокатів. Унаслідок неявки відповідачів суди повинні відкладати розгляд справи, що призводить до негативних наслідків (збільшення судових витрат, порушення строків розгляду справи тощо) [2, с. 44].

У частині 1 ст. 280 ЦПК України суд визначив умови ухвалення заочного рішення. Так, суд може ухвалити заочне рішення на підставі наявних у справі доказів за одночасного існування таких умов: 1) відповідач належним чином повідомлений про дату, час і місце судового засідання; 2) відповідач не з'явився на судові засідання без поважних причин або без повідомлення причин; 3) відповідач не подав відзив; 4) позивач не заперечує проти такого вирішення справи².

¹ Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 10.01.2025).

² Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 10.01.2025).

Інститут заочного рішення спрямований на розширення судового захисту фізичних та юридичних осіб, усунення можливості зловживання суб'єктивними процесуальними правами й встановлення відповідальності за зловживання ними. Слушною є думка Д. Д. Луспеника, який вказує, що «інститут заочного рішення не порушує конституційного принципу змагальності процесу, адже забезпечується повною інформованістю сторін про позицію кожного, судові засідання проводяться за загальними правилами, у відповідача зберігається право на оскарження ухваленого заочного рішення» [8, с. 319].

Отже, заочне рішення – це вид судового рішення, яке ухвалюється судом першої інстанції у разі відсутності відповідача, який належним чином повідомлений про час та місце судового засідання та від якого не надійшло повідомлення про причини неявки, або якщо причини, зазначені ним, визнані судом неповажними. Також у ЦПК України передбачено такі види судових рішень, як повне та скорочене. Відповідно до ч. 6 ст. 259 ЦПК України у виняткових випадках залежно від складності справи складання повного рішення (постанови) суду може бути відкладено на строк не більш як десять днів, а якщо справа розглянута у порядку спрощеного провадження – не більш як п'ять днів з дня закінчення розгляду справи¹. Проте в разі проголошення в судовому засіданні лише вступної та резолютивної частин рішення (скорочене рішення) суд повідомляє, коли буде складено повне рішення. Відповідно до ч. 7 ст. 268 ЦПК України рішення суду (повне або скорочене) підписується всім складом суду в день його складання і додається до справи².

Висновки

Розглянувши цивільну справу по суті, суд зазвичай ухвалює судові рішення, за допомогою якого на основі правової норми з урахуванням фактичних обставин справи вирішує певні вимоги. Вивчення та аналіз поняття і видів судових рішень має важливе науково-практичне значення, оскільки судові рішення стабілізують правовідносини, забезпечують реальний, належний та своєчасний захист прав і охоронюваних законом інтересів.

Список бібліографічних посилань: 1. Перунова О. М. Судове рішення як процесуальний документ. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2004. Вип. 25. С. 346–354. 2. Шиманович О. М. Судові постанови у цивільному процесі України (на матеріалі рішень і ухвал суду першої інстанції) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2005. 221 с.

¹ Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 10.01.2025).

² Там само.

3. Андронов І. В. Судові рішення в цивільному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2018. 42 с. **4.** Штефан М. Й. Цивільний процес. Київ : Ін Юре, 2001. 696 с. **5.** Андронов І. В. Судові рішення в цивільному процесі України: проблеми термінології. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 66. С. 287–293. **6.** Цивільний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комент. / за ред. В. В. Комарова. Харків : Одісей, 2001. 299 с. **7.** Шиманович О. М. До питання про види судових рішень в цивільному процесуальному праві України. *Молодь у юридичній науці : зб. тез доп. Міжнар. наук. конф. молодих вчених «Другі осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 14–15 листоп. 2003 р.)* / Хмельницьк. ін-т регіон. упр. та права. Хмельницький : Вид-во ХІУП, 2003. С. 343–345. **8.** Луспенік Д. Д. Застосування новел ЦК і ЦПК України в судовій практиці. Харків : Харків юридичний, 2005. 432 с.

Надійшла до редколегії 14.01.2025

Прийнята до опублікування 25.02.2025

Moroz O. V. The concept and types of court decisions in civil procedural law

The article analyses the current legislation of Ukraine and doctrinal approaches to the concept of court decisions. The features of court decisions are revealed. A critical analysis of the definition of the term “decision” is made and recommendations for improvement of current legislation are provided. The study indicates that today there is a rather illogical situation, since the Civil Procedure Code of Ukraine defines the term “judgment” in two ways: as a procedural document by which a civil case is resolved on the merits; and as a general concept for all acts of justice adopted by a court in civil proceedings. It is noted that in order to eliminate such terminological inaccuracies, it is necessary to amend the current legislation.

The following types of court decisions are thoroughly analysed: decisions on recognition, decisions on award and transformative (constitutional) decisions. It is noted that award judgments are court decisions confirming the rights, obligations and legitimate interests of the parties, in which one party undertakes to perform certain actions in favour of the other or to refrain from performing them; recognition judgments are court decisions confirming the existence or absence of certain legal relations, circumstances or legal facts between the parties; constitutional judgments are court decisions aimed at creating new legal relations, changing or terminating existing legal relations. The following types of court decisions are analysed: supplementary decision, decision in absentia, full decision and abridged decision. The conclusion is made that studying and analysing the concept and types of court decisions is of great scientific and practical importance, since court decisions stabilise legal relations and ensure real, proper and timely protection of rights and interests protected by law.

Keywords: judgement, court decision, concept of a court decision, types of court decisions, additional decision, decision in absentia.

УДК 347.122+341.171+004.9 DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.1.09>

Святослав Олександрович Сліпченко,

доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 1,
кафедра цивільного, трудового та господарського права (професор);
 <https://orcid.org/0000-0001-8891-7152>,
e-mail: sviats66@gmail.com;

Анатолій Святославович Сліпченко,

кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 5,
кафедра цивільного права та процесу (доцент);
 <https://orcid.org/0000-0002-2439-4951>,
e-mail: slipchenkoanatolii@gmail.com

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ЦИФРОВИХ РЕЧЕЙ КРИЗЬ ПРИЗМУ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ

Статтю присвячено аналізу відповідності режиму цифрових благ, встановленого національним законодавством України, стандартам права Європейського Союзу. Обґрунтовано, що традиційне вітчизняне розуміння правового режиму речей повністю відповідає європейським стандартам. Ба більше, такий підхід є власне європейським, оскільки притаманний країнам романо-германської правової сім'ї, до якої належить і Україна. На цій основі подальшого розвитку набула теза про сумнівність застосування до цифрових речей положень про речі, передбачених Цивільним кодексом України. Виявлено передумови появи двох протилежних підходів до оцінювання відповідності правового режиму цифрових речей, установленого Цивільним кодексом України, правовому режиму нематеріальних майнових благ у розумінні Європейського суду з прав людини.

Ключові слова: правовий режим, речі, цифрові речі, правовідносини, право ЄС, об'єкти цивільних прав.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Відповідно до звіту компанії Insight обсяг глобального ринку цифрових активів у 2022 р. становив 447 897 650 000 дол. США. Очікується, що впродовж 2023–2030 рр. середній темп зростання цього ринку становитиме 23,65 %, а до 2028 р. він досягне 1 601 115 310 000 дол. США¹.

¹ Global Digital Asset Custody Industry Research Report 2023, Competitive Landscape, Market Size, Regional Status and Prospect. Industry Research //

Компанія Juniper Research провела дослідження, яке показало, що обсяг світового ринку лутбоксів (від англ. *loot* – «здобич у грі») у 2021 р. становив 15 млрд дол. США, а у 2025 р. сягне 20 млрд дол. США, зростаючи в середньому на 5 % щороку¹. Цифрова трансформація як процес упровадження сучасних інформаційних технологій у діяльність юридичних осіб та повсякденне життя громадян обрана стратегічним напрямом розвитку і в ЄС².

Таким чином, епоха високих технологій підштовхує сучасне суспільство до того, що певна частина традиційних активів переводиться в цифрову форму. Тобто сьогодні на всій земній кулі спостерігається активний перехід усе більшої кількості людей з реального світу у віртуальний [1]. І в цих умовах перед правниками в усьому світі постає проблема правової оцінки цифрових об'єктів як об'єктів цивільних прав і визначення їх правового режиму. Адже від цього залежать не лише зміст і спосіб здійснення суб'єктивних прав на такі блага, а й форми та способи їх захисту, межі правомірної поведінки, види правопорушень у цій сфері тощо.

Не менш актуальним науковий пошук правового режиму цифрових об'єктів³ є й для України. А з урахуванням підписаної Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом вітчизняне цивільне законодавство передусім повинно відповідати європейським стандартам.

Стан дослідження проблеми

Усі наявні на сьогодні в юриспруденції точки зору щодо вирішення зазначеної вище проблеми умовно поділяються на два протилежні підходи. Стан її дослідження можна охарактеризувати таким чином.

Industry Research : сайт. 18.02.2023. URL: <https://www.industryresearch.biz/global-digital-asset-custody-industry-research-report-2023-competitive-landscape-market-22358275> (дата звернення: 11.02.2025).

¹ Video Game Loot Boxes to Generate over \$20 Billion in Revenue by 2025 // Juniper Research : сайт. 09.03.2021. URL: <https://www.juniperresearch.com/press/video-game-loot-boxes-to-generate-over-20-billion/> (дата звернення: 21.04.2025).

² Цифровий компас 2030: європейський шлях цифрового десятиліття // EU4Digital : сайт. 09.03.2021. URL: <https://eufordigital.eu/uk/library/2030-digital-compass-the-european-way-for-the-digital-decade/> (дата звернення: 21.04.2025).

³ У юридичній літературі цифрові об'єкти інколи називають віртуальними речами, віртуальними активами, об'єктами цифрових технологій, цифровими благами, об'єктами цифрових прав, цифровою власністю тощо. Але в ЦК України всі цифрові об'єкти об'єднані під назвою «цифрові речі», яка стала для них легальною. Тому в цій статті здебільшого саме цей термін і буде використано в подальшому.

Одні дослідники вважають, що Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) у своїх рішеннях виходить із того, що ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) поширює правовий режим власності на об'єкти не лише матеріального, а й нематеріального світу [2, р. 743; 3, с. 153; 4; 5, р. 25–26, 28]. На цій підставі робиться висновок, що застосування до цифрових речей правового режиму речей, передбаченого Цивільним кодексом України (далі – ЦК України), відповідає європейським стандартам [6, с. 52–53]. Представники іншого підходу вказують, що загальне поняття «майно» у розумінні ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції зазвичай збігається з його традиційним тлумаченням у межах романо-германської правової системи, зокрема у країнах із пандектною моделлю права [7; 8; 9]. Виходячи з того, що Україна належить до такої правової системи, дослідники цієї групи ставлять під сумнів обґрунтованість застосування до цифрових об'єктів режиму речей, адже у пандектній системі право власності визнається лише щодо предметів матеріального світу.

Як бачимо, обидва підходи апелюють до європейського досвіду, посилаються на міжнародні правові джерела, яким надається пріоритет над національним законодавством.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є встановлення відповідності режиму речових прав на цифрові блага, визначеного національним законодавством України, стандартам міжнародного права, зокрема права ЄС. Для досягнення цієї мети необхідно вирішити такі *завдання*: з'ясувати правовий режим нематеріального майна в розумінні ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції у практиці ЄСПЛ; визначити, наскільки правовий режим цифрових речей, закріплений у ЦК України, відповідає цьому міжнародно-правовому підходу.

Наукова новизна дослідження

Обґрунтовано, що традиційне вітчизняне розуміння правового режиму речей повністю відповідає європейським стандартам. Крім того, такий підхід є власне європейським, оскільки властивий країнам романо-германської правової сім'ї, включаючи країни з пандектною системою права, до яких належить Україна. На цій основі подальшого розвитку набула теза про сумнівність застосування до цифрових речей положень про речі, передбачених ЦК України. Виявлено передумови формування двох протилежних підходів до оцінювання відповідності правового режиму цифрових речей, встановленого ЦК України, правовому режиму нематеріальних майнових благ у розумінні практики ЄСПЛ. Обґрунтовано доцільність вибору підходу, що відповідає зазначеним європейським стандартам.

Виклад основного матеріалу

Відомо, що об'єкт правових відносин має принципове значення для цивілістики, оскільки тільки за наявності об'єкта цивільних прав можуть виникати та існувати самі правовідносини, а його властивості є передумовою застосування відповідного механізму правового врегулювання відносин, щодо якого вони виникають. Одним із таких об'єктів цивільних прав стала цифрова річ.

Сьогодні в теорії права розгорнулася гостра дискусія щодо правового режиму цифрових речей або, як влучно висловлено з цього приводу в юридичній літературі, вона перебуває «на вістрі наукової і практичної думки» [10, с. 94]. Для зручності викладення матеріалу та досягнення мети цього дослідження, як і в попередніх наших роботах [11; 12; 13; 14], за принципом дихотомії поділимо всі наявні точки зору на дві групи. До першої віднесемо позиції науковців, що спираються на пропріетарну концепцію, до другої – погляди, які заперечують її застосування.

Представники першої групи зазначають, що цифрові речі, маючи таку ознаку, як майнова цінність, повністю підпадають під розуміння майна в контексті ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції. Попри свою нематеріальність, у цифровому середовищі вони перетворюються на віртуальну реальність [15, р. 13; 16, р. 2526], набуваючи властивостей, притаманних традиційним об'єктам права власності [17, р. 172; 18; 19]. Таким чином, на їхню думку, цифрові речі є не звичайними, а особливими нематеріальними майновими благами [1; 20, р. 80]. Виходячи з того, що ЄСПЛ нині поширює режим права власності на різні види майна, включаючи й нематеріальне [2, р. 743; 3, с. 153; 4; 20, р. 57], прихильники пропріетарної концепції доходять висновку, що цифрові речі також підпадають під правовий режим об'єктів права власності в розумінні ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції [4; 5, pp. 25–26, 28]. Адже вони є формою нематеріальних майнових благ.

На підставі вищенаведеного зазначається, що встановлення в Україні на цифрові речі правового режиму речей відповідає європейським стандартам [6, с. 52–53]. А «вітчизняна концепція права власності (утім, як і класичне бачення сутності права власності взагалі) не враховує реалій сьогодення» [21, с. 86]. У зв'язку із цим пропонується навіть змінити доктринальний підхід до розуміння сутності права власності та його змісту, здійснити модернізацію всього механізму правового регулювання відносин власності [6].

Представники другої групи звертають увагу на те, що необхідно чітко розрізняти самі цифрові речі, які є нематеріальними (віртуальними), та їхні матеріальні носії. При цьому зауважується, що положення про речі, які є предметами матеріального світу, не можуть застосовуватися до нематеріальних благ [23]. Носії цифрових речей є

матеріальними, тому тільки вони можуть розглядатися об'єктами речових прав, зокрема права власності. Водночас загальне тлумачення поняття «майно» в контексті ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції здебільшого збігається з традиційним підходом, притаманним правовим системам країн романо-германської правової сім'ї, зокрема тих, що дотримуються пандектної моделі [9]. Його правовий режим не обмежується лише правом власності [24, с. 7; 25]. При цьому сам інститут права власності у країнах континентальної системи права регламентує права щодо речей як об'єктів матеріального світу і цим практично обмежується [26; 27]. Тому встановлення режиму права власності на нематеріальні блага не може відповідати європейським стандартам, принаймні для країн із пандектною системою права [23]. А цифрові речі є нематеріальними.

Отже, на думку тих представників, які заперечують пропрієтарну концепцію цифрових речей, у країнах із пандектною системою права введення режиму права власності на цифрові речі суперечить доктринальному підходу до розуміння права власності.

Аргумент прихильників пропрієтарної концепції полягає в тому, що, оскільки ЄСПЛ визнає нематеріальні види майна об'єктами права власності [2, р. 743; 3, с. 153; 4; 22, с. 57], а його рішення є джерелом права в Україні, це автоматично свідчить про існування в державі правового режиму власності на нематеріальні блага. Такий підхід потребує критичного переосмислення.

По-перше, рішення ЄСПЛ не можуть безпосередньо змінювати національне законодавство країн – членів ЄС. Адже функція ЄСПЛ полягає виключно у тлумаченні та застосуванні положень Конвенції. Як зазначено в документі Венеційської комісії, міжнародне право, навіть якщо вважається частиною національного права, не повинно мати верховенство над конституцією або звичайним національним законодавством, якщо лише це не призводить до невиконання міжнародного договірної права (невиконання міжнародних зобов'язань) і не спрямоване на обмеження основоположних прав людини¹. Саме тому, оцінюючи оскаржувану дію чи бездіяльність, ЄСПЛ з'ясовує, чи здійснювались вони згідно із законом. При цьому у своїх рішеннях ЄСПЛ неодноразово підкреслював, що вислів «згідно із законом», по суті, відсилає до національного законодавства та закріплює обов'язок дотримуватись його матеріальних і процесуальних норм (див., наприклад, справа «Елсі та інші проти Туреччини», заяви № 23145/93 і 25091/94, п. 697; справа «Пантелеєнко проти України», заява № 11901/02, п. 49).

¹ Європейська комісія «За демократію через право» (Венеційська Комісія). «Мірою правовладдя». Коментар. Глосарій. USAID. Страсбург, 2017. С. 17.

Отже, аргумент, що визнання ЄСПЛ нематеріальних благ об'єктами права власності автоматично встановлює правовий режим власності на такі об'єкти в Україні, виглядає недостатньо обґрунтованим.

По-друге, аргумент, що ЄСПЛ та Конвенція поширюють режим права власності і на предмети нематеріального світу [2; 3, с. 153; 6, с. 52–53; 22, с. 57], який висувують науковці в обґрунтування можливості поширення такого ж правового режиму на цифрові речі, базується на помилковому розумінні і тлумаченні змісту рішень ЄСПЛ і норм права ЄС.

Перша помилка полягає в підміні понять, а саме в ототожненні таких понять, як «власність» і «право власності». Так, ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції має назву «Захист власності», однак деякими дослідниками вона сприймається і тлумачиться як така, що гарантує захист саме права власності [28–33]. На перший погляд, такий підхід видається логічним та обґрунтованим. Його аргументація зазвичай ґрунтується на таких міркуваннях.

1. Захист власності, по суті, передбачає можливість учинення певних дій. Якщо така можливість закріплена в нормативному акті, то вона набуває характеру правової можливості. Отже, назву ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції можна тлумачити як право на захист власності. А оскільки об'єктом такого права є суб'єктивне матеріальне (регулятивне) право [34, с. 79, 113–138; 35, с. 70; 36, с. 191], зазначену норму можна сприймати як право на захист (як право захисту) саме права власності або ж, у спрощеному вигляді, як захист права власності.

2. Назва будь-якої правової норми, а в нашому випадку статті, задає вектор її спрямованості та визначає межі її змісту. І якщо назву ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції тлумачити як захист права власності, то логічним виглядає і висновок, що в самій статті йдеться лише про право власності та його захист. Адже зміст статті не може (не повинен) виходити за межі назви.

3. У змісті ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції терміни «власність» і «майно» використовують як синоніми. Водночас ЄСПЛ у результаті тлумачення цієї норми дійшов висновку, що під майном (власністю) розуміються не лише матеріальні, а й нематеріальні блага¹.

Якщо ж виходити з того, що у ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції йдеться тільки про право власності на майно, під яким розуміють не

¹ Більш детально див.: Сліпченко А. С. Визначення поняття «майно» у праві ЄС та вітчизняному праві. *Форум права*. 2020. № 2. С. 122–130. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.3883825>; Slipchenko A. S. Understanding the property within the EU private law. *Legal, Economic Science and Praxis. Journal of Law and Social Sciences*. 2021. № 1. Pp. 32–36.

лише матеріальні, а й нематеріальні блага, то це і є підґрунтям для аргументу, що ЄСПЛ та норми права ЄС поширюють режим права власності і на предмети нематеріального світу. А якщо так, то можна дійти висновку, що припустимо поширювати режим права власності і на цифрові речі.

Водночас хибність такої аргументації полягає в порушенні загальних правил і порядку тлумачення правових норм. Тлумачення було розпочате з логічного способу, хоча загальновизнано, що аналіз нормативного положення має починатися з мовного (граматичного, буквального) тлумачення, тобто з аналізу мовної форми вираження змісту норми загалом та її окремих елементів. При цьому необхідно чітко усвідомлювати, що окрім загальновживаних слів мова будь-якого нормативно-правового акта оперує не лише юридичними термінами, а й термінами з інших галузей спеціальних знань [37, с. 64–66; 38]. Інакше кажучи, необхідно чітко розрізняти правові (юридичні) терміни і неправові (неюридичні) терміни, які використовуються у праві. І коли в нормативному акті використано спеціальні неюридичні терміни, їх необхідно розуміти саме в тому значенні, яке вони мають у відповідній галузі знань.

З огляду на вищенаведене можна стверджувати, що власність є не правовим терміном, а економічною категорією, яка вказує на стан присвоєності (привласненості, відчуженості) певного блага певній особі. Причому економісти її відносять до ключової, фундаментальної категорії економіки [39]. Водночас право власності є суто юридичним терміном, який вказує на міру можливої поведінки уповноваженої особи та міру необхідної (належної) поведінки зобов'язаних осіб. І ототожнення таких понять, як «власність» і «право власності», є порушенням елементарних правил та порядку тлумачення правової норми. Порушення цих правил та порядку призвело до підміни понять, коли різним термінам надавалось без достатньої підстави одне й те саме значення.

Друга помилка полягає в тому, що вітчизняні дослідники намагаються з'ясувати (розтлумачити) зміст рішень ЄСПЛ за допомогою прийомів правового мислення, характерного для юристів континентального права, та на основі фундаментальних правових ідей, притаманних романо-германському праву. І при цьому не враховуються характерні відмінності ідей побудови та розуміння норми права в різних правових системах.

По-перше, рішення ЄСПЛ мають прецедентний характер, що пояснює їхню казуїстичність і наближає їх до живого права, притаманного англо-американській системі права. Його суть полягає в тому, що через регулярне винесення судами рішень відбувається постійне звуження або розширення меж суб'єктивних прав та обов'язків осіб

[40, р. 4]. Таке постійне звуження та розширення розглядається як динамічність прецедентного права. Тому, на думку судді О. Барака, правові поняття і терміни, їхній зміст не повинні ставати обов'язковою (визначальною) умовою їх застосування у процесі тлумачення [41, р. 163]. У зв'язку із цим визначеність прецедентного права проявляється не в чітких словесних формулюваннях норми (прецедентів), не в точних поняттях, а у творчій інтерпретації їхнього змісту, понять, термінів. Підтвердженням цьому є також використання в рішеннях ЄСПЛ для визначення поняття «майно» інших економічних термінів, наприклад «активи», «кошти», «гудвіл», «накопичені нематеріальні активи» тощо. Саме такий підхід відповідає орієнтованому на емпірику та значною мірою індуктивному стилю прецедентного юридичного мислення. Юристи ж континентальної системи права звикли до чіткого текстуального та словесного вираження норми [41, р. 102], що дає можливість із високим ступенем точності визначати межі її застосування. Саме так вони здебільшого сприймають і зміст прецедентів ЄСПЛ. Тому термін «власність», який використовується в рішеннях ЄСПЛ та у ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції для позначення майна, було розтлумачено деякими дослідниками як об'єкт права власності або навіть ототожнено із самим правом власності. При цьому не враховано, що власність є лише економічною категорією та використовується у прецедентах як елемент творчої інтерпретації змісту ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції.

По-друге, зазвичай не береться до уваги й те, що в юриспруденції континентальної системи права на концептуальному рівні чітке розмежування між об'єктами права та суб'єктивними правами на них має принципове значення. Натомість у прецедентному праві така диференціація не вважається практично необхідною [26, с. 34]. Саме тому ця відмінність зазвичай не знаходить належного розуміння серед юристів-практиків, які працюють у межах прецедентної правової традиції.

У контексті вищенаведеного твердження українських науковців про те, що ЄСПЛ розглядає власність об'єктами права власності, якими можуть бути будь-які види майна (матеріальні і нематеріальні майнові блага), не відповідають дійсності.

Якщо ж при з'ясуванні змісту ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції та рішень ЄСПЛ, винесених у зв'язку з її застосуванням, уникнути вищенаведених порушень правил і порядку тлумачення та використати прийоми правового мислення, засновані на фундаментальних правових ідеях, притаманних саме романо-германському праву, то погляди тих науковців, які заперечують пропріетарну концепцію правового режиму цифрових речей, обґрунтовуються таким чином.

Термін «власність» у ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції, як і в рішеннях ЄСПЛ, застосовується лише у значенні економічного блага.

У своїй практиці застосування ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції ЄСПЛ виходить з того, що власність як економічна категорія – це не право на об'єкт, а об'єкт права, яким особа може мирно володіти [9; 42, с. 263]. При цьому в економіці власністю можуть вважатися будь-які блага як матеріального, так і нематеріального світу, що перебувають у стані присвоєності особи та можуть бути виражені у грошовому еквіваленті [43]. Сам же факт належності економічного блага (власності) особі може бути юридично оформлений не лише за допомогою права власності, а й інших прав (речових, зобов'язальних, прав інтелектуальної власності тощо) [25; 44]. Тому в юриспруденції при тлумаченні рішень ЄСПЛ об'єкти права власності не можуть і не повинні ототожнюватися із власністю як економічною категорією, ба більше – із правом власності. Сам термін «власність», який використано у ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції та в рішеннях ЄСПЛ, є тотожним за змістом (синонімом) до традиційного для вітчизняного права терміна «майно» [8; 9; 26]. Як відомо, поняття «майно» охоплює не лише предмети матеріального світу (окремі речі, сукупності речей), а й такі нематеріальні блага, як майнові права та обов'язки, які, відповідно до класичної доктрини права власності, у країнах з пандектною системою права не можуть розглядатися об'єктами права власності. Положення про речі не можуть застосовуватися до нематеріальних благ [23]. Ба більше, у юридичній літературі висловлюються навіть застереження щодо такого застосування [27].

У контексті вищенаведеного твердження українських науковців про те, що ЄСПЛ розглядає власність як об'єкти права власності, якими можуть бути будь-які види майна (матеріальні й нематеріальні майнові блага), не відповідають дійсності. Вбачається, що сучасний європейський досвід регулювання відносин власності навпаки повністю підтверджує життєздатність і досконалість концепції (доктрини) права власності, притаманної континентальній системі права. А в континентальній системі права, як справедливо стверджується в юридичній літературі, вплив доктрини та концепцій у законотворчій та правозастосовній діяльності є беззаперечним [45, с. 34]. До того ж хибність намагань застосувати правові положення про речі як предмети матеріального світу до нематеріальних благ була історично доведена спробами у країнах континентальної системи права встановити на результати творчої, інтелектуальної діяльності та на інформацію режим права власності.

Зважаючи на те, що Україна входить до країн з романо-германською системою права як різновиду континентальної, є очевидним, що вітчизняна концепція права власності є відображенням концепції континентальної системи права. А це свідчить про відсутність потреби модернізації вітчизняного механізму правового регулювання

відносин власності, а надто заради цифрових речей. Отже, немає і об'єктивної необхідності в докорінному перегляді правової доктрини цивільного права щодо самого поняття права власності.

Висновки

У результаті проведеного дослідження було встановлено таке.

1. Термін «власність», який використано у ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції та в рішеннях ЄСПЛ, є тотожним за змістом (синонімом) до традиційного для вітчизняного права терміна «майно». Саме ж поняття майна охоплює не лише предмети матеріального світу, а й нематеріальні блага (наприклад, майнові права та обов'язки).

2. Факт належності економічного блага особі може бути юридично оформлений за допомогою не лише права власності, а й інших прав (речових, зобов'язальних, прав інтелектуальної власності тощо). І правовий режим, який встановлюється, прямо залежить від того, є таке економічне благо (майно) матеріальним чи нематеріальним.

Інститут права власності у країнах континентальної системи права регулює відносини щодо речей лише як об'єктів матеріального світу і цим обмежується. Тому встановлення або поширення режиму права власності на нематеріальні блага не може відповідати європейським стандартам, принаймні для країн із пандектною системою права.

3. Традиційне вітчизняне розуміння правового режиму речей повністю відповідає європейським стандартам. До того ж такий підхід і є власне європейським, оскільки властивий країнам із пандектною системою права, до яких також належить Україна. Тому застосування до цифрових речей положень цивільного законодавства про речі суперечить доктринальним підходам до розуміння права власності не лише в Україні, а й у всіх країнах із пандектною системою права.

4. Сприйняття деякими дослідниками змісту ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції та його тлумачення в рішеннях ЄСПЛ як таких, що поширюють або встановлюють режим права власності і на нематеріальні блага, відбулося:

- внаслідок підміни поняття «власність» як економічної категорії поняттям «право власності» як правової категорії;

- у результаті того, що не були враховані характерні відмінності ідей побудови та розуміння норми права в різних правових системах.

Зроблені висновки засвідчують потребу в подальшому дослідженні правового режиму цифрових речей, установленого українським законодавством, з метою визначення його відповідності європейським стандартам.

Список бібліографічних посилань: 1. Lastowka G., Hunter D. The Laws of the Virtual Worlds. *California Law Review*. 2004. Vol. 92, No. 1. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.402860>. 2. Kriebaum U., Schreuer Ch. The

Concept of Property in Human Rights Law and International Investment Law // *Liber Amicorum Luzius Wildhaber, Human Rights Democracy and the Rule of Law* / ed. by S. Breitenmoser. Baden-Baden : Nomos Publishers, 2007. Pp. 740–754. **3.** Карнаух Б. Захист власності Європейським судом з прав людини і горизонтальний ефект. *Право України*. 2021. № 5. С. 149–166. DOI: <https://doi.org/10.33498/loiu-2021-05-149>. **4.** Еннан Р. Правовий режим «віртуальної власності»: поняття, ознаки, сутність і правова природа. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2019. № 3. С. 123–131. DOI: <https://doi.org/10.33731/32019.173820>. **5.** Мічурін Є. Об'єкти цифрових технологій та їхнє правове регулювання. *Copernicus Political and Legal Studies*. 2022. Vol. 1, Iss. 3. Pp. 22–29. DOI: <https://doi.org/10.15804/CPLS.20223.03>. **6.** Некіт К. Г. Право приватної власності в інформаційному суспільстві: цивілістична теорія і практика реалізації : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2021. 547 с. **7.** MacKenzie S. Legitimate Expectations and Estoppel in Community Law and English Administrative Law. *Legal Issues of European Integration*. 1982. Vol. 1. Pp. 50–64. **8.** Карсс-Фріск М. Право на власність: питання імплементації статті 1 Першого протоколу до Європейської конвенції з прав людини // *Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст* / за ред. О. А. Жуковської. Київ : ВПЮА, 2004. С. 183–189. **9.** Сліпченко А. С. Визначення поняття «майно» у праві ЄС та вітчизняному праві. *Форум права*. 2020. № 2. С. 122–130. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.3883825>. **10.** Долінська А. М. Охорона прав користувачів у мережі Інтернет : дис. ... д-ра філософії : 081. Хмельницький, 2021. 235 с. **11.** Сліпченко А. С., Сліпченко С. О. Цифрова річ як «новий» об'єкт «нових» цивільних правовідносин. *Право і безпека*. 2023. № 4 (91). С. 68–81. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.4.06>. **12.** Сліпченко С. О. Цифрова річ: правова реальність або юридична невизначеність // *Цивільне право України: погляд у майбутнє : зб. наук. пр. до 70-річчя з дня народження Наталії Семенівни Кузнецової* / за заг. ред. Р. О. Стефанчука, О. О. Кота. Одеса : Юридика, 2024. С. 381–414. **13.** Сліпченко А. С., Сліпченко С. О. Визначення юридично значущої сутності цифрової речі в цивільному праві України. *Форум права*. 2024. № 1. С. 88–96. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10870775>. **14.** Сліпченко С. О., Сліпченко А. С. Правовий режим цифрових речей в контексті вітчизняної концепції права власності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 4. С. 216–223. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-4/50>. **15.** Lastowka G. Virtual justice The New Laws of Online worlds. New Haven : Yale University Press, 2011. 240 p. **16.** Erlank W. Introduction to virtual property: Lex virtualis ipsa loquitur. *Potchefstroom Electronic Law Journal*. 2015. Vol. 18, No. 7. Pp. 2525–2569. **17.** Hunt K. This Land is not Your Land: Second Life, Copybot and the Looming Question of Virtual Property Right. *Texas Review of Entertainment and Sports Law*. 2007. No. 9. Pp. 172–176. **18.** Raina A., Palaniswami M. The ownership challenge in the Internet of things world. *Technology in*

Society. 2021. Vol. 65. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2021.101597>. **19.** Майданик Р. А. Цифрова річ: поняття та правова природа // Актуальні проблеми інтелектуального, інформаційного, ІТ та Інтернет права : матеріали Шостої всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 29 верес. 2022 р.) / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка ; НДІ інтелект. власності Нац. акад. прав. наук України. Львів : Юрид. ф-т Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2022. С. 173–178. **20.** Duranske B. Virtual Law: Navigating the Legal Landscape of Virtual Worlds. Chicago, USA : American Bar Association, 2008. 460 p. **21.** Цюра В. Концепція поняття «майно» (possessions) і його тлумачення (кваліфікація) у світлі практики Європейського Суду з прав людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 8. С. 54–60. DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.8.09>. **22.** Харитонов Є. О. Вітчизняна концепція права власності перед викликами інформаційного суспільства. *Часопис цивілістики*. 2018. Вип. 29. С. 82–88. **23.** Kornmeier U., Baranowski A. Das Eigentum an Daten – Zugang statt Zuordnung. *Betriebs Berater*. 2019. No. 22. S. 1219–1225. **24.** Європейський суд з прав людини. Посібник за статтею 1 Протоколу № 1 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Захист власності / пер. з англ. О. Дроздова та ін. Київ, 2019. 75 с. URL: <https://www.echr.com.ua/publication/zaxist-vlasnosti-posibnik-zi-st-1-protokolu-1/> (дата звернення: 11.02.2025). **25.** Slipchenko A. S. Understanding the property within the EU private law. *Journal of Law and Social Sciences*. 2021. No. 1. Pp. 32–36. **26.** Кузнєцова Н. Нетипові об'єкти права власності в контексті статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Право України*. 2016. № 1. С. 34–40. **27.** Blandin A., Cloots A., Hussain H., Rauchs M., Saleuddin R., Allen J. G., Zhang B. Z., Cloud K. Global Cryptoasset Regulatory Landscape Study. *Cambridge Centre for Alternative Finance. Research Paper*. 2019. No. 23. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.3379219>. **28.** Шимон С. І. Співвідношення понять «майнові права» та «право власності» в національному і міжнародному праві та зарубіжних правових системах. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право*. 2011. Вип. 13. С. 128–137. **29.** Мірошніченко О. А. Право власності в розумінні Європейського суду з прав людини (загальна характеристика). *Форум права*. 2013. № 2. С. 371–374. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2013_2_57.pdf (дата звернення: 11.02.2025). **30.** Горобець Н. Г. Поняття та сутність права власності в контексті першого протоколу до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. та практики Європейського суду з прав людини. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 4. С. 307–311. **31.** Бурденюк С. Гарантії захисту права власності відповідно до ст. 1 Першого протоколу Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. *Підприємство, господарство і право*. 2016. № 16. С. 19–23. **32.** Юркевич Ю. М. Зміст права власності та автономне значення поняття «майно» у практиці Європейського суду з прав людини. *Приватне та публічне право*. 2019.

№ 2. С. 50–54. DOI: <https://doi.org/10.32845/2663-5666.2019.2.9>. **33.** Не-
кіт К. Г. Захист права власності на нематеріальні активи у практиці Єв-
ропейського суду з прав людини. *Правові новели*. 2020. № 10. С. 101–
107. DOI: <https://doi.org/10.32847/ln.2020.10.14>. **34.** Жорнокуй Ю. М.
Корпоративні конфлікти в акціонерних товариствах: цивільно-правовий
аспект : монографія. Харків : Право, 2015. 532 с. **35.** Сліпченко С. О.
Поняття законних очікувань як різновиду майна. *Форум права*. 2020.
№ 3. С. 66–76. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.3883845>. **36.** Жорно-
куй Ю. М., Сліпченко С. О., Жорнокуй В. Г. Корпоративні правовідно-
сини : монографія. Харків : ЕКУС, 2021. 248 с. **37.** Любченко М. І. Юри-
дична термінологія: поняття, особливості, види : монографія. Харків :
Права людини, 2015. 280 с. **38.** Шеремета Н. Правнича термінологія ук-
раїнської мови та процеси творення. *Вісник Національного універси-
тету «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології».
2013. № 765. С. 120–123. **39.** Громовий Я. С. Власність як економічна
категорія. *Економіка. Фінанси. Право*. 2020. № 7. С. 28–32. DOI: <https://doi.org/10.37634/efp.2020.7.6>. **40.** Pound R. The Spirit of Common Law.
Boston, 1921. 224 p. **41.** Barak A. Purposive Interpretation in Law / transl. by
S. Bashi. Princeton ; Oxford : Princeton University Press, 2005. 340 p.
42. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар (пояс-
нення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судо-
вих інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). Т. 5: Право
власності та інші речові права / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків :
ФОП Лисяк Л. С., 2011. 624 с. **43.** Менгер К. Основания политической
экономи. Вена, 1871. URL: [http://malchish.org/lib/economics/menger/
mensod.htm](http://malchish.org/lib/economics/menger/mensod.htm) (дата звернення: 11.02.2025). **44.** Карнаух Б. П. Поняття
майна в контексті статті 1 Протоколу № 1 до Європейської конвенції про
захист прав людини і основоположних свобод. *Проблеми законності*.
2016. Вип. 132. С. 205–214. **45.** Гапотій В. Д., Жильцов О. Л., Воржеві-
тіна Г. І. Основні правові системи світу : навч. посіб. Мелітополь : ФОП
Однорог Т. В., 2019. 279 с.

Надійшла до редколегії 19.02.2025

Прийнята до опублікування: 15.03.2025

Slipchenko S. O., Slipchenko A. S. The legal regime of digital assets in the context of European standards

The subject of the research is civil legal relations arising in relation to digital assets, with the chosen topic also defined. The aim of the research is to determine the compliance/non-compliance of the legal regime of digital assets established by Ukrainian legislation with the standards of European Union law. Using a comparative legal method, it is substantiated that the traditional domestic understanding of the legal regime of property fully aligns with European standards. This factor, considering the signed Association Agreement between Ukraine

and the European Union, the need to harmonize national law with European standards, demonstrates the relevance and scientific novelty of the work.

It is established that the term “ownership” used in Article 1 of Protocol 1 to the European Convention on Human Rights is identical in meaning to the traditional domestic legal term “property”. The concept of property itself encompasses not only tangible things but also property rights and obligations. The idea has further developed that the fact of belonging an economic good to a person can be legally formalized not only by ownership rights but also by other rights (property rights, obligations, intellectual property rights, etc.). The institution of property law in countries with a civil law system regulates relations concerning objects of the material world and is limited to that.

It is concluded that establishing or extending the regime of ownership rights to intangible goods cannot comply with European standards, at least for countries with a pandect system of law. The results of the research indicate the need for further studies on the legal regime of digital assets established by Ukrainian legislators to assess its compliance with European standards and to improve domestic civil legislation.

Keywords: legal regime, things, digital assets, legal relations, EU law, objects of civil rights.

УДК 347.12(477):612.6

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.1.10>

Наталія Вадимівна Ходєєва,

кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 5,
кафедра цивільного права та процесу (доцент);

<https://orcid.org/0000-0002-6154-6854>,

e-mail: Xodeeva.n@gmail.com

ПРАВО ЛЮДИНИ НА РЕПРОДУКТИВНЕ ВІДТВОРЕННЯ: ПОСТМОРТАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ, ЗБЕРІГАННЯ КРІОКОНСЕРВОВАНИХ МАТЕРІАЛІВ

Проведено аналіз чинного законодавства України та доктринальних підходів щодо права людини на репродуктивне відтворення в розрізі права на постмортальну репродукцію щодо правомочностей використання та зберігання кріоконсервованих матеріалів. Надано визначення терміна «постмортальна репродукція». Здійснено аналіз застосування постмортальної репродукції, сурогатного (замінного) материнства. Зроблено висновок щодо чіткої регламентації осіб, які можуть бути наділені правом на постмортальну репродукцію, визначено строк, протягом якого проведення постмортальної репродукції є неможливим.

Ключові слова: репродуктивні технології, постмортальна репродукція, сімейні відносини, права подружжя, статеві клітини, кріоконсервовані матеріали, використання (зберігання), строк, сурогатне материнство, національне та міжнародне законодавство.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Із появою допоміжних репродуктивних технологій, а також з урахуванням можливостей, отриманих людством у сфері медицини та біотехнологій, виникла необхідність встановити на законодавчому рівні чіткі правила регулювання відносин у сфері репродуктивних технологій. Беручи до уваги умови сьогодення, а також можливе поглиблення демографічної кризи, пов'язаної з повномасштабною агресією й відтоком людського ресурсу, саме постмортальна репродукція є вкрай важливим і водночас проблемним питанням, яке постає перед державою.

Резолюцією Генеральної конференції ЮНЕСКО «Загальна декларація про біоетику та права людини», прийнятою 19 жовтня

2005 р.¹, було зроблено заклик як на законодавчому рівні, так і до законодавців щодо розвитку досліджень, пов'язаних з етичними проблемами, та вжиття заходів щодо застосування новітніх медичних та біотехнологій. І саме постмортальна репродукція – розпорядження кріоконсервованим біологічним матеріалом після смерті пацієнтів – потребує невідкладного регулювання. Адже, по-перше, розвиток у медичній науці методу кріоконсервування репродуктивних клітин (гамет), а також ембріонів пацієнтів дає можливість як зачати дитину, так і народити її після смерті одного або двох біологічних батьків; по-друге, у зв'язку з повномасштабним вторгненням на територію України російської федерації неврегульованість питання постмортальної репродукції на законодавчому рівні гостро постало як перед правниками й нотаріусами, так і перед самими пацієнтами; по-третє, з метою збереження фертильності все більше захисників та захисниць до виїзду на фронт намагаються зберегти свої генетичні матеріали та законодавчо закріпити своє волевиявлення щодо розпорядження ними в разі своєї смерті. Саме тому першочерговим завдання держави є захист прав осіб, які, ризикуючи своїм життям та здоров'ям, протидіють агресору. І одним зі способів захисту права людини на репродуктивне відтворення як для цієї категорії громадян, так і для громадян, які вдаються до застосування репродуктивних технологій внаслідок певних вад здоров'я або ж задля збереження фертильності в умовах сьогодення, є постмортальна репродукція.

Стан дослідження проблеми

Право людини на репродуктивне відтворення вивчалось в різних аспектах. І. Венедіктова досліджувала його в контексті реалізації та захисту інтересів осіб у репродуктивних правовідносинах [1]. Р. Стефанчук вивчав особливості здійснення і захисту репродуктивних прав фізичної особи [2]. О. Пунда визначив репродуктивні права та відніс їх до елементів права на життя [3], а В. Чечерський провів конституційно-правове дослідження щодо права на репродукцію (відтворення) фізичних осіб [4]. К. Москаленко здійснив аналіз з точки зору фрагментарного врегулювання допоміжних репродуктивних технологій, а також пов'язаних із ними спорів [5]. А. Мусієнко та М. Мусієнко досліджували проблеми нормативно-правового забезпечення постмортальної репродукції, спираючись на зарубіжний досвід [6]. Зважаючи на те, що інститут постмортальної репродукції є відносно новим, а його проблематика розглядається здебільшого крізь призму права людини на репродуктивне відтворення, постійно

¹ Всеобщая декларация о биоэтике и правах человека : от 19.10.2005 // UNESCO : офіц. сайт. URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001461/146180r.pdf> (дата звернення: 10.01.2025).

постають питання щодо використання та зберігання кріоконсервованих матеріалів, що, своєю чергою, потребує законодавчого врегулювання.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у визначенні особливостей використання та зберігання кріоконсервованих матеріалів. Досягти поставленої мети можливо шляхом вирішення таких *завдань*: виявити особливості правової природи права людини на репродуктивне відтворення та постмортальну репродукцію (в аспекті використання та зберігання кріоконсервованих матеріалів); розкрити процедуру, з додержанням умов якої можливо отримати право на постмортальне використання та зберігання кріоконсервованих матеріалів; надати рекомендації щодо вдосконалення законодавства у сфері використання та зберігання кріоконсервованих матеріалів.

Наукова новизна дослідження

Удосконалено наукову думку щодо права людини на репродуктивне відтворення з урахуванням права на постмортальну репродукцію, зокрема правомочностей щодо використання кріоконсервованих матеріалів (визначення суб'єктів, можливих строків використання) та їх зберігання, а також щодо реалізації права на батьківство (материнство) через застосування сурогатного (замінного) материнства з використанням як гамет, так і кріоконсервованих ембріонів (зигот, бластул).

Виклад основного матеріалу

Репродуктивні права і насамперед право людини на репродуктивне відтворення закріплено в чинному законодавстві України як безпосередньо законами, так і відповідними підзаконними нормативно-правовими актами.

Враховуючи умови сьогодення, Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення права військово-службовців та інших осіб на біологічне батьківство (материнство)» від 22 листопада 2023 р. № 3496-IX (далі – Закон № 3496-IX) закріплено як безоплатне отримання медичної послуги, пов'язаної із забезпеченням реалізації їхнього права на біологічне батьківство (материнство), так і безоплатне зберігання репродуктивних клітин у разі смерті або оголошення судом померлою особи протягом трьох років з моменту смерті такої особи або оголошення судом її померлою, а після закінчення цього строку подальше зберігання за рахунок іншої особи (розпорядження на випадок смерті або оголошення судом померлою)¹.

¹ Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення права військовослужбовців та інших осіб на біологічне батьківство (материнство) :

О. Пунда цілком справедливо відносить репродуктивні права саме до права на життя [3]. Дійсно, ці права тісно пов'язані між собою, і ця думка знайшла своє підтвердження в чинному законодавстві України: у ст. 281 Цивільного кодексу України закріплено право на життя та передбачено можливість повнолітніх жінки або чоловіка за медичними показаннями застосувати проведення щодо них лікувальних програм допоміжних репродуктивних технологій згідно з порядком та умовами, встановленими законодавством¹.

Щодо постмортальної репродукції, то чітко визначеного терміна «постмортальна репродукція» у чинному законодавстві України не закріплено. У перекладі з латини «постмортальний» – *post mortem* (після смерті) або ж *postmortalis* (посмертний) – буквально означає «той, що відбувся після смерті» [7, с. 350]. Натомість термін «репродукція» – це біологічне відтворення організмами собі подібних (розмноження)². Внаслідок того, що відтворення є посмертним, то можливість його здійснення передбачена саме шляхом застосування біологічного матеріалу чоловіка (жінки) після його (її) смерті шляхом застосування допоміжних репродуктивних технологій в умовах *in vitro*. Відповідно до наказу Міністерства охорони здоров'я України від 9 вересня 2013 р. № 787³ *in vitro* – це техніка виконання експерименту чи інших маніпуляцій у спеціальному лабораторному посуді або в контрольному середовищі поза живим організмом. Отже, умови *in vitro* передбачають як окремі, так і всі етапи підготовки репродуктивних клітин, а також безпосередньо процеси розвитку ембріонів (зигот, бластул) до їх перенесення в матку пацієнтки або ж до етапу кріоконсервації. Відповідно постмортальна репродукція – це посмертне біологічне відтворення собі подібних організмів (розмноження), можливість здійснення якого передбачена шляхом застосування біологічного матеріалу чоловіка (жінки) після його (її) смерті шляхом застосування допоміжних репродуктивних технологій в умовах *in vitro*.

Закон України від 22.11.2023 № 3496-IX // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3496-20> (дата звернення: 10.01.2025).

¹ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 10.01.2025).

² Репродукція // Словари онлайн : сайт. URL: <https://1550.slovaronline.com/151355-репродукція> (дата звернення: 10.01.2025).

³ Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні : наказ МОЗ України від 09.09.2013 № 787 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13> (дата звернення: 10.01.2025).

Нині в Україні законодавчо постмортальна репродукція не знайшла остаточного врегулювання. До цього часу прямої заборони щодо її застосування з метою зачати дитину з використанням генетичного матеріалу померлого чоловіка законодавством України не встановлено, а отже, вона знаходила своє активне застосування в медичній практиці.

Крім того, законодавчо не були передбачені і способи врегулювання прав на постмортальну репродукцію, а впроваджувалися вони виключно завдяки виробленій роками практиці. Так, з метою використання генетичного матеріалу чоловіка (жінки), який (яка) помер (померла), саме його (її) дружина (чоловік) або ж жінка (чоловік), яка (який) не перебувала (не перебував) з ним (нею) в зареєстрованому шлюбі, отримувала (отримував) право на використання та зберігання кріоконсервованого матеріалу, якщо вона (він):

- отримала (отримав) від чоловіка (дружини) нотаріально посвідчену заяву довільної форми із зазначенням у ній про дозвіл чоловіка (дружини) на посмертне використання його (її) клітин дружиною (чоловіком) або ж жінкою (чоловіком), яка (який) проживала (проживав) з ним (нею) однією сім'єю без шлюбу (далі – заява-дозвіл);

- уклала (уклав) договір із закладом охорони здоров'я, у якому саме буде зберігатися кріоконсервований матеріал чоловіка (жінки), заздалегідь передбачивши в ньому можливість його використання та умови зберігання після смерті чоловіка (жінки) – (далі – договір із закладом охорони здоров'я про ЗтаВККМ).

Крім того, відповідно до п. 7.2 розд. VII наказу Міністерства охорони здоров'я України від 9 вересня 2013 р. № 787 процедура заморожування та розморожування проводиться ембріологом на підставі заяви встановленої форми на заморожування та розморожування сперми, ооцитів, оваріальної тканини чи біологічного матеріалу, ембріонів та має бути підписана тими, чий матеріал був заморожений¹. Отже, за відсутності заяви-дозволу або договору із закладом охорони здоров'я про ЗтаВККМ постмортальне використання кріоконсервованого матеріалу є неможливим.

Щодо можливості використання довіреності з метою отримання дозволу на розпорядження біологічним матеріалом чоловіка (жінки) після його (її) смерті, то згідно з п. 6 ч. 1 ст. 248 Цивільного кодексу України представництво за довіреністю припиняється в разі смерті

¹ Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні : наказ МОЗ України від 09.09.2013 № 787 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13> (дата звернення: 10.01.2025).

особи, яка видала довіреність, оголошення її померлою, визнання її недієздатною або безвісно відсутньою¹.

Отже, заморожування та розморожування статевих клітин, які належать чоловіку (жінці), повинно проводитися саме на підставі його (її) заяви, яка має бути засвідчена його (її) підписом, а його (її) дружина (чоловік) або ж жінка (чоловік), яка (який) проживала (проживав) з ним (нею) однією сім'єю без шлюбу, скористатися правом на постмортальну репродукцію зможе на підставі нотаріально посвідченої заяви, оформленої за життя чоловіка (дружини) із зазначенням у ній про дозвіл чоловіка (дружини) на посмертне використання його (її) клітин певною жінкою (чоловіком), і саме ця заява буде аналогом заяви на замороження генетичного матеріалу.

Нині в умовах воєнного стану дуже гостро постало питання щодо визначення строків зберігання генетичного матеріалу та ембріонів після смерті особи, біоматеріал якої було передано на зберігання, зокрема військовослужбовців (як жіночої, так і чоловічої статі).

Так, відповідно до підп. 3 п. 2 розд. II «Прикінцеві та перехідні положення» Закону № 3496-IX², а також Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо збереження генофонду Українського народу», підписаного Президентом³, у разі, якщо особа (військовослужбовець) померла або оголошення судом померлою, а її репродуктивні клітини зберігаються відповідно до чинного законодавства, їх зберігання здійснюється безоплатно протягом трьох років з моменту смерті такої особи або ж оголошення її судом померлою, а після закінчення цього строку подальше зберігання кріоконсервованих клітин може бути продовжене за рахунок іншої особи, визначеної у заповіті особи щодо власних репродуктивних клітин, які зберігаються відповідно до законодавства, на випадок її

¹ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 10.01.2025).

² Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення права військовослужбовців та інших осіб на біологічне батьківство (материнство) : Закон України від 22.11.2023 № 3496-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3496-20> (дата звернення: 10.01.2025).

³ Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо збереження генофонду Українського народу : від 30.01.2024 № 10448 / ініціатори О. О. Дмитрієва, М. Б. Радущкий, О. К. Кондратюк та ін. // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43590> (дата звернення: 10.01.2025).

смерті або оголошення судом її померлою¹. Щодо отримання медичної послуги, то військовослужбовці, визначені у підп. 1 п. 1 ст. 3 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20 грудня 1991 р. № 2011-XII, мають право безоплатно отримати медичні послуги, пов'язані із забезпеченням реалізації їхнього права на біологічне батьківство (материнство) (здійснення забору, кріоконсервація та зберігання їхніх репродуктивних клітин) на випадок втрати репродуктивної функції при виконанні обов'язків з оборони держави, захисту Вітчизни та інших покладених на них обов'язків відповідно до законодавства, у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України².

Аналізуючи зміни в чинному законодавстві України, доцільно було б також врахувати й міжнародну практику. Так, відповідно до законодавства Бельгії скористатися правом на постмортальну репродукцію можливо після смерті одного з подружжя, якщо за життя обидва партнери дали згоду на її здійснення. Але репродуктивні технології можна застосувати тільки через шість місяців та на не пізніше ніж через два роки після смерті одного з партнерів [8]. Також доцільно врахувати практичні рекомендації, надані Європейським товариством з питань репродукції людини на ембріології, відповідно до яких особа з метою здійснення постмортальної репродукції повинна в обов'язковому порядку оформити за життя письмове розпорядження з обов'язковим встановленням строку, протягом якого здійснення постмортальної репродукції не буде можливим (один календарний рік після дня смерті одного з партнерів). Дійсно, спираючись на вищезазначене, можна з упевненістю сказати, що для ухвалення виваженого рішення щодо посмертної репродукції необхідно виходити із психологічного та фізичного стану іншого партнера (партнерки), його (її) матеріального стану, духовних переконань та інших чинників.

Як зазначила К. Літвінова, «спираючись на теорію прив'язаності Джона Боулбі, смерть партнера (партнерки) для усіх є спільним почуття втрати, жалоби, туги за померлим, яке відрізняється за інтенсивністю та тривалістю (за різними даними така реакція триває 6–12 місяців).

¹ Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення права військовослужбовців та інших осіб на біологічне батьківство (материнство) : Закон України від 22.11.2023 № 3496-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3496-20> (дата звернення: 10.01.2025).

² Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20.12.1991 № 2011-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12> (дата звернення: 10.01.2025).

Однак ускладнена втрата, горе, жалоба можуть бути сильно інвалідизуючими та тривалими» [9]. Отже, щоб ухвалити виважене рішення партнером (партнеркою) щодо постмортальної репродукції шляхом застосування допоміжних репродуктивних технологій померлого, необхідно встановити строк, протягом якого здійснення постмортальної репродукції не буде можливим, зокрема один календарний рік від дня смерті партнера (партнерки).

Європейський суд з прав людини, практика якого є джерелом права в Україні, у своєму рішенні у справі «Петіторі Ланцман проти Франції» зазначив, що поняття приватного чи сімейного життя охоплює право на повагу до рішення стати батьком у генетичному розумінні, а право пар вдаватися до медичної допомоги репродукції є формою вираження саме їхньої волі. У цій справі, відхиляючи вимоги заявника, Суд встановив, що особисте прагнення матері у праві на застосування постмортальної репродукції (використання гамет сина) з метою продовжити рід є гідним. Однак факт залишається фактом: чинна практика Суду та ст. 8 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод не охоплюють право стати бабусею та дідусем¹. Отже, для подолання прогалів у чинному законодавстві України, враховуючи той факт, що право на батьківство (материнство) є невідчужуваним правом, а правове регулювання постмортальної репродукції повинне відповідати загальноприйнятим міжнародним біоетичним нормам, необхідно закріпити в законодавстві України можливість застосування допоміжних репродуктивних технологій саме за партнерами.

Щодо використання та зберігання кріоконсервованих ембріонів (зиготи, бластули), потрібно зауважити, що ані в Законі України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення права військовослужбовців та інших осіб на біологічне батьківство (материнство)», ані в Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо збереження генофонду Українського народу» не передбачено положення щодо зберігання кріоконсервованих ембріонів, якщо вони передані на зберігання військовослужбовцем та його (її) дружиною (чоловіком). Крім того, не враховано й те, що дружина не завжди зможе одразу скористатися репродуктивним правом та використати кріоконсервовані ембріони або зберігати їх: вона може бути військовою або ж не здатною за медичними показаннями виносити дитину внаслідок втрати репродуктивної функції, тож, як наслідок, виникає необхідність у використанні послуг сурогатної матері. Крім того, дружина може зіткнутися з відсутністю

¹ Petithory Lanzmann v. France (dec.) – 23038/19 // HUDOC : сайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=002-12688> (дата звернення: 10.01.2025).

можливості зберігати кріоконсервовані ембріони за власний рахунок одразу після смерті чоловіка, який був військовослужбовцем, або ж у разі оголошення його судом померлим. А в разі відсутності можливості за медичними показаннями внаслідок втрати репродуктивної функції необхідною умовою для здійснення свого права на материнство шляхом застосування постмортального права на використання кріоконсервованих ембріонів буде необхідність звернення до послуг сурогатної матері. Отже, така особа у своєму праві буде обмежена (навіть за наявності заяви-дозволу або договору із закладом охорони здоров'я про ЗтаВККМ) внаслідок неврегульованості цього питання на законодавчому рівні.

Щодо сурогатного материнства, то відповідно до абз. 3 п. 6.1 розд. VI наказу Міністерства охорони здоров'я України від 9 вересня 2013 р. № 787 необхідною умовою для проведення сурогатного (замінного) материнства є те, що подружжя (або один з майбутніх батьків), в інтересах якого здійснюється сурогатне материнство, повинно (повинен) мати генетичний зв'язок з дитиною¹. Отже, не передбачені і способи врегулювання прав на постмортальну репродукцію, які стосуються як зберігання, так і подальшого використання кріоконсервованих ембріонів (зигот, бластул).

Як зауважує А. В. Мусієнко, «саме активні бойові дії на території нашої держави спричинили погіршення демографічної ситуації в країні. Скорочення частки чоловічого населення репродуктивного віку особливо гостро ставить питання можливості реалізації свого права на батьківство й після смерті, відтворення собі подібних» [6, с. 448]. Із цією думкою впевнено можна погодитись, але потрібно врахувати, що нині під час бойових дій гине та отримує поранення, які призводять до втрати репродуктивної функції, і населення жіночої статі, що позбавляє як права на материнство, так і права на постмортальну репродукцію. Тому вкрай важливо, щоб право жінки на материнство та право на постмортальну репродукцію, зокрема шляхом застосування допоміжних репродуктивних технологій (можливість партнера вдатися до послуг сурогатного материнства після смерті дружини, можливість застосування цих послуг жінкою в разі втрати нею репродуктивної функції або смерті її чоловіка), було закріплено в чинному законодавстві, враховуючи строк – один календарний рік від дня смерті партнера (партнерки), протягом якого здійснення постмортальної репродукції не буде можливим.

¹ Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні : наказ МОЗ України від 09.09.2013 № 787 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13> (дата звернення: 10.01.2025).

Звернімося також до досвіду врегулювання посмертного відтворення в Австралії, зокрема у штаті Вікторія. Так, відповідно до Закону про людські тканини 1982 р., яким регулюється вилучення репродуктивних клітин, тканини – це орган, або частина людського тіла, або речовини, вилучені з людського тіла, або такі, що є його частиною¹. Крім того, у Законі про допоміжні репродуктивні технології 2008 р. містяться положення, які стосуються саме права на використання статевої клітини і ембріонів посмертно із зазначенням певних вимог в частині здійснення своїх правомочностей щодо їх використання. Особа за життя повинна надати письмову згоду на проведення цієї репродуктивної технології або усну, але в присутності двох свідків. Якщо проведення процедури репродуктивного відтворення бажав здійснити партнер померлого або якщо померла саме жінка, то її партнер (чоловік) може звернутися до сурогатного материнства (комісія з аналізу пацієнтів може схвалити угоду). Жінка перед зверненням до допоміжної репродуктивної технології проходить консультацію, і комісія з аналізу пацієнтів досліджує ймовірний вплив цієї процедури на ще не народжену дитину. Крім того, досліджуються наслідки, які можуть настати для ще не народжених дітей, які будуть зачаті після смерті одного з партнерів².

Щодо застосування постмортальної репродукції в Україні, як уже зазначалося вище, з метою зачаття дитини з використанням генетичного матеріалу померлої дружини (військовослужбовиці) або ж жінки (військовослужбовиці), яка проживала з ним однією сім'єю без шлюбу, а також жінкою в разі втрати нею репродуктивної функції та смерті її чоловіка, то зачати дитину (навіть за наявності заяви-дозволу або договору з закладом охорони здоров'я про ЗтаВККМ) та скористатися правом на постмортальну репродукцію можливо тільки за умов використання послуг сурогатного (замінного) материнства, яке є прерогативою тільки подружжя.

Отже, з метою забезпечення права на батьківство (материнство) та постмортальну репродукцію доцільно було б передбачити в чинному законодавстві України можливість чоловіка в разі смерті або ж оголошення судом дружини (партнерки) померлою, а також можливість жінки в разі втрати нею репродуктивної функції (здатності виносити та народити дитину) за наявності кріоконсервованого ембріона (зиготи,

¹ Human Tissue Act 1982 No. 9860 // Victorian legislation : сайт. URL: <https://content.legislation.vic.gov.au/sites/default/files/2020-12/82-9860aa045%20authorised.pdf> (дата звернення: 10.01.2025).

² Assisted Reproductive Treatment Act 2008 // Victorian legislation : сайт. URL: <https://www.legislation.vic.gov.au/in-force/acts/assisted-reproductive-treatment-act-2008/028> (дата звернення: 10.01.2025).

бластути) та заяви-дозволу або договору із закладом охорони здоров'я про ЗтаВККМ право на використання послуг сурогатного (замінного) материнства, але враховуючи строк – один календарний рік від дня смерті партнера (партнерки), протягом якого здійснення постмортальної репродукції не буде можливим.

Висновки

Отже, щоб усунути прогалини в чинному законодавстві України щодо права людини на репродуктивне відтворення та права на постмортальну репродукцію щодо таких правомочностей, як використання та зберігання кріоконсервованих матеріалів, необхідно законодавчо закріпити: 1) строк – один календарний рік від дня смерті партнера (партнерки), протягом якого здійснення постмортальної репродукції не буде можливим з метою ухвалення виваженого рішення; 2) можливість застосування допоміжних репродуктивних технологій саме за партнерами (чоловіком (дружиною); чоловіком (жінкою), який (яка) проживав (проживала) з нею (ним) однією сім'єю без шлюбу); 3) можливість зберігання кріоконсервованих ембріонів, якщо вони передані на зберігання військовослужбовцем та його партнером, безоплатно протягом трьох років з моменту смерті такої особи або ж оголошення її судом померлою та після закінчення цього строку подальше зберігання кріоконсервованих ембріонів за рахунок чоловіка (дружини) або іншої особи, визначеної в розпорядженні щодо зберігання власних кріоконсервованих ембріонів; 4) можливість для чоловіка в разі смерті або ж оголошення судом дружини (партнерки) померлою за наявності кріоконсервованого ембріона (зиготи, бластути) та заяви-дозволу або договору із закладом охорони здоров'я про ЗтаВККМ використання послуг сурогатного (замінного) материнства, але враховуючи строк – один календарний рік від дня смерті дружини (партнерки), протягом якого здійснення постмортальної репродукції не буде можливим; 5) можливість для жінки в разі втрати нею репродуктивної функції (здатності виносити та народити дитину) за наявності кріоконсервованого ембріона (зиготи, бластути) та заяви-дозволу або договору із закладом охорони здоров'я про ЗтаВККМ використання послуг сурогатного (замінного) материнства, але враховуючи строк – один календарний рік від дня смерті партнера, протягом якого здійснення постмортальної репродукції не буде можливим.

Список бібліографічних посилань: 1. Венедіктова І. Реалізація і захист інтересів осіб у репродуктивних правовідносинах. *Юридична Україна*. 2012. № 11. С. 46–50. 2. Стефанчук Р. О. Поняття, система, особливості здійснення і захисту репродуктивних прав фізичної особи. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*.

2004. № 1/2. С. 66–72. **3.** Пунда О. О. Право на життя. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2003. № 2. С. 58–64. **4.** Чечерський В. І. Право на репродукцію (відтворення) у системі основоположних прав людини: конституційно-правове дослідження : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02. Ужгород, 2020. 509 с. **5.** Москаленко К. Фрагментарне урегулювання допоміжних репродуктивних технологій та пов'язані з цим спори // Higher School of Advocacy : сайт. 02.10.2023. URL: <https://www.hsa.org.ua/lectors/katerina-moskalenko/articles/fragmentarne-ureguluvannya-dopomiznix-reproduktivnix-tehnologii-ta-pov'язani-z-cim-spori-advokat-katerina-moskalenko> (дата звернення: 10.01.2025). **6.** Мусієнко А. В., Мусієнко М. А. До проблеми нормативно-правового забезпечення постмортальної репродукції: Україна та зарубіжний досвід. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 10. С. 448–450. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-10/110>. **7.** Словник медичної термінології: латинсько-українсько-російський / упоряд. М. Ф. Кніпович. Київ : Держ. мед. вид-во УРСР, 1948. 442 с. **8.** Pennings G. Belgian Law on Medically Assisted Reproduction and the Disposition of Supernumerary Embryos and Gametes. *European Journal of Health Law*. 2007. Vol. 14, No. 3. Pp. 251–260. DOI: <https://doi.org/10.1163/092902707x232971>. **9.** Літвінова К. Когнітивно-поведінкова терапія ускладненої реакції втрати : дипломна робота. Київ, 2018. 38 с.

Надійшла до редколегії 17.01.2025

Прийнята до опублікування 01.03.2025

Khodieieva N. V. The human right to reproduction: postmortem use and storage of cryopreserved materials

The article analyses the current legislation of Ukraine and doctrinal approaches to the human right to reproduction in the context of the right to postmortem reproduction in terms of the right to use cryopreserved materials and their storage, taking into account changes in Ukrainian legislation and the experience of European countries. The author analyses the ways of regulating the right to postmortem reproduction, taking into account the experience of medical practice (drawing up an application-permission or an agreement with a healthcare facility on the storage and use of cryopreserved materials). The author concludes that it is necessary to establish a period of one calendar year from the date of death of a partner, during which post-mortem reproduction will not be possible; that assisted reproductive technologies may be used by partners; that the current legislation of Ukraine should enshrine the possibility of a man in the event of death or declaration of a partner's death by a court and the possibility of a woman in the event of loss of reproductive function (the ability to bear and give birth to a child) in the presence of a cryopreserved embryo (zygote, blastula) and an application for permission or an agreement with a healthcare facility on the storage and use of cryopreserved materials – the right to use surrogacy (substitute) motherhood services, but taking into account the period of one calendar year from the date of death of the partner, during which post-mortem reproduction will not be possible, as well as the possibility of storing cryopreserved

embryos, if they are transferred for storage by a serviceman and his partner, also free of charge for three years from the date of death of such a person or declaration of death by a court, with the provision for further storage of cryopreserved embryos at the expense of the spouse or other person specified in the order (for storage of own cryopreserved embryos).

Keywords: reproductive technologies, postmortem reproduction, family relations, spouses' rights, germ cells, cryopreserved materials, use (storage), term, surrogacy, national and international legislation.

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 331.105.44:331.108.2 **DOI:** <https://doi.org/10.32631/v.2025.1.11>

Юрій Дмитрович Древаль,

*доктор наук з державного управління, професор,
Національний університет водного
господарства та природокористування (м. Рівне),
кафедра менеджменту та публічного врядування (професор);*

 <https://orcid.org/0000-0002-7347-9433>,
e-mail: drevaly@ukr.net

МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПІВ СОЦІАЛЬНОГО ДІАЛОГУ В ДІЯЛЬНОСТІ МІЖНАРОДНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАЦІ

Проаналізовано питання щодо значущості соціального діалогу в програмній та нормотворчій діяльності Міжнародної організації праці. На основі аналізу документів програмного значення цієї організації зауважено, що соціальному діалогу відводиться чільне місце в основоположних принципах і правах у сфері праці. Отже, і соціальний діалог у тлумаченні Міжнародної організації праці включає всі види переговорів, консультацій і обміну інформацією між основними учасниками соціально-трудових відносин. Обґрунтовано положення про можливість застосування категорії комплексного механізму забезпечення та реалізації принципів соціального діалогу, який складається з правового, комунікативного, інституційного та освітньо-правового механізмів.

Ключові слова: Міжнародна організація праці, соціальний діалог, основоположні принципи і права у сфері праці, механізми реалізації принципів соціального діалогу.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Становлення України як демократичної, правової і соціальної держави значною мірою залежить від сприйняття вже усталених і апробованих часом міжнародних стандартів. У цьому контексті важливу роль мають відігравати міжнародно-правові засади забезпечення соціального діалогу. Саме Міжнародна організація праці є єдиною та універсальною міжнародною організацією, яка вже понад століття розробляє міжнародні стандарти праці на основі повноцінного залучення всіх учасників соціально-трудових відносин. Діяльність цієї організації переконливо свідчить про те, що ефективний соціальний діалог, окрім суто функціонального переговорного значення, відіграє важливу роль і в питанні стабілізації та вдосконалення

суспільних відносин взагалі. Причому результативність соціального діалогу як механізму врегулювання трудових та в більш широкому розумінні соціальних відносин безпосередньо залежить не лише від наявної нормативно-правової бази, а й від зацікавленості та доброї волі всіх учасників переговорного процесу. І саме останній обставині приділяється значна увага в контрольно-ревізійному механізмі, опрацьованому на міжнародному рівні з метою реалізації міжнародно-трудова стандартів на національному рівні.

Стан дослідження проблеми

Різні аспекти забезпечення соціального діалогу традиційно розглядаються представниками багатьох наукових галузей, зокрема економістами, соціологами та фахівцями у сфері трудового права. Все частіше порушується питання і про вдосконалення процедури проведення соціального діалогу на основі міжнародних стандартів. Насамперед у цьому контексті йдеться про концепт гідної праці, який визначається як орієнтир для соціального розвитку та соціального захисту працівників. Як зазначають О. Герасименко та Г. Герасименко, «реалізація принципів гідної праці в умовах євроінтеграційних процесів є домінантною в забезпеченні економічного піднесення та стійкого соціально-економічного розвитку України» [1, с. 142]. У контексті цього дослідження, на що звертає увагу І. Сахарук, «соціальний діалог є однією із чотирьох складових концепції гідної праці, водночас його слід розглядати як засіб для ефективної реалізації інших складових концепції: основоположних принципів і прав на роботі, зайнятості та умов праці, соціального захисту» [2, с. 59]. Принцип соціального діалогу у сфері праці, на думку Г. Чанишевої, «видається можливим визначити як керівну ідею, основоположну zásadu, що виражає сутність, основні властивості й загальну спрямованість норм правових інститутів колективного трудового права, а також окремих інститутів індивідуального трудового права» [3, с. 162].

Мета і завдання дослідження

Метою статті визначено обґрунтування механізмів реалізації принципів соціального діалогу в діяльності Міжнародної організації праці (далі – МОП). Досягнення зазначеної мети зумовило необхідність вирішення таких *завдань*: з'ясувати місце трипартизму та соціального діалогу в основоположних принципах і правах у сфері праці; охарактеризувати значущість соціального діалогу в досягненні соціальної справедливості та в процесі реалізації демократичного врядування; на основі наявних конкретно-цілових механізмів дослідити зміст комплексного механізму забезпечення та реалізації принципів соціального діалогу.

Наукова новизна дослідження

Сформульовано й обґрунтовано положення щодо сутності комплексного механізму забезпечення та реалізації принципів соціального діалогу, який складається із сукупності таких конкретно-цільових механізмів: правового (нормативно-правове регулювання соціального діалогу), комунікативного (взаємодія учасників соціально-трудових відносин), інституційного (формування та діяльність спеціально створених відділів і департаментів Міжнародного бюро праці, яке відповідно до ст. 10 Статуту МОП відповідає за низку організаційно-розпорядчих функцій і з повним на це правом може називатися секретаріатом цієї організації) та освітньо-правового (вдосконалення правової освіти, набуття конкретних навичок забезпечення соціального діалогу).

Виклад основного матеріалу

Діяльність МОП від часу створення в 1919 році і дотепер ґрунтується на дотриманні принципів трипартизму та соціального діалогу. Різним аспектам цієї сфери соціально-трудових відносин присвячується значний масив документів цієї організації, який доцільно ґрунтувати відповідно до їхньої юридичної сили та конкретного впливу на соціально-трудові відносини (у питанні щодо співвідношення документів та актів ми погоджуємося із твердженням, що «при вузькому підході правові акти та правові документи практично збігаються, але при цьому документ буде виступати родовим поняттям, тобто більш широкою категорією» [4, с. 19]).

Отже, доцільно виокремити такі групи документів МОП:

- документи програмного значення (Статут і декларації МОП);
- конвенції та рекомендації як основні поточні міжнародні нормативно-правові акти, які в разі належної ратифікації стають частиною національного законодавства (конвенції) чи супроводжують такі конвенції, роз'яснюючи або доповнюючи ухвалені міжнародні правові норми (рекомендації);
- посібники та доповіді МОП, у яких аналізується широкий спектр міжнародно-правового регулювання та пропонуються механізми реалізації правових норм у конкретних сферах соціально-трудових відносин.

Уже у Преамбулі Статуту МОП містяться деякі положення, якими закладалася основа для подальших заходів з метою налагоджування гідних взаємовідносин між усіма учасниками соціально-трудових відносин, зокрема щодо визнання принципу свободи об'єднань. Статутом запроваджувався і принцип трипартизму, тобто участі у Міжнародній (Генеральній) конференції праці національних делегацій у

складі двох урядових делегатів, а також по одному делегату від підприємств та працівників (ст. 3 Статуту)¹.

Також важливо звернути увагу на те, що Статут було ухвалено за декілька місяців до початку роботи МОП. Так, під час роботи Паризької мирної конференції 25 січня 1919 року було створено окрему Комісію з міжнародного трудового законодавства, 11 квітня 1919 року на пленарному засіданні конференції було затверджено представлений Комісією Статут, 28 червня 1919 року Статут було включено як невід'ємну частину до Версальського мирного договору і лише 29 жовтня 1919 року відбулося відкриття першої сесії Міжнародної конференції праці.

Отже, можна говорити про соціальне замовлення МОП неухильно дотримуватися статутних принципів та формувати на їх основі міжнародні трудові стандарти.

У Декларації про цілі та завдання Міжнародної організації праці 1944 року, яка відома під назвою «Філадельфійська декларація» і яка в сукупності норм стала частиною Статуту МОП, вже міститься урочисте зобов'язання сприяти прийняттю країнами світу програм, які мають на меті, серед іншого, «ефективне визнання права на колективні переговори, співробітництво керівництва та працівників у безперервному підвищенні ефективності виробництва, а також співробітництво працівників і роботодавців у підготовці та застосуванні соціальних та економічних заходів» (п. «е» розд. III Декларації)².

До сучасних документів програмного значення належать декларації МОП, зокрема Декларація МОП основних принципів та прав у сфері праці 1998 року (далі – Декларація 1998 року), Декларація МОП про соціальну справедливість у цілях справедливої глобалізації 2008 року (далі – Декларація 2008 року) та Декларація століття про майбутнє у сфері праці 2019 року.

У Декларації 1998 року сформульовано основні принципи та права у сфері праці, якими визначаються основні напрями вдосконалення міжнародних трудових стандартів, серед яких перше місце посідає свобода асоціації та реальне визнання права на ведення колективних переговорів (інші принципи і права: скасування всіх форм примусової чи обов'язкової праці, реальна заборона дитячої праці, а також недопущення дискримінації у сфері праці та занять).

¹ ILO Constitution // International Labour Organization : офіц. сайт. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---asia/---ro-bangkok/--ilo-hanoi/documents/publication/wcms_818973.pdf (дата звернення: 10.01.2025).

² ILO Declaration of Philadelphia // International Labour Organization : офіц. сайт. URL: <https://webapps.ilo.org/static/english/inwork/cb-policy-guide/declarationofPhiladelphia1944.pdf> (дата звернення: 10.01.2025).

Сутність наведеного в додатках механізму реалізації основних принципів та прав у сфері праці розкривається у заходах технічної співпраці та глобальних доповідях, що мають на меті досягнення найповнішої результативності від процедур, що здійснюються відповідно до Статуту МОП (пункти 1, 3 Додатку). Окремо вказується, що ці заходи будуть щорічно охоплювати чотири категорії основних принципів і прав у сфері праці¹.

У Глобальній доповіді «Об'єднання в організації у цілях соціальної справедливості» 2004 року, яку розроблено та подано на виконання Декларації 1998 року, конкретизується механізм реалізації права на свободу об'єднання та права на колективні переговори, а також обґрунтовується положення щодо значущості таких прав і цінностей у системі державного владарювання.

Зазначено, що право на свободу об'єднання та дієве визнання права на колективні переговори відіграють подвійну роль: і як основоположне право людини у сфері праці, і як важливий елемент економічних, соціальних і політичних процесів. Разом такі права гарантують працівникам і роботодавцям можливість вступати в організації і діяти спільно з метою захисту не лише власних економічних інтересів, а й таких громадянських свобод, як право на життя і безпеку, недоторканність особи, а також особистої та колективної свободи. Такі права розглядаються і як невід'ємний компонент демократичного врядування (наголошується на тому, що необхідно розрізняти дії з укріплення демократії та формальну демократію, ратифікацію норм та їхню реалізацію)².

У вступі до Декларації 2008 року міститься нагадування про апробовану десятиліттями «міцність методів ... роботи, побудованих на принципах соціального діалогу ...», які розглядаються як основа досягнення консенсусу, що є свідченням надії у світі, у якому стало важко підтримувати діалог»³. У розділі I Декларації «Сфера застосування та принципи» сприяння соціальному діалогу і трипартизму визнавалося одним з найбільш важливих стратегічних завдань МОП.

¹ ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work // International Labour Organization : офіц. сайт. URL: <https://www.ilo.org/declaration/lang-en/index.htm> (дата звернення: 10.01.2025).

² Organizing for Social Justice. Global Report under the Follow-up to the ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work // International Labour Organization : офіц. сайт. URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/%40dgreports/%40dcomm/%40publ/documents/publication/wcms_publ_9221130304_en.pdf (дата звернення: 10.01.2025).

³ ILO Declaration on Social Justice for a Fair Globalization // International Labour Organization : офіц. сайт. URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/2024-12/ILO-Declaration-2008_En.pdf (дата звернення: 10.01.2025).

До механізму реалізації положень Декларації 2008 року, який спрямовується на використання різноманітних форм та засобів управлінського впливу, серед іншого, віднесено впровадження системи проведення періодичних обговорень найбільш важливих проблем сьогодення (Додаток до Декларації)¹.

У подальшому поступово напрацьовувався і комплексний механізм подання доповідей, який мав поєднати вимоги обох згаданих декларацій. Причому перевага віддавалася проблемам зайнятості, соціального захисту, соціального діалогу, а також узагальненій проблематиці основних принципів і прав у сфері праці (починаючи з 2022 року, до наведеного переліку стали додаватися і заходи із забезпечення безпеки та здоров'я працівників). Наведений перелік проблем та заходів охоплюється програмою гідної праці, яка, за нашою оцінкою, з повним на це правом може вважатися водночас і комплексним механізмом реалізації основних принципів та прав у сфері праці [5].

У цьому контексті важливе значення належить і Декларації століття про майбутнє у сфері праці 2019 року, у якій на основі аналізу столітнього досвіду визначено основні перспективи забезпечення соціальної справедливості та вдосконалення демократичного врядування у всьому світі. Соціальному діалогу в означених перспективах відводиться одне з чільних місць. Вказується, що «соціальний діалог, зокрема колективні переговори та тристороннє співробітництво, становлять найважливішу основу всіх дій МОП і сприяють ефективному розробленню політики та ухваленню рішень у державах-членах» (п. «В» розд. II Декларації)².

Отже, чітко окреслюється і первинне значення соціального діалогу, порівняно з іншими спорідненими термінами (колективними переговорами і тристороннім співробітництвом). Це ж, очевидно, стосується і співвідношення термінів «соціальний діалог» та «соціальне партнерство». Водночас, як вважає Г. Чанишева, дискусія про відмінності між зазначеними термінами видається невинноватою та безперспективною. Оскільки в національному законодавстві вже понад 10 років застосовується термін «соціальний діалог», то в науці слід також дотримуватися єдиної термінології, навіть якщо деякі вчені вважають термін «соціальне партнерство» більш придатним [6, с. 5].

¹ Там само.

² ILO Centenary Declaration for the Future of Work // International Labour Organization : офіц. сайт. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---relconf/documents/meetingdocument/wcms_711674.pdf (дата звернення: 10.01.2025).

У спеціальній Доповіді МОП «Соціальний діалог», яку було подано у 2024 році і яка стала другою спеціальною доповіддю з цієї проблематики, згруповано основні тенденції світового розвитку, які суперечливо впливають на працівників та на суспільні відносини в цілому (геополітична нестабільність і політична поляризація, інфляційний тиск, зміна клімату та водночас погіршення навколишнього середовища і поряд з цим прискорення технологічного прогресу). З урахуванням зазначених обставин значення соціального діалогу на найвищому рівні (*Peak-Level Social Dialogue*) визначено не лише як важливий інструмент для просування гідної праці та забезпечення справедливого розподілу трудових доходів, а й як один із важливих шляхів досягнення Цілей сталого розвитку ООН та стабілізації суспільних відносин у цілому¹.

Принципи трипартизму та соціального діалогу покладено в основу багатьох конвенцій МОП. Насамперед це Конвенція про свободу асоціації та захист права на організацію № 87 1948 року та Конвенція про застосування принципів права на організацію і на ведення колективних переговорів № 98 1949 року [7, с. 156]. Слід звернути увагу й на те, що саме на основі реалізації положень цих конвенцій вимірюється й ефективність запровадження принципів соціального діалогу на національному рівні. До того ж вони мають статус фундаментальних конвенцій, що свідчить про їхню значущість у процесі реалізації основоположних принципів і прав у сфері праці.

До зазначеного переліку доцільно додати також Конвенцію про тристоронні консультації для сприяння застосуванню міжнародних трудових норм № 144 1976 року, Конвенцію про захист права на організацію та процедури визначення умов зайнятості на державній службі № 151 1978 року та Конвенцію про сприяння колективним переговорам № 154 1981 року. Цими конвенціями розширюється сфера охоплення соціального діалогу, а також більш змістовно викладається процедура реалізації принципів трипартизму. Так, відповідно до ст. 8 Конвенції про захист права на організацію та процедури визначення умов зайнятості на державній службі, врегулювання спорів, які виникають у процесі визначення умов зайнятості, досягається відповідно до національних умов шляхом переговорів між сторонами або за допомогою процедур, котрі гарантують незалежність і неупередженість,

¹ Social Dialogue Report 2024: Peak-Level Social Dialogue for Economic Development and Social Progress // International Labour Organization : офіц. сайт. URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/2024-12/02_ILO_Social_Dialogue_2024_Full-R8.pdf (дата звернення: 10.01.2025).

таких як посередництво, примирення та арбітраж, запроваджених таким чином, щоб користуватися довірою залучених сторін¹.

На окрему увагу заслуговують рекомендації МОП, які, навіть не маючи юридичної сили, не лише роз'яснюють окремі положення відповідних їм конвенцій, а й можуть водночас вважатися своєрідним керівництвом щодо політики, законодавства та практики затвердження трудових стандартів.

Поглиблене тлумачення механізмів забезпечення соціального діалогу міститься в Рекомендації щодо колективних договорів № 91 1951 року, Рекомендації щодо консультацій та співробітництва між роботодавцями і працівниками на рівні підприємства № 94 1952 року, Рекомендації щодо сприяння колективним переговорам № 163 1981 року та в деяких інших.

З метою повноцінного забезпечення соціального діалогу створено спеціальний Відділ із питань соціального діалогу і трипартизму (DIALOGUE) Департаменту з питань управління і трипартизму (GOVERNANCE), який співпрацює з Бюро з діяльності роботодавців (ACT/EMP) і Бюро з діяльності працівників (ACTRAV) Міжнародного бюро праці.

Відділом на основі чинних міжнародних норм у 2021 році було розроблено метод самооцінки соціального діалогу, кінцевою метою якого визначається сприяння країнам у досягненні більш соціально справедливих і економічно сталих результатів здійснення політики шляхом посилення внеску інституцій соціального діалогу в національні процеси формування політики. При цьому спеціально зазначається, що обсяг та інтенсивність соціального діалогу залежать від багатьох факторів, зокрема політичних, політико-правових, соціальних та економічних умов, рівня довіри між соціальними партнерами, політичної волі до участі в соціальному діалозі, національної культури та традицій.

До етапів методу самооцінки інституцій соціального діалогу віднесено: етап 0 – прийняття рішення про застосування методу самооцінки, етап 1 – з'ясування контексту, етап 2 – оцінка інклюзивності, етап 3 – оцінка ефективності, етап 4 – розроблення плану дій, етап 5 – реалізація плану дій².

¹ Конвенція про захист права на організацію та процедури визначення умов зайнятості на державній службі № 151 : від 27.06.1978 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_187 (дата звернення: 10.01.2025).

² Метод самооцінки інституцій соціального діалогу // International Labour Organization : офіц. сайт. URL: <https://www.ilo.org/sites/default/files/>

Висновки

Діяльність МОП традиційно ґрунтується на основі дотримання принципів трипартизму та соціального діалогу. Різним аспектам цієї сфери соціально-трудових відносин присвячується значний масив документів МОП: документи програмного значення, конвенції та рекомендації, а також посібники та довідники. Соціальний діалог у тлумаченні МОП включає всі види переговорів, консультацій і обміну інформацією між основними учасниками соціально-трудових відносин. Нормативною основою забезпечення соціального діалогу визнається свобода асоціації та визнання права на ведення колективних переговорів. В останніх напрацюваннях МОП особлива увага звертається на значення соціального діалогу, яке не обмежується виключно тристоронніми комунікаціями та вдосконаленням соціально-трудових відносин. Він є засобом забезпечення соціальної справедливості та зрештою необхідною умовою консолідації інститутів демократії та вдосконалення демократичного врядування.

У діяльності МОП виразно спостерігається і наявність комплексного механізму забезпечення та реалізації принципів соціального діалогу, який складається з сукупності таких конкретно-цільових механізмів: правового (нормативно-правове регулювання соціального діалогу), комунікативного (взаємодія учасників соціально-трудових відносин), інституційного (формування та діяльність спеціально створених відділів і департаментів Міжнародного бюро праці) та освітньо-правового (вдосконалення правової освіти, набуття конкретних навичок забезпечення соціального діалогу). Причому комплексний механізм не зводиться до суми конкретно-цільових механізмів, пов'язуючи в єдине ціле сукупність необхідних засобів та заходів реалізації принципів соціального діалогу.

Список бібліографічних посилань: 1. Герасименко О. О., Герасименко Г. В. Гідна праця в умовах євроінтеграції України: концепт та механізми забезпечення. *Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Серія: Економіка*. 2016. Т. 21, вип. 2. С. 142–146. 2. Сахарук І. Соціальний діалог як основа реалізації концепції гідної праці. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2020. Вип. 2 (113). С. 56–61. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2195/2020/2.113-11>. 3. Чанишева Г. І. Соціальний діалог у сфері праці як один з основних принципів трудового права. *Часопис цивілістики*. 2017. Вип. 27. С. 162–166. 4. Сидоренко О. О. Співвідношення понять правового акта і правового документа. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. № 1. С. 18–22. DOI: https://wcmssp5/groups/public/%40ed_dialogue/%40dialogue/documents/publication/wcms_834982.pdf (дата звернення: 10.01.2025).

doi.org/10.15421/392104. **5.** Древалъ Ю. Д. Участь Міжнародної організації праці у формуванні та вдосконаленні програми гідної праці. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2019. № 3. С. 74–80. DOI: <https://doi.org/10.32886/instzak.2019.03.07>. **6.** Чанишева Г. І. Соціальний діалог як інститут трудового права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2015. Вип. 18 (2). С. 4–6. **7.** Давиденко В. Соціальний діалог у формуванні політики Міжнародної організації праці. *Політичний менеджмент*. 2007. № 1. С. 151–164.

Надійшла до редколегії 15.01.2025

Прийнята до опублікування 28.02.2025

Dreval Yu. D. Mechanisms for implementing the principles of social dialogue in the activities of the International Labour Organization

The article analyses the importance of social dialogue in the programme and standard-setting activities of the International Labour Organization. It is the only and universal international organisation that has been developing international labour standards for more than a century on the basis of full involvement of all participants in social and labour relations.

Based on the analysis of the ILO's policy documents, it has been noted that social dialogue is given a prominent place in the fundamental principles and rights at work. Social dialogue also forms the basis for the implementation of other fundamental rights. This includes the prohibition of forced labour, non-discrimination in the workplace and in social and labour relations in general, and the prohibition of the worst forms of child labour. It is emphasised that the right to freedom of association and effective recognition of the right to collective bargaining play a dual role (both as a fundamental human right in the field of labour and as an important component of social and political processes). It is proved that social dialogue as interpreted by the International Labour Organization includes all types of negotiations, consultations and information exchange between the main participants of social and labour relations. Moreover, as emphasised in the latest developments of this organisation, the importance of social dialogue is not limited to tripartite communications and improvement of social and labour relations. It is a means of ensuring social justice and a necessary condition for consolidating democratic institutions and improving democratic governance. The author substantiates the possibility of applying the category of "comprehensive mechanism for ensuring and implementing the principles of social dialogue". Such a mechanism should consist of legal, communicative, institutional and educational and legal mechanisms. Furthermore, a comprehensive mechanism is not reduced to the sum of specific targeted mechanisms, but rather includes a set of necessary means and measures for implementing the principles of social dialogue.

Keywords: International Labour Organization, social dialogue, fundamental principles and rights in the world of work, mechanisms for implementing the principles of social dialogue.

УДК 342.7:[349.2:349.3]

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.1.12>

Юрій Феодосійович Іванов,

кандидат юридичних наук, доцент,

Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини,
відділ права на працю (начальник відділу);

<https://orcid.org/0000-0002-6947-7873>,

e-mail: drivanov@ukr.net

МОНІТОРИНГ ОТРИМАННЯ ГРОШОВОЇ ДОПОМОГИ ПОСТРАЖДАЛИМИ ВНАСЛІДОК ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ ПРАЦІВНИКАМИ ОБ'ЄКТІВ КРИТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ

Розкрито результати моніторингу Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо дотримання права на отримання одноразової грошової допомоги постраждалими внаслідок військової агресії працівниками об'єктів критичної інфраструктури, державними службовцями, посадовими особами місцевого самоврядування. Доведено невідповідність методики визначення об'єкта критичної інфраструктури умовам воєнного стану. Встановлено необхідність перегляду секторального та міжсекторального критеріїв визначення рівня негативного впливу в разі знищення (пошкодження) об'єкта критичної інфраструктури. Акцентовано на несвоєчасності ухвалення підзаконних нормативно-правових актів, унаслідок чого відбуваються порушення права потерпілих на отримання одноразової грошової допомоги. Зауважено на суб'єктивних чинниках подання неточних даних для включення об'єкта до Реєстру об'єктів критичної інфраструктури, що призводить до порушення цього права. Аргументовано необхідність унесення змін до законодавства з метою поновлення права на отримання одноразової грошової допомоги за шкоду, завдану життю і здоров'ю працівників.

Ключові слова: Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, потерпілі на виробництві, працівники об'єктів критичної інфраструктури, грошова допомога, відшкодування за завдану здоров'ю шкоду, воєнний стан, військова агресія.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Конституція України проголошує, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ст. 3), що кожен має право на працю, на належні, безпечні і здорові умови праці (ст. 43), закріплює право кожного на соціальний захист у разі втрати повної або

часткової працездатності, втрати годувальника (ст. 46)¹. Діяльність держави повинна бути спрямована на забезпечення права працівників на безпечну працю, а в разі настання нещасних випадків – на відшкодування завданої шкоди та допомогу потерпілим у подоланні негативних наслідків.

Із початком повномасштабного вторгнення кожного дня гинуть або травмуються як військові, так і цивільні. Ворог, порушуючи закони і звичаї війни, завдає масштабних руйнувань цивільній інфраструктурі, що призводить до знищення підприємств і травмування працівників. У разі настання нещасного випадку на виробництві, внаслідок якого відбулось травмування, працівник отримує соціальні гарантії відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування»² (далі – Закон № 1105). Згідно з положеннями ст. 1 Закону № 1105 нещасний випадок – обмежена в часі подія або раптовий вплив на працівника небезпечного виробничого фактора чи середовища, що сталися в процесі виконання ним трудових обов'язків, унаслідок яких заподіяно шкоду здоров'ю працівника або настала його смерть. Відповідно до ст. 30 Закону № 1105 передбачені страхові виплати, які можуть складатись із щомісячної страхової виплати, одноразової допомоги у разі смерті потерпілого, страхових витрат на професійну реабілітацію та соціальну допомогу, допомоги по тимчасовій непрацездатності.

У березні 2023 року був ухвалений Закон України «Про одноразову грошову допомогу за шкоду життю та здоров'ю, завдану працівникам об'єктів критичної інфраструктури, державним службовцям, посадовим особам місцевого самоврядування внаслідок військової агресії Російської Федерації проти України»³ (далі – Закон № 2980), яким встановлюється право для деяких категорій осіб, які стали особами з інвалідністю внаслідок поранення, каліцтва, контузії або

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96- ВР // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 08.01.2025).

² Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 23.09.1999 № 1105-XIV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1105-14> (дата звернення: 08.01.2025).

³ Про одноразову грошову допомогу за шкоду життю та здоров'ю, завдану працівникам об'єктів критичної інфраструктури, державним службовцям, посадовим особам місцевого самоврядування внаслідок військової агресії Російської Федерації проти України : Закон України від 20.03.2023 № 2980-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2980-20> (дата звернення: 08.01.2025).

захворювання, пов'язаних із виконанням посадових (службових, професійних) обов'язків під час військової агресії російської федерації проти України в районах ведення воєнних (бойових) дій або в зонах, що зазнали бомбардувань, авіаударів та інших збройних нападів, на отримання одноразової грошової допомоги за шкоду, завдану життю і здоров'ю (далі – одноразова допомога). Законом № 2980 передбачено отримання одноразової допомоги працівниками об'єктів критичної інфраструктури, державними службовцями, посадовими особами місцевого самоврядування (далі – потерпілі). Одноразова допомога встановлюється в таких розмірах: особам з інвалідністю III групи – 200 тис. грн, особам з інвалідністю II групи – 500 тис. грн, особам з інвалідністю I групи – 800 тис. грн, а в разі загибелі (смерті) – 1 млн грн. Право на такі виплати виникає, якщо зазначені події сталися після 24 лютого 2022 року.

Стан дослідження проблеми

До окремих проблем захисту постраждалих від нещасних випадків на виробництві звертались вітчизняні вчені. Так, С. Синчук і Л. Амелічева, досліджуючи питання відшкодування моральної шкоди потерпілим від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, проводили аналіз поняття «ушкодження здоров'я», узгодження окремих норм Закону № 1105 та Кодексу законів про працю України у контексті визначення суб'єктів права на відшкодування моральної шкоди роботодавцем у разі смерті працівника від нещасного випадку на виробництві [1]. В. Дудін звертає увагу на проблеми реалізації положень Закону № 2980 та зазначає його бюрократоцентризм, маніпуляції з терміном «критична інфраструктура», внаслідок яких порушуються права потерпілих, відсутність ефективного механізму правозастосування, недотримання принципу верховенства права, до яких належать правова передбачуваність і правова визначеність у реалізації положень Закону № 2980 [2].

С. Синчук і В. Яструбецький, вивчаючи питання соціального захисту працівників крізь призму соціального діалогу, зауважують, що правовою підставою соціального захисту працівників є соціальні та професійні ризики. На їхню думку, розвиток трудових і соціально-економічних відносин зумовив появу нових обставин поза виробничим травматизмом, які ускладнюють виконання працівником трудових обов'язків та становлять професійні ризики. Вчені вважають, що професійний ризик необхідно розглядати в контексті поняття «право на належні, безпечні та здорові умови праці» [3]. Вважаємо, що в умовах повномасштабного вторгнення теза «аналіз професійного ризику крізь призму права на належні й безпечні умови праці» є актуальною та відповідає меті нашого дослідження. Ще на стадії

проекту Закону № 2980 (реєстр. № 7353 від 5 травня 2022 року) законотворює у пояснювальній записці звертали увагу на необхідність належного функціонування об'єктів критичної інфраструктури (далі – ОКИ), органів місцевого самоврядування (далі – ОМС), органів виконавчої влади в умовах воєнного стану. Народні депутати зосереджували увагу на випадках загибелі та поранень під час виконання посадових обов'язків: на Миколаївщині окупанти влучили в будівлю обласної державної адміністрації, внаслідок чого загинули 38 державних службовців, а при влучанні в будівлю Харківської обласної державної адміністрації – 29¹.

Аналіз наукових публікацій засвідчує, що сьогодні поза увагою науковців залишається питання відшкодування шкоди, завданої працівникам внаслідок повномасштабної військової агресії. Право на працю та на соціальний захист у разі втрати працездатності є державною гарантією, яка закріплена в Основному Законі та законах України, що свідчить про актуальність дослідження питань отримання одноразової допомоги постраждалим від воєнних дій працівникам ОКИ та деяким іншим працівникам.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в розкритті механізму отримання одноразової допомоги за шкоду, завдану життю і здоров'ю окремих працівників унаслідок військової агресії РФ проти України. З урахуванням визначеної мети було поставлено такі *завдання*: проаналізувати нормативно-правові акти, які регулюють питання надання одноразової допомоги; окреслити проблемні питання, які не дозволяють працівникам повною мірою реалізувати передбачене право на виплати; розглянути результати моніторингу Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини за дотриманням права на працю та соціальний захист зазначених осіб.

Наукова новизна дослідження

Комплексно досліджено нормативно-правові акти, які встановлюють право на отримання одноразової допомоги за шкоду, завдану життю і здоров'ю працівників ОКИ, державних службовців, посадових осіб ОМС внаслідок повномасштабної агресії. Спираючись на

¹ Проект Закону про виплату одноразової грошової допомоги за шкоду життю та здоров'ю, завдану спричиненими військовою агресією проти України пораненням або загибеллю під час проходження публічної служби, виконання обов'язків на об'єктах критичної інфраструктури та здійснення професійної журналістської діяльності : від 05.05.2022 № 7353 / ініціатори П. В. Фролов, Г. М. Третякова, О. С. Корнієнко та ін. // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39566> (дата звернення: 08.01.2025).

пріоритети держави щодо гарантування прав громадян, виявлено прогалини в законодавстві, які не надають змогу працівникам, а також членам їхніх сімей належним чином реалізувати своє конституційне право на отримання одноразової допомоги.

Виклад основного матеріалу

Із початком повномасштабної агресії, згідно зі статистичними даними Державної служби України з питань праці, спостерігається негативна динаміка щодо збільшення рівня виробничого травматизму. Аналіз табл. 1 свідчить про зростання загальної кількості травмованих: у 2022 році – 2 446 осіб, у 2023 – 2 632, у 2024 – 3 016. Якщо порівняти 2023 та 2024 роки, то у 2023 році кількість травмованих унаслідок нещасних випадків на виробництві через бойові дії становила 450 осіб, а у 2024 році – 1 006 (темп зростання – 223,5 %). Майже кожна друга подія зі смертельними наслідками також пов'язана з воєнними діями.

Таблиця 1

Рівень виробничого травматизму в Україні у 2022–2024 роках¹

Рік	Загальна кількість травмованих і загиблих осіб	Травмовані			Загиблі		
		Загальна кількість травмованих осіб	Кількість травмованих осіб через нещасні випадки, пов'язані з виробництвом		Загальна кількість загиблих осіб	Кількість осіб, загиблих через нещасні випадки, пов'язані з виробництвом	
			внаслідок бойових дій	інші події		внаслідок бойових дій	інші події
2022	2 919	2 446	411	2 035	473	217	256
2023	3 104	2 632	450	2 182	472	196	276
2024	3 509	3 016	1 006	2 010	493	224	269

Порядок розслідування та облік нещасних випадків, професійних захворювань та аварій на виробництві здійснюється відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку

¹ Стан виробничого травматизму // Державна служба України з питань праці : офіц. сайт. URL: <https://dsp.gov.ua/stan-vyrobnychoho-travmatyzmu> (дата звернення: 08.01.2025).

розслідування та обліку нещасних випадків, професійних захворювань та аварій на виробництві» від 17 квітня 2019 року № 337. Зазначений Порядок доповнено розділом «Процедура розслідування нещасних випадків у період дії правового режиму воєнного (надзвичайного) стану в Україні або окремих її місцевостях», відповідно до якого спеціальне розслідування проводиться за місцем настання нещасних випадків, які виникли під час виконання трудових обов'язків унаслідок воєнних дій (бомбардувань, ракетних та артилерійських обстрілів, мінувань, захоплення в полон, терористичних актів, що супроводжуються загибеллю людей чи руйнуванням особливо важливих об'єктів життєзабезпечення тощо)¹.

Кількість потерпілих, на яких поширюються положення Закону № 2980, відображена в табл. 2. Серед загальної кількості потерпілих (1 753 особи), питома вага працівників ОКІ становить 92,9 %, або 1 630 осіб, державних службовців – 3,8 %, або 66 осіб, посадових осіб ОМС – 3,3 %, або 57 осіб.

Таблиця 2

Кількість потерпілих працівників ОКІ та інших осіб унаслідок військової агресії у період з 24 лютого 2022 року по 31 грудня 2024 року

Рік	Категорія потерпілих	Загальна кількість потерпілих осіб	Травмовані із загальної кількості потерпілих осіб	Смертельні наслідки із загальної кількості потерпілих осіб
1	2	3	4	5
2022	Працівники ОКІ	377	264	113
	Державні службовці	43	25	18
	Посадові особи ОМС	12	6	6
2023	Працівники ОКІ	415	293	122
	Державні службовці	1	1	0
	Посадові особи ОМС	15	12	3

¹ Про затвердження Порядку розслідування та обліку нещасних випадків, професійних захворювань та аварій на виробництві : постанова Кабінету Міністрів України від 17.04.2019 № 337 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/337-2019-п> (дата звернення: 08.01.2025).

Закінчення табл. 2

1	2	3	4	5
2024	Працівники ОКІ	838	711	127
	Державні службовці	22	15	7
	Посадові особи ОМС	30	23	7
Всього	Працівники ОКІ	1 630	1 268	362
	Державні службовці	66	41	25
	Посадові особи ОМС	57	41	16
Всього потерпілих за 2022–2024 роки		1 753	1 350	403

На виконання Закону № 2980 Кабінетом Міністрів України 27 грудня 2023 року був затверджений Порядок призначення і виплати одноразової грошової допомоги за шкоду життю та здоров'ю, завдану працівникам об'єктів критичної інфраструктури, державним службовцям, посадовим особам місцевого самоврядування внаслідок військової агресії Російської Федерації проти України¹. Згідно з ним потерпіла особа подає до територіального органу Пенсійного фонду України заяву про призначення і виплату одноразової допомоги. На випадок смерті потерпілий може скласти розпорядження про виплату такої допомоги, а в разі відсутності розпорядження допомога виплачується рівними частками: дітям, одному із подружжя, який пережив померлу особу; батькам (усиновлювачам) померлого; внукам у разі смерті їхніх батьків; утриманцям. До заяви, крім документів, які посвідчують родинні (сімейні) зв'язки, додається акт розслідування нещасного випадку, гострого професійного захворювання, аварії або акт спеціального розслідування за формою Н-1.

У межах парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини та громадянина Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини проводиться моніторинг стану виконання Закону № 2980 щодо права на отримання одноразової допомоги державними службовцями, посадовими особами ОМС,

¹ Порядок призначення і виплати одноразової грошової допомоги за шкоду життю та здоров'ю, завдану працівникам об'єктів критичної інфраструктури, державним службовцям, посадовим особам місцевого самоврядування внаслідок військової агресії Російської Федерації проти України : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 27.12.2023 № 1396 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1396-2023-п#n105> (дата звернення: 08.01.2025).

працівниками ОКІ (далі – моніторинг) [4]. Згідно із положеннями ст. 1 Закону України «Про державну службу» державний службовець – це громадянин України, який обіймає посаду державної служби в державному органі. Відповідно державна служба – це діяльність, спрямована на практичне виконання завдань і функцій держави¹. У статті 2 Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» посадовою особою місцевого самоврядування визнається особа, яка працює в ОМС, має посадові повноваження щодо здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій². Моніторингом виявлено, що проблема в отриманні одноразової допомоги виникає переважно у працівників ОКІ.

Відповідно до п. 2-1 Прикінцевих та перехідних положень Закону України «Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України» під час дії воєнного стану, а також протягом 12 місяців після його припинення чи скасування повноваження уповноваженого органу у сфері захисту критичної інфраструктури здійснюються Державною службою спеціального зв'язку та захисту інформації України (далі – Держспецзв'язок)³. Згідно з Порядком призначення і виплати одноразової допомоги за шкоду життю та здоров'ю, завдану працівникам об'єктів критичної інфраструктури, державним службовцям, посадовим особам місцевого самоврядування внаслідок військової агресії Російської Федерації проти України Пенсійний фонд України після отримання заяви про виплату одноразової допомоги додатково направляє письмовий запит до Держспецзв'язку щодо отримання інформації про включення ОКІ до Реєстру об'єктів критичної інфраструктури (далі – Реєстр), який протягом 10 робочих днів повинен надати відповідь на запит. Пунктом 4 ст. 6 Закону № 2980 передбачалось, що до завершення формування Реєстру перелік ОКІ визначається Кабінетом Міністрів України згідно із Законом України «Про критичну інфраструктуру» (далі – Закон № 1882).

Моніторингом з'ясовано, що отримання таким об'єктом правового статусу ОКІ передбачає певну процедуру. Згідно з положеннями Закону № 1882 до ОКІ належать об'єкти інфраструктури, системи, їхні

¹ Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19> (дата звернення: 08.01.2025).

² Про службу в органах місцевого самоврядування : Закон України від 07.06.2001 № 2493-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2493-14> (дата звернення: 08.01.2025).

³ Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України : Закон України від 23.02.2006 № 3475-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3475-15> (дата звернення: 08.01.2025).

частини та їхня сукупність, які є важливими для економіки, національної безпеки та оборони, порушення функціонування яких може завдати шкоди життєво важливим національним інтересам. Частиною 4 ст. 9 Закону № 1882 встановлюється, що до негативних наслідків для національної безпеки України можуть призвести порушення: врядування та надання публічних (адміністративних) послуг, інформаційних та фінансових послуг, електронних комунікацій, оборони, державної безпеки, енерго- і теплопостачання, водопостачання та водовідведення, продовольчого забезпечення, охорони здоров'я і фармацевтики, виготовлення вакцин, транспортного забезпечення; правопорядку та правосуддя, цивільного захисту населення, космічної діяльності, хімічної промисловості, дослідницької діяльності¹.

Законом № 1882 передбачені критерії для ОКІ: забезпечення життєво важливих національних інтересів, ймовірність завдання значної шкоди нормальним умовам життєдіяльності населення, уразливість таких об'єктів, унаслідок чого буде заподіяна значна шкода здоров'ю населення, масштабність негативних наслідків для держави, тривалість ліквідації таких наслідків. Критичність ОКІ поділяється на I, II, III та IV категорії. Передбачені секторальні переліки ОКІ, які, відповідно до положень ч. 1 ст. 19 Закону № 1882, ведуть державні органи, відповідальні за формування та реалізацію державної політики у сфері захисту критичної інфраструктури в окремому секторі критичної інфраструктури – секторальному органі (далі – СО).

Кабінет Міністрів України у жовтні 2020 року затвердив Порядок віднесення об'єктів до критичної інфраструктури² (далі – Порядок № 1109), Перелік секторів критичної інфраструктури³ (далі – Перелік № 1109) та Методику категоризації об'єктів критичної інфраструктури⁴ (далі – Методика № 1109). У Методиці № 1109 визначається

¹ Про критичну інфраструктуру : Закон України від 16.11.2021 № 1882-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1882-20> (дата звернення: 08.01.2025).

² Порядок віднесення об'єктів до критичної інфраструктури : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 09.10.2020 № 1109 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 16.12.2022 № 1384) // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1109-2020-p#n11> (дата звернення: 08.01.2025).

³ Перелік секторів критичної інфраструктури : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 09.10.2020 № 1109 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 16.01.2024 № 48) // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1109-2020-%D0%BF#n42> (дата звернення: 08.01.2025).

⁴ Методика категоризації об'єктів критичної інфраструктури : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 09.10.2020 № 1109 // БД

механізм і критерії віднесення ОКІ до однієї з категорій критичності, розкривається процедура, відповідно до якої визначається категорія ОКІ, розраховується узагальнена нормована оцінка рівня критичності за встановленою формулою. Рівень критичності об'єкта критичної інфраструктури (далі – РКОКІ) визначається таким чином: I категорія критичності – $0,8 < \text{РКОКІ} \leq 1$; II категорія критичності – $0,63 < \text{РКОКІ} \leq 0,8$; III категорія критичності – $0,37 < \text{РКОКІ} \leq 0,63$; IV категорія критичності – $0,2 < \text{РКОКІ} \leq 0,37$; об'єкт не є критичним – $\text{РКОКІ} \leq 0,2$. Згідно з Порядком № 1109 СО складають Перелік секторів критичної інфраструктури та ОКІ, який включає 24 сектори, які поділяються на підсектори і типи основних послуг.

Адміністрацією Держспецзв'язку затверджені Методичні рекомендації щодо категоризації ОКІ, у Додатку до яких наведені приклади категоризації ОКІ з обґрунтуванням розрахунків віднесення їх до однієї з категорій критичності¹. Методичними рекомендаціями пропонується в СО створювати постійні робочі групи з ідентифікації та категоризації ОКІ, завданнями яких є: ідентифікація ОКІ; проведення категоризації ОКІ; формування секторального переліку ОКІ; підготовка та подання до Держспецзв'язку інформації про внесення відомостей ОКІ до Реєстру.

Порядком ведення Реєстру об'єктів критичної інфраструктури, включення таких об'єктів до Реєстру, доступу та надання інформації з нього² встановлено, що об'єкт критичної інфраструктури набуває цього статусу з моменту внесення його Держспецзв'язком до Реєстру та присвоєння унікального реєстрового номера. До відкритої інформації у Реєстрі віднесена інформація про: СО, який подав інформацію; найменування, код згідно з ЄДРПОУ (РНОКПП) оператора критичної інфраструктури, код основної діяльності за Класифікацією видів економічної діяльності; реєстровий номер ОКІ; дату внесення інформації до Реєстру вперше. Інформацією з обмеженим доступом є, зокрема, назва ОКІ; категорія його критичності; адреса його

«Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1109-2020-%D0%BF#n45> (дата звернення: 08.01.2025).

¹ Методичні рекомендації щодо категоризації об'єктів критичної інфраструктури : затв. наказом Адміністрації Держ. служби спец. зв'язку та захисту інформації України від 15.01.2021 № 23 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0023519-21> (дата звернення: 08.01.2025).

² Про затвердження Порядку ведення Реєстру об'єктів критичної інфраструктури, включення таких об'єктів до Реєстру, доступу та надання інформації з нього : постанова Кабінету Міністрів України від 28.04.2023 № 415 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/415-2023-п> (дата звернення: 08.01.2025).

місцезнаходження; найменування (ПІБ) та код згідно з ЄДРПОУ (РНОКПП) власника/суб'єкта управління; паспорт безпеки; додаткові відомості.

Моніторингом виявлені фактори, які призводять до порушення права потерпілих на отримання одноразової допомоги.

У більшості країн світу до ОКІ належать: транспортні й енергетичні мережі, системи міжбанківських розрахунків і телекомунікації, об'єкти, необхідні для функціонування органів державної влади, екстреної допомоги населенню, системи життєзабезпечення мегаполісів. Захист критичної інфраструктури є важливим напрямом політики у сфері безпеки країн – членів НАТО та ЄС [5]. Одним із перших кроків до ідентифікації ОКІ та покращення їхньої охорони стала Директива Ради 2008/114/ЄС, згідно з якою критична інфраструктура – це об'єкт, пошкодження якого істотно впливатиме на функції держави, а європейська критична інфраструктура – це інфраструктура держави, пошкодження якої матиме істотний вплив на дві або більше держави¹. Директива спрямована на запобігання терористичним атакам, захист енергетичного і транспортного секторів економіки, а також інших секторів, зокрема інформаційно-комунікаційних технологій. Однак у Директиві та національному законодавстві щодо визначення ОКІ не враховано особливості, пов'язані з воєнними діями.

Директивою Ради 2008/114/ЄС та Законом № 1882 критичність об'єкта визначається важливістю для економіки, безпеки та можливістю виконання життєво важливих функцій. Тому не всі важливі об'єкти, відповідно до критеріїв критичності, можуть бути внесені до Реєстру. Наприклад, згідно з Методикою № 1109, затвердженою 9 жовтня 2020 року, ще до повномасштабного вторгнення, у разі знищення (пошкодження) ОКІ за умови ненадання послуг безпосередньо населенню, при максимальних 4 балах, суспільна значущість ОКІ за рівнем негативного впливу буде низькою: за секторальним критерієм рівень негативного впливу вважається незначним – 1 бал (Додаток 1 Методики № 1109); за міжсекторальним критерієм рівень негативного впливу буде надто малим – 0 балів (Додаток 2 Методики № 1109). Згідно з Методикою № 1109 неможливо віднести підприємство до ОКІ, якщо секторальний орган є виробником широкого асортименту продукції для забезпечення обороноздатності країни, але

¹ Директива Ради 2008/114/ЄС від 8 грудня 2008 року про ідентифікацію і визначення європейських критичних інфраструктур та оцінювання необхідності покращення їх охорони та захисту // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_002-08 (дата звернення: 08.01.2025).

фактичний характер/обсяг діяльності таких підприємств з виготовлення продукції не відповідає формальним значенням основних видів економічної діяльності підприємств за Класифікацією видів економічної діяльності та не належить до жодного з підсекторів критичної інфраструктури «сектору» секторального органу.

У Директиві (ЄС) 2022/2557 Європейського Парламенту та Ради від 14 грудня 2022 року про стійкість критично важливих об'єктів і скасування Директиви Ради 2008/114/ЄС¹ передбачається підвищення стійкості та здатності надавати послуги на внутрішньому ринку, спроможності ОКІ надавати основні послуги попри ризики. Крім того, увага зосереджується на зростаючій взаємозалежності держав у наданні послуг в енергетиці, транспорті, банківській справі, питній воді, стічних водах, виробництві, переробці та розподілі харчових продуктів, охороні здоров'я, космосу, інфраструктури фінансового ринку та цифрової інфраструктури, а також у певних аспектах державного управління. Директивою передбачене створення реєстру надавачів послуг (тобто переліку юридичних осіб, на відміну від Реєстру, передбаченого Законом № 1882); нагляд одного органу замість секторальних; запровадження сертифікації операторів критичної інфраструктури кожні чотири роки відповідно до державної оцінки ризиків; дотримання операторами критичної інфраструктури вимог стійкості у наданні послуг тощо. Для імплементації положень Директиви (ЄС) 2022/2557 парламентом України розроблено відповідний законопроект², яким встановлюється поняття, порядок і періодичність проведення національної оцінки ризиків; необхідність розроблення Національної стратегії стійкості; порядок проведення ідентифікації операторів критичної інфраструктури тощо.

До чинників, що порушують право на отримання одноразової допомоги, слід віднести несвоєчасне ухвалення відповідних нормативно-правових актів. Частиною 7 ст. 6 Прикінцевих та перехідних положень Закону № 2980, опублікованого в «Голосі України» 14 квітня

¹ Directive (EU) 2022/2557 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 on the resilience of critical entities and repealing Council Directive 2008/114/EC // EUR-Lex : сайт. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2022/2557/oj/eng> (дата звернення: 08.01.2025).

² Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про критичну інфраструктуру» щодо імплементації положень Директиви (ЄС) 2022/2557 Європейського парламенту та Ради від 14 грудня 2022 року про стійкість критично важливих об'єктів і скасування Директиви Ради 2008/114/ЄС : від 14.11.2024 № 12208 / ініціатори О. П. Федієнко, В. А. Ватрас, Т. П. Тарасенко та ін. // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/45218> (дата звернення: 08.01.2025).

2023 року та чинного з 1 травня 2023 року, перед Кабінетом Міністрів України було поставлено завдання затвердити перелік ОКІ, на працівників яких поширюється дія цього Закону. Водночас ч. 4 цієї ж статті визначає, що до завершення формування Реєстру перелік ОКІ, на працівників яких поширюється дія Закону, встановлюється урядом України. Закон № 1882, ухвалений 16 листопада 2021 року, передбачав ведення Реєстру ОКІ. Порядок № 1109 щодо віднесення об'єктів до критичної інфраструктури затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 9 жовтня 2020 року № 1109, а порядок ведення Реєстру – постановою Кабінету Міністрів України від 28 квітня 2023 року № 415, який номінально почав діяти з травня 2023 року. У 2015 році Кабінет Міністрів України затвердив Перелік об'єктів державної власності, що мають стратегічне значення для економіки та безпеки держави. У ньому зазначено сферу діяльності, область розташування об'єкта, його код за ЄДРПОУ та найменування. Однак цей перелік не увійшов до Реєстру.

Частиною 4 ст. 6 Закону № 2980 встановлено, що до завершення формування Реєстру ОКІ перелік ОКІ, на працівників яких поширюється дія цього Закону, визначається Кабінетом Міністрів України. До введення в дію Реєстру Перелік № 1109 секторів критичної інфраструктури, затверджений 9 жовтня 2020 року, не брався до уваги під час призначення допомоги потерпілим. Сумський окружний адміністративний суд, розглядаючи позов щодо відмови у виплаті допомоги потерпілому, звернув увагу, що страховий випадок із позивачем стався 7 квітня 2022 року, ще до введення в дію Реєстру. Його місце роботи відповідно до постанови Кабінету Міністрів України № 1109 відносилось до переліку ОКІ, тому, за рішенням суду, Пенсійний фонд України під час ухвалення оскаржуваного рішення мав врахувати норми, передбачені ч. 4 ст. 6 Закону № 2980, але цього зроблено не було¹.

Моніторингом з'ясовано, що згідно з п. 18 Порядку ведення Реєстру об'єктів критичної інфраструктури включення таких об'єктів до Реєстру, доступу та надання інформації з нього одною з причин невиключення ОКІ до Реєстру та відповідно повернення документів до секторального органу є неповнота інформації, її недостовірність, невідповідність категоріями критичності². Під час моніторингу було

¹ Рішення Сумського окружного адміністративного суду від 28.10.2024 : справа № 480/5947/24, провадження № 2-а/480/6064/24 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122609399> (дата звернення: 08.01.2025).

² Про затвердження Порядку ведення Реєстру об'єктів критичної інфраструктури, включення таких об'єктів до Реєстру, доступу та надання

виявлено, що оператори критичної інфраструктури несвоєчасно подають або взагалі не подають до секторальних органів документи для подальшого включення ОКІ до Реєстру. Після усунення невідповідностей виправлена інформація або приведена у відповідність з категоріями критичності може бути повторно подана до Держспецзв'язку. Під час моніторингу з'ясовано, що адреса ОКІ, вказана в Реєстрі, може бути адресою роботодавця (адміністрації) і не збігатися з адресою об'єктів, на яких сталася надзвичайна подія. Не завжди адреса робочого місця потерпілого може збігатися з юридичною адресою (наприклад, при усуненні аварій по електро-, тепло-, водопостачанню тощо). Згідно із Законом № 1882 до ОКІ можуть належати частини об'єктів, які не завжди мають юридичну адресу або можуть не бути включені до Реєстру. Невирішеним також залишається питання працівників підрядних організацій, які постраждали на ОКІ (наприклад охорона, клінінг тощо). Зазначені питання потребують додаткового врегулювання на нормативно-правовому рівні.

Висновки

Аналіз практики застосування Закону № 2980 щодо дотримання права на виплату одноразової допомоги потерпілим або членам їхніх родин дає змогу зробити певні висновки. Окремі положення Закону № 1882 не відповідають положенням Директиви (ЄС) 2022/2557. Положення Методики № 1109, затвердженої до повномасштабного вторгнення, не враховують сучасні вимоги воєнного стану. Відповідно не всі ОКІ підпадають під формальні ознаки та можуть бути включені до Реєстру. Крім того, при формуванні Реєстру не враховано Перелік № 1109, затверджений 9 жовтня 2020 року.

До факторів порушення права на отримання одноразової допомоги належить несвоєчасність ухвалення підзаконних нормативно-правових актів. Причинами невключення ОКІ до Реєстру та відповідно повернення документів до секторального органу є неповнота інформації, її недостовірність, невідповідність категоріями критичності. Існують приклади невідповідності юридичної адреси ОКІ, зазначеної в Реєстрі, фактичній адресі об'єктів, на яких сталася надзвичайна подія, не завжди адреса робочого місця потерпілого може збігатися з юридичною адресою (у разі усунення аварій по електро-, тепло-, водопостачанню тощо). Важливим є ухвалення Проекту Закону про внесення змін до Закону України «Про критичну інфраструктуру» щодо імплементації положень Директиви (ЄС) 2022/2557 Європейського парламенту та Ради від 14 грудня 2022 року про

інформації з нього : постанова Кабінету Міністрів України від 28.04.2023 № 415 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/415-2023-p> (дата звернення: 08.01.2025).

стійкість критично важливих об'єктів і скасування Директиви Ради 2008/114/ЕС, яким визначається поняття, порядок та періодичність проведення національної оцінки ризиків; необхідність і порядок розроблення Національної стратегії стійкості; порядок проведення ідентифікації операторів критичної інфраструктури тощо. Сподіваємось, внесення відповідних змін до зазначених нормативно-правових актів дозволить поновити право потерпілих на отримання одnorазової допомоги.

Список бібліографічних посилань: 1. Синчук С. М., Амелічева Л. П. Відшкодування моральної шкоди працівникам, потерпілим від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання. *Академічні візії*. 2022. Вип. 14. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.7661176>. 2. Дудін В. Недоступний мільйон. Чому відмовляють у виплаті при загибелі працівників критичної інфраструктури // Facenews : сайт. 21.08.2024. URL: <https://www.facenews.ua/articles/2024/338638/> (дата звернення: 08.01.2025). 3. Синчук С. М., Яструбецький В. В. Соціальний захист працівників як об'єкт соціального діалогу. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична*. 2022. Вип. 35. С. 88–95. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.7618238>. 4. Іванова М., Іванов Ю. Інформаційно-правові аспекти діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2024. Вип. 70. С. 144–163. DOI: <https://doi.org/10.15407/nr.70.144>. 5. Бірюков Д. С., Кондратов С. І. Захист критичної інфраструктури: проблеми та перспективи впровадження в Україні : аналіт. доп. Київ : Нац. ін-т стратег. дослідж., 2012. 57 с.

Надійшла до редколегії 30.01.2025

Прийнята до опублікування 03.03.2025

Ivanov Yu. F. Monitoring the financial assistance received by the critical infrastructure employees affected by the military aggression

The article reveals the results of the monitoring conducted by the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights regarding the observance of the right to receive financial assistance by employees of critical infrastructure facilities, civil servants and local self-government officials affected by military aggression. The relevance of the topic is due to the fact that ensuring observance of the constitutional rights of citizens, and in the context of martial law, ensuring guarantees for employees whose activities are directly related to the victory over the aggressor is a priority for the State. The purpose of the article is to analyse the legislation regulating the issue of receiving a one-time financial benefit for damage to life and health caused to employees.

The achievement of the above goal was made possible through the use of a set of methods of scientific knowledge, namely, dialectical, comparative legal, formal and logical, and

systemic and structural methods. Based on the analysis, the research proves that the methodology for determining the critical infrastructure object does not meet the conditions of martial law. The author establishes the need to revise the sectoral and intersectoral criteria for determining the level of negative impact in the event of destruction (damage) of a critical infrastructure facility. The article emphasises the untimely adoption of bylaws and regulations, which results in a violation of the victims' right to receive one-time assistance. The subjective factors of submitting inaccurate data for inclusion of an object in the Register of Critical Infrastructure Objects, which leads to a violation of this right, are emphasised. It is established that the Law of Ukraine "On Critical Infrastructure" does not comply with the provisions of Directive (EU) 2022/2557. On the basis of the study, the conclusions on the gaps in the legislation that lead to violations of the rights of this category of citizens are formulated.

Keywords: Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights, workplace injuries, critical infrastructure workers, financial assistance, compensation for health damage, martial law, military aggression.

**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС;
ФІНАНСОВЕ ПРАВО**

УДК 342.95

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.1.13>

Костянтин Леонідович Бугайчук,

*доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 2,
науково-дослідна лабораторія з проблем правового забезпечення
діяльності поліції та протидії злочинності (завідувач);*

<https://orcid.org/0000-0003-2429-5010>,

e-mail: klbugaychuk@gmail.com

**ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПЛАНУВАННЯ ТА КОНТРОЛЮ
ЯК КЛЮЧОВИХ СКЛАДОВИХ ПРОЦЕСУ ПУБЛІЧНОГО
АДМІНІСТРУВАННЯ В СИСТЕМІ МВС УКРАЇНИ**

У публікації висвітлено питання щодо сучасного стану нормативно-правового й організаційного забезпечення процесів планування та контролю в системі Міністерства внутрішніх справ України, а також у центральних органах виконавчої влади, діяльність яких координується та спрямовується через Міністра внутрішніх справ України. Доведено, що нормативно-правові приписи та положення, що стосуються правового статусу підрозділів, які відповідають за вказані процеси, а також затверджені управлінські процедури потребують відповідної оптимізації й удосконалення. Запропоновано напруги вдосконалення нормативно-правового та організаційного забезпечення процесів планування та контролю системи публічного адміністрування органів та підрозділів Міністерства внутрішніх справ України, зокрема в частині ухвалення інституційних нормативно-правових актів, спрямованих на побудову ефективної системи планування та внутрішнього контролю, приведення норм чинних відомчих документів у відповідність до правил законодавчої техніки. Наголошено на необхідності розроблення та ухвалення документів, що стосуються стратегічного розвитку системи Міністерства внутрішніх справ України з урахуванням вимог правового режиму воєнного стану.

Ключові слова: публічне адміністрування, публічне управління, планування, контроль, цілепокладання, Міністерство внутрішніх справ України, Національна поліція, воєнний стан.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Організація роботи органів та підрозділів системи МВС України під час дії правового режиму воєнного стану зазнала чимало перетворень і

трансформацій. Як ключовий суб'єкт сектору безпеки та оборони Міністерство, окрім інституційних завдань із забезпечення публічного порядку та безпеки й боротьби зі злочинністю, бере участь у відсічі збройної агресії країни-окупанта, проводить роботи із гуманітарного розмінування, надає гуманітарну допомогу мешканцям прифронтових територій, здійснює евакуацію цивільного населення тощо.

Зрозуміло, що виконання таких різноманітних завдань потребує систематичності, злагодженості та оптимального визначення необхідних сил і засобів, що використовуються для досягнення задекларованих керівництвом Міністерства цілей. Крім того, відповідні процеси потребують постійної оцінки та коригування залежно від оперативної обстановки, а також для того, щоб порівняти стан системи до та після реалізації відповідних повноважень.

Таким чином, можна стверджувати, що процеси планування та контролю за діяльністю центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується через Міністра внутрішніх справ України, мають принципове значення для забезпечення керованості та стійкості як самої системи МВС України, так і внутрішнього безпекowego середовища держави.

Водночас сучасний стан нормативно-правового й організаційного забезпечення процесів планування та контролю в системі публічного адміністрування, зокрема щодо діяльності Національної поліції та центрального апарату МВС України, на наш погляд, ще недостатньо враховує як вимоги воєнного стану, так і наукові положення щодо ефективного нормативного забезпечення внутрішніх управлінських процесів, які були вироблені протягом останніх років адміністративно-правовою наукою, що надає цій публікації відповідної актуальності та своєчасності.

Стан дослідження проблеми

Останніми роками вітчизняними науковцями була проведена низка досліджень, спрямованих на з'ясування змісту планування та контролю в системі публічного адміністрування. Зокрема, можна виокремити праці О. Леbedенко, К. Пастух, О. Правоторової, С. Ткачової, О. Чорного [1–5]. Доцільно також згадати й наукові роботи, присвячені процесам планування та контролю в органах Національної поліції як частини системи МВС України, зокрема розробки К. Бугайчука, С. Васюк, О. Доценка, А. Кубаєнка [6–9].

Аналіз зарубіжних публікацій свідчить, що інтерес дослідників переважно зосереджений на проблемах залучення громадськості до ухвалення рішень у структурі державного органу, важливості стратегічного планування та прозорості внутрішнього контролю. Так, С. Гаятрі наголошує на «необхідності удосконалення публічного адміністрування для ефективної державної діяльності та доцільності

розвитку програм залучення громадськості до ухвалення управлінських рішень» [10]. С. Ріджал звертає увагу на важливість «використання досвіду із залучення інститутів громадянського суспільства до процесів планування та ухвалення рішень органами державної влади» [11]. М. Хольцер висвітлює проблеми прозорості планування та контролю в процесі управління державними справами [12]. Б. Джордж та К. Т. Листбек описують ефективність стратегічного планування в діяльності будь-якого державного органу, що дає змогу реалізовувати поставлені завдання на всіх рівнях управлінської системи, спираючись на розмаїття думок та застосування диференційованих інструментів і підходів до вирішення відповідних проблем [13; 14]. А. М. Т. Качай та інші дослідники звертають увагу на «необхідність розвитку систем внутрішнього контролю в системі органу державної влади, який дозволяє забезпечувати прозорість внутрішніх управлінських процедур та загальної діяльності державних інституцій» [15].

Однак наголошено, що висвітлені у вищевикладених роботах підходи не враховують умов правового режиму воєнного стану, запровадженого нині на території нашої держави. Цей аспект перебуває поза межами наукових інтересів. Крім того, у відповідних публікаціях зазвичай відсутній конкретний аналіз змісту чинної нормативної бази, зокрема відомчої. Таким чином, вважаємо, що сьогодні необхідна зміна підходів до нормативно-правового й організаційного забезпечення планування та контролю в системі органів державної влади, насамперед у системі МВС України.

Мета і завдання дослідження

Метою публікації слід визначити аналіз нормативно-правового й організаційного забезпечення процесів планування та контролю в діяльності МВС України, Національної поліції та інших центральних органів виконавчої влади системи МВС України. Досягнення відповідної мети забезпечує вирішення таких завдань: дослідити сутність планування та контролю в процесі публічного адміністрування в системі МВС України; проаналізувати перелік і зміст нормативно-правових актів з питань планової та контрольної діяльності в системі МВС України; надати обґрунтовані пропозиції щодо підвищення ефективності планування та контролю в системі МВС України з урахуванням вимог правового режиму воєнного стану.

Наукова новизна дослідження

Публікація є одним із перших наукових досліджень, які аналізують актуальний стан нормативного забезпечення процесів планування та контролю в системі МВС України та висвітлюють необхідність удосконалення процесів публічного адміністрування в його системі з урахуванням вимог правового режиму воєнного стану.

Виклад основного матеріалу

Нормативно-правове регулювання планування в системі МВС України здійснюється на підставі нормативно-правових актів, а саме: Інструкції з організації планування в Міністерстві внутрішніх справ України від 11 березня 2024 р. № 150, Інструкції з організації планування в системі Національної поліції України від 24 грудня 2015 р. № 202, Порядку щодо організації планування роботи у системі Державної служби України з надзвичайних ситуацій від 28 листопада 2017 р. № 640, Доктрини з планування розвитку в Національній гвардії України від 1 березня 2023 р. № 150.

Докладний аналіз змісту вказаних документів дає змогу зробити певні висновки: по-перше, попри те, що в Міністерстві була ухвалена нова редакція інституційного документа з планування, інші центральні органи виконавчої влади не привели свої галузеві акти у відповідність до його вимог з метою однакового застосування правових норм; по-друге, у вказаних документах відсутні норми, що передбачають особливості здійснення планової діяльності в умовах надзвичайних правових режимів, що, на наш погляд, підвищило б ефективність їх застосування; по-третє, що стосується діяльності Державної прикордонної служби України, то подібний документ відсутній і на їх офіційному сайті, і в інших нормативних базах даних. Єдиним винятком є згадка про Методичні рекомендації з планування в Державній прикордонній службі України, затверджені наказом Адміністрації Державної прикордонної служби України від 11 листопада 2020 р. № 115 [16].

Деякі з вищезазначених документів також містять внутрішні суперечності. Так, Інструкція з організації планування в Міністерстві внутрішніх справ України від 11 березня 2024 р. № 150 недостатньо чітко розмежовує поняття «концепція» та «стратегія».

По-перше, за змістом зазначеної Інструкції концепція та стратегія мають єдину мету і призначення: «у них визначаються шляхи і методи, ресурси, необхідні для вирішення виявлених проблем щодо формування та реалізації державної політики, досягнення поставлених цілей розвитку у відповідній сфері (сферах) за результатами виконання запланованих взаємопов'язаних завдань і заходів»¹. По-друге, складова вказаних понять майже однакова, про що свідчить наведений нижче порівняльний аналіз (табл. 1).

¹ Про затвердження Інструкції з організації планування в Міністерстві внутрішніх справ України : наказ МВС України від 11.03.2024 № 150.

Таблиця 1

Співвідношення складових термінів «стратегія» та «концепція»

Стратегія	Концепція
Опис проблем, які зумовили її ухвалення	Опис проблеми, яка потребує розв'язання
Аналіз поточного стану справ, тенденції та обґрунтування щодо необхідності розв'язання виявлених проблем	–
Стратегічні цілі та показники їх досягнення	Мета і строки реалізації концепції
Завдання, спрямовані на досягнення поставлених цілей, етапи їх виконання, очікувані результати на кожному етапі з відображенням запланованого темпу досягнення цільових показників та орієнтовного обсягу необхідних фінансових, матеріально-технічних, людських та інших ресурсів	Завдання та заходи, спрямовані на розв'язання проблеми, із зазначенням строків виконання та відповідних виконавців; очікувані результати та показники їх досягнення; обсяг фінансових, матеріально-технічних, людських та інших ресурсів
Порядок проведення моніторингу, оцінки результатів реалізації стратегії та звітування	Порядок проведення моніторингу, оцінки результатів реалізації концепції та звітування
Операційний план реалізації стратегії	–

Попри те, що інструкція, як окремий вид нормативних актів, має містити докладні положення щодо порядку затвердження відповідних документів або щонайменше посилання на нормативні акти з відповідними нормами, в Інструкції з організації планування в Міністерстві внутрішніх справ України від 11 березня 2024 р. № 150 йдеться про те, що концепції та стратегії затверджуються у встановленому законодавством порядку (п. 14) без конкретизації, що суперечить вимогам юридичної техніки.

Ще одним питанням, на яке слід звернути увагу, є інші терміни, що містяться в Інструкції з організації планування в Міністерстві внутрішніх справ України від 11 березня 2024 р. № 150, – стратегічний план та операційний план. Щодо операційного плану, то маємо зауважити, що він визначається як складова стратегії, але вимог щодо його змісту та порядку складання не наводиться. Крім того, згадки про цей план більше взагалі немає.

Іншим документом, який потребує уваги, є стратегічний план. Це документ середньострокового планування, який «розробляється на трирічний період з метою визначення, стратегічних цілей, завдань, заходів та очікуваних результатів діяльності МВС, територіальних органів з надання сервісних послуг МВС, закладів, установ і підприємств, що належать до сфери управління МВС, з урахуванням наявних і прогнозованих ресурсів, відповідно до Бюджетного кодексу України»¹. У стратегічному плані відображаються: «мета; аналіз поточної ситуації та основні проблеми, які потребують розв'язання, у сферах діяльності; стратегічні цілі та ключові завдання; заходи, спрямовані на виконання завдань та досягнення стратегічних цілей; очікувані результати, яких планується досягти; джерела та прогнозований обсяг фінансових ресурсів, спрямованих на виконання завдань і заходів»². Отже, стратегічний план містить складові як стратегії, так і концепції, що викликає непорозуміння щодо їх розмежування. Також, на нашу думку, у цьому документі зайвим є опис проблем, оскільки ми вважаємо, що цей план має розроблятися на виконання стратегічних документів, які вже містять цю складову. Крім того, сам прикметник «стратегічний» говорить про те, що відповідний документ стосується довгострокового, а не середньострокового планування. Отже, доцільно під терміном «стратегічний план» розуміти план заходів із виконання положень відповідної стратегії. Додатково зазначимо, що протягом останнього року в системі МВС України не було ухвалено жодного стратегічного плану. Ба більше, єдиний підібний документ, затверджений Указом Президента України, розрахований саме на п'ять років³, що й підтверджує наші висновки.

Якщо розглянути Інструкцію про планування в системі Національної поліції України від 24 грудня 2015 р. № 202, то в ній, на відміну від загальної Інструкції з організації планування в Міністерстві внутрішніх справ України від 11 березня 2024 р. № 150, взагалі не йдеться про порядок складання стратегій та концепцій, а також їхній зміст. Відповідно до цього документа «плани, які розробляються в системі поліції, поділяються на: загальні, спеціальні та індивідуальні. За терміном виконання загальні плани поділяються на перспективні

¹ Про затвердження Інструкції з організації планування в Міністерстві внутрішніх справ України : наказ МВС України від 11.03.2024 № 150.

² Там само.

³ Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки : Указ Президента України від 11.05.2023 № 273/2023 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/2023> (дата звернення: 10.01.2025).

та поточні»¹. Основну увагу приділено порядку формування плану основних заходів, який віднесено до поточних планів, але в частині змісту та особливостей поточного планування за іншими напрямками діяльності органу поліції відповідний документ містить лише загальні формулювання без відповідної конкретизації.

Аналогічна ситуація складається й у системі Державної служби України з надзвичайних ситуацій. Так, згідно з нормативними приписами в органах та установах цієї служби створюються загальні, спеціальні та індивідуальні плани без конкретизації строків відповідного планування. Крім того, у Порядку щодо організації планування роботи у системі Державної служби України з надзвичайних ситуацій від 28 листопада 2017 р. № 640 зазначено, що «плани оформляються у вигляді таблиці, що включає такі графи: порядковий номер заходу, зміст заходу, відповідальних за виконання, термін виконання та стан виконання»². Таким чином, планові документи в системі Державної служби України з надзвичайних ситуацій відповідно до чинних нормативних приписів не повинні містити індикаторів виконання та кінцевого результату, на досягнення якого спрямований відповідний захід, що, на наш погляд, суперечить положенням Інструкції з організації планування в Міністерстві внутрішніх справ України від 11 березня 2024 р. № 150.

Якщо вести мову про контроль у публічному адмініструванні, то слід виокремити два напрями цієї діяльності: 1) контроль за виконанням поточних документів або листів (запитів); 2) внутрішній контроль, який включає перевірку виконання планових документів, а також дотримання фінансової дисципліни.

Серед основних нормативно-правових актів системи МВС України в цій сфері можна виокремити: 1) Порядок організації внутрішнього контролю в системі ДСНС України від 2 грудня 2013 р. № 738³; 2) Інструкцію з організації контролю за виконанням документів у

¹ Про затвердження Інструкції з організації планування в системі Національної поліції України : наказ Нац. поліції України від 24.12.2015 № 202.

² Про затвердження Порядку щодо організації планування роботи у системі Державної служби України з надзвичайних ситуацій : наказ ДСНС України від 28.11.2017 № 640 // Державна служба України з надзвичайних ситуацій : офіц. сайт. URL: <https://dsns.gov.ua/upload/1/7/5/3/3/2017-8-28-640-28112017.odt> (дата звернення: 10.01.2025).

³ Про затвердження Порядку з організації внутрішнього контролю в системі ДСНС України : наказ ДСНС України від 02.12.2013 № 738 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0738388-13> (дата звернення: 10.01.2025).

Національній поліції України від 13 червня 2016 р. № 503¹; 3) наказ «Про організацію та здійснення внутрішнього контролю в Адміністрації Держприкордонслужби» від 11 серпня 2021 р. № 54².

У системі центрального апарату МВС України за організацію та здійснення внутрішнього контролю відповідають:

1) Департамент внутрішнього аудиту, до основних функцій якого можна віднести надання керівникові державного органу, його територіального органу та бюджетної установи об'єктивних і незалежних висновків та рекомендацій щодо функціонування системи внутрішнього контролю та її вдосконалення; вдосконалення системи управління, запобігання фактам незаконного, неефективного та нерезультативного використання бюджетних коштів; запобігання виникненню помилок у діяльності МВС України³;

2) Департамент документообігу та контролю, який здійснює облік завдань, реалізація яких передбачена актами законодавства, наказами і дорученнями керівництва МВС України, моніторинг і контроль їх виконання структурними підрозділами апарату МВС України, закладами, установами і підприємствами, що належать до сфери управління МВС України; контроль в апараті МВС України за своєчасним розглядом і проходженням документів, строками розгляду депутатських звернень і депутатських запитів, звернень громадян та підготовки відповідей на них, виконанням резолюцій керівництва МВС України та заходів, визначених документами⁴.

У системі Національної поліції функціонує Управління внутрішнього аудиту, яке проводить оцінку ефективності функціонування системи внутрішнього контролю; ступеня виконання і досягнення цілей, визначених у стратегічних та річних планах; ефективності планування й виконання бюджетних програм та результатів їх виконання,

¹ Про затвердження Інструкції з організації контролю за виконанням документів у Національній поліції України : наказ МВС України від 13.06.2016 № 503 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0944-16> (дата звернення: 10.01.2025).

² Про організацію та здійснення внутрішнього контролю в Адміністрації Держприкордонслужби : наказ Адміністрації ДПС України від 11.08.2021 № 54 // Державна прикордонна служба України : офіц. сайт. URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/pro-organizaciyu-ta-zdiysnennya-vnutrishnogo-kontrolyu-v-administraciyi-derzhprikordonsluzhbi> (дата звернення: 10.01.2025).

³ Департамент внутрішнього аудиту // Міністерство внутрішніх справ України : офіц. сайт. URL: <https://mvs.gov.ua/struktura/departament-vnutrisnyogo-audit> (дата звернення: 10.01.2025).

⁴ Департамент документообігу та контролю // Міністерство внутрішніх справ України : офіц. сайт. URL: <https://mvs.gov.ua/struktura/departament-dokumentoobigu-ta-kontrolyu> (дата звернення: 10.01.2025).

управління бюджетними коштами; використання і збереження активів; управління державним майном; ризиків, які негативно впливають на виконання функцій і завдань органів поліції»¹.

Згідно із нормативними актами Державної служби України з надзвичайних ситуацій та Державної прикордонної служби України структура внутрішнього контролю складається з таких компонентів: 1) внутрішнє середовище; 2) визначення цілей; 3) ідентифікація ризиків; 4) оцінювання ризиків; 5) управління ризиками; 6) заходи контролю; 7) організація інформаційного та комунікаційного обміну; 8) моніторинг².

Аналіз вищезазначених положень дає змогу дійти таких висновків щодо системності та організаційної впорядкованості. По-перше, нормативно-правове забезпечення контролю в системі публічного адміністрування МВС України характеризується певною невпорядкованістю, оскільки діяльність із внутрішнього аудиту є фактичною перевіркою поточного та підсумкового контролю, який організовується у лінійних підрозділах поліції та апарату МВС України. Зокрема, тут йдеться про загальний контроль за дотриманням виконавської дисципліни, яку систематично перевіряють як керівники окремих підрозділів та департаментів, так і спеціалізовані суб'єкти, зокрема ті, що відповідають за організацію документообігу.

По-друге, у нормативно-правовому забезпеченні контролю існують прогалини, що полягають, зокрема, у відсутності ієрархічності нормативних актів із питань усіх видів внутрішнього контролю. Так, на наш погляд, у системі МВС України повинен бути ухвалений загальний нормативний акт про систему внутрішнього контролю, на підставі якого інші центральні органи виконавчої влади, діяльність яких спрямовується МВС України, мають ухвалити власні документи. У такому акті, зокрема, слід визначити сфери внутрішнього контролю, окремі види контролю (безпосередній, поточний, загальний аудит), повноваження суб'єктів контролю, основні об'єкти контрольної діяльності, типові контрольні алгоритми та процедури,

¹ Про затвердження Положення про Управління внутрішнього аудиту Національної поліції України : наказ Нац. поліції України від 21.12.2019 № 1330.

² Про затвердження Порядку з організації внутрішнього контролю в системі ДСНС України : Наказ ДСНС України від 02.12.2013 № 738 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0738388-13> (дата звернення: 10.01.2025); Про організацію та здійснення внутрішнього контролю в Адміністрації Держприкордонслужби : Наказ Адміністрації ДПС України від 11.08.2021 № 54 // Державна прикордонна служба України : офіц. сайт. URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/pro-organizaciyu-ta-zdiysnennya-vnutrishnogo-kontrolyu-v-administraciyi-derzhprykordonsluzhbi> (дата звернення: 10.01.2025).

особливості здійснення внутрішнього контролю в умовах воєнного стану тощо.

Крім того, можливо ухвалити окремі настанови, інструкції та методичні рекомендації з питань організації внутрішнього контролю залежно від його об'єкта, переліку уповноважених суб'єктів контролю тощо.

Висновки

1. Ефективність процесів планування та контролю у МВС України, а також у центральних органах виконавчої влади, діяльність яких координується та спрямовується Міністром внутрішніх справ України, є передумовою здійснення ефективного публічного адміністрування в їхніх системах. Крім того, відповідні процедури забезпечують стійкість організаційно-штатної структури відповідного органу, керованість підпорядкованими підрозділами та їхню адаптивність до швидких змін, що є надзвичайно актуальним в умовах воєнного стану, який характеризується новими інституційними викликами та швидкою зміною умов безпекового середовища.

2. Основними принципами, на яких повинні здійснюватися відповідні процеси, можна визначити законність, оперативність, дотримання прав і свобод громадян, відкритість та прозорість, наступність, систематичність, науковість своєчасність, реальність і конкретність.

3. Сьогодні стан нормативно-правового та організаційного забезпечення процесів планування та контролю в системі МВС України певним чином враховує специфіку здійснення публічного адміністрування в органах публічної влади: створені організаційні підрозділи, що відповідають за стратегічне та оперативне планування, внутрішній аудит, контроль виконавської дисципліни тощо; ухвалені нормативно-правові акти з питань планування та контролю тощо.

4. Проте існують певні напрями підвищення ефективності планування та контролю в системі МВС України, зокрема:

- доцільним є ухвалення нової редакції відомчого наказу про організацію планування в системі МВС України, який має стати основою для ухвалення інших відомчих наказів центральних органів виконавчої влади, що входять до його системи (з урахуванням специфіки їхньої діяльності та правового статусу). Слід виключити з відповідного нормативного документа внутрішні суперечливі положення, штучно створені поняття, неконкретні бланкетні норми тощо. Важливо зрозуміти, що докладніше та конкретніше будуть виписані види та процедури розроблення планової документації, то легше буде здійснювати контроль за їхнім подальшим виконанням;

- суттєвого вдосконалення потребує нормативно-правове регулювання контрольних процедур. Так, нині немає основного нормативного документа про систему внутрішнього контролю МВС України (те

саме стосується й Національної поліції). Такий стан справ вимагає негайного розроблення та ухвалення такого відомчого наказу (інструкції) з питань здійснення поточного, оперативного та загального контролю, включаючи управління ризиками, фінансовий аудит, здійснення контрольних заходів в умовах надзвичайних правових режимів тощо.

5. Основним індикатором, що може свідчити про вдосконалення процесів планування та контролю в системі МВС України, має стати ухвалення стратегії розвитку системи МВС України та інших центральних органів виконавчої влади, що належать до його системи, на 2025–2029 роки з урахуванням вимог воєнного стану. При розробленні цього документа доцільним є використання положень Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки, затвердженого Указом Президента України від 11 травня 2023 р. № 273, Плану заходів, спрямованих на виконання Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 серпня 2024 р. № 792, Плану внутрішньої стійкості України, що був оприлюднений Президентом України 19 листопада 2024 р.

Список бібліографічних посилань: 1. Лебеденко О. В. Стратегічне планування в публічних установах та організаціях. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2024. № 1. С. 53–57. DOI: <https://doi.org/10.51547/prp.dp.ua/2024.1.8>. 2. Пас-тук К. В. Стратегічне управління : конспект лекцій. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2020. 60 с. 3. Правоторова О. М. Контроль і нагляд у публічному управлінні та їх особливості. *Таврійський науковий вісник. Серія: Публічне управління та адміністрування*. 2024. № 3. С. 56–63. DOI: <https://doi.org/10.32782/tnv-pub.2024.3.7>. 4. Контроль в публічному управлінні та адмініструванні : конспект лекцій / упоряд. С. С. Ткачова. Харків : ДБТУ, 2024. 86 с. 5. Чорний О. О. Формування сучасного механізму контролю в публічному управлінні: розробка загальної концепції дослідження. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2023. № 3. С. 211–214. DOI: <https://doi.org/10.51547/prp.dp.ua/2023.3.35>. 6. Бугайчук К. А. Планування у процесі публічного адміністрування в органах Національної поліції. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 2 (276). С. 84–90. 7. Васюк С. В. Про стан планування діяльності органів і підрозділів Національної поліції України. *Юридичний бюлетень*. 2021. Вип. 23. С. 121–127. DOI: <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2021.23.15>. 8. Доценко О. С. Процес стратегічного управління в Національній поліції України. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2021. № 3, ч. 1. С. 21–25. DOI: <https://doi.org/10.32850/sulj.2021.3.1.4>. 9. Кубаєнко А. В. Інноваційні підходи до стратегічного

управління як фактор оптимізації поліцейської діяльності. *Українська поліцейстика: теорія, законодавство, практика*. 2024. № 3. С. 3–10. DOI: <https://doi.org/10.32782/2709-9261-2024-3-11-1>. **10.** Gayatri S. Public Administration-Concepts and scope. *International Journal of Social Health*. 2024. No. 3. Pp. 276–280. DOI: <https://doi.org/10.58860/ijsh.v3i3.172>. **11.** Rijal S. The Importance of Community Involvement in Public Management Planning and Decision-Making Processes. *Journal of Contemporary Administration and Management*. 2023. Vol. 1, No. 2. Pp. 84–92. DOI: <https://doi.org/10.61100/adman.v1i2.27>. **12.** Holzer M. The Future of Public Administration. *Public Integrity*. 2022. Vol. 24, Iss. 1. Pp. 102–104. DOI: <https://doi.org/10.1080/10999922.2022.2003153>. **13.** George B. Successful Strategic Plan Implementation in Public Organizations: Connecting People, Process, and Plan (3Ps). *Public Administration Review*. 2021. Vol. 81, Iss. 4. Pp. 793–798. DOI: <https://doi.org/10.1111/puar.13187>. **14.** Lystbaek C. T., Holmgren J., Friis O. Why do we need strategy in public management? Institutional logics as strategic resources in public management. *International Public Management Review*. 2021. Vol. 21, No. 2. Pp. 1–17. URL: <https://ipmr.net/index.php/ipmr/article/view/423/437> (дата звернення: 10.01.2025). **15.** Cachay L. M. T., Couto G., Pimentel P., Castanho R. A. Internal Control and Its Application in Public Management: a Literature Review. *WSEAS Transactions on Business and Economics*. 2022. Vol. 19. Pp. 326–337. DOI: <https://doi.org/10.37394/23207.2022.19.29>. **16.** Братко А., Дацков А., Березюк В. Актуальні питання забезпечення процесів планування оперативно-службової Державної прикордонної служби України. *Social Development and Security*. 2021. Vol. 11, No. 6. Pp. 64–73. DOI: <https://doi.org/10.33445/sds.2021.11.6.5>.

Надійшла до редколегії 15.01.2025

Прийнята до опублікування 20.02.2025

Buhaichuk K. L. Improving the efficiency of planning and control as key components of the public management process in the system of the MIA of Ukraine

The publication highlights issues regarding the current state of regulatory and organizational support for planning and control processes in the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, as well as in central executive bodies whose activities are directed through the Minister of Internal Affairs of Ukraine. An analysis of domestic and foreign scientific literature on the issue of planning and control in the public management system has been conducted.

It has been proven that regulatory and legal regulations and provisions relating to the legal status of units responsible for the specified processes require appropriate optimization and improvement. In particular, internal discrepancies in the content of orders of the Ministry of Internal Affairs, National Police, State Emergency Service, National Guard of Ukraine on planning and control issues have been identified. The absence of institutional orders on the

construction of an internal control system in the structure of the Ministry of Internal Affairs and National Police has been emphasized.

The directions for improving the regulatory and organizational support of the planning and control processes in the public management system of the bodies and divisions of the Ministry of Internal Affairs are proposed, in particular, in terms of adopting institutional regulatory and legal acts on the planning and internal control system, in particular departmental orders on the introduction of unified approaches, standards, procedures for planning and internal control, bringing the norms of existing departmental documents in accordance with the rules of legislative technique. A list of principles on the basis of which planning and control activities in the Ministry of Internal Affairs system should be carried out is given. The need to develop and adopt documents related to the strategic development of the Ministry of Internal Affairs system taking into account the requirements of the legal regime of martial law is emphasized: strategies for the development of the Ministry of Internal Affairs system taking into account the requirements of martial law, strategies for the development of other central executive bodies of the Ministry of Internal Affairs.

Keywords: public administration, public management, planning, control, goal-setting, Ministry of Internal Affairs of Ukraine, National Police, martial law.

УДК 342.9/.7

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.1.14>

Марія Вікторівна Колеснікова,

кандидат юридичних наук, доцент,
Сумський державний університет,
навчально-науковий інститут права,
кафедра адміністративного, господарського права
та фінансово-економічної безпеки (доцент);

 <https://orcid.org/0000-0003-3060-158X>,
e-mail: m.kolesnikova@jur.sumdu.edu.ua;

Анастасія Вадимівна Лемешенко,

Сумський державний університет,
навчально-науковий інститут права (студентка);

 <https://orcid.org/0009-0005-1339-4402>,
e-mail: lemeshenkonastya53@gmail.com

АДАПТАЦІЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА ДО БЕЗПЕКОВИХ ВИКЛИКІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Проаналізовано вплив безпекового аспекту на організацію та функціонування механізму адміністративного судочинства в умовах воєнного стану. Виокремлено та досліджено основні безпекові бар'єри для відправлення правосуддя в умовах постійних загроз обстрілів. Окремо акцентовано увагу на регулюванні процесу участі в судовому засіданні в режимі відеоконференції та особливостях практичної реалізації цієї можливості в адміністративному судочинстві. Виявлено необхідність розширення можливостей безпечного відправлення правосуддя шляхом удосконалення електронного судочинства або створення інструментів, які сприятимуть розширенню доступності судочинства та захисту права на забезпечення безпеки життя і здоров'я кожного учасника судового процесу.

Ключові слова: адміністративне судочинство, безпекові бар'єри, засідання в режимі відеоконференції, воєнний стан, електронне судочинство.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Законодавець у ст. 64 Основного Закону України у відсилний спосіб закріплює неприпустимість обмеження конституційного права на звернення до суду та судовий захист прав і свобод особи в умовах воєнного стану¹. У цій нормі знайшла своє відображення ідея

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL:

невідчужуваності, непорушності та неприпустимості звуження права на судовий захист кожної особи. З огляду на це правосуддя має залишатись базовою юридичною можливістю, яка повинна існувати і мати здатність реалізовуватись навіть під час дії особливого правового режиму. Крім того, доцільно звернутись до ч. 1 ст. 10 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», де вказується про неприпустимість припинення повноважень органів судової влади¹. Також у цьому нормативно-правовому акті констатовано, що повноваження судів не можуть бути обмежені в умовах воєнного стану. Таким чином, законотворцем було імплементовано принцип безперервності здійснення правосуддя та наголошено на його важливості.

Не потребує доведення той факт, що наслідком уведення 24 лютого 2022 року правового режиму воєнного стану, зумовленого актом військової агресії з боку країни-терориста, стали кардинальні зміни в усіх сферах суспільного та державного життя, і сфера судочинства не є винятком. Основним викликом для забезпечення сталого функціонування судової гілки влади є забезпечення безпечного середовища відправлення правосуддя. Актуальність тематики зумовлена перманентними атаками держави-агресора на цивільну та критичну інфраструктуру, до якої належить сектор правосуддя, що ускладнює забезпечення безпеки життя і здоров'я учасників судового процесу та реалізацію права на судовий захист.

Стан дослідження проблеми

Обрана тематика є новою для наукового дослідження, що зумовлено порівняно нещодавнім уведенням воєнного стану на території нашої держави, однак особливості функціонування інституту адміністративної юстиції в умовах цього правового режиму – популярний предмет вивчення вітчизняних дослідників. Низка вітчизняних науковців фрагментарно висвітлювала окремі аспекти цієї проблематики. Механізм доступу до правосуддя та особливості здійснення адміністративного судочинства в умовах воєнного стану стали предметом дослідження таких учених, як А. Й. Герич, А. В. Завидняк, Д. К. Задаля, Д. С. Тихонова, А. Г. Соломаха, Т. В. Яковець та ін. Зміну територіальної підсудності адміністративних справ досліджували А. А. Паскар, І. С. Похилenko, І. В. Міщук, Б. С. Киричук. Нормативне регулювання та перспективи законодавчих змін, спрямованих на вдосконалення адміністративного судочинства, вивчали

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 05.12.2024).

¹ Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19> (дата звернення: 05.12.2024).

О. М. Дубенко, А. Л. Паскар, Ю. І. Цвіркун та ін. Водночас ці дослідження здійснювались або фрагментарно щодо окремих аспектів, або занадто широко, охоплюючи весь спектр проблематики. Тому вплив безпекового аспекту на організацію та функціонування механізму адміністративного судочинства детально не було досліджено, що свідчить про актуальність вивчення цієї тематики і необхідність її ґрунтовного аналізу.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в поглибленому аналізі впливу безпекового аспекту на організацію та функціонування механізму адміністративного судочинства в умовах воєнного стану. Задля досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі *завдання*: дослідити безпекові виклики організації правосуддя та охарактеризувати особливості адаптації й реагування судової системи на них; проаналізувати діяльність і роль адміністративного судочинства в аспекті забезпечення та захисту права на життя і здоров'я.

Наукова новизна дослідження

Здійснено комплексний аналіз адаптації системи адміністративного судочинства до викликів у сфері забезпечення безпеки учасників судового процесу шляхом дослідження нормативних актів та судової практики. Виокремлено недоліки змін до нормативної бази адміністративного судочинства, запропонованих суб'єктом законодавчої ініціативи. Крім того, зроблено внесок у розвиток теорії та практики адміністративного судочинства. Робота спрямована на вдосконалення чинних механізмів в аспекті створення безпекового середовища для відправлення правосуддя.

Виклад основного матеріалу

Невідчужуваність і непорушність права на судовий захист, неприпустимість зупинки функціонування органів правосуддя, зважаючи на ведення бойових дій на території держави, перманентні загрози безпеці учасників судового процесу та низку інших деструктивних змін, вимагають оперативної реакції держави задля підтримки безперервного та безпечного відправлення правосуддя. З метою забезпечення повноцінного функціонування судової гілки влади в сучасних умовах було реалізовано низку заходів законотворчого та нормотворчого характеру.

Одним із перших таких заходів є ухвалене Радою суддів України 24 лютого 2022 року рішення «Щодо вжиття невідкладних заходів для забезпечення сталого функціонування судової влади в Україні», у якому зроблено акцент на неприпустимості повного зупинення роботи органів правосуддя та надано рекомендацію тимчасово зупиняти здійснення судочинства у разі реальної загрози життю, здоров'ю та

безпеці учасників судового процесу до усунення обставин, які є причинами зупинки¹. Рада суддів України 2 березня 2022 року опублікувала рекомендації щодо організації роботи судів в умовах воєнного стану, де зазначила, що особливості роботи суду необхідно визначати, керуючись реальною поточною обстановкою в регіоні². Орган суддівського самоврядування ухвалив й інші акти, спрямовані на врегулювання діяльності судів під час дії воєнного стану, зокрема рішення «Щодо затвердження рекомендацій з оргпитань роботи суддів в умовах воєнного стану» та «Щодо обмеження доступу до публічної інформації». Акти, спрямовані на адаптацію судочинства до реалій сьогодення, ухвалювались також іншими суб'єктами. Зокрема, Верховною Радою України 3 березня 2022 року було ухвалено Закон України «Про внесення зміни до частини сьомої статті 147 Закону України “Про судоустрій і статус суддів” щодо визначення територіальної підсудності судових справ». Крім того, окремі акти, спрямовані на забезпечення належного функціонування судової гілки, ухвалювались Верховним Судом.

У цьому аспекті доцільно проаналізувати ставлення експертів незалежних європейських консультативних органів до функціонування судової гілки влади в особливих умовах. Так, Венеційська комісія як дорадчий орган Ради Європи з питань конституційного права у міркуваннях про дотримання принципів демократії, прав людини та верховенства права в умовах надзвичайного стану зазначила, що судова система повинна гарантувати здійснення права на справедливий суд навіть в умовах війни. Крім цього, функціонування судової системи за загальним правилом не повинно обмежуватися, за винятком ситуацій цілковитої необхідності або в тому разі, коли таке функціонування є фактично неможливим³. У результаті здійснення порівняльного аналізу міркувань Венеційської комісії і положень

¹ Щодо вжиття невідкладних заходів для забезпечення сталого функціонування судової влади в Україні : рішення Ради суддів України від 24.02.2022 № 9 // Рада суддів України : офіц. сайт. URL: <https://rsu.gov.ua/uploads/news/risenna-rsu-no9-vid-240222-2de02988e4.pdf> (дата звернення: 05.12.2024).

² Усім судам України! PCY опублікувала рекомендації щодо роботи судів в умовах воєнного стану // Рада суддів України : офіц. сайт. 02.03.2022. URL: <https://rsu.gov.ua/ua/news/usim-sudam-ukraini-rsu-opublikovala-rekomendacii-sodo-rooti-sudiv-v-umovah-voennogo-stanu> (дата звернення: 05.12.2024).

³ Respect for democracy, human rights and the rule of law during states of emergency: reflections. Report. Strasbourg, 19 June 2020 // Council of Europe : офіц. сайт. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2020\)014-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2020)014-e) (дата звернення: 05.12.2024).

вищезгаданих актів можна констатувати повну відповідність між ними. Так, проголошується імперативна вимога про неприпустимість припинення роботи судової гілки влади та водночас допускається її тимчасове зупинення за виняткових умов, зокрема в разі загрози життю, здоров'ю та безпеці учасників судового процесу.

Сутність викладеного дає підстави стверджувати про важливість належного функціонування правосуддя в умовах особливого правового режиму як гарантії прав і свобод людини та громадянина. Слід погодитись із вітчизняними науковцями, які стверджують, що органи правосуддя – стрижнева основа забезпечення правового захисту та правопорядку в державі [1, с. 286]. Безсумнівно, ведення бойових дій на території нашої держави суттєво вплинуло на забезпечення діяльності цієї галузі державної діяльності. Зокрема, виникли перешкоди в безпечній організації діяльності судів та їх доступності для громадян, з метою нівелювання яких постала критична необхідність ужити заходів організаційного характеру, які б дозволили забезпечити належне та безперервне відправлення адміністративного судочинства в умовах тотальної небезпеки. Розглянемо детально наявні перешкоди та механізми їх вирішення.

Вагомою перепорою є проблемність фізичного доступу до судів з огляду на тимчасову окупацію територій, де вони розташовані, або їхня безпосередня близькість до лінії бойових зіткнень, що унеможливає відправлення правосуддя та ставить під загрозу життя і здоров'я учасників судового процесу. У цьому аспекті слід зауважити, що в основу судової структури покладено принцип територіальності (або просторової компетенції), відповідно до якого повноваження між судами розмежовуються залежно від території, на яку поширюються компетенції певного суду. Однак через об'єктивні причини повноцінна реалізація цього принципу в умовах безперервного терору є неможливою. Тому в ч. 3 ст. 26 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» закріплено можливість зміни територіальної підсудності судових справ або місцезнаходження суду¹. Окремо Верховною Радою України з метою врегулювання цього питання 3 березня 2022 року було внесено зміни до ч. 7 ст. 147 Закону України «Про судоустрій і статус судів», відповідно до яких у разі неможливості здійснення правосуддя з об'єктивних причин під час воєнного стану, зокрема у зв'язку із воєнними діями, може змінюватись територіальна підсудність судових справ. Зміна територіальності відбувається за відповідним рішенням Вищої ради правосуддя, що

¹ Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19> (дата звернення: 05.12.2024).

ухвалюється за поданням Голови Верховного Суду, а в разі неможливості здійснення Вищою радою правосуддя такого повноваження – за розпорядженням Голови Верховного Суду¹. Тобто парламент закріпив можливість застосування принципу екстериторіальності, згідно з яким розгляд судових справ у судах, розташованих на небезпечних територіях, можна перенести до судів, розташованих на більш безпечних територіях.

Відповідно до статистичної інформації, розміщеної у відкритому доступі на офіційному вебсайті Верховного Суду, станом на 2 вересня 2024 року територіальну підсудність змінено в 119 судах у 8 областях України². Зокрема, за рішенням Вищої ради правосуддя у Сумській області перенесено два суди: Середино-Будський районний суд Сумської області до Гадяцького районного суду Полтавської області та Великописарівський районний суд Сумської області до Охтирського міськрайонного суду Сумської області. Як бачимо із наведених прикладів, Вища рада правосуддя при перенесенні судів враховувала не лише фактор територіальної наближеності, а й зважала на такі чинники, як навантаженість судів, кількість суддів у цьому органі правосуддя, їхню кваліфікацію тощо.

Важливо зазначити, що суддів органу правосуддя, у якому змінено територіальну підсудність справ, відправляють у відрядження для здійснення правосуддя до суду, якому передано судові справи. Алгоритм дій для відрядження такий: Державна судова адміністрація України звертається з повідомленням про необхідність розгляду питання про відрядження суддів до Вищої кваліфікаційної комісії суддів, яка зі свого боку готує відповідне подання до Вищої ради правосуддя, за рішенням якої здійснюється відрядження.

З огляду на вищезазначене можна стверджувати, що в умовах воєнного стану задля забезпечення сталого функціонування судової гілки влади було впроваджено принцип екстериторіальності. Тому було змінено територіальну підсудність судових справ низки судів та передано до розгляду судів, які розташовані на території з більш контрольованою безпековою ситуацією.

¹ Про внесення зміни до частини сьомої статті 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо визначення територіальної підсудності судових справ : Закон України від 03.03.2022 № 2112-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2112-20> (дата звернення: 05.12.2024).

² Розпорядження про визначення територіальної підсудності справ // Судова влада України : офіц. сайт. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/gromadyanam/terutor_pidsudnist/ (дата звернення: 05.12.2024).

Усвідомлюючи те, що на території України немає повністю безпечних регіонів або місць, необхідно розуміти, що забезпечити функціонування та безпеку всіх органів, наділених повноваженням здійснювати правосуддя, неможливо. Так, наприклад, станом на початок 2024 року пошкоджень різного ступеня зазнали 123 судові установи, більшість з яких розташовувалася на прифронтових територіях. Однак слід зауважити, що пошкоджень зазнали й судові установи, розташовані в тилкових регіонах, зокрема Славутський міський районний суд Хмельницької області¹. Тому імплементація принципу екстериторіальності не вирішує проблему руйнування приміщень судів та не ліквідовує загрозу безпеці учасників судового процесу, однак збільшує стан захищеності учасників процесу у декілька разів.

Значну проблему становить неможливість забезпечити безпеку безпосередньо під час розгляду судових справ, що впливає на рівень доступності до правосуддя. У цьому аспекті слід звернути увагу на особливості функціонування органу правосуддя в разі оповіщення органу управління цивільного захисту про загрозу атаки ворога, тобто під час повітряної тривоги. У рішенні Ради суддів України «Щодо рекомендацій з організаційних питань роботи суддів в умовах воєнного стану» презюмується недопустимість ігнорування сигналів повітряної тривоги або інших сповіщень про небезпеку². Ця норма впливає з проголошеного та закріпленого на конституційному рівні постулату людиноцентризму, відповідно до якого найвищою соціальною цінністю визнаються людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека. На локальному рівні адміністративні суди в різний спосіб закріплюють неможливість відправлення правосуддя під час повітряної тривоги, наприклад у Житомирському окружному адміністративному суді цю норму імплементовано в наказі «Про порядок дій при оголошенні повітряної тривоги», а у Сумському окружному адміністративному суді – у формі оголошення на офіційному вебсайті суду.

Резюмування пріоритету життя і безпеки громадянина в аспекті відправлення правосуддя під час сигналу повітряної тривоги має наслідком відкладення або перенесення судового засідання, що значно

¹ ДСА України оприлюднила інформацію про зруйновані й пошкоджені суди станом на 10 січня 2024 року // Судова влада України : сайт. 11.01.2024. URL: <https://dsa.court.gov.ua/dsa/pres-centr/news/1539038/> (дата звернення: 05.12.2024).

² Щодо рекомендацій з організаційних питань роботи суддів в умовах воєнного стану : рішення Ради суддів України від 05.08.2022. № 23 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0023414-22> (дата звернення: 01.10.2024).

ускладнює й уповільнює процес розгляду адміністративних справ. Крім цього, зважаючи на безперервний терор з боку держави-агресора, перенесення засідання не завжди має одноразовий характер. Наприклад, Кіровоградський окружний адміністративний суд відкладав розгляд справи у зв'язку з оголошенням повітряної тривоги 24 рази¹. Загалом розгляд цієї адміністративної справи тривав майже три роки. Тому деякі адміністративні суди з огляду на можливість виникнення аналогічної ситуації та ймовірність короткотривалих сигналів повітряної тривоги у разі наявності сповіщень про небезпеку не відкладають судові засідання, а оголошують технічну перерву, яка триває до моменту закінчення повітряної тривоги, після чого розгляд судової справи продовжується.

Варто звернути увагу на те, що Рада суддів України на початку повномасштабного вторгнення рекомендувала судам роз'яснювати громадянам можливість розгляду справ у режимі відеоконференції. Рекомендація була надана з огляду на безпекові умови та масове переміщення громадян як усередині країни, так і за її межі. Загалом, розгляд судової справи за допомогою відеозв'язку став доступний у 2012 році, коли було ухвалено Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо участі у судовому засіданні в режимі відеоконференції»².

У цьому аспекті слід враховувати те, що під час застосування дистанційної форми судового процесу має поєднуватися безпека учасників процесу та безперервність судового процесу, об'єктивована крізь призму непорушності правил судового процесу [2, с. 318]. Порядок використання цього механізму закріплений у ст. 195 Кодексу адміністративного судочинства України. Так, учасник справи має подати заяву про участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду або в приміщенні іншого суду не пізніше ніж за п'ять днів до судового засідання. Суддя розглядає заяву без повідомлення учасників справи, за результатами чого постановляє відповідну ухвалу, копія якої не пізніше наступного дня з дня її постановлення надсилається учаснику справи та суду, який має забезпечити проведення відеоконференції. Учасник справи несе

¹ Рішення Кіровоградського окружного адміністративного суду від 20.05.2024р. у справі № 340/2162/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*: вебсайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119338213> (дата звернення: 05.12.2024).

² Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо участі у судовому засіданні в режимі відеоконференції : Закон України від 04.07.2012 № 5041-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5041-17> (дата звернення: 05.12.2024).

ризик переривання зв'язку, технічної неможливості участі в судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами суду, за винятком ситуації втрати судом технічної можливості після призначення судового засідання або під час засідання можливості забезпечити проведення розгляду справи в режимі відеоконференції¹.

Судова практика свідчить, що існує низка факторів та причин, які унеможливають задоволення адміністративними судами заяв про участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції. Однією з таких причин є пропущення встановлених строків, наслідком чого стає втрата права на вчинення особою певної процесуальної дії. Поширеною причиною відмови у задоволенні заяви є відсутність технічної можливості суду забезпечити проведення судового засідання в режимі відеоконференції [3, с. 49]. Наприклад, Ужгородський міський районний суд своєю ухвалою відмовив у задоволенні клопотання, посилаючись на відсутність технічної можливості забезпечити проведення судового засідання в режимі відеоконференції². У цій ухвалі не конкретизовано сутність і зміст причини, однак деякі органи правосуддя надають більш детальне мотивування відмови. Так, згідно з ухвалою Сумського окружного адміністративного суду від 10 лютого 2023 року у справі № 480/8398/22 було відмовлено в задоволенні заяви представника позивача про участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції у зв'язку з відсутністю технічної можливості суду забезпечити таке засідання, а саме наявністю бронювання залів судових засідань, призначених для відеоконференцій на визначений у заяві час³.

Доволі часто причиною для відмови в задоволенні заяв про участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції є відсутність вагомих підстав та необхідності у проведенні засідання в дистанційному режимі. У цьому аспекті варто проаналізувати ухвалу Хмельницького окружного адміністративного суду від 1 липня 2024 року у справі № 560/7266/24, у якій суд звернув увагу на те, що участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції має винятковий характер, а

¹ Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення: 05.12.2024).

² Ухвала Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської обл. від 26.06.2024 : справа № 308/9590/24, провадження № 2-а/308/171/24 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119987180> (дата звернення: 05.12.2024).

³ Ухвала Сумського окружного адміністративного суду від 10.02.2023 : справа № 480/8398/22, провадження № 2-а/480/8503/22 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108912856> (дата звернення: 05.12.2024).

тому наявність вагомих причин, які ускладнюють або роблять неможливим особисту участь сторони або її представника, є обов'язковою¹. Водночас в ухвалі відсутні будь-які вказівки на положення чинного нормативно-правового акта, який закріплює наявність вагомих причин як підставу для участі в засіданні в режимі відеоконференції. Слід зауважити, що існують судові прецеденти, коли суди відмовляють у задоволенні заяви, посиляючись на вимоги нормативно-правових актів, які втратили чинність [4, с. 28]. Зокрема, в ухвалі Калинівського районного суду Вінницької області від 12 липня 2022 року у справі № 132/1347/22 суд при вирішенні питання щодо участі в судовому засіданні в режимі відеоконференції оперував положеннями Порядку роботи з технічними засобами відеоконференцзв'язку під час судового засідання в адміністративному, цивільному та господарському процесах за участі сторін поза межами приміщення суду, який втратив чинність майже за два роки до моменту розгляду справи².

На основі вищенаведеного можна переконатись, що існують певні фактори та причини, що перешкоджають участі учасника справи та його представника в судовому засіданні в дистанційному форматі поза межами приміщення суду або в приміщенні іншого суду. Однак слід зауважити, що свідок, експерт, спеціаліст і перекладач узагалі позбавлені можливості брати участь у засіданні в режимі відеоконференції поза межами суду, адже вони можуть брати участь у дистанційному форматі засідання тільки в приміщенні суду. З метою усунення цієї прогалини законодавства у березні 2023 року Кабінет Міністрів України як суб'єкт законодавчої ініціативи подав до парламенту законопроект, відповідно до якого всі учасники судового процесу, зокрема судді, які розглядають справи одноособово, наділяються можливістю участі в судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами суду³. Нині цей законопроект перебуває на

¹ Ухвала Хмельницького окружного адміністративного суду від 13.02.2023 : справа № 560/12220/22 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108938256> (дата звернення: 05.12.2024).

² Ухвала Калинівського районного суду Вінницької обл. від 12.07.2022 : справа № 132/1347/22, провадження № 2-а/132/19/22 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105301241> (дата звернення: 05.12.2024).

³ Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо цифровізації судочинства та удосконалення наказного провадження у цивільному судочинстві : від 10.03.2023 № 9090 / ініціатор Д. А. Шмигаль // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41530> (дата звернення: 05.12.2024).

ознайомленні в парламенті. Вбачається, що ухвалення законопроєкту сприятиме зменшенню навантаження на систему правосуддя та забезпечить ефективний дистанційний спосіб розгляду справ. Однак у результаті аналізу проєкту можна дійти висновку, що він містить деякі проблемні аспекти та недопрацювання:

- фінансування технічних засобів, які використовуватимуть працівники суду для участі в судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами суду, та засобів для здійснення фіксації судового засідання. Не передбачено, чи будуть працівники забезпечені державною технікою або вони експлуатуватимуть власні девайси;

- неможливість повного контролю над обмеженням спілкування між свідками. Наразі законодавство містить обмеження на одночасне перебування в залі судового засідання свідків, які ще не дали показань. Законопроєкт передбачає заборону одночасної участі у відеоконференції недопитаних свідків. Однак у режимі онлайн складно перевірити місцеперебування кожного зі свідків, зокрема існує ризик, що особи можуть перебувати в одному приміщенні під час розгляду справи;

- неврегульованість процедури підпису присяги в режимі відеоконференції. Не уточнено момент виконання цієї процесуальної дії: до початку засідання чи в режимі онлайн безпосередньо під час засідання тощо.

Викладене дає підстави стверджувати, що законопроєкт містить певні недопрацювання, однак у цілому сьогочасні реалії вимагають від законодавця розширення можливостей використання дистанційної форми участі в судовому засіданні, тому ухвалення законопроєкту з усуненням наявних недоліків лише сприятиме розвитку судочинства, гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами та підвищенню доступності судочинства з урахуванням факторів безпеки в умовах перманентних загроз.

Слід зауважити, що в умовах воєнного стану кількість судових справ, розглянутих у режимі відеоконференції, дещо зросла, якщо порівняти з попередніми роками. Так, упродовж 2023 року місцеві адміністративні суди розглянули 3 184 судові справи в режимі відеоконференції, що на 15 % більше, ніж у 2022 році. Частка розглянутих судових справ у режимі відеоконференції апеляційними адміністративними судами дещо вища, ніж у судів першої інстанції та становить 3 629 справ, що майже на 27 % більше, ніж у 2022 році¹.

¹ Аналіз стану здійснення правосуддя адміністративними судами у 2023 році // Судова влада України : офіц. сайт. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Analiz_KAS_2023.pdf (дата звернення: 05.12.2024).

З огляду на зазначене можна констатувати тенденцію до збільшення частки судових справ, розглянутих у режимі відеоконференції, що пояснюється низкою переваг дистанційної форми засідань над традиційною.

Європейська комісія з питань ефективності правосуддя (СЕРЕЈ) разом із проєктом Ради Європи «Підтримка судової влади України для забезпечення кращого доступу до правосуддя» акцентують увагу на тому, що під час війни переведення правосуддя в дистанційну форму переслідує цілу низку легітимних цілей, включно із захистом здоров'я громадян¹. Водночас розгляд судової справи в режимі відеоконференції не є вирішенням усіх проблем, зумовлених причинами введення воєнного стану. Так, відсутність повністю безпечного місця, переривання відеоконференції під час сигналу повітряної тривоги, перебої з електропостачанням, слабкий інтернет-зв'язок через відсутність електрики – проблемні аспекти розгляду судової справи в режимі відеоконференції. Крім того, існують труднощі із забезпеченням та дотриманням вимоги публічного слухання справи (принципу гласності) та загрози зриву судового засідання у зв'язку з технічними проблемами системи внаслідок стороннього втручання, зокрема порушення режиму нарадчої кімнати [5, с. 346].

Наостанок слід зауважити, що безпековий аспект вплинув не лише на організацію адміністративного судочинства, а й на обсяг справ, які належать до предметної юрисдикції адміністративного суду. Зокрема, останнім часом спостерігається тенденція збільшення кількості публічно-правових спорів фізичних осіб із суб'єктами владних повноважень, які ухвалюють рішення під час оголошення повітряної тривоги, чим порушують право особи на забезпечення безпеки життя та здоров'я. Вирішення категорії таких справ належить до адміністративної юрисдикції.

Так, доцільно розглянути рішення Тернопільського міськрайонного суду від 6 травня 2024 року у справі № 607/2277/24. Суть справи полягає в тому, що винесення сержантом поліції постанови про накладення адміністративного стягнення та розгляд справи про адміністративне правопорушення здійснювались під час повітряної тривоги, що, на думку позивача, є порушенням права на захист і безпеку життя. Відповідач аргументував свої дії, посилаючись на те, що притягнення до відповідальності під час сигналу повітряної

¹ Аналіз законодавчих ініціатив щодо удосконалення законодавства України з питань здійснення судочинства в дистанційному (онлайн) режимі в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Жовтень 2022 // Council of Europe : офіц. сайт. URL: <https://rm.coe.int/analysis-of-legislative-initiatives-regarding-judicial-proceedings-in-/1680a99fbf> (дата звернення: 05.12.2024).

тривоги є частиною загальної стратегії створення ефективної системи реагування на вчинення адміністративних правопорушень та сприяє підтримці дисципліни й відповідальності серед населення, а розгляд справи під час повітряної тривоги відповідає принципам порядку та відповідальності, що є важливим для дотримання законності і правопорядку. У результаті розгляду справи суд задовольнив позов повністю, скасував винесену постанову, а також надіслав справу про притягнення до адміністративної відповідальності на новий розгляд¹. Таким чином, суд визнав дії поліцейського такими, що не відповідають Основному Закону України, адже має місце порушення права на забезпечення безпеки життя та здоров'я позивача. Отже, орган правосуддя резюмував пріоритет життя й безпеки громадянина, зокрема під час провадження у справах про адміністративні правопорушення.

Висновки

Зважаючи на перманентні загрози з боку держави-агресора, забезпечення безпеки в процесі відправлення правосуддя є пріоритетним завданням держави. З метою нівелювання проблеми доступу до судів, які розташовані на тимчасово окупованих територіях або у безпосередній близькості до лінії зіткнення, та забезпечення безпеки законодавцем здійснена імплементація принципу екстериторіальності та надано низку рекомендацій щодо відправлення правосуддя під час сигналів повітряної тривоги. Зокрема, учасникам судового процесу, зважаючи на наявну безпекову ситуацію, рекомендовано брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції.

Так, відправлення правосуддя в дистанційній формі сприяє дотриманню розумних строків розгляду судової справи, оперативності провадження, а також забезпеченню права кожного на доступ до правосуддя з урахуванням безпекових аспектів. Однак існує низка причин та чинників, котрі перешкоджають реалізації цієї можливості, зокрема відсутність технічної можливості суду забезпечити дистанційний формат, необґрунтованість підстав і причин участі особи в засіданні в режимі відеоконференції та відсутність права на участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами суду (це стосується свідків, перекладачів, спеціалістів та експертів). Окрім того, у судовій практиці існують випадки надмірного формалізму та прецеденти, у яких адміністративні суди не володіють актуальною

¹ Рішення Тернопільського міськрайонного суду від 06.05.2024 : справа № 607/2277/24, провадження № 2-а/607/101/2024 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118854271> (дата звернення: 05.12.2024).

нормативно-правовою базою, що спричиняє відмову особі у праві брати участь у засіданні в дистанційному режимі.

Викладене дає підстави стверджувати, що актуальним є розширення можливостей безпечного відправлення правосуддя, зокрема шляхом удосконалення електронного судочинства або створення відповідних інструментів, які дадуть змогу підвищити доступність судочинства та сприятимуть захисту права на безпеку життя і здоров'я кожного учасника судового процесу.

Список бібліографічних посилань: 1. Довгополий Є. І., Вітко А. К., Шляховчук М. В., Маслов М. С. Особливості здійснення правосуддя в умовах воєнного стану. *Наукові записки. Серія: Право*. 2023. Вип. 15. С. 284–291. DOI: <https://doi.org/10.36550/2522-9230-2023-15-284-291>. 2. Соломаха А. Г. Особливості здійснення адміністративного судочинства в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 316–319. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-8/73>. 3. Федоренко Т. В. Особливості здійснення судочинства в умовах воєнного стану. *Сучасний науковий журнал*. 2023. Вип. 1 (1). С. 46–51. DOI: <https://doi.org/10.36994/2786-9008-2023-1-6>. 4. Тихонова Д. С. Реалізація в умовах воєнного стану електронного адміністративного судочинства. *Європейські перспективи*. 2023. № 3. С. 24–29. DOI: <https://doi.org/10.32782/ep.2023.3.3>. 5. Михайліна Т. В., Жаровська І. М., Кривешко І. В. Діджиталізація адміністративного судочинства та інформаційна культура судді. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2023. № 37. С. 343–348. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.8099922>.

Надійшла до редколегії 09.12.2024

Прийнята до опублікування 15.01.2025

Kolesnikova M. V., Lemeshenko A. V. Administrative proceedings adaptation to security challenges under martial law

The constitutional right to judicial protection is inalienable and inviolable, and the inadmissibility of suspending the functioning of the judiciary and, at the same time, permanent threats to the security of participants to the judicial process, hostilities on the territory of the State and other destructive changes require a prompt response to ensure the uninterrupted conduct of judicial proceedings and create a safe environment for this. Therefore, there is a need for an in-depth analysis of the impact of the security aspect on the organisation and functioning of the administrative justice mechanism under martial law, and this is the purpose of the article. The subject of the study is the security barriers to the functioning of administrative courts and the ways to neutralise these barriers. The methodological basis of the study is the integrated use of the principles and means of general scientific methods of scientific knowledge (methods of system analysis, synthesis, induction and deduction), as well as certain methods of private and special scientific groups, in particular, statistical, comparative and dogmatic methods.

The main security barriers to the administration of justice in the context of permanent threats of shelling are identified, in particular, such barriers include difficulties in physical access to courts, given the close proximity to the contact line, and the inability to organise a fully secure environment during the consideration of administrative cases. The attention is focused on the regulation of the process of participation in a court hearing via videoconference and the peculiarities of practical implementation of this opportunity in administrative proceedings. The author concludes that expanding the possibilities of safe administration of justice by improving e-justice or creating tools which will facilitate greater access to justice and protect the right to ensure the safety of life and health of each participant to the court proceedings is an urgent and priority task.

Keywords: administrative proceedings, security barriers, videoconference meetings, martial law, electronic justice.

УДК 342.951:336.24.08][44+438+477) DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.1.15>

Олександра Олегівна Колобиліна,

доктор філософії у галузі права,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

Сумська філія,

кафедра юридичних дисциплін (викладач);

<https://orcid.org/0009-0007-5013-5105>,

e-mail: alexa_sumy@ukr.net

АНАЛІЗ ПРАКТИК КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МИТНИХ ОРГАНІВ ПОЛЬЩІ ТА ФРАНЦІЇ: АДАПТАЦІЯ ДО УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЙ

Досліджено зарубіжний досвід кадрового забезпечення митних органів, зокрема Польщі та Франції, у контексті його адаптації до українських реалій. Проаналізовано ключові етапи реформ, серед яких зміна організаційної структури, конкурсні процедури, професійне навчання та оцінювання доброчесності кандидатів. Особливу увагу приділено багаторівневому підходу Франції та інтеграційним процесам Польщі. Запропоновано запровадити диференційований підхід до добору кадрів, посилити конкурсні процедури та створити систему професійного навчання. Зазначено, що використання європейського досвіду сприятиме модернізації митної служби України та її інтеграції до ЄС.

Ключові слова: кадрове забезпечення, митні органи, міжнародний досвід, конкурсний відбір, професійне навчання, стажування, система заохочень, доброчесність, державна служба, Державна митна служба України.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Одним із викликів для Державної митної служби України є забезпечення кваліфікованими кадрами, які відповідають сучасним вимогам до ефективного функціонування митних органів. На тлі міжнародної інтеграції України та зростання необхідності адаптації до європейських стандартів постає питання вдосконалення кадрової політики.

Аналіз зарубіжного досвіду кадрового забезпечення митних органів, зокрема Польщі та Франції, свідчить про те, що ефективні моделі управління персоналом базуються на прозорих конкурсних процедурах, якісному професійному навчанні, створенні системи заохочень, перевірці доброчесності та адаптації до нових викликів. Водночас в Україні існують проблеми, пов'язані з недостатньою мотивацією працівників, низьким рівнем впровадження інноваційних підходів до підбору та навчання кадрів, а також обмеженими механізмами контролю за доброчесністю службовців.

Таким чином, постає необхідність дослідження найкращих міжнародних практик кадрового забезпечення митних органів з метою розроблення конкретних рекомендацій для їх адаптації в умовах України.

Стан дослідження проблеми

Українські вчені приділяють значну увагу дослідженню питань кадрового забезпечення митних органів, аналізуючи досвід інших країн для вдосконалення національної системи.

І. А. Гуцул та І. Г. Бережнюк досліджували реформування митної системи Польщі, акцентуючи увагу на спрощенні організаційної структури, скороченні штату та посиленні повноважень регіональних митних адміністрацій. О. В. Гончаренко вивчав методичне забезпечення професійної освіти державних службовців у Франції, зокрема їхню широко спеціалізовану підготовку для виконання адміністративних функцій. О. В. Яцино та В. В. Ченцов аналізували кадрову політику Франції, включаючи конкурсні підходи до добору кадрів, систему кар'єрного зростання та функціональні особливості управління митною службою. У наукових працях висвітлено значущість адаптації міжнародного досвіду для реформування митних органів України, що створює наукову базу для подальших досліджень у цій сфері.

Дослідження українських учених демонструють значну увагу до аналізу міжнародного досвіду реформування та кадрового забезпечення митних органів. Вивчення практик Польщі та Франції дозволяє окреслити ефективні підходи до організаційної структури, курсного відбору та професійної підготовки кадрів. Узагальнення цих напрацювань створює основу для адаптації передових моделей до українських реалій, вдосконалення функціонування митної служби України.

Мета і завдання дослідження

Метою дослідження є аналіз зарубіжного досвіду кадрового забезпечення митних органів, який сприятиме визначенню шляхів модернізації державної служби та допоможе на шляху подолання наявних в Україні негативних тенденцій. Основним *завданням* є вивчення засад реалізації державної кадрової політики, а також державного регулювання у сфері кадрового забезпечення митних органів для оцінювання можливості їх успішного застосування в Україні.

Наукова новизна дослідження

Розглянута проблема кадрового забезпечення митних органів України, зокрема її вдосконалення на основі зарубіжного досвіду, має наукову новизну в контексті адаптації та інтеграції міжнародних

практик для підвищення ефективності митних структур. Увага звертається на вдосконалення процедур конкурсного відбору, впровадження системи тестування та професійного навчання, а також адаптацію методів забезпечення доброчесності, таких як психолого-професійна підготовка та етичні стандарти.

Рекомендації щодо вдосконалення кадрового складу митних органів України, зокрема підвищення рівня оплати праці і створення нових форм стимулювання, покликані значно підвищити рівень професіоналізму та ефективності митних служб. Цей підхід є важливим кроком в адаптації українських митних органів до сучасних міжнародних вимог і практик, що сприятиме їхній модернізації та інтеграції України в європейську спільноту, зміцнюючи її економічну та правову систему.

Виклад основного матеріалу

Попри зовнішні виклики та загрози, наша країна постійно вдосконалюється в умовах формування міжнародного співробітництва. Україна, зокрема, постійно взаємодіє з іншими країнами та міжнародними урядовими організаціями. Такі відносини зумовлені спільними політичними, економічними, військовими та культурними цінностями держав та міжнародних інституцій. Через воєнну агресію, якої зазнала Україна з боку росії, постійні збройні конфлікти на території інших країн цивілізований світ намагається об'єднуватись, зокрема з Україною, що сприяє створенню міждержавних союзів, міжнародному співробітництву, об'єднаному спільними цінностями, на шляху до побудови вільних, демократичних, незалежних держав.

Саме тому в нашій країні має реформуватися законодавство, особливо адміністративне, з метою наближення його до зарубіжного.

У цьому контексті зауважимо, що аналіз зарубіжного досвіду кадрового забезпечення митних органів сприятиме визначенню шляхів модернізації державної служби та допоможе в подоланні наявних в Україні негативних тенденцій у цій сфері. Основною метою такого аналізу є вивчення засад реалізації державної кадрової політики, а також державного регулювання у сфері кадрового забезпечення митних органів для оцінювання можливості його успішного використання в Україні.

Інтеграційний курс до Європейського Союзу означає пріоритетний напрям зовнішньополітичної діяльності, а також внутрішньополітичних процесів, спрямованих на запровадження відповідних змін до національного законодавства. Так, відповідно до ст. 18 Конституції України зовнішньоекономічна діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного

співробітництва за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права¹. Крім того, у Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» як одну із засад зовнішньої політики України визначено забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі². Враховуючи викладене, проаналізуємо досвід кадрового забезпечення митних органів окремих країн Європейського Союзу, а також дослідимо можливість його успішного використання в Україні.

Насамперед звернемося до досвіду Республіки Польща, яка є членом Європейського Союзу, і з'ясуємо, чим зумовлена специфіка функціонування та відповідного правового регулювання, зокрема кадрового забезпечення, митних органів. Рамковим документом, що забезпечив правове регулювання інтеграційних процесів Польщі до Європейського Союзу, стала Угода про асоціацію (*Europe Agreement*)³, де передбачалася можливість членства лише в разі виконання країною певних вимог. Республіка Польща стала членом Європейського Союзу у 2004 р. Із цього часу відбулися значні зміни в законодавстві цієї країни, зокрема щодо регулювання митної справи.

Угодою про Європейський Союз передбачено виняткову компетенцію щодо митного та зовнішньоторговельного правового регулювання. Тому основним нормативно-правовим актом, що регламентує діяльність митних органів у Польщі, є Митний кодекс Європейського Союзу⁴, який визначає загальні правила і процедури для всіх країн-членів. Із 2002 р. почалися глобальні зміни в організаційній структурі митних органів Республіки Польща. Так, у 2003 р. набув чинності Закон про створення воєводських казначейських колегій та внесення змін до деяких законодавчих актів, що регулюють завдання і компетенцію органів влади та організацію структурних підрозділів,

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96- ВР // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр> (дата звернення: 13.01.2025).

² Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 01.07.2010 № 2411-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17> (дата звернення: 13.01.2025).

³ Europe Agreement // World Integrated Trade Solution : сайт. URL: <https://wits.worldbank.org/gptad/pdf/archive/ec-poland.pdf> (дата звернення: 13.01.2025).

⁴ Regulation (EU) No 952/2013 of the European Parliament and of the Council of 9 October 2013 laying down the Union Customs Code // EUR-Lex : сайт. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2013/952/oj/eng> (дата звернення: 13.01.2025).

які становлять систему фіскального апарату¹, до якого належить і митна служба.

Реформування митної служби Республіки Польща відбувалося в кілька послідовних етапів. Перший етап реформи почався з ліквідації адміністративної ланки Головного митного управління і відділу, що забезпечував її обслуговування. Крім того, були розширені повноваження регіональних митних адміністрацій. Зокрема, митні адміністрації отримали повноваження на провадження адміністративних справ, порушених через невиконання митних правил. Враховуючи те, що митні органи увійшли до системи фіскального апарату, на базі 17 митних управлінь було створено 17 митниць на кшталт податкової номенклатури². Другий етап передбачав ліквідацію посади Головного митного інспектора і, відповідно, Генерального митного інспекторату. Після чого відбулася оптимізація всієї системи, яка складається сьогодні «з 14 митниць, 52 митних управлінь та 175 митних відділів, з яких 55 – прикордонні. Тобто організаційно-структурні зміни полягали у зменшенні кількості митних управлінь і митних відділів, що привело до змін у штатному складі митних постів. Наслідком ліквідації митних кордонів між Польщею та Європейським Союзом була ліквідація митних постів на заході і півдні Польщі» [1].

Так, перший етап тривав до початку 2003 р. і полягав у таких діях: переміщення кадрів, звільнених у результаті ротації кадрів; звільнення кадрів за власним бажанням; звільнення осіб зі служби [2]. На другому етапі з 2003 р. до кінця квітня 2004 р. до митниць, розташованих на східному кордоні, було переведено 464 посадові особи, звільнені в результаті ротації кадрів (зокрема, у 2003 р. – 183 особи, у 2004 р. – 281 особа), 90 посадових осіб митних органів на звільнені місця (зокрема, у 2003 р. – 45 осіб, у 2004 р. – 45 осіб), а також 174 особи звільнено зі служби у 2003 р. у зв'язку з ліквідацією митниць у Чешині, Новому Таргу та в аеропорту Варшави. Для забезпечення кадрових потреб митниць на зовнішніх кордонах ЄС було здійснено другий етап тимчасових призначень на термін від 16 серпня до 22 грудня 2004 р. – переміщено 265 посадових осіб. Але на їхні місця було призначено 137 нових осіб з 1 травня 2004 р. [2]. Отже, за період реформування митних органів відбулася часткова внутрішня трудова міграція кадрів та їхнє масштабне оновлення.

¹ Ustawa z dnia 27 czerwca 2003 r. o utworzeniu Wojewódzkich Kolegiów Skarbowych oraz o zmianie niektórych ustaw regulujących zadania i kompetencje organów oraz organizację jednostek organizacyjnych podległych ministrowi właściwemu do spraw finansów publicznych // ISAP : сайт. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20031371302/U/D20031302Lj.pdf> (дата звернення: 13.01.2025).

² Там само.

Сьогодні основним органом у системі митних органів Республіки Польща є Митно-податкова служба. Вимоги до кандидатів на посади в цій службі включають: громадянство Республіки Польща, повна цивільна дієздатність, відсутність судимості, базовий рівень середньої освіти або вище, бездоганна репутація (що може підтверджуватися свідоцтвом про належну поведінку) та належний стан здоров'я. Крім того, до Митно-податкової служби не можуть бути прийняті особи, які співпрацювали або працювали в органах держбезпеки Польщі (зокрема за часів Польської Народної Республіки у 1944–1990 рр.).

Адміністративні процедури кадрового забезпечення Митно-податкової служби включають: 1) оголошення про набір до однієї з палат податкової служби, у якому зазначаються вимоги до претендентів, зокрема основні (наприклад, середня освіта або відповідний рівень знання іноземної мови) та спеціальні (наприклад, наявність водійського посвідчення відповідної категорії або знання матеріального права); відповідність кандидата цим вимогам підвищує його шанси на позитивний результат; 2) перевірка наданих претендентами документів; 3) тестування знань щодо організації та державного управління в Республіці Польща у форматі «запитання – відповідь»; 4) оцінювання фізичної підготовки, психологічне тестування; 5) інтерв'ю з претендентом на посаду.

Крім того, відповідальними за кадрове забезпечення Митно-податкової служби особами здійснюється верифікація даних особи, які містяться в особистій анкеті кандидата на посаду, перевіряються особисті справи, всі наявні записи у журналах, відомостях тощо¹.

Отже, як зазначає І. А. Гуцул, «основними тенденціями реформування митної системи Республіки Польща можна назвати спрощення організаційної структури та зменшення кількості структурних підрозділів при одночасному розширенні функцій та завдань, чіткий розподіл повноважень і відповідальності між управлінськими рівнями й значне скорочення кількості митників» [1, с. 84]. Щодо кадрового забезпечення митних органів Республіки Польща, то воно має багато спільних рис із кадровим забезпеченням Державної митної служби України, а також характеризується наявністю однакових адміністративних процедур. Проте вимоги, які висуваються до кандидатів на посади Митно-податкової служби Республіки Польща, не такі суворі, як в Україні. Позитивними аспектами добору кадрів на посади Митно-податкової служби Республіки Польща є обов'язкова перевірка доброчесності кандидатів. Так, особа, що претендує на

¹ Martyński W. Służba Celna-praca i zarobki. Jak zostać celnikiem? (+Oferty pracy) // Interviewme : сайт. URL: <https://interviewme.pl/blog/sluzba-celna-praca> (дата звернення: 13.01.2025).

певну посаду, повинна мати бездоганну репутацію. Ця умова передбачає оцінку морально-етичних якостей кандидата, зокрема чесності, надійності, відповідальності та лояльності. Зазначені чесноти підтверджуються спеціальним документом – свідоцтвом про належну поведінку. Вважаємо, що перевірка кандидатів на посади державної служби, зокрема Державної митної служби України, повинна включати перевірку на доброчесність, тому доцільно запровадити такий захід у межах процедури кадрового добору і проводити таку перевірку шляхом відповідного психологічного тестування.

Ще однією європейською країною, чий досвід кадрового забезпечення митних органів проаналізуємо, є Французька Республіка. Характерною особливістю державної кадрової політики є активна участь профспілок, громадських активістів, які, зокрема, сприяють кадровому забезпеченню державних органів. Так, у Франції функціонує мережа публічно-приватних і напівгромадських органів, зокрема Генеральна рада та Паритетний адміністративний комітет, які узгоджують ухвалені акти щодо державної служби з інтересами державних службовців, обговорюють альтернативні проєкти з питань державної служби тощо [3, р. 72]. Також у Франції відсутня вузькоспеціалізована професійна підготовка, натомість тут готують фахівців широкого профілю для виконання адміністративних функцій [4, с. 138–139]. Зазвичай на державну службу добирають кадри, що мають широку спеціалізацію та високий рівень професійної підготовки. Французька державна служба прагне підбирати чиновників із доволі високим рівнем загальної культури, здатних виконувати різні завдання.

Добір державних службовців у Франції здійснюється на конкурсній основі. Існують такі види відбору на посади державної служби: 1) зовнішній – для кандидатів, що претендують на посаду вперше; 2) внутрішній – для кар'єрного просування службовців, які мають стаж державної служби; 3) відкритий – для кандидатів, що відповідають стандартним вимогам. Конкурс складається з письмової та усної частин і може включати тестування [5, с. 37].

Щодо вимог до претендентів на посади у митних органах Франції, то слід зазначити, що кожна адміністрація визначає власні критерії відбору (вимоги та обмеження), що висуваються до таких осіб. На ці критерії впливають освітні заклади, які є в регіоні та які розробляють відповідні професійні програми для підготовки компетентних кадрів, що знадобляться для служби у відповідних органах, зокрема митних¹.

¹ Why Choose a Career in Customs? // Oceania Customs Organisation Secretariat : сайт. URL: <https://www.ocosec.org/careers-in-customs/> (дата звернення: 13.01.2025).

За загальним правилом, конкурс для претендентів на посаду державної служби відкривається постановою відповідного міністра або іншої уповноваженої особи, яка визначає його вид. Так, «майже в усіх країнах, і Франція не є винятком, єдиноначальне безпосереднє управління митною справою здійснюється керівником центрального органу, який, у свою чергу, підзвітний керівникам вищих галузевих виконавчих структур. У відомстві існує колегіальний орган, який, по суті, є дорадчим. Обсяг повноважень керівника митної служби встановлюється в національних законах, підзаконних актах уряду» [6, с. 180–181]. Отже, конкурс оголошується керівником митної служби. Конкурсна комісія складається з компетентних та неупереджених фахівців, зокрема в митній справі. Члени комісії не підпорядковуються адміністрації відповідного органу [5, с. 37]. Комісія оцінює письмову та усну частину іспиту та за результатами складає рейтинг кандидатів.

Конкурс агентів за загальним митним оформленням організовує Головне управління митниці та непрямого мита (DGDDI) і Головне управління державних фінансів (DGFIP). Під час реєстрації претенденту пропонують обрати напрям службової діяльності – адміністративний або нагляду. Так, адміністративний напрям дає змогу працювати агентом зі звітності у сфері комерційних операцій та загального адміністрування, а також стати головним агентом Головного управління державних фінансів. Що стосується напрямку нагляду, слід зазначити, що служба нагляду існує виключно на митниці, тобто така робота передбачає посаду саме на митниці¹.

Для участі в конкурсі претенденти мають відповідати таким вимогам: бути громадянами Франції, або громадянами держави – члена Європейського Союзу, або Європейської економічної зони; мати повну дієздатність, а також належну репутацію на національній службі; пройти адміністративну перевірку (на наявність судимості тощо); мати належний стан здоров'я, а для служби нагляду – відповідну фізичну форму; мати сертифікат коледжу (*Brevet des Colleges*), або сертифікат про професійні здібності/сертифікат професійного навчання (CAP/BER), або трирічний досвід роботи на посаді із повним робочим днем у сфері, аналогічній митній службі (такі вимоги не застосовуються до багатодітних батьків та/або матерів, а також визнаних спортсменів)². Для осіб, які вже перебувають на посадах митних органів, проводиться внутрішній конкурс, для проходження якого необхідно: відповідати першим трьома критеріям, визначеним для

¹ Fiche métier de Douanier // Police-Nationale.net : сайт. URL: <https://www.police-nationale.net/douanier/#concours-agent-constatation-douanes> (дата звернення: 13.01.2025).

² Там само.

зовнішнього конкурсу; мати статус державного службовця або агента публічного права держави, територіальної цивільної служби або госпітальної державної служби, військового або агента, що проходить службу у міжнародній міжурядовій організації; продемонструвати один рік ефективної державної служби (цивільної або військової) до 1 січня року, у якому проводиться зазначений конкурс¹.

Як зазначалось, державна служба у Франції здебільшого є кар'єрною, тому проведення внутрішніх конкурсів є буденністю. Кар'єрна державна служба означає, що у цій системі особа, призначена на державну службу, автоматично стає членом касти державних службовців, у якій вона проводить усе своє професійне життя, поступово зростаючи та будуючи службу кар'єру. Отже, така система забезпечує певний статус для особи, соціальну стабільність, які передбачають мотивацію, зацікавленість службовця працювати ефективно. Але автоматичний механізм просування службовими сходами зменшує ініціативність службовців, адже їхня службова кар'єра буде розвиватися незалежно від їхніх лідерських якостей та індивідуальності в роботі [7, р. 62].

Тож як зовнішній, так і внутрішній конкурс проходить у три етапи, які є своєрідним випробуванням внутрішньої та зовнішньої конкуренції. Попередній етап передбачає тестування з множинним вибором (MCQ) для оцінювання базових знань кандидата, зокрема оцінюються знання французької мови, математики та логічне мислення. Успішне проходження цього етапу конкурсу надає право на участь у наступному етапі, який передбачає практичний кейс, коли кандидату надається певний файл із практичним завданням, яке необхідно вирішити². Успішне проходження практичного етапу конкурсу надає допуск до останнього, третього, етапу, який передбачає співбесіду з членами конкурсної комісії для оцінювання мотивації та здібностей кандидата виконувати роботу в митних органах. Якщо особа є претендентом на службу нагляду митниці, то вона має додатково пройти вступне тестування. Зокрема, фізичне тестування, яке складається з двох бігових тестів та двох тестувань на м'язову витривалість, а також психологічне оцінювання, яке надається психологом під час особистої зустрічі з кандидатом на посаду.

Особи, що пройшли конкурсний відбір, призначаються агентами-стажистами митного контролю на один рік і мають пройти 12-тижневe професійне навчання в Національній митній школі Ля-Рошель,

¹ Fiche métier de Douanier // Police-Nationale.net : сайт. URL: <https://www.police-nationale.net/douanier/#concours-agent-constatation-douanes> (дата звернення: 13.01.2025)

² Там само

після чого пройти практичне навчання в митній службі¹. Після одного року такої практики, якщо стажист пройшов відповідні перевірки професійних знань, йому присвоюється звання агента митної служби наглядку 2-го класу.

Для проходження зовнішнього конкурсу на посаду контролера митниці та непрямого мита передбачені ті самі умови, що й у раніше розглянутому випадку. Утім, для участі в цьому конкурсі кандидат повинен мати атестат про середню освіту (ВАС) або еквівалентний йому диплом. Такий конкурс проходить у три етапи. Перший попередній триває 1 годину 30 хвилин і передбачає тестування з множинним вибором (MCQ), що складається з анкети з кількома варіантами відповідей на кожне запитання. Таке тестування проводиться з метою оцінювання базових знань кандидата, зокрема з французької мови, математики, логічного мислення. Для того, щоб отримати доступ до кваліфікаційних тестів, кандидат має набрати необхідну кількість балів, які враховуються на наступних етапах. Другий етап конкурсу триває три години та передбачає завдання, у якому кандидат отримує текст з економічних питань, який потрібно узагальнити й відповісти на запитання, зазначені в завданні. Також цей етап конкурсу передбачає письмовий тест, для проходження якого надається три години і який містить такі завдання: розв'язати одну або декілька задач з математики; вирішити одну або декілька бухгалтерських вправ; на запропоновану тему придумати практичний приклад з економіки та практичну юридичну справу тощо. На цьому етапі конкурсного відбору перевіряються знання факультативної мови, яка передбачає: переклад документа без застосування словника (виняток становлять арабська і китайська мови). Мову можна обрати під час реєстрації. У разі успішного проходження другого етапу конкурсу кандидат на посаду допускається до третього етапу конкурсного відбору. Третій етап конкурсного відбору передбачає проведення співбесіди з членами конкурсної комісії. Під час такої співбесіди комісія формує оцінку мотивації кандидата та його здатності виконувати функції митного контролера. Кандидат має розповісти про себе та свою кар'єру, а також надати комісії власний мотиваційний лист. Кандидати, які успішно пройшли конкурс, призначаються контролерами-стажистами і мають пройти стажування, яке складається з двох частин: 18-тижневе навчання в Національній митній школі Ля-Рошель (де носіння уніформи є обов'язковим) протягом року та практичне навчання у Головному управлінні митниці та

¹ Fiche métier de Douanier // Police-Nationale.net : сайт. URL: <https://www.police-nationale.net/douanier/#concours-agent-constatation-douanes> (дата звернення: 13.01.2025).

непрямого мита (DGDDI). Призначення на посаду контролера митниці та непрямого мита 2-го класу відбувається після закінчення стажування за умови проходження кандидатом усіх перевірок знань¹.

Третій вид конкурсу на посади митних органів у Франції відбувається на посаду інспектора митниці та непрямого мита. Для участі в конкурсі особа має відповідати загальним вимогам, що висуваються до кандидатів на попередні посади, а також мати ліцензію (BAC+3) або еквівалентний їй диплом. Такий конкурс проходить у два етапи: 1) написання есе на основі економічних, соціальних і фінансових питань, зазначених у файлі, що надається під час цього етапу конкурсу. Також цей етап включає іспит з права, під час якого кандидат обирає певну тему із запропонованих, наприклад конституційне право, адміністративне право, суспільні права, кримінальне право, право і політика, комерційне право тощо. Крім того, передбачений тест з економіки: кандидат обирає одну із запропонованих тем і надає відповіді на визначені запитання. Обов'язково кандидати проходять факультативний тест на знання мови. Так, іноземну мову слід обрати з-поміж німецької, англійської, арабської, китайської, іспанської, італійської тощо. Після успішного проходження першого етапу конкурсного відбору особа допускається до другого етапу, який передбачає проведення інтерв'ю-співбесіди із членами конкурсної комісії, під час якої вони матимуть змогу оцінити мотивацію кандидата на посаду та його особисті якості, а також здатність працювати на посаді інспектора митниці. Також кандидат повинен виступити з усною доповіддю з питань державних фінансів і державного управління (кандидату для цього надають 10 хвилин для підготовки). На третьому етапі конкурсного відбору перевіряється усне володіння кандидатом іноземною мовою².

Кандидати, які успішно пройшли конкурс, призначаються студентськими інспекторами та проходять 12-місячний курс навчання у Національній митній школі Ля-Рошель із призначенням їм стипендії, що виплачується щомісячно. Після закінчення курсу інспектор упродовж шести місяців проходить стажування за місцем майбутнього призначення. Якщо після стажування особа успішно проходить перевірку на наявність професійних знань, вона призначається інспектором митниці та інспектором з непрямого мита³.

¹ Fiche métier de Douanier // Police-Nationale.net : сайт. URL: <https://www.police-nationale.net/douanier/#concours-agent-constatation-douanes> (дата звернення: 13.01.2025).

² Там само.

³ Там само.

Проведений аналіз дає змогу зробити висновок, що Франція має успішний досвід правового регулювання та правозастосування під час добору кадрів для митних органів. Так, під час конкурсного відбору застосовується диференційований підхід з урахуванням посади в митних органах, на яку претендує кандидат. Натомість комплексний підхід застосовується як під час визначення загальних вимог до кандидата, так і під час ретельної перевірки та відбору кандидатів на посади. Серед позитивних аспектів кадрового забезпечення вважаємо за необхідне виокремити такі: 1) ретельність відбору кадрів із проведенням різних типів тестування, які проводяться як в усній, так і письмовій формі: а) на рівень базових і спеціальних знань; б) психологічне тестування; в) тестування стану здоров'я та спортивної витривалості тощо; 2) вимогу щодо вільного володіння іноземною мовою на високому рівні; 3) вирішення різнопланових практичних завдань під час конкурсного відбору; 4) обов'язкове тривале професійне навчання після успішного проходження всіх етапів конкурсного відбору; 5) тривале стажування на посаді, на яку претендує стажист після профільного навчання; 6) додаткову перевірку кандидата на засвоєння професійних знань, отриманих під час навчання та стажування, перед безпосереднім призначенням на посаду. Вважаємо, що досвід правового регулювання кадрового забезпечення митних органів у Французькій Республіці є успішним. На нашу думку, Україна може адаптувати окремі положення адміністративного законодавства Франції для використання їх у правовому регулюванні кадрового забезпечення Державної митної служби України.

Висновки

Дослідження засвідчило, що кадрова політика митних органів Польщі та Франції суттєво відрізняється рівнем вимог до кандидатів. У Польщі процедура добору є відносно помірною, проте включає обов'язкову перевірку доброчесності кандидатів, що підтверджується відповідними документами. Натомість у Франції застосовується багаторівневий конкурсний відбір, який передбачає письмові тести, оцінювання практичних завдань, психологічне тестування, перевірку фізичної підготовки та обов'язкове знання іноземних мов.

Французька система відбору також передбачає тривале професійне навчання у спеціалізованих установах і стажування перед призначенням на посаду. Високий рівень оплати праці та система заохочень сприяють залученню найкращих фахівців. Польща оптимізувала кадрову політику через скорочення кількості підрозділів, запровадження конкурсних процедур та активне використання адміністративних інструментів оцінювання кандидатів.

Для України найбільш доцільним є запровадження диференційованого підходу до добору кадрів залежно від рівня посадових обов'язків.

Зокрема, слід посилити конкурсний відбір шляхом тестування на знання законодавства, рівень професійної підготовки та знання іноземних мов, а також запровадити психологічне тестування й оцінювання фізичної витривалості. Важливим аспектом є створення ефективної системи професійного навчання та стажування, що сприятиме адаптації нових працівників до умов служб.

Крім того, необхідно запровадити стандарти морально-етичної поведінки для митників та систему професійного рекрутингу, що забезпечить підвищення ефективності роботи митних органів та їхню відповідність європейським стандартам. Комплексне впровадження цих заходів сприятиме модернізації Державної митної служби України та її інтеграції до європейської спільноти.

Список бібліографічних посилань: **1.** Гуцул І. А. Митна політика зарубіжних країн : навч. посіб. Тернопіль : ТНЕУ, 2018. 198 с. **2.** Бережнюк І. Г. Реформування митної системи Польщі. *Вісник Академії митної служби України. Серія: Економіка*. 2009. Вип. 2 (42). С. 20–29. **3.** Rouban L. The Senior Civil Service in France // *Bureaucratic Elites in Western European States: A Comparative Analysis of Top Officials* / ed. by E. C. Page, V. Wright. New York : Oxford University Press, 2000. Pp. 65–89. **4.** Гончаренко О. В. Методичне та педагогічне забезпечення як чинник удосконалення безперервної професійної освіти державних службовців (досвід Франції). *Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2013. Вип. 41. С. 137–142. **5.** Яцино О. В. Система роботи з кадрами державної служби в Збройних Силах Франції. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил*. 2013. Вип. 4. С. 35–40. **6.** Ченцов В. В. Особливості державного управління митною службою Франції. *Держава та регіони. Серія: Державне управління*. 2009. № 2. С. 180–183. **7.** Євдокимов П. В. Зарубіжні моделі адміністративно-правового забезпечення реалізації органів публічної адміністрації України. *ЛОГОС*. 2020. Vol. 3. Pp. 61–63. DOI: <https://doi.org/10.36074/13.03.2020.v3.22>.

Надійшла до редколегії 16.01.2025

Прийнята до опублікування 20.02.2025

Kolobylina O. O. An analysis of staffing practices of Polish and French customs authorities: adaptation to Ukrainian realities

The article examines foreign experience in staffing customs authorities in the context of its adaptation to Ukrainian realities. Particular attention is paid to the analysis of the practices of Poland and France, which have successfully reformed their customs services in accordance with European standards. The key stages of the reforms, including transformation of the legislative framework, improvement of administrative procedures and introduction of modern approaches to personnel selection, are highlighted.

The experience of Poland demonstrates the effectiveness of integration processes with the EU through changes in the organisational structure of customs authorities, reduction of the number of units and optimisation of staffing. Staff rotation, competitive procedures and the creation of conditions for professional training play an important role. Poland also actively uses administrative tools to assess the integrity of candidates and their qualifications. In France, on the other hand, the emphasis is on a multi-level competitive selection process that includes written tests, practical assessment, interviews, physical training and psychological assessment. Training in specialised institutions, such as the National Customs School in La Rochelle, plays an important role.

A comparative study of the requirements for candidates in Poland and France has been conducted. While in Poland these requirements are moderate, in France they are much stricter and include knowledge of foreign languages, a high level of professional training and compliance with ethical standards. The experience of France in implementing multi-stage competitive procedures to select the best specialists is particularly valuable for Ukraine.

In order to effectively reform the customs authorities of Ukraine, it is proposed to introduce a differentiated approach to recruitment, strengthen competition procedures, implement testing for knowledge of legislation and foreign languages, and thoroughly check the moral and ethical qualities of candidates. It is necessary to create a system of long-term professional training and internships that will allow new employees to effectively adapt to the specifics of the customs service. The comprehensive reform of Ukraine's customs service, taking into account European experience, will contribute to the modernisation of the State Customs Service of Ukraine and the country's integration into the European community.

Keywords: staffing, customs authorities, international experience, competitive selection, professional training, internships, incentive system, integrity, civil service, State Customs Service of Ukraine.

УДК 340.15:342.9.077.7(430) DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.1.16>

Олена Олегівна Маркова,

доктор юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
Сумська філія,
кафедра юридичних дисциплін (професор);
 <https://orcid.org/0000-0001-9970-0944>,
e-mail: helena.sherstuk@gmail.com;

Анжеліка Володимирівна Петренко,

Сумський апеляційний суд,
відділ управління персоналом суду (головний спеціаліст);
e-mail: zlataslava11@gmail.com

ІСТОРИКО-ДОКТРИНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ НІМЕЦЬКОЇ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ПРОЦЕДУРИ

Статтю присвячено детальному аналізу формування та розвитку німецької моделі адміністративної процедури, що ґрунтується на потужному правовому механізмі, розробленому спільними зусиллями німецьких учених і законодавців та закріпленому в Законі Федеративної Республіки Німеччина «Про адміністративну процедуру» 1976 року. Особливу увагу приділено ролі праць Отто Майєра, Георга Елінека та концепції раціональної бюрократії Макса Вебера у формуванні адміністративного права. Дослідження охоплює аналіз ключових законодавчих актів, зокрема Конституцію Німеччини та Закон «Про адміністративну процедуру». Наголошено про важливості праць Отто Майєра та Георга Елінека у формуванні основ адміністративного права. Важливим аспектом є також вплив концепції раціональної бюрократії Макса Вебера, яка визначає систематичний підхід до регулювання діяльності управлінського персоналу через формальні правила. Висвітлено ключові аспекти розвитку німецької моделі адміністративної процедури з акцентом на історичному контексті та доктринальних засадах, що формували цю модель, а також її значенні для науково-правових досліджень у цій сфері.

Ключові слова: доктринальні концепції, адміністративна процедура, Закон ФРН «Про адміністративну процедуру», модель процедури, раціональна бюрократія, правова прозорість.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Німецька модель адміністративної процедури має розвинений правовий механізм, створений завдяки спільним зусиллям німецьких учених і законодавців. Закон Федеративної Республіки Німеччина «Про адміністративну процедуру» є основним нормативно-

правовим актом, який детально регулює всі основні положення адміністративної процедури. Вагомий вплив на формування та розвиток цієї моделі мали наукові дослідження в галузі адміністративного права та історичні події, пов'язані із законотворчою діяльністю Бундестагу. Аналізуючи це питання не в історичному, а в аналітичному контексті, ми розглядаємо основні історичні події та доктринальний досвід для здійснення науково-правових узагальнень щодо німецької моделі адміністративного процесу.

Стан дослідження проблеми

Проблематиці, пов'язаній із розглядом та аналізом адміністративних процедур у сучасній вітчизняній і зарубіжній адміністративно-правовій науці, присвячено численні праці таких відомих українських учених, як В. Б. Авер'янов, О. Ф. Андрійко, В. М. Бевзенко, І. В. Болокан, О. Г. Бондар, М. Ю. Віхляєв, Т. О. Губанова, Є. В. Додін, О. Ю. Дрозд, О. Ю. Дубинський, Н. Ю. Задирака, Л. О. Золотухіна, Н. В. Коваленко, В. К. Колпаков, Т. О. Коломоєць, А. Т. Комзюк, О. В. Кузьменко, Є. В. Курінний, О. С. Лагода, Є. О. Легеза, Ю. О. Легеза, Д. М. Лук'янець, А. М. Школик, та німецьких учених – Х. Пюндер, О. Маєр, М. Вебер, Г. Еллінек.

Мета і завдання дослідження

Мета статті – проаналізувати основні доктринальні концепції німецьких учених, які вплинули на розвиток адміністративної процедури. Для досягнення зазначеної мети необхідно вирішити такі завдання: проаналізувати основні доктринальні концепції німецьких учених, зокрема концепції «адміністративного акта» (*administrative act*), «раціональної бюрократії» (*rational bureaucracy*), «суб'єктивних публічних прав» (*subjective public rights*); охарактеризувати зміст і значення концепції адміністративного акта; описати основні положення теорії Макса Вебера щодо раціональної бюрократії; дослідити вплив раціональної бюрократії на ефективність і прозорість адміністративних процесів; визначити сутність і значення суб'єктивних публічних прав у контексті впливу на формування німецької моделі адміністративної процедури.

Виклад основного матеріалу

Отто Майєра вважають одним із родоначальників сучасного адміністративного права Німеччини. Його праці значною мірою сприяли модернізації німецького права та законодавства, зокрема через розроблення концепції адміністративного акта. Цей інструмент дозволив державним органам детальніше визначати права й обов'язки приватних осіб, посилюючи легітимність і прозорість їхніх дій. У своїй праці він запропонував класичну форму дій держави у відносинах з індивідом, яку він назвав адміністративним актом [1, с. 78].

Основне призначення такого акта – захищати індивідуальні права фізичних та юридичних осіб. Макс Вебер зазначав, що адміністративний акт як правова форма символізує сучасну державність [2, s. 157]. Основною перевагою його концепції є спрощення виконання завдань для адміністративних органів, підвищення прозорості їхньої діяльності, що зміцнює легітимність їхніх дій. Адміністративний акт об'єктивує результати діяльності адміністративного органу та визначає її межі. Саме ці основні аспекти пояснюють успіх концепції Майєра, яка швидко здобула визнання та була прийнята за основу для Закону ФРН «Про адміністративну процедуру» 1976 року. Базуючись на концепції адміністративного акта Майєра, який визначав його як «владне рішення адміністрації, що визначає для кожного індивіда в конкретному випадку, що є справедливим і необхідним» [3, s. 21], було створено законодавче визначення, закріплене у ст. 9 Закону ФРН «Про адміністративну процедуру». Відповідно до цього Закону адміністративний акт – це рішення або інша владна дія адміністративного органу, спрямована на вирішення конкретної індивідуальної справи, що має наслідки зовнішнього характеру.

Згідно з доктриною Майєра індивідуальний адміністративний акт визначає права й обов'язки громадян в їхніх відносинах з адміністративними органами. Це означає, що кожен адміністративний акт має конкретну цільову спрямованість і впливає на правовий статус окремих осіб. Ця концепція є ключовою в забезпеченні правової визначеності та передбачуваності адміністративних рішень. Аналіз доктрини Майєра в контексті її впливу на адміністративне право Німеччини дозволяє зрозуміти, як індивідуальні адміністративні акти забезпечують конкретні права й обов'язки громадян. Це підкреслює важливість чіткого визначення правових меж для ухвалення таких актів [4, с. 124]. Адміністративні акти, згідно з доктриною Майєра, виконують важливу роль у забезпеченні правової визначеності та справедливості. Їх ухвалення має базуватися на чітких правових нормах і процедурних стандартах, що дозволяє громадянам знати свої права й обов'язки. У Франції та Німеччині ця концепція стала центральним елементом у системі загального адміністративного права. Вона стала основою майбутнього Закону ФРН «Про адміністративну процедуру», де положення про адміністративний акт отримали детальне обґрунтування та розвиток [5, s. 135].

Наступним ученим, який продовжив розвивати німецьке адміністративне право через концепцію суб'єктивних публічних прав, був Георг Еллінек [6, s. 156]. У цій концепції науковець наголошував на важливості захисту індивідуальних прав громадян у відносинах із державою. Еллінек стверджував, що суб'єктивні публічні права є невід'ємною частиною правової системи, які забезпечують можливість

громадянам вимагати від держави виконання певних обов'язків. Він також зазначав, що ці права дозволяють громадянам активно взаємодіяти з державними органами та впливати на ухвалення рішень. Концепція передбачає, що громадяни не просто пасивні об'єкти адміністративних дій, а й активні суб'єкти, які можуть захищати свої права за допомогою правових засобів. Він класифікував публічні права на три групи: 1) політичні свободи; 2) права особи на позитивні дії держави в її інтересах; 3) права особи на участь в управлінні державою. *Політичні свободи* охоплюють права, які забезпечують громадянам можливість вільно висловлювати свої політичні погляди та брати участь у політичному житті країни. Це права, що сприяють демократичному процесу та гарантують участь громадян у формуванні державної політики. *Права особи на позитивні дії держави в її інтересах* передбачають обов'язок держави забезпечувати певні послуги й умови, які сприяють добробуту громадян. Держава повинна активно діяти в інтересах громадян для задоволення їхніх базових потреб і захисту прав. *Права особи на участь в управлінні державою* охоплюють можливості громадян безпосередньо впливати на процес ухвалення рішень і здійснення державного управління. Вони сприяють активній участі громадян у ухваленні важливих рішень.

У структурі будь-якого суб'єктивного права Г. Еллінек виокремлював два аспекти: формальний (воля) та матеріальний (інтерес). Він наголошував, що як суб'єктивні публічні, так і суб'єктивні приватні права повинні забезпечуватися судовим і адміністративним захистом. На той час доктрина не визнавала суб'єктивно-публічних прав у сучасному розумінні, оскільки держава утримувала всю суверенну владу у своїх руках [7, s. 56]. Лише після обґрунтування Г. Еллінеком важливості суб'єктивно-публічних прав, що випливали з добровільного самозобов'язання держави, у Німеччині почав розвиватися адміністративно-судовий контроль як інститут правового захисту, особливо для захисту індивідуальних прав. Концепція суб'єктивних публічних прав Г. Еллінека є важливою складовою адміністративного права, що забезпечує громадянам правові інструменти для захисту своїх інтересів у відносинах із державою. Концепція, за якою в адміністративних правовідносинах індивід постійно захищає свої права та інтереси, підкреслює важливість активної участі громадян у політичному й адміністративному житті країни, що сприяє підвищенню рівня демократичності та прозорості державного управління [8, s. 128]. Публічні інтереси, що виходять за межі цієї концепції, спричинили значні суперечності між німецьким адміністративним правом і правом європейської інтеграції.

Вплив видатного німецького вченого Макса Вебера та його концепції раціональної бюрократії також заслуговує на увагу, оскільки

вона спрямована на підвищення ефективності адміністративних процесів шляхом встановлення чітких правил та ієрархій. Це дозволяє забезпечити прозорість і підзвітність адміністративних органів, а також уникнути зловживань владою. Запропонована модель вирізняється наявністю системи формальних правил, що регламентують діяльність управлінського апарату. Ці правила можуть бути змінені згідно з встановленими процедурами. На відміну від традиційного панування, де створення нових законодавчих норм обмежене священною традицією, при легальному пануванні не існує жодних обмежень для законотворення за умови дотримання відповідних процедур. Підпорядкування ґрунтується не на вірі та відданості харизматичній особистості або володарю, освяченому традицією, а на об'єктивному «службовому обов'язку», компетенція якого визначена раціонально встановленими нормами (законами, розпорядженнями, правилами), що забезпечують легітимність панування через легальність загальних, чітко сформульованих і оприлюднених правил [2, s. 74]. Таким чином, підлеглість регулюється формальними правилами, а не особою, яка має владу. У працях М. Вебера раціоналізація застосовувалася не лише до характеристики бюрократичної адміністрації, а й до правової процедури як її ознаки. Основні догматичні категорії німецького адміністративного права базуються на догматиці державного права, розробленій теоретиками та професорами. Аналіз основних концепцій німецьких учених свідчить про їхній значний вплив на розвиток адміністративного права та формування концептуальної німецької моделі адміністративної процедури.

Тепер стисло розглянемо та проаналізуємо ключові законодавчі акти, які вплинули на розвиток адміністративного права і закріплення нормативної моделі адміністративної процедури. Кодифікація німецького адміністративного права почалася після ухвалення Конституції Німеччини. Особлива увага була приділена правовому захисту особи через гарантії. Положення Конституції забезпечують усебічний правовий захист суб'єктивних прав громадян, порушених актами органів державної влади, за допомогою процедури судового перегляду. Закріплення принципу ефективного правового захисту сприяло обмеженню свавільного розсуду органів державного управління у відносинах із громадянами. Посилення правових гарантій, орієнтованих на індивідуальний правовий захист, стало результатом належного використання розсуду органами державного управління [9, p. 162]. У 1960 році для реалізації положень Основного Закону Німеччини було ухвалено Положення ФРН про адміністративні суди, що зумовило необхідність кодифікації адміністративного права у вигляді єдиного акта, який регулює діяльність усіх державних органів. Лоренц фон Штайн прагнув до всебічної кодифікації, але його ідею

про регулювання діяльності адміністрації одним актом сприйняли зі скептицизмом. Більшість німецьких учених не підтримали цю думку, вважаючи, що адміністрація зосереджена на вирішенні конкретних справ, а загальні правила не забезпечать необхідну гнучкість у процесі ухвалення рішень [10, s. 162].

Перед приходом націонал-соціалістів до влади була здійснена спроба кодифікувати загальну частину адміністративного права, проте вона зазнала невдачі через складність німецького адміністративного права, що поділяється на загальне та спеціальне, і не могла бути кодифікована в одному акті. Додаткові перешкоди для уніфікації створила західнонімецька федеральна структура країни. Ідея кодифікації адміністративної процедури на федеральному рівні в Німеччині виникла доволі пізно, лише у 1950-х роках, тоді як у багатьох інших європейських країнах уже були розроблені відповідні закони. Чималий час адміністративна процедура регулювалася неписаними правовими принципами та судовими прецедентами. Німецька асоціація професорів публічного права тривалий період залишалася скептично налаштованою щодо кодифікації, але в 1960 році німецькі юристи-практики проголосували за кодифікацію адміністративної процедури. Утім, потрібно було ще 17 років для завершення цього проекту. У 1977 році, більш ніж на 30 років пізніше, ніж у США, набув чинності Закон ФРН «Про адміністративну процедуру». Цей Закон став прикладом стабільного розвитку адміністративно-процедурного законодавства, яке зазнало лише фрагментарних змін без системного реформування змісту, що позитивно вплинуло на його застосування та модель адміністративної процедури. Як зазначає Е. Шмідт-Ассманн, цей Закон досяг мети в забезпеченні адміністративній діяльності більшої прозорості, єдності та зрозумілості [11, s. 309]. Закон частково уніфікував правила адміністративної процедури, які раніше містилися в окремих актах (включаючи будівельне право, водне право, дорожнє право). Основний принцип Закону – забезпечити вищий рівень прозорості та зрозумілості ухвалених актів, що зі свого боку підвищило правову безпеку.

Закон «Про адміністративну процедуру» був спрямований на спрощення розуміння та дотримання положень як для органів, так і для громадян, забезпечуючи достовірну інформацію про права громадян у взаєминах з адміністративними органами [12, с. 310]. Початковою метою кодифікації було уніфікувати всі види проваджень у межах єдиної моделі адміністративної процедури, але це не вдалося здійснити, оскільки законодавці вирішили залишити окреме регулювання для податкової сфери та соціального забезпечення. Процедури соціального страхування регулюються Соціальним кодексом (книги I–XII), а податкові питання – Податковим кодексом від 16 квітня 1976 року.

Часткова кодифікація адміністративної процедури була зумовлена виключенням зі сфери застосування Закону ФРН «Про адміністративну процедуру» певних адміністративних сфер (§ 2). До неї не увійшли такі сфери, як приватноправові відносини, ухвалення виконавчих правил, неформальні дії та внутрішні рішення [13, s. 944]. Закон ФРН «Про адміністративну процедуру» регулює зовнішню адміністративну процедуру, спрямовану на підготовку й ухвалення адміністративного акта або укладання адміністративного договору у сфері публічного права (§ 9). Федеральний Конституційний Суд постановив, що основні права повинні бути захищені процедурою. Потрібно відмітити концепцію статусного процесу Пітера Хеберле, у якій було підкреслено захисні та забезпечувальні функції адміністративної процедури на основі порівняння з адміністративним правом США [14, p. 121]. Адміністративна процедура сприймалася як «концепція загального добробуту для кожного» [15]. У рішенні у справі «Мюльхайм-Карліха» Федеральний Конституційний Суд Німеччини зазначив, що основні права є невід'ємним елементом не лише Конституції, а й правосвідомості країни, і процедури є необхідними для реалізації та захисту прав громадян у взаєминах з адміністративними органами [16]. В усіх федеральних землях Німеччини були ухвалені нормативні акти, що регулюють адміністративну процедуру та ґрунтуються на федеральному законі. Важливо зауважити, що кожна земля має свій закон про адміністративну процедуру.

Закон ФРН «Про адміністративну процедуру» був ухвалений з метою: 1) врегулювання правових відносин між адміністративними органами та громадянами; 2) гарантування громадянам доступу до процесу ухвалення адміністративних рішень; 3) забезпечення прозорості та єдності у процедурній сфері права. Деякі сфери адміністративного права, такі як планування землекористування і містобудування, підпорядковуються спеціальному законодавчому регулюванню. Мета Закону «Про адміністративну процедуру» – роз'яснити призначення адміністративної процедури органам, посадовим особам, юристам-практикам і громадянам для правильного застосування його положень. Він гармонізував адміністративно-процедурне право, зробив прозорими конституційні обмеження дій держави та зменшив навантаження на суди, а також підвищив ефективність управління й додатково захистив права громадян.

Висновки

Отже, для побудови німецької моделі адміністративної процедури законодавець використав різні доктринальні концепції, однак саме концепція адміністративного акта була взята за основу при розробленні положень про адміністративний акт як однієї з основних форм

об'єктивації результатів адміністративної процедури в Законі ФРН «Про адміністративну процедуру» 1976 року.

Список бібліографічних посилань: **1.** Mayer O. Deutsches Verwaltungsrecht. Dritte Ausgabe. Leipzig : Duncker und Humblot, 1924. 499 s. **2.** Weber M. Gesamtausgabe. Abteilung. Gesellschaft : Herrschaft, 2005. 1200 s. **3.** Mayer O. Theorie des Französischen Verwaltungsrechts. Strassburg : Verlag von Karl J. Trübner, 1886. 562 s. **4.** Маркова О. О. Концептуальні основи правового регулювання адміністративної процедури: порівняльний аналіз : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2023. 450 с. **5.** Stolleis M. Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland. München : Beck, 1988. 431 s. **6.** Jellinek G. System der subjektiven öffentlichen Rechts. Tübingen : J. C. B. Mohr, 1919. 442 s. **7.** Masing J. Die Mobilisierung des Bürgers für die Durchsetzung des Rechts. Berlin : Duncker und Humblot, 1997. 288 s. **8.** Djerdjia D. Administrative Law in Croatia, the Balkans Case Studies of Comparative Administrative Law in Albania, Bulgaria, Croatia, Serbia and Slovenia. Trieste : Cedam, 2012. 320 p. **9.** Schmidt-Aßmann E. Cuestiones Fundamentales Sobre la Reforma de la Teoría General del Derecho Administrativo. Necesidad de Innovación y Presupuestos Metodológicos. *Innovación y Reforma en el Derecho Administrativo*. 2012. Anno 15, No. 3. Pp. 15–64. **10.** Bachof O. Die verwaltungsgerichtliche Klage auf Vornahme einer Amtshandlung: zugleich eine Untersuchung über den öffentlichrechtlichen Folgebeseitigungsanspruch nach Aufhebung eines rechtswidrigen Verwaltungsaktes. Tübingen : Mohr, 1951. 191 s. **11.** Schmidt-Aßmann E. Das Allgemeine Verwaltungsrecht als Ordnungsidee: Grundlagen und Aufgaben der verwaltungsrechtlichen Systembildung. Heidelberg : Springer Berlin, 2006. 690 s. **12.** Шмідт-Ассманн Е. Загальне адміністративне право як ідея врегулювання: основні засади та завдання систематики адміністративного права / пер. з нім. Г. Рижков, І. Соїко, А. Баканов ; відп. ред. О. Сироїд. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : К.І.С., 2009. 536 с. **13.** Kmiecziaka Z. Postępowanie administracyjne w Europie. Drugie wydanie. Warszawa : Wolter Kluwer Polska, 2013. 444 s. **14.** Punder H. German administrative procedure in a comparative perspective: Observations on the path to a transnational ius commune proceduralis in administrative law. *International Journal of Constitutional Law*. 2013. Vol. 11, No. 2. Pp. 940–961. DOI: <https://doi.org/10.1093/icon/mot045>. **15.** Martens W., Häberle P. Grundrechte im Leistungsstaat. Veröffentlichungen der Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer. De Gruyter, 1972. 381 s. **16.** Bergner D. Grundrechtsschutz durch Verfahren: eine rechtsvergleichende Untersuchung des deutschen und britischen Verwaltungsverfahrenrechts. München : F. Vahlen, 1988. 400 s.

Надійшла до редколегії 15.01.2025

Прийнята до опублікування 20.02.2025

Markova O. O., Petrenko A. V. Historical and doctrinal analysis of the German administrative procedure model

The article is dedicated to a detailed analysis of the formation and development of the German model of administrative procedure, which is based on a powerful legal mechanism developed by the joint efforts of German scientists and legislators and enshrined in the Federal Republic of Germany Law "On Administrative Procedure". Considerable attention is paid to the influence of scientific research in the field of administrative law and historical events that accompanied the legislative activity of the Bundestag. This article analyzes the historical formation and development of the German administrative procedure, which is based on legal mechanisms developed by German scientists and legislators. The influence of scientific research and historical events on the development of administrative law is studied.

The article not only considers the historical aspects of the development of administrative law but also offers an analytical approach to this topic. This allows us to make scientific and legal generalizations regarding the main historical events and doctrinal experience that influenced the formation of the German model of administrative process. Particular attention is paid to the role of the works of Otto Mayer, Georg Jellinek and the concept of rational bureaucracy of Max Weber in the formation of administrative law. The study covers the analysis of key legislative acts, including the German Constitution and the Law "On Administrative Procedure" of 1976. The article emphasizes the importance of legal transparency and protection of citizens' rights in administrative procedures and offers an analytical approach to the study of the historical development of administrative law. The author emphasizes the importance of the works of Otto Mayer and Georg Jellinek in the formation of the foundations of administrative law. An important aspect is also the influence of the concept of rational bureaucracy of Max Weber, which defines a systematic approach to regulating the activities of management personnel through formal rules. The study analyzed key legislative acts that influenced the development of administrative law, in particular the German Constitution and the Law of the Federal Republic of Germany "On Administrative Procedure" of 1976. The codification of administrative law and the complexities that arose during this process are separately considered, the exclusion of some areas, such as tax and social security, from the scope of a single legislative act.

The article emphasizes the importance of ensuring legal transparency and clarity of administrative activities, and examines the concept of the status process, developed by Peter Häberle, which ensures the protection of fundamental rights of citizens through administrative procedure. Moreover, the article discusses the role of the political context in the formation of administrative procedures in different historical periods. Considerable attention is paid to the influence of economic and social factors on administrative reform. In addition, the issue of future directions of development of administrative law in the context of globalization is highlighted.

Overall, the article outlines the key aspects of the development of the German administrative procedure model, focusing on the historical context and doctrinal foundations that shaped this model, and provides extensive opportunities for scholarly legal research in this area.

Keywords: doctrinal concepts, administrative procedure, Germany Law "On Administrative Procedure", model of the procedure, rational bureaucracy, legal transparency.

УДК 347.764(477):656.067 DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.1.17>

Роман Анатолійович Савченко,

Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Мамутова НАН України» (аспірант), м. Київ;

*<https://orcid.org/0009-0006-1476-0993>,
e-mail: massrabota@gmail.com*

АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ СТРАХОВИХ КОМПАНІЙ ЗА ПОРУШЕННЯ У СФЕРІ МЕДИЧНОГО СТРАХУВАННЯ

Статтю присвячено проблемам адміністративної відповідальності страхових компаній за порушення у сфері медичного страхування. Зазначено, що адміністративна відповідальність страховиків у сфері медичного страхування – це закріплені в низці законів України правопорушення, які можуть бути вчинені під час надання послуг з медичного страхування, а також штрафні санкції за їх учинення. Запропоновано внесення змін до чинного законодавства для вдосконалення підстав адміністративної відповідальності працівників страхових компаній за порушення у сфері медичного страхування.

Ключові слова: страхування, договір страхування (перестраховування), медичне страхування, страхова компанія, працівники страхової компанії, споживачі фінансових послуг, надання медичних послуг, адміністративна відповідальність, адміністративне правопорушення.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Надання послуг з медичного страхування спрямоване на зменшення невідкладних витрат пацієнта на оплату медичних послуг. Виконання умов договору медичного страхування та дотримання прав споживачів фінансових послуг є надзвичайно важливими, оскільки життя і здоров'я людини є найвищими соціальними цінностями. Будь-які порушення законодавства страховою компанією можуть негативно вплинути на процес лікування пацієнта та погіршити його фінансову спроможність.

Зважаючи на це, юридична відповідальність страховика за порушення прав споживачів послуг з медичного страхування має бути невідторотною. Вказані обставини обґрунтовують актуальність дослідження проблеми притягнення страхових компаній та їхніх працівників до адміністративної відповідальності.

Стан дослідження проблеми

Проблеми державного регулювання медичного страхування та адміністративної відповідальності юридичних осіб досліджено у працях учених у сфері права й економіки. Зокрема, питання державного

регулювання страхування та адміністративної відповідальності юридичних осіб вивчали О. В. Клименко [1], М. О. Кравець [2], А. В. Нечипоренко [3], Ю. Ю. Пустовіт [4], О. М. Рупшин [5]. Специфіку правового регулювання медичного страхування досліджували такі науковці, як В. І. Теремецький, Д. С. Астаф'єв, Р. А. Савченко, О. І. Сеньків [6; 7], І. В. Чеховська [8]. Однак особливості адміністративної відповідальності страхових компаній за порушення законодавства у сфері медичного страхування не висвітлені в наукових дослідженнях і залишаються недостатньо вивченими.

Мета і завдання дослідження

Метою дослідження є визначення правових засад адміністративної відповідальності страхових компаній та їхніх працівників за порушення у сфері медичного страхування. Основними завданнями дослідження є: виявлення підстав для адміністративної відповідальності страхових компаній у сфері медичного страхування; розроблення пропозицій щодо вдосконалення механізмів адміністративної відповідальності страхових компаній, які надають послуги з медичного страхування.

Наукова новизна дослідження

Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання адміністративної відповідальності страхових компаній за порушення законодавства у сфері медичного страхування.

Виклад основного матеріалу

Державний нагляд за діяльністю страхових компаній є важливим інструментом забезпечення прав споживачів фінансових послуг і дотримання законності. На думку В. І. Теремецького та інших науковців, держава встановлює правові засади страхування для забезпечення балансу між законними інтересами громадян і страховиків [6, с. 31]. І. В. Чеховська акцентує увагу на захисті прав людини саме як споживача фінансових послуг [8, с. 501]. А. В. Нечипоренко зазначає, що нагляд за дотриманням прав споживачів на ринку страхування є важливим аспектом державного регулювання страхової діяльності [3, с. 65]. О. В. Клименко наголошує, що страхові компанії нерідко порушують законодавство, допускаючи такі дії, як необґрунтовані затримки страхових виплат або відмови в них, а також невиконання зобов'язань перед страхувальниками [1, с. 38].

Отже, встановлення адміністративної відповідальності за порушення законодавства під час надання послуг з медичного страхування є важливою гарантією захисту прав людини як споживача страхових послуг. Це сприятиме підвищенню прозорості страхової діяльності та довіри до фінансових послуг.

Заходи адміністративної відповідальності, які можуть бути застосовані до страхових компаній та їхніх працівників за правопорушення у сфері страхування, регулюються низкою нормативно-правових актів України, зокрема законами України «Про страхування», «Про фінансові послуги та фінансові компанії» (далі – Закон про фінансові послуги), «Про Національний банк України» та Кодексом України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП).

Відповідно до ч. 2 ст. 55-1 Закону України «Про Національний банк України» державний нагляд на ринку небанківських фінансових послуг здійснює Національний банк України (далі – Нацбанк України)¹. Призначення конкретного заходу впливу залежить від рівня загрози та характеру виявленого правопорушення, що передбачено ст. 121 Закону України «Про страхування»² та ст. 48 Закону про фінансові послуги³.

Отже, під час здійснення працівниками Нацбанку України державного нагляду за дотриманням законодавства у сфері медичного страхування можуть бути виявлені порушення, які стануть підставою для застосування відповідних заходів впливу.

Слід зауважити, що Закон України «Про страхування» та Закон про фінансові послуги використовують словосполучення «заходи впливу», коли йдеться про застосування примусових обмежувальних заходів до фінансових компаній. Поняття «адміністративна відповідальність», «адміністративне стягнення», «адміністративне правопорушення» застосовуються, зокрема, у КУпАП, коли йдеться про складання та розгляд протоколу про адміністративне правопорушення стосовно фізичних осіб.

Водночас науковці застосовують поняття «адміністративна відповідальність юридичних осіб». Так, Ю. Ю. Пустовіт стверджує, що законодавство повинно визначати підстави адміністративної відповідальності юридичних осіб [4, с. 268]. На думку М. О. Кравець, підприємства, установи та організації повинні бути визнані суб'єктами адміністративної відповідальності на законодавчому рівні, а категорія адміністративної відповідальності юридичних осіб потребує

¹ Про Національний банк України : Закон України від 20.05.1999 № 679-XIV // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14> (дата звернення: 10.02.2025).

² Про страхування : Закон України від 18.11.2021 № 1909-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20> (дата звернення: 10.02.2025).

³ Про фінансові послуги та фінансові компанії : Закон України від 14.12.2021 № 1953-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-20> (дата звернення: 10.02.2025).

наукового вивчення та законодавчого закріплення [2, с. 77]. Отже, поняття «адміністративна відповідальність юридичних осіб» можна використовувати для позначення заходів впливу, які застосовує Нацбанк України до страхових компаній, що вчинили правопорушення під час здійснення медичного страхування.

Страхування на випадок хвороби (медичне страхування) є одним із класів страхування, передбачених у ст. 4 Закону України «Про страхування». В. І. Теремецький наголошує на його важливій соціальній цінності, оскільки медичне страхування покликане зменшити витрати особи на оплату медичних послуг у разі травми або захворювання [7, с. 200]. Надання послуг із медичного страхування має відповідати як загальним вимогам, що висуваються до страхової діяльності, так і спеціальним вимогам щодо здійснення цього виду страхування. Порухення законодавчих і підзаконних актів під час надання послуг з медичного страхування може призвести до застосування до страхових компаній різних заходів впливу, передбачених ст. 121 Закону України «Про страхування» та ст. 48 Закону про фінансові послуги.

Зокрема, одним із заходів впливу, який Нацбанк України має право застосувати до страхової компанії, може бути встановлення обмежень для здійснення страхової діяльності за таким класом страхування, як страхування здоров'я або медичне страхування на підставі п. 6 ч. 1 ст. 121 Закону України «Про страхування»¹. Також у п. 5 ч. 4 ст. 48 Закону про фінансові послуги встановлено право Нацбанку України обмежувати, зупиняти або припиняти надання окремих фінансових послуг фінансовою компанією². Водночас законодавство не встановлює переліку конкретних підстав для застосування саме такого заходу впливу. Крім того, не зрозуміло, чи повинен регулятор ухвалювати рішення про зупинення надання послуг з медичного страхування окремою страховою компанією відповідно до процедури відкликання ліцензії.

Звісно, при обранні конкретного заходу впливу працівники Нацбанку України повинні враховувати рівень загрози та характер вчиненого правопорушення відповідно до ст. 121 Закону України «Про страхування» та ст. 48 Закону про фінансові послуги. Але вказана вимога є занадто загальною. Підстави та порядок ухвалення регулятором

¹ Про страхування : Закон України від 18.11.2021 № 1909-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20> (дата звернення: 10.02.2025).

² Про фінансові послуги та фінансові компанії : Закон України від 14.12.2021 № 1953-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-20> (дата звернення: 10.02.2025).

рішення про встановлення обмежень для здійснення медичного страхування окремою страховою компанією необхідно деталізувати.

Варто також звернути увагу на те, що в п. 7 ч. 1 ст. 121 Закону України «Про страхування» встановлений такий захід впливу, як тимчасова заборона укладати нові договори страхування за певним класом страхування¹. Тобто Нацбанк України може тимчасово заборонити страховій компанії укладати нові договори медичного страхування або продовжувати дію вже укладених. Тимчасова заборона встановлюється на строк, необхідний для усунення виявлених під час перевірки порушень законодавства. При цьому одразу ж постає питання: чим тимчасова заборона на укладення договорів медичного страхування, передбачена п. 7 ч. 1 ст. 121 Закону України «Про страхування», відрізняється від такого заходу впливу, як обмеження на здійснення медичного страхування, закріплене в п. 6 ч. 1 ст. 121 того самого Закону. У законодавстві не визначено, які саме види обмежень медичного страхування можуть бути застосовані до страхової компанії, окрім тимчасової заборони на укладення договорів медичного страхування, не встановлено порядок скасування встановлених заборон і обмежень. Вважаємо, що норми, закріплені в пунктах 6 і 7 ч. 1 ст. 121 Закону України «Про страхування», необхідно об'єднати.

Чимало норм Закону про фінансові послуги та Закону України «Про страхування» передбачають накладення штрафів на страхові компанії за порушення законодавства під час надання послуг з медичного страхування. Зокрема, адміністративна відповідальність страхових компаній у вигляді штрафів встановлена за такі правопорушення:

1) ненадання споживачу в повному обсязі інформації про умови медичного страхування перед укладенням договору. Штрафи за таке порушення передбачені п. 1 ч. 2 ст. 28 Закону про фінансові послуги² та підп. «з» п. 9 ч. 1 ст. 121 Закону України «Про страхування»³. При цьому розмір штрафу, передбаченого Законом про фінансові послуги, обчислюється у неоподатковуваних мінімумах доходів громадян, тоді як штраф, встановлений Законом України «Про страхування», розраховується в мінімальних заробітних платах. Наразі мінімальний і

¹ Про страхування : Закон України від 18.11.2021 № 1909-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20> (дата звернення: 10.02.2025).

² Про фінансові послуги та фінансові компанії : Закон України від 14.12.2021 № 1953-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-20> (дата звернення: 10.02.2025).

³ Про страхування : Закон України від 18.11.2021 № 1909-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20> (дата звернення: 10.02.2025).

максимальний розмір штрафів, передбачених за таке порушення в різних законах України, має певні відмінності. Водночас вважаємо за доцільне вилучити з тексту Закону України «Про страхування» норму, яка передбачає відповідальність за вказане правопорушення. У подальшому притягнення до відповідальності за це порушення слід здійснювати виключно на підставі п. 1 ч. 2 ст. 28 Закону про фінансові послуги.

Слід зауважити, що статті 85 і 86 Закону України «Про страхування» регулюють перелік інформації про страховий продукт, яку потрібно надати клієнту до укладення договору страхування¹. Зазначені вимоги поширюються також і на випадки інформування клієнта про умови медичного страхування;

2) ненадання споживачу фінансової послуги примірника договору медичного страхування (п. 3 ч. 2 ст. 28 Закону про фінансові послуги). Варто наголосити, що відповідно до ч. 4 ст. 9 Закону про фінансові послуги клієнт повинен отримати примірник договору про страхування². Згідно з ч. 1 ст. 97 Закону України «Про страхування» споживачу необхідно надати страхове свідоцтво (поліс), яке буде посвідчувати факт укладення договору медичного страхування³. Отже, відмова у видачі страхового полісу клієнту, який уклав договір медичного страхування, є однією з підстав для адміністративної відповідальності страховика;

3) невиконання вимог законодавства про укладення договору медичного страхування в письмовій формі (п. 5 ч. 2 ст. 28 Закону про фінансові послуги)⁴. Варто наголосити, що ч. 1 ст. 97 Закону України «Про страхування»⁵ та ч. 1 ст. 981 Цивільного кодексу України⁶

¹ Про страхування : Закон України від 18.11.2021 № 1909-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20> (дата звернення: 10.02.2025).

² Про фінансові послуги та фінансові компанії : Закон України від 14.12.2021 № 1953-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-20> (дата звернення: 10.02.2025).

³ Про страхування : Закон України від 18.11.2021 № 1909-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20> (дата звернення: 10.02.2025).

⁴ Про фінансові послуги та фінансові компанії : Закон України від 14.12.2021 № 1953-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-20> (дата звернення: 10.02.2025).

⁵ Про страхування : Закон України від 18.11.2021 № 1909-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20> (дата звернення: 10.02.2025).

⁶ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 10.02.2025).

вимагають обов'язкового укладення договору страхування в письмовій формі. Ця вимога поширюється також на договори медичного страхування, забезпечуючи правову визначеність і захист інтересів сторін;

4) порушення встановлених законодавством вимог щодо доступності послуг з медичного страхування для осіб з інвалідністю (п. 16 ч. 2 ст. 28 Закону про фінансові послуги). Слід зауважити, що згідно з п. 9-1 ч. 1 ст. 5 і абз. 3 ч. 1 ст. 13 Закону про фінансові послуги страхова компанія повинна забезпечити особам з інвалідністю безперешкодний доступ до каналів дистанційного електронного обслуговування клієнтів, а також доступ до приміщень, у яких здійснюється обслуговування клієнтів¹. Отже, страхові компанії повинні враховувати у своїй діяльності особливості обмежень життєдіяльності осіб з інвалідністю, які мають намір укласти договір медичного страхування;

5) залучення до роботи з реалізації страхових продуктів керівників та працівників, які не відповідають встановленим вимогам (підп. «є» п. 9 ч. 1 ст. 121 Закону України «Про страхування»). Слід зазначити, що у статтях 72, 83 і 84 Закону України «Про страхування» встановлені вимоги до рівня навчальної підготовки та ділової репутації працівників страхової компанії². Визначені в перерахованих нормах вимоги поширюються також і на тих працівників страхової компанії, які обслуговують клієнтів за договорами медичного страхування. Порушення зазначених вимог під час укладення договорів медичного страхування може спричиняє адміністративну відповідальність страховика у вигляді штрафу.

Характеризуючи підстави для застосування штрафів до страхових компаній, необхідно звернути увагу на те, що п. 8 ч. 1 ст. 121 Закону України «Про страхування» надає право Нацбанку України встановлювати розміри штрафів за певні порушення в діяльності страхових компаній³. Вважаємо, що докладний перелік правопорушень, які можуть бути вчинені у страховій діяльності, а також розміри штрафних санкцій повинні встановлюватися виключно законодавчими актами.

¹ Про фінансові послуги та фінансові компанії : Закон України від 14.12.2021 № 1953-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-20> (дата звернення: 10.02.2025).

² Про страхування : Закон України від 18.11.2021 № 1909-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20> (дата звернення: 10.02.2025).

³ Там само.

Багато дискусійних питань може виникати щодо адміністративної відповідальності страхової компанії за необґрунтовану відмову у здійсненні страхової виплати за договорами медичного страхування. О. М. Руштин визначає такі порушення прав споживача й умов договору страхування. По-перше, це зволікання зі здійсненням страхової виплати, а по-друге, відсутність будь-якої відповіді страховика на заяву застрахованої особи про страховий випадок [5, с. 198]. Підстави для відмови у здійсненні страхових виплат закріплені у ст. 104 Закону України «Про страхування», але цей законодавчий акт не встановлює жодних заходів впливу на страховика за необґрунтовану відмову у здійсненні страхової виплати¹. Водночас у пунктах 1 та 11 ч. 1 ст. 23 Закону України «Про захист прав споживачів» встановлено адміністративну відповідальність у вигляді штрафів за порушення умов договору про надання послуг. Згідно зі ст. 26 цього Закону застосовувати штрафні санкції в цьому разі уповноважений центральний орган виконавчої влади, який контролює дотримання прав споживачів². Отже, необґрунтована відмова у здійсненні страхової виплати за договором медичного страхування може стати підставою для застосування Державною службою України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів штрафних санкцій до страховика на підставі Закону України «Про захист прав споживачів».

Також слід звернути увагу на п. 34 ч. 1 ст. 7 Закону України «Про Національний банк України», який передбачає, що саме Нацбанк України здійснює нагляд за додержанням прав споживачів фінансових послуг³. Постановою Нацбанку України затверджено Положення про захист прав споживачів фінансових послуг⁴. Перелік порушень прав

¹ Про страхування : Закон України від 18.11.2021 № 1909-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20> (дата звернення: 10.02.2025).

² Про захист прав споживачів : Закон України від 12.05.1991 № 1023-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12> (дата звернення: 10.02.2025).

³ Про Національний банк України : Закон України від 20.05.1999 № 679-XIV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14> (дата звернення: 10.02.2025).

⁴ Про затвердження Положення про здійснення Національним банком України нагляду за додержанням об'єктами нагляду законодавства України про захист прав споживачів фінансових послуг та обмежених платіжних послуг, вимог щодо взаємодії із споживачами при врегулюванні простроченої заборгованості та внесення зміни до Положення про здійснення Національним банком України безвиїзного нагляду на ринках небанківських фінансових послуг : постанова Правління Нац. банку України від 02.09.2022 № 198 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0198500-22> (дата звернення: 10.02.2025).

споживачів фінансових послуг, за які встановлено відповідальність, наведено у ст. 28 Закону про фінансові послуги. Однак серед різновидів порушень прав споживачів, зазначених у цій нормі, не вказано такої підстави для адміністративної відповідальності страхової компанії, як несвоєчасне здійснення страхової виплати або необґрунтована відмова у страховій виплаті¹. Тому Нацбанк України, безумовно, має право застосовувати штрафні санкції за різні порушення прав споживачів фінансових послуг. Водночас у разі необґрунтованої відмови у здійснення страхової виплати штрафні санкції повинні застосовувати Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів на підставі Закону України «Про захист прав споживачів».

Поряд з адміністративною відповідальністю страхових компаній законодавство про адміністративні правопорушення також передбачає відповідальність їхніх керівників і працівників за порушення у сфері медичного страхування. Зокрема, під час здійснення господарської діяльності з медичного страхування можуть бути вчинені такі правопорушення, за які передбачено адміністративну відповідальність:

1) надання послуг з медичного страхування без отримання ліцензії або без набуття статусу фінансової установи. Йдеться про адміністративний проступок, передбачений ст. 166-8 КУпАП. Згідно з абз. 34 ч. 1 ст. 255 КУпАП протоколи про таке правопорушення мають право складати уповноважені працівники Нацбанку України. Відповідно до ст. 221 КУпАП розгляд справ про зазначене адміністративне правопорушення та накладення адміністративного стягнення здійснює районний чи міський (міськрайонний) суд². Посадові особи страхової компанії, яка надає послуги медичного страхування без отримання відповідної ліцензії, можуть підлягати адміністративній відповідальності;

2) несвоєчасне або неповне надання інформації споживачу фінансових послуг, повідомлення недостовірних або неточних відомостей про умови медичного страхування. Таке порушення є адміністративним проступком, передбаченим ч. 5 ст. 156-1 КУпАП. Згідно зі статтями 234-3 та 255 КУпАП складати та розглядати протокол про зазначене адміністративне правопорушення мають право уповноважені

¹ Про фінансові послуги та фінансові компанії : Закон України від 14.12.2021 № 1953-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-20> (дата звернення: 10.02.2025).

² Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10> (дата звернення: 10.02.2025).

посадові особи Нацбанку України¹. Працівники страхової компанії, які під час надання послуг з медичного страхування повідомили клієнту недостовірну або неповну інформацію про умови страхування, можуть бути притягнуті до відповідальності саме за цією статтею КУпАП;

3) порушення вимог нормативно-правових актів Нацбанку України, які регулюють страхування, розглядається як адміністративне правопорушення, передбачене ч. 3 ст. 166-5 КУпАП². Положення про авторизацію надавачів фінансових послуг та умови здійснення ними діяльності з надання фінансових послуг, затверджене постановою Правління Національного банку України від 29 грудня 2023 р., визначає вимоги до розроблення страховими компаніями загальних умов страхового продукту – медичного страхування, правил надання фінансових послуг з медичного страхування, правил розгляду звернень споживачів за договорами медичного страхування, методики розрахунку страхових тарифів за медичним страхуванням, положення про політику захисту інформаційної безпеки тощо³. Відсутність таких документів може бути підставою для притягнення до адміністративної відповідальності керівників страхових компаній.

Висновки

Адміністративна відповідальність страхових компаній у сфері медичного страхування – це закріплені в низці законів України правопорушення, які можуть бути вчинені під час надання послуг з медичного страхування, а також штрафні санкції за їх учинення.

Адміністративна відповідальність працівників страхових компаній за порушення у сфері медичного страхування – це закріплення в КУпАП переліку адміністративних проступків, які можуть бути вчинені працівниками страховика під час надання послуг з медичного страхування клієнтам, та адміністративних стягнень за їх учинення.

На підставі законів України «Про страхування», «Про Національний банк України», «Про фінансові послуги та фінансові компанії» за порушення вимог до здійснення медичного страхування, порушення прав споживачів фінансових послуг Нацбанк України має право тимчасово зупинити діяльність страховика з надання послуг з медичного

¹ Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10> (дата звернення: 10.02.2025).

² Там само.

³ Про затвердження Положення про авторизацію надавачів фінансових послуг та умови здійснення ними діяльності з надання фінансових послуг : постанова Правління Нац. банку України від 29.12.2023 № 199 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0199500-23> (дата звернення: 10.02.2025).

страхування або застосувати штрафні санкції. За порушення прав споживачів фінансових послуг, здійснення медичного страхування без ліцензії Нацбанк України або суд мають право притягнути до адміністративної відповідальності працівників і керівників страхової компанії.

Для вдосконалення правового регулювання адміністративної відповідальності страхових компаній пропонуємо:

1) передбачити у ст. 121 Закону України «Про страхування» чіткі підстави для тимчасового зупинення діяльності з медичного страхування;

2) об'єднати заходи впливу, передбачені в пунктах 6 та 7 ч. 1 ст. 121 Закону України «Про страхування», в один. Зокрема, варто поєднати право встановлювати обмеження на здійснення страхової діяльності за класом медичного страхування та право тимчасово зупиняти укладення договорів медичного страхування в єдиний захід впливу – тимчасову заборону на укладення договорів страхування за класом медичного страхування;

3) виключити з тексту Закону України «Про страхування» норму, яка передбачає відповідальність за недостатнє інформування клієнта про умови медичного страхування. Притягнення страхових компаній до відповідальності за таке порушення слід здійснювати на підставі п. 1 ч. 2 ст. 28 Закону про фінансові послуги;

4) скасувати право Нацбанку України встановлювати розміри штрафів за певні порушення в діяльності страхових компаній, передбачене в п. 8 ч. 1 ст. 121 Закону України «Про страхування». Підстави та розміри штрафних санкцій повинні визначатися виключно законом.

Перспективи подальших наукових досліджень можуть бути пов'язані з розробленням пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання адміністративної відповідальності у сфері медичного страхування.

Список бібліографічних посилань: 1. Клименко О. В. Наукові і прикладні аспекти державного регулювання діяльності страхового ринку. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2019. № 10. С. 35–41. DOI: <https://doi.org/10.32702/2307-2156-2019.10.46>. 2. Кравець М. О. Адміністративна відповідальність юридичних осіб. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 4. С. 75–78. 3. Нечипоренко А. В. Державне регулювання страхової діяльності в Україні: теоретичний аспект. *Ефективна економіка*. 2021. № 7. С. 62–69. DOI: <https://doi.org/10.32702/2307-2105-2021.7.94>. 4. Пустовіт Ю. Ю. Адміністративна відповідальність юридичних осіб: правове регулювання. *Наукові записки. Серія «Право»*. 2022. № 12. С. 265–270. DOI: <https://doi.org/10.36550/2522-9230-2022-12-265-270>. 5. Руштин О. М. Проблеми відповідальності

страхових компаній по зобов'язаннях із договорів страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів. *Право та інноваційне суспільство*. 2015. № 1 (4). С. 196–201. **6.** Теремецький В., Астаф'єв Д., Савченко Р., Сеньків О. Правові засади обов'язкового медичного страхування в Україні. *Приватне право і підприємництво*. 2024. Вип. 24, ч. 1. С. 29–36. DOI: <https://doi.org/10.32849/2409-9201.2024.24.4>. **7.** Теремецький В. І. Медичне страхування як складова соціального захисту населення (правовий аспект) // Соціальне спрямування економічної діяльності в умовах викликів воєнного стану та повоєнного відновлення України: правові та організаційні проблеми : матеріали наук.-практ. круглого столу (м. Київ – Хмельницький, 30 листоп. 2023 р.) / Нац. акад. прав. наук України ; НДІ приват. права і підприємництва ім. акад. Ф. Г. Бурчака ; Хмельницьк. ун-т упр. та права. Київ, 2023. С. 197–201. **8.** Чеховська І. В., Теремецький В. І. Система гарантій захисту прав людини у приватних відносинах, що виникають у зв'язку із наданням медичних послуг // Приватно-правові засади захисту прав людини у соціальній державі : монографія / за заг. ред. І. В. Чеховської. Ірпінь : Держ. податк. ун-т, 2023. С. 459–504.

Надійшла до редколегії 12.02.2025

Прийнята до опублікування 15.03.2025

Savchenko R. A. Administrative liability of insurance companies for violations in the field of health insurance

The article is devoted to the study of the issue of administrative liability of insurance companies for violations in the field of health insurance. It is indicated that administrative liability of insurers in the field of health insurance is the establishment in a number of laws of Ukraine of a list of offences which may be committed in the course of provision of health insurance services, and also penalties for their commission. The conclusion is made that administrative liability of employees of insurance companies for violations in the field of health insurance means enshrining in the Code of Ukraine on Administrative Offences the list of administrative offences which may be committed by insurer's employees when providing health insurance services to clients, and administrative penalties for their commission.

The article establishes that the list of measures of influence which the National Bank of Ukraine may apply to insurance companies is set out in the Laws of Ukraine "On Insurance", "On the National Bank of Ukraine", "On Financial Services and Financial Companies". The emphasis is placed on the fact that violation of the terms of health insurance may be grounds for a temporary ban on entering into health insurance contracts and imposition of penalties. It is noted that violation of the terms and conditions of health insurance and violation of the rights of consumers of financial services may be the basis for the application of enforcement measures. The paper establishes that the Code of Ukraine on Administrative Offences defines the grounds and procedure for bringing to administrative liability employees of insurance companies who have violated the rights of consumers of financial services.

The following amendments to the current legislation of Ukraine are proposed to improve the grounds for administrative liability of insurance company employees for violations in the field of health insurance.

Keywords: insurance, insurance (reinsurance) contract, health insurance, insurance company, insurer's employees, consumers of financial services, provision of healthcare services, administrative liability, administrative offence.

УДК 342.95(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.1.18>

Вадим Сергійович Селюков,

доктор юридичних наук, доцент,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
відділ аналітичної роботи та організації управління (начальник);*

<https://orcid.org/0000-0002-6690-6484>,

e-mail: vadim.selyukov@gmail.com

СУТНІСТЬ І ЗМІСТ ПОНЯТТЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ (ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИХ) ЗАСАД ДІЯЛЬНОСТІ У ПЕВНІЙ СФЕРІ В УКРАЇНІ

У проведеному дослідженні здійснено аналіз розуміння змісту та сутності засад як юридично значущого терміна. Обґрунтованість цього дослідження зумовлена тим, що в науковій та законодавчій сферах цей термін систематично використовують із різним змістом. Наведено висновки щодо його змістовного наповнення на підставі поглядів інших учених. Здійснено порівняльний аналіз видів засад, а саме: правових, організаційно-правових та адміністративно-правових. Наведено авторське визначення адміністративно-правових засад, а також окремо розкрито сутність терміна «засади».

Ключові слова: засади, правові засади, організаційні засади, організаційно-правові засади, адміністративно-правові засади.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Наукова доктрина сучасної України наповнена такими поняттями, як «організація діяльності», «адміністративне регулювання», «адміністративні засади», «організаційні засади», «організаційно-правові засади», «адміністративно-правові засади», «правові засади». З одного боку, серед науковців майже не виникає суперечок під час їхніх наукових досліджень, які в тій чи іншій комбінації містять наведені терміни. З іншого – проаналізувавши певний обсяг наукових праць та постійно працюючи у сфері наукових досліджень, особливо в галузі права, дедалі частіше розуміємо, що в загальних рисах усі ці терміни мають тотожні ознаки та наповнення. Їхнє використання завжди виправдане змістом дослідження, однак постійно трапляється різна форма і, так би мовити, манера викладення матеріалу.

З огляду на зазначене виникає необхідність актуального узагальнення змісту та структури цих понять, що дозволить у подальших наукових розвідках вибудувати загальний підхід до методології дослідження та викладення матеріалу. Однак узагальнення жодним чином не має обмежувати академічну свободу науковців, а також визначати межі проведених досліджень. Воно в жодному разі не повинно

розглядатись як єдине правило, обов'язкове для дотримання. Доречніше вести мову саме про рекомендаційний характер наведених далі висновків, що може спростити побудову наукових досліджень для молодих науковців і здобувачів вищої освіти, які бажають пов'язати свою діяльність із науковими пошуками.

Стан дослідження проблеми

Протягом тривалого часу питання засад діяльності або реалізації певних функцій органів влади чи інших інституцій тією чи іншою мірою є предметом дослідження багатьох науковців. Переважна більшість питань щодо значення та сутності такої категорії, як засади, чи то організаційні, чи то теоретичні, чи будь-які інші, розглядається виключно опосередковано в контексті загальної тематики дослідження вчених.

Проаналізувавши перелік тем дисертаційних досліджень, поданих на розгляд координаційним бюро відділень Національної академії правових наук України за 2021–2023 роки [1; 2; 3], варто акцентувати увагу на тому, що із загальної кількості тем (3 822 теми, з яких: 996 у 2021 році, 1 385 у 2022 році та 1 441 у 2023 році) 433 теми (близько 11,3 %) містять у тому чи іншому формулюванні термін «засади». Ці 433 теми у переважній більшості назв (300 тем, що становить приблизно 69,3 %) містять формулювання «адміністративно-правові засади». У 147 дослідженнях (48 тем у 2021 році, 46 – у 2022 році та 53 – у 2023 році, загалом 34 % від 433) використано формулювання «теоретико-правові» або «теоретичні засади» у 55 темах (15 тем у 2021 році, 10 – у 2022 році і 30 – у 2023 році, загалом 12,7 % від 433). Формулювання «правові засади» міститься в 54 темах (10 тем у 2021 році, 21 – у 2022 році і 23 – у 2023 році, загалом 12,5 % від 433). Категорії «організаційно-правові» або «організаційні засади» зустрічаються в 44 темах (13 тем у 2021 році, 18 – у 2022 році і 13 – у 2023 році, загалом 10,2 % від 433).

Враховуючи зазначене, слід наголосити, що потреба в узагальненню, більш-менш сталому розумінні цих термінів відповідає вимогам сучасної науки, зокрема правової. Наше дослідження може бути методологічним підґрунтям для формування та побудови подальших наукових правових досліджень.

Питання визначення змісту та сутності адміністративно-правових засад діяльності як окремої категорії опосередковано можна зустріти в роботах багатьох учених, які визначали їх у контексті досліджуваної теми і переважно інтерпретували з урахуванням видових особливостей. Більш детальну увагу саме сутності такої правової категорії свого часу приділяли В. Безега, Д. Заброда, В. Медяник, О. Мердова, О. Цуркан. Однак сьогодення та практика нормотворчої

діяльності все частіше оперують такими поняттями, що зумовлює потребу актуального, оновленого, переосмисленого підходу до визначення змісту поняття «засади» в цілому та «адміністративно-правові (організаційно-правові) засади» зокрема.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення змістовного наповнення понять «організаційно-правові засади», «адміністративно-правові засади» та суміжних термінів на основі як морфологічного й етимологічного, так і правового значення вказаних термінів. Задля реалізації вказаної мети важливо вирішити такі *завдання*: проаналізувати нормативне використання досліджуваних термінів, наукових поглядів щодо змісту окремих частин понять (засада, адміністративний, організаційний); навести авторське визначення досліджуваних термінів з урахуванням проведеного аналізу.

Виклад основного матеріалу

Термін «засада» («засади») дуже широко використовується як у науковій літературі, так і в національному законодавстві. Так, нині в Україні чинними є нормативно-правові документи, які навіть у назві містять зазначений термін, зокрема:

– Закон України «Про засади державної антикорупційної політики на 2021–2025 роки»¹. Цей нормативно-правовий акт містить, зокрема, положення, яке визначає Антикорупційну стратегію як документ, що визначає засади державної антикорупційної політики. Стратегія, своєю чергою, визначає завдання, принципи, механізми, форми, порядок та умови здійснення та оцінювання антикорупційної діяльності, а також загальні відомості про суб'єктів, що її забезпечують;

– Закон України «Про основні засади молодіжної політики»². У Законі визначено мету, завдання, основні засади, напрями та механізми реалізації молодіжної політики в Україні, гарантії участі молоді в її формуванні та реалізації, особливості організаційних і правових засад утворення та діяльності молодіжних і дитячих громадських об'єднань. Хоча можна говорити про використання терміна «засади» в іншому розумінні, яке ототожнено із поняттям «механізм» в самому

¹ Про засади державної антикорупційної політики на 2021–2025 роки : Закон України від 20.06.2022 № 2322-IX // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20> (дата звернення: 24.01.2025).

² Про основні засади молодіжної політики : Закон України від 27.04.2021 № 1414-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1414-20> (дата звернення: 24.01.2025).

змісті акта, однак ним визначено доволі чітке та ємне наповнення терміна «засади»;

- Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України»¹. Преамбула цього Закону дуже схожа зі змістом Закону України «Про основні засади молодіжної політики», однак термін «засади» замінено (у цьому разі це означає ототожнено) з поняттям «основи»;

- Закон України «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів»². У контексті розуміння засад законодавець вкладає в це поняття принципи, підстави, порядок та правовий режим діяльності;

- Закон України «Про засади моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів»³. Метою цього Закону є визначення саме організаційних та правових засад здійснення певної діяльності, під якими розуміють принципи такої діяльності, перелік та загальні повноваження суб'єктів, що її здійснюють, і ключові процедури порядку її реалізації;

- Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року»⁴. Із самої назви документа стає зрозумілим ототожнення термінів «основні засади» та «стратегія»;

- Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності»⁵. Цей Закон до системи основних засад включає мету, завдання, принципи, напрями, особливості формування та реалізації

¹ Про основні засади забезпечення кібербезпеки України : Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19> (дата звернення: 24.01.2025).

² Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів : Закон України від 03.03.2022 № 2116-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2116-20> (дата звернення: 24.01.2025).

³ Про засади моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів : Закон України від 12.12.2019 № 377-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/377-20> (дата звернення: 24.01.2025).

⁴ Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року : Закон України від 28.02.2019 № 2697-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19> (дата звернення: 24.01.2025).

⁵ Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності : Закон України від 13.12.2022 № 2834-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20> (дата звернення: 24.01.2025).

державної політики у відповідній сфері, а також повноваження органів влади та місцевого самоврядування, гарантії участі інших інституцій у здійсненні такої діяльності.

Підсумовуючі наведене, можна стверджувати, що термін «засади» на законодавчому рівні широко застосовують у різних значеннях: від порядку або умов здійснення якоїсь діяльності, принципів і способів реалізації та організації певного роду функцій до системи, що охоплює мету, завдання, принципи, основи, механізми, суб'єктів, правила, напрями та стратегію розвитку будь-чого.

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови слово «засада» визначається як: 1) основа чогось, те, на чому ґрунтується, базується що-небудь; 2) вихідне, головне положення, принцип; основа світогляду, правило поведінки; 3) спосіб, метод здійснення чогось-небудь [4, с. 419]. Враховуючи це, можемо стверджувати, що в сучасному законодавстві цей термін використовують в усіх наведених у словнику значеннях. Ба більше, інколи його, як уже наголошувалося, ототожнюють зі стратегією розвитку або напрямом діяльності, що є доволі незвичним. Водночас І. Безпалько підсумовує, що з огляду на важливість засад для належного функціонування кримінальної процесуальної діяльності доцільно було б навести у Кримінальному процесуальному кодексі України їх визначення в такій редакції: «Засади кримінального процесу – це зафіксовані у конституційних, міжнародних, кримінальних процесуальних нормах імперативні вимоги, які лежать в основі всієї системи норм кримінального процесуального законодавства, виражають сутність, завдання, побудову та напрями подальшого розвитку кримінального процесу як особливої системи державної діяльності» [5]. Вчений наголошує, що засади – це вихідні положення, які юридично фіксують об'єктивні закономірності суспільного розвитку. Така позиція є своєрідним підтвердженням та аргументом для розуміння терміна «засада» у значенні «стратегія».

Цікавим є той факт, що в зарубіжній літературі найчастіше на позначення терміна «засади» використовують поняття «*principles*» [6], що дослівно перекладається з англійської як «принципи» і тлумачиться як «фундаментальна істина або позиція, яка служить основою для системи переконань, поведінки або процесу міркувань» (*a fundamental truth or proposition that serves as the foundation for a system of belief or behavior or for a chain of reasoning*), або як «фундаментальне джерело або основа чого-небудь» (*a fundamental source or basis of something*). Враховуючи це, застосування терміна «засади» є більш характерним для національної наукової думки, а в зарубіжній літературі використовують його синоніми.

У науковій літературі, як і в законодавстві, термін «засади» вживають у різних значеннях.

Важливість з'ясування сутності та призначення засад, на думку деяких учених, зумовлена їхньою значущістю для будь-якого процесу (діяльності) загалом, а також їхнім впливом на явища і процеси, особливо в разі відсутності чіткого нормативного врегулювання певних правових положень. У разі прогалини у праві застосовується тлумачення на основі принципів (засад) процесу [7; 8]. Тому національна система права, законодавство та доволі змістовна лінгвістична різнобарвність української мови дозволяють використовувати саме термін «засади» як широке комплексне поняття, яке є доволі зрозумілим, однак не завжди однозначним.

Розглядаючи принцип верховенства права, В. Назаров визначає його як засаду верховенства права у кримінальному провадженні [9]. До речі, у Кримінальному процесуальному кодексі України, який став основою для проведеного науковцем дослідження, так само термін «засади» ототожнюються з терміном «принципи».

В інших наукових доробках засади як поняття розуміють більш комплексно: як принципи та основоположні ідеї та ключові механізми [10; 11]; як механізми та основи, головні конструкції [12]; як способи, підходи, механізми та засоби сукупно [13].

На окрему увагу заслуговує думка Л. Онуфрієвої та Н. Гончарук, які у своєму дослідженні позиціонують психологічні засади як головні психологічні чинники, які впливають на подальшу діяльність, передумови та причини, що сприяють учиненню певних дій [14].

Цікавою є думка щодо охоплення терміном «засади» всього комплексу: ідей, передумов, принципів, механізмів, основ і теоретичного підґрунтя здійснення економічної експертизи [15].

Отже, говорячи про засади у нормотворчій та науковій літературі, повсякчас зустрічається термін «засади», що хоча і тлумачиться кожним науковцем по-різному або використовується з різним змістовним наповненням, загальна сутність і розуміння викладеного матеріалу зазвичай залишаються доступними та зрозумілими. Це свідчить про те, що головною характеристикою при визначенні сутності та значення терміна «засади» є контекст його використання.

Термін «засади» використовують у поєднанні з прикметниками – організаційні, правові, теоретичні, концептуальні, основні тощо, на початку словосполучення у різних комбінаціях. Можна зустріти і його використання на позначення виду механізму або форми його реалізації: «на громадських засадах», «на засадах партнерства». У нашому дослідженні пропонуємо детальніше зупинитися на правових засадах, а саме на адміністративно-правових та організаційно-правових засадах будь-чого. Як уже наголошувалося на початку

дослідження, це є дуже актуальною темою в науковій спільноті України. У контексті розгляду правових засад діяльності або функціонування будь-якої системи чи інституції під засадами пропонуємо розуміти принципи, основні ідеї, основу та/або теоретичне підґрунтя, що виступає базисом під час реалізації діяльності або регулювання певного виду суспільних відносин.

Одразу варто зауважити, що з точки зору юридичної науки будь-які види діяльності у правовій державі (якою є Україна відповідно до ст. 1 Конституції України), особливо ті, що стосуються публічної сфери суспільних відносин, здійснюються відповідно до вимог чинного законодавства. Авжеж, не варто впадати в крайнощі і стверджувати, що відносини у приватній сфері не мають бути врегульовані правом. Навпаки, будь-які відносини тією чи іншою мірою підлягають нормативному регулюванню. Просто у випадку адміністративно-правових та організаційно-правових засад йтиметься переважно про сферу публічних суспільних відносин.

Що ж таке правові засади? Виходячи із наведеного вище визначення терміна «засада», можна додати лише те, що вони мають знаходити своє відображення в нормативно-правових чи інших розпорядчих документах або, точніше, бути відображеними у джерелах права. Дещо іншу думку наводить В. Безега, який наголошує, що правовими засадами є система нормативно-правових актів, що регламентують діяльність у певній сфері [16]. Схожу позицію має і В. Мельник, який так само розуміє адміністративно-правові засади як сукупність нормативно-правових актів [17]. На нашу думку, варто не погодитись із запропонованим визначенням, адже саме нормативно-правовий акт (документ) не може виступати засадою, однак його зміст може її містити.

Враховуючи поділ права на окремі галузі, можна констатувати, що правові засади, відображені в нормах окремих галузей права, варто називати конституційними, якщо вони знайшли своє відображення в Конституції України, адміністративними – якщо в адміністративному законодавстві, кримінально-правовими – якщо в законодавстві, що регламентує суспільні відносини у сфері кримінально-правових відносин тощо.

Водночас необхідно зауважити, що чинне законодавство не здатне повністю охопити весь спектр характеристик та особливостей суспільних відносин, що виникають в Україні. Тому певною мірою виникає потреба в теоретичних і суто організаційних засадах, які варто враховувати під час поточної та перспективної діяльності в різних сферах.

Зупиняючись на організаційних засадах діяльності, варто наголосити, що вони є сукупністю чинників, які зумовлюють, визначають та є підґрунтям для організації і здійснення певного роду діяльності.

О. Козлов під організаційно-правовими засадами розуміє сукупність нормативно закріплених чинників та характеристик об'єкта дослідження [18].

Розглядаючи організаційно-правові засади адміністративно-правового забезпечення державної соціальної політики в Україні, В. Медяник під організаційно-правовими засадами розуміє механізми, засоби та форми впливу адміністративно-правових норм на певну сферу суспільних відносин [19]. Це свідчить, що ототожнення організаційно-правових та адміністративно-правових засад переважає.

У межах дослідження «Організаційно-правові засади забезпечення функціонування підрозділів дізнання Національної поліції України» М. Романов дуже широко використовує термін «організаційно-правові засади», під яким розуміє саме положення нормативно-правових актів, які регламентують забезпечення підрозділів дізнання, тобто, по суті, саме відносини з організації діяльності цих підрозділів, які переважно регламентовані нормами адміністративного права [20]. Із цього випливає, що науковець ототожнює організаційно-правові та адміністративно-правові засади.

Схожої думки дотримується і О. Гулак у дослідженні «Організаційно-правові засади діяльності підприємств кримінально-виконавчих установ відкритого типу», яка майже повністю ототожнює поняття «адміністративно-правові засади» та «організаційно-правові засади», лише інколи вживаючи останнє в ширшому значенні, що включає також адміністративно-правові засади [21].

Проведений аналіз дослідження Г. Біліної [22] свідчить, що вчена наголошує на максимальній тотожності таких понять, як «правові засади» та «адміністративно-правові засади», розглядаючи сферу інформаційного забезпечення. Це, своєю чергою, наводить на думку, що розподіл видів правових засад здійснюється не залежно від галузевої належності норм права, які регламентують відносини, а від галузевої належності та способів регламентації самих відносин. Це значно розширює способи тлумачення окремих характеристик правових засад тієї чи іншої діяльності.

А. Шапошник надає авторське визначення «адміністративно-правових засад діяльності прокурора» як сукупність чинних правових норм, які закріплені в законодавстві України та визначають основні принципи і методи діяльності прокурора, включаючи адміністративно-правові методи та форми здійснення прокурором своїх повноважень із виконання покладених на нього функцій, а також окреслює положення щодо юридичної відповідальності прокурора як посадової особи, що обіймає адміністративну посаду в органах прокуратури

України [23]. На нашу думку, таке визначення майже повністю відповідає розумінню організаційно-правових засад, що пояснюється розумінням адміністративного як управлінського.

Доволі ємними та змістовними водночас є думки Д. Заброди [24], О. Мердової та О. Цуркан [25], які наголошують на тому, що поняття «адміністративно-правові засади» не варто розуміти як сукупність адміністративно-правових норм, а необхідно більше вкладати в нього організаційний та структурний компонент. Так, дослідники наголошують, що адміністративно-правовими засадами є визначена сукупністю правових норм система елементів (параметрів) суспільного явища чи окремого виду відносин, що потребують публічно-правового врегулювання з використанням різних засобів, методів і способів впливу.

Висновки

Підсумовуючи викладене, варто зауважити, що засадами є сукупність ідей, принципів, якостей, напрямів, цілей та основ, що слугують підґрунтям якого-небудь виду діяльності. Водночас засади можуть розглядатися також як механізм або спосіб здійснення певної діяльності.

Проведене дослідження дає змогу надати авторське бачення змісту та сутності адміністративно-правових та організаційно-правових засад діяльності, під якими варто розуміти сукупність відображених у джерелах права правил поведінки суб'єктів діяльності або відносин, способів та механізмів організації їхньої діяльності, особливостей їхнього правового статусу в системі публічного адміністрування та суспільних відносин, а також принципів, ідей функціонування та напрямів їх удосконалення, які виступають дороговказами їхнього розвитку та забезпечення.

Отже, в сучасному розумінні поняття «адміністративно-правові засади» та «організаційно-правові засади» є тотожними, що пояснюється саме управлінсько-організаційним характером їхньої сутності.

Список бібліографічних посилань: **1.** Перелік тем дисертаційних досліджень з юридичних наук (затверджених у 2021 р.) : розглянуті та схвалені координаційними бюро відділень Національної академії правових наук України / упоряд.: В. А. Журавель, Є. А. Гетьман, О. С. Гиляка, Н. М. Вапнярчук. Харків : Право, 2022. 280 с. **2.** Перелік тем дисертаційних досліджень з юридичних наук (затверджених у 2022 р.) : розглянуті та схвалені координаційними бюро відділень Національної академії правових наук України / упоряд.: Є. А. Гетьман, О. С. Гиляка, Н. М. Вапнярчук. Харків : Право, 2023. 394 с. **3.** Перелік тем дисертаційних досліджень з юридичних наук (затверджених у 2023 р.) : розглянуті та схвалені координаційними бюро відділень Національної академії правових наук України / упоряд.: Є. А. Гетьман, О. С. Гиляка, Н. М. Вапнярчук.

Харків : Право, 2024. 332 с. **4.** Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250000 слів / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с. **5.** Беспалько І. Визначення поняття загальних засад кримінального провадження. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 5. С. 242–247. **6.** Українсько-англійський словник = Ukrainian-English dictionary / уклад. К. Андрусішин, Д. Крет. Торонто : University of Toronto Press, 1957. 1163 с. **7.** Морозенко В. В. Доктринальні підходи до розуміння публічності як засади кримінального процесу. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2023. Т. 28, № 1. С. 435–443. DOI: <https://doi.org/10.32631/vca.2023.1.41%20>. **8.** Почтовий М. М. Про вичерпність переліку засад кримінального провадження. *Юридична наука*. 2020. № 9 (111). С. 157–163. DOI: <https://doi.org/10.32844/10.32844/2222-5374-2020-111-9.19>. **9.** Назаров В. В. Реалізація засади верховенства права в кримінальному провадженні. *Правова держава*. 2017. № 26. С. 137–143. **10.** Михальчук В. М., Коломоєць А. В., Толстанов О. К., Гбур З. В. Концептуальні засади логістики нового часу в сучасній українській медицині. *Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України*. 2020. № 3 (85). С. 67–73. DOI: <https://doi.org/10.11603/1681-2786.2020.3.11625>. **11.** Doroshkevych K., Kit A. Conceptual Foundations of the Development of Mentoring in the System of Innovative Activity of Enterprises. *Problems of Modern Transformations. Series: Economics and Management*. 2024. No. 11. DOI: <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2024-11-04-05>. **12.** Кравець В. В. Науково-правові й методичні засади вдосконалення професійної підготовки фахівців сфери медичного обслуговування населення в Україні. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2020. № 2 (20). С. 34–39. DOI: <https://doi.org/10.33270/02202002.34>. **13.** Яковенко О., Маркова А. Теоретико-методичні засади оцінки ефективності формування кадрового потенціалу закладу освіти та організації роботи з ним. *Економіка та суспільство*. 2024. № 65. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-65-25>. **14.** Онуфрієва Л. А., Гончарук Н. М. Психологічні засади булінгу в юнацькому віці. *Psychological Journal*. 2019. Vol. 5, No. 2. Pp. 25–39. DOI: <https://doi.org/10.31108/1.2019.2.22.2>. **15.** Данилюк М. О. Економічна експертиза: наукові засади та практичне використання. *Вісник Тернопільського національного економічного університету*. 2015. № 4. С. 173–175. **16.** Безега В. Адміністративно-правові засади діяльності Національної поліції як суб'єкта сектору безпеки і оборони : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2020. 22 с. **17.** Мельник В. І. Поняття та особливості адміністративно-правових засад із забезпечення системи економічної безпеки України. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2020. № 4 (10). С. 119–126. DOI: [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2020-4\(10\)-119-126](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2020-4(10)-119-126). **18.** Козлов О. О. Організаційно-правові засади реалізації гарантій адвокатської діяльності : дис. ... д-ра філософії : 081. Одеса, 2023. 199 с. **19.** Медяник В. А. Організаційно-правові засади адміністративно-правового забезпечення державної

соціальної політики в Україні : монографія. Київ : Гельветика, 2021. 406 с. **20.** Романов М. Ю. Організаційно-правові засади забезпечення функціонування підрозділів дізнання Національної поліції України : дис. ... д-ра філософії : 081. Київ, 2022. 264 с. **21.** Гулак О. В. Організаційно-правові засади діяльності підприємств кримінально-виконавчих установ відкритого типу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2008. 24 с. **22.** Білінова Г. О. Адміністративно-правові засади інформаційного забезпечення органів публічної адміністрації в Україні: актуальні питання теорії та практики : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2019. 545 с. **23.** Шапошник А. С. Адміністративно-правові засади діяльності прокурора в Україні : дис. ... д-ра філософії : 081. Суми, 2023. 279 с. **24.** Заброда Д. Г. Адміністративно-правові засади: сутність та зміст категорії. *Адміністративне право і процес*. 2013. № 2 (4). С. 45–51. **25.** Мєрдова О. М., Цуркан О. П. Адміністративно-правові засади професійного навчання поліцейських. Київ : Дакор, 2020. 186 с.

Надійшла до редколегії 27.01.2025

Прийнята до опублікування 28.02.2025

Seliukov V. S. The essence and content of administrative and legal (organisational and legal) principles of activity in a particular area in Ukraine

This study analyses the understanding of the content and essence of the principles as a legally significant term. The validity of the study is due to the fact that in the scientific and legislative spheres the term “principles” is systematically used with different content. The article analyses the topics of dissertation research on legal issues which were submitted for consideration to the Academy of Legal Sciences of Ukraine.

The normative essence of the term “principles” is briefly characterised, which made it possible to identify its main characteristics. It is noted that in legislation the term “principles” refers to the foundations, principles, grounds, procedure and legal regime of activity, the list and general powers of the entities which carry it out, key procedures for its implementation, strategy, purpose, tasks, directions, and specific features of the formation and implementation of state policy in the relevant area.

The conclusions regarding the content of the term “principles” are made on the basis of the opinions of other scholars. The comparative analysis of the types of principles is carried out, in particular, legal, organisational and administrative principles. The article emphasizes that all these categories are interrelated, and the latter two may be generally identified in the context of the rule-of-law State, except for the cases when the scope of research is directly defined by administrative and tort law.

It is determined that the principles are a set of ideas, principles, qualities, directions, goals and foundations that serve as the basis for any type of activity. At the same time, however, the principles may be used in phrases as a mechanism or a way of carrying out an activity.

The article proposes to identify administrative and legal principles and organisational and legal principles, which are understood as a set of rules of conduct of subjects of a certain activity or any relations, methods and mechanisms for organising their activities, peculiarities of their legal status in the system of public administration and public relations, as well as principles, ideas of functioning and directions of their improvement which are “pointers” for their development and ensuring.

Keywords: principles, legal principles, organisational principles, organisational and legal principles, administrative and legal principles.

**КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ;
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО**

УДК 364-322:343.53]«364» DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.1.19>

Сергій Миколайович Кавун,

кандидат юридичних наук,

Донецький національний університет імені Василя Стуса,

кафедра конституційного, міжнародного

і кримінального права (старший викладач);

 <https://orcid.org/0009-0000-3954-584X>,

e-mail: s.kavun@donnu.edu.ua;

Юліана Олегівна Басиста,

Донецький національний університет імені Василя Стуса (студентка);

 <https://orcid.org/0009-0009-9485-2813>,

e-mail: ulianabasista@gmail.com

**ПСЕВДОВОЛОНТЕРСТВО У ВОЄННИЙ ЧАС:
АКТУАЛЬНА ПРОБЛЕМА СЬОГОДЕННЯ**

Наукову роботу присвячено дослідженню актуальної та суспільно значущої проблеми сьогодення – волонтерської діяльності, а також її вкрай шкідливого та негативного прояву, що визначається поняттям «псевдоволонтерство». У роботі уточнено поняття «волонтерство» в літературному та законодавчому контекстах. З позиції історичної хронології проаналізовано появу волонтерської діяльності і термінології, що її характеризує та узагальнює. Представлено деталізоване пояснення та порівняння етапів становлення волонтерства – від благодійності в Україні до відповідних практик у США. Окрему увагу приділено дослідженню офіційного визнання волонтерства в Україні та його нормативно-правовому закріпленню.

Ключові слова: волонтер, волонтерство, волонтерська діяльність, псевдоволонтер, Реєстр волонтерів України.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Із початком збройної агресії проти України активізувалася діяльність волонтерів і волонтерських організацій, які гучно заявили про себе. Метою їхньої діяльності стало забезпечення, залежно від можливостей, та задоволення потреб насамперед підрозділів Збройних Сил України (далі – ЗСУ), що протидіють ворогу, а також громадян, які постраждали внаслідок збройної агресії. Волонтери, керуючись

виключно патріотизмом і доброю волею, почали вирішувати доволі складні логістичні завдання навіть у найгарячіші періоди, демонструючи неабияку гнучкість і оперативність. Позитивні результати їхньої діяльності стали неоцінним внеском у спільну справу – протидію агресору та захист демократичних цінностей. Водночас логічно й до певної міри прогнозовано з'явилася серйозна проблема – псевдоволонтерство та псевдоволонтерська діяльність. Окремі особи, прикриваючись благодійною метою, заснованою на чесності та відкритості, використовують волонтерство для власного збагачення шляхом протиправних і навіть злочинних дій. Зокрема, привласнення добровільних внесків громадян через відкриття фіктивних зборів нібито на потреби ЗСУ, незаконне використання транспортних засобів і гуманітарної допомоги, які надходять з-за кордону та мали б передаватися військовим.

Саме тому проблема поширення діяльності псевдоволонтерів по всій країні та пошук реальних шляхів протидії цьому ганебному явищу набуває особливої актуальності в умовах сьогодення. Повномасштабне вторгнення в Україну, яке розпочалося 24 лютого 2022 р., а також анексія українських територій, що триває з 2014 р., створили сприятливе підґрунтя для виникнення і стрімкого поширення негативних процесів, пов'язаних із псевдоволонтерством як формою злочинного збагачення на тлі боротьби за незалежність держави. Цинічні й аморальні дії псевдоволонтерів і фіктивних волонтерських організацій не лише підривають довіру громадян і країн-партнерів, а й завдають реальної шкоди загальній справі протидії агресору. Нині справи щодо псевдоволонтерів набувають резонансного та публічного характеру, а також активізуються в напрямках запобігання, документування, розслідування й притягнення винних до відповідальності. Однією з основних передумов, що створює сприятливе підґрунтя для подібної протиправної діяльності, є відсутність у Кримінальному кодексі України (далі – КК України) окремої статті або норми, яка б прямо передбачала відповідальність за дії псевдоволонтерів. На сьогодні найбільш наближене за змістом законодавче регулювання міститься у ст. 190 «Шахрайство» та ст. 201-2 «Незаконне використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги» КК України. Однак з огляду на рівень суспільної безпеки та резонансність подібних правопорушень цього недостатньо.

Стан дослідження проблеми

Початок волонтерства у світі та в Україні, його роль і місце в суспільстві, пов'язані з ним проблеми, а також уточнення самого поняття стали предметом численних наукових досліджень. Серед науковців, які зробили значний внесок у вивчення цієї теми, варто

згадати Ю. Килимник, К. Філюшину, О. Демчиншину, С. Тимченка, А. Шмаріну та ін. Завдяки їхнім працям сформовано потужний науковий фундамент для глибшого розуміння волонтерської діяльності, основою якої є вільне волевиявлення, патріотизм і громадянська свідомість. Їхні дослідження стали відправною точкою для подальшого вивчення поняття «волонтерство», окресливши ключові напрями наукового аналізу. Справедливо зауважити, що поняття «псевдоволонтерство», яке через свою суспільну шкідливість викликає зростаюче занепокоєння, також стало об'єктом наукової уваги, хоча кількість робіт, присвячених цій темі, суттєво менша. Одними з перших, хто зосередився на вивченні цього явища, були Б. Мацієвський та Я. Лук'янчук, які проаналізували сутність поняття «псевдоволонтерство», його форми, моделі, а також типові ознаки, що дають змогу відрізнити справжню волонтерську діяльність від фіктивної [1]. Для наочності викладених положень дослідники широко застосовували таблиці та графічні ілюстрації.

Проблематика псевдоволонтерства є відносно новою в науковому дискурсі. Про це свідчить як обмежене коло науковців, що її досліджують, так і значна прогалина у вітчизняному законодавстві, зокрема в частині ефективної протидії цьому явищу. Нині поштовхом до більш глибокого осмислення та аналізу псевдоволонтерства з боку наукової спільноти стають численні приклади з практики: інформація, поширена у медіа, досудові та журналістські розслідування, а також матеріали судової практики щодо справ відповідної категорії. Варто визнати, що сьогодні протидія псевдоволонтерству містить більше запитань і викликів, ніж чітких правових відповідей.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є спроба законодавчого таумачення термінів «псевдоволонтерство» та «псевдоволонтер». *Завдання* дослідження полягають у: проведенні детального аналізу чинного законодавства України у сфері волонтерської діяльності; порівнянні волонтерства та волонтерської діяльності в Україні та США; розмежуванні дій волонтерів і псевдоволонтерів на основі конкретних прикладів; конкретизації алгоритму дій псевдоволонтерів; формулюванні пропозиції щодо вдосконалення законодавства та запровадження відповідальності за дії псевдоволонтерів із метою мінімізації їхнього шкідливого впливу.

Наукова новизна дослідження

На основі загальновідомої інформації про виникнення волонтерства та розвиток волонтерського руху у світі та в Україні, а також з урахуванням наукових підходів до цього явища визначено основні причини появи волонтерської діяльності. У результаті аналізу виявлених факторів конкретизовано поняття «псевдоволонтерство» та «псевдоволонтер». Зокрема, досліджено алгоритм дій псевдоволонтерів,

розглянуто їхню правову оцінку й законодавче тлумачення, а також запропоновано шляхи запровадження відповідальності за злочини, пов'язані з псевдоволонтерською діяльністю.

Виклад основного матеріалу

Російсько-українська війна висвітлила низку серйозних викликів, що вимагають стійкості, згуртованості та концентрації зусиль усього Українського народу. Одним із найскладніших таких викликів стало забезпечення гуманітарною допомогою вимушених переселенців, постраждалого цивільного населення та військовослужбовців. Попри всі труднощі, у яких опинилася держава, українці всіма можливими способами підтримують одне одного в боротьбі за демократичні цінності та незалежність. Хтось передає особисті речі, хтось закуповує продукти для нужденних, надає житло переселенцям або ж долучається до волонтерського руху. У цей непростий час багато благодійників не лише жертвують власні кошти на потреби армії, а й організовують збори на актуальні цілі, мобілізуючи ресурси для допомоги. Водночас існує і темний бік цього процесу – поява осіб, які, не маючи моральних засад, діють під прикриттям волонтерської діяльності. Так звані псевдоволонтери використовують механізм благодійних зборів для власного збагачення: привласнюють кошти, товарно-матеріальні цінності та іншу допомогу. Це явище становить серйозну загрозу для довіри суспільства й ефективності підтримки під час війни.

Волонтерство, у сьогоdnішньому розумінні цього явища, зародилося у 1859 р. завдяки швейцарському громадському діячу Жану Анрі Дюнану. Після побаченої кривавої битви під Сольферіно, внаслідок якої було вбито десятки тисяч солдатів, а інші зазнали поранень і травм, стікали кров'ю, залишалися на полі бою та потребували допомоги, він ініціював організацію порятунку поранених. Спочатку були створені імпровізовані шпиталі, де вперше в історії всі люди незалежно від сторони, до якої вони належали у збройному конфлікті, отримали першу допомогу, завдяки чому було врятовано тисячі життів. Згодом завдяки Ж. А. Дюнану була створена нейтральна організація, яка надавала поміч усім – Міжнародний комітет Червоного Хреста. Генеральна Асамблея ООН у 1985 р. запропонувала урядам відзначати 5 грудня як Міжнародний день волонтера з метою залучення якомога більшої кількості людей до цієї доброї справи. Крім цього, в 1990 р. у Парижі на XI Конгресі Міжнародної асоціації волонтерів була прийнята Загальна декларація волонтерів, у якій зазначалось, що волонтерство – це добровільний вибір та активна участь громадянина в житті людських спільнот¹.

¹ Загальна декларація волонтерів : прийнята на XI Конгресі Міжнародної асоціації волонтерів, Париж, 1990 рік. URL: <https://moodle.znu.edu.ua/>

Слід додати, що цей документ визнає право на об'єднання незалежно від статі, расової належності, віросповідання, фізичних особливостей, соціального та матеріального становища.

Поряд із цим протягом декількох років після створення об'єднань волонтерської спрямованості та ухвалення Загальної декларації волонтерів науковці приступили до вивчення, вдосконалення та уточнення термінів «волонтер», «волонтерство» та «волонтерська діяльність». На думку Ю. Килимник, волонтерство – це добровільна, неоплачувана діяльність на благо нужденних [2, с. 42]. К. Філюшина вважає, що волонтер (від лат. *«voluntarius»* – воля, бажання, від англ. *«voluntary»* – добровільний, доброволець, йти добровільно) – це особа, яка за власним бажанням допомагає іншим [3, с. 25]. Погляди цих учених на тлумачення термінів «волонтер» і «волонтерство» є доволі точними та влучними, з ними варто погодитись, адже вони коротко і зрозуміло наголошують на тому, що волонтерство – це добровільна неоплачувана діяльність, завдяки якій багато людей отримують різну допомогу, зокрема гуманітарну, матеріальну, медичну. Хоча волонтерство у світі зародилось в 1859 р., однак у кожній країні волонтерський рух розпочався як раніше, так і пізніше цієї дати.

Розглянемо перші кроки волонтерства та волонтерського руху в Україні та США. В Україні першими волонтерами у 1992 р. були представники Корпусу миру – незалежної агенції та програми уряду Сполучених Штатів. Після підписання двосторонньої угоди про початок діяльності Корпусу миру між президентом нашої країни Леонідом Кравчуком та президентом США Джорджем Бушем він був започаткований на теренах нашої країни. Корпус миру сприяв поширенню знань та обізнаності щодо лікування ВІЛ/СНІД та протидії цим захворюванням, допомагав розширювати навички комунікації англійською мовою, а також сприяв формуванню свідомої демократичної молоді [4, с. 20–24]. Згодом в Україні був зареєстрований перший Всеукраїнський громадський центр «Волонтер» (1997), найактивнішими учасниками якого стали студенти і старшокласники, а 10 грудня 2003 р. постановою Кабінету Міністрів України було офіційно визнано волонтерську діяльність. Правовим закріпленням цього визнання став Закон України «Про волонтерську діяльність», у ст. 7 якого термін «волонтер» визначається як фізична особа, яка добровільно здійснює соціально спрямовану неприбуткову діяльність шляхом надання волонтерської допомоги¹.

pluginfile.php/635968/mod_resource/content/1/Загальна%20декларація%20волонтерів.pdf (дата звернення: 27.01.2025).

¹ Про волонтерську діяльність : Закон України від 19.04.2011 № 3236-17 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17> (дата звернення: 27.01.2025).

Волонтерський рух в Україні набув популярності у 2014 р. у зв'язку з початком воєнних дій на Донбасі. Через стрімкий розвиток волонтерського руху та збільшення кількості волонтерів цього ж року згідно з наказом Міністерства фінансів України був створений Реєстр волонтерів антитерористичної операції та/або здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації¹. Метою його створення є забезпечення можливості для кожного громадянина та суспільства в цілому розуміти і за необхідності перевіряти, чи справді особа або волонтерська організація є тими, за кого себе видають. Слід наголосити, що Реєстр волонтерів є доволі дієвим інструментом та джерелом інформації, він ведеться, наповнюється та контролюється Державною податковою службою України.

Для порівняння витоків волонтерського руху, волонтерства та волонтерської діяльності розглянемо їхній розвиток у США. Однією з відправних точок, а фактично поштовхом до становлення волонтерського руху стала поява першої добровольчої пожежної частини, створеної у 1736 р. Ця подія об'єднала людей навколо спільної мети та яскраво продемонструвала їхню здатність розв'язувати гострі суспільні проблеми. Варто зазначити, що і сьогодні близько 70 % усіх пожежників у США – добровольці. Через 125 років, 12 травня 1865 р., країну спіткало жорстоке випробування – Громадянська війна, яка почалася після вступу Авраама Лінкольна на посаду президента. Його намір скасувати рабство на Півдні викликав спротив: 11 південних штатів не погодилися із цим і, проголосивши себе Конфедеративними Штатами Америки, створили власну армію та першими розпочали бойові дії проти північних штатів². У відповідь на ці події по всій країні почали створюватися жіночі товариства допомоги, які займалися пошиттям сорочок, рушників, постільної білизни, уніформи та наметів. Саме ці ініціативи заклали підґрунтя для розквіту волонтерської діяльності, яка особливо активно проявилася у 30-х рр. XX ст. [5, с. 151–154]. У XIX ст., під час так званого Великого пробудження, почали з'являтися перші офіційні благодійні організації, такі як Асоціація

¹ Про затвердження порядку формування та ведення Реєстру волонтерів антитерористичної операції та/або здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації : наказ М-ва фінансів України від 30.10.2014 № 1089 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1471-14> (дата звернення: 27.01.2025).

² Дулерайн Ю. США: 150 років від початку Громадянської війни // Радіо Свобода : сайт. 12.04.2011. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/3554446.html> (дата звернення: 27.01.2025).

молодих християн (YMCA), Американський Червоний Хрест (ARC), Єдиний шлях (United Way). Попри активний розвиток волонтерського руху, у США немає офіційно встановленої дати визнання волонтерської діяльності. Водночас, як і в більшості країн світу, щороку 5 грудня тут відзначають Міжнародний день волонтера. Окрім того, з огляду на значущість волонтерського внеску 20 квітня 1985 р. у США було вперше відзначено традиційний День подяки волонтерам як символ визнання їхніх заслуг і невтомної праці.

Аналізуючи першопричини і тенденції розвитку волонтерського руху й волонтерства в Україні та США, доречним і обґрунтованим є виокремлення головної причини появи волонтерської діяльності. Нею, як свідчить історичний досвід, є початок серйозних суспільних викликів, що потребують консолідації та єднання, таких як війна, воєнні дії, стихійні лиха та інші надзвичайні ситуації. Саме вони спонукають людей до активної добровільної праці та взаємодопомоги, що, своєю чергою, спричиняє спалах волонтерської активності. Однак на тлі загального піднесення рівня суспільної свідомості, яке яскраво демонструється волонтерами та волонтерськими організаціями, існує і певна категорія осіб, які зловживають довірою та популярністю волонтерського руху. Йдеться про так званих псевдоволонтерів. Для чіткого й коректного тлумачення поняття «псевдоволонтер» насамперед необхідно з'ясувати зміст терміна «псевдоволонтерство». На думку Ю. Мацієвського та Я. Лук'янчук, псевдоволонтерство означає дії, спрямовані на отримання незаконної матеріальної чи іншої особистої користі [1]. Отже, можна дійти висновку, що псевдоволонтерство – це дія, яка здійснюється свідомо та з прямим умислом, коли особа усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачає його наслідки і бажає їх настання. Відповідно, псевдоволонтер – це особа, яка свідомо здійснює вольову дію з метою привласнити чи звернути на власну користь чуже, при цьому видаючи себе за іншу людину.

Варто розглянути кілька прикладів, які ілюструють своєрідний алгоритм дій, за яким мала б здійснюватися волонтерська діяльність справжніх волонтерів. З метою допомоги бійцям 59-ї окремої мотопіхотної бригади імені Якова Гандзюка Вінницька міська рада разом із громадою на запит військових передали на фронт 10 дронів Mavic 3T, 16 FPV-дронів, буржуйки та окопні свічки¹. Важливим моментом

¹ Чергова допомога для бійців 59-ї ОМПБр ім. Я. Гандзюка: Вінницька міська рада спільно з громадою та Міжрегіональним координаційним гуманітарним штабом передала на фронт «мавіки», дрони та інше необхідне обладнання // Вінницька міська рада : сайт. 02.01.2025. URL: <https://www.vmr.gov.ua/cherhova-dopomoha-dlia-biitsiv-59-ompbr-im-ia-handziuka->

є те, що відбулась персональна зустріч між захисниками та представниками Вінницької міської ради для передачі необхідної техніки й обладнання для виконання бойових завдань. Цей приклад доволі яскраво демонструє, як орган місцевого самоврядування та громада об'єднали свої сили на шляху до реалізації спільної мети – надання посильної допомоги підрозділу ЗСУ. Наведені дії узагальнюються простим і дієвим алгоритмом: спочатку були з'ясовані потреби військовослужбовців, потім визначили можливість щодо задоволення цих потреб (пошук необхідного, місце придбання, організація доставки), визначили джерело фінансування – кошти з бюджету громади, добровільні пожертви, безпосередньо придбали необхідне, влаштували зустріч із військовими задля передачі техніки й обладнання, під час якої отримали зворотній зв'язок та оприлюднили в медіа інформацію про це. Ця послідовність дій може слугувати прикладом поетапного здійснення волонтерської діяльності – від її початку до завершення. Саме такого або подібного алгоритму мають дотримуватись усі волонтери та волонтерські організації. У разі, якщо якийсь із етапів цього алгоритму не виконується, це може свідчити про ймовірну участь у процесі псевдоволонтерів. Для повного розуміння та конкретизації викладених думок звернімося до ситуації, оприлюдненої в медіа, коли псевдоволонтери організували збір коштів на допомогу постраждалим з Херсону, однак їхні подальші дії не були оприлюднені. Подібний випадок мав місце у перший рік повномасштабного вторгнення у столиці нашої держави, Києві. Так звані військові псевдоволонтери представлялися волонтерами благодійного фонду та стверджували, що збирають кошти на порятунок людей у Херсоні. Вони організували збір добровільних пожертв і внесків. Однак збір офіційно не було завершено, сайт благодійного фонду та його сторінки в соціальних мережах – відсутні, звітність не оприлюднювалася, а документи, що підтверджують зв'язок цих осіб із фондом, так і не були надані¹. Тобто алгоритм почався та закінчився на єдиному пункті – збір коштів, що може свідчити про діяльність псевдоволонтерів. Ще однією доволі поширеною схемою зловживань є продаж гуманітарної допомоги. Псевдоволонтери, прикриваючись назвою благодійної громадської

vinnytska-miska-rada-spilno-z-hromadoiu-ta-mizhrehionalnym-koordinatsiinym-humanitarnym-shtabom-peredala-na-front-maviky-drony-ta-inshe-neobkhidne-obladnannia (дата звернення: 27.01.2025).

¹ Шварц К. Псевдоволонтери у формі продовжують збирати гроші у центрі Києва: на місце викликали поліцію // УНІАН : сайт. 17.06.2023 URL: <https://www.unian.ua/society/psevdovolonteri-u-formi-prodovzhuyut-zbirati-groshi-u-centri-kiyeva-foto-novini-kiyeva-12296748.html> (дата звернення: 27.01.2025).

організації, спочатку надають документи від імені спільноти, а потім домовляються із благодійниками про закупівлю автомобілів за кордоном для потреб ЗСУ. Коли транспортні засоби прибувають на кордон з Україною, псевдоволонтери розмитнюють їх через інші благодійні фонди, зазначаючи, що автівки будуть передані військовим частинам ЗСУ. Насправді ж ці машини згодом виставляються на продаж. У випадках, коли військовослужбовці зверталися з наміром придбати такі автівки, в актах приймання-передачі, складених на користь військової частини, відсутні будь-які згадки про їхню вартість¹.

Окремої уваги заслуговує питання використання псевдоволонтерами можливостей та функціоналу системи «Шлях», завдяки якій чоловіки призовного віку можуть перетинати кордон лише в разі перевезення гуманітарної допомоги. Звичайно, на початку створення цієї системи були певні труднощі щодо перевірки громадян, на що також вказують безліч матеріалів у медіа, однак сьогодні зазначена система повноцінно діє та надає можливість вирішувати низку нагальних логістичних питань, насамперед пов'язаних із доставкою вантажів із за межі України.

Наведені приклади є свідченням та підтвердженням факту, що в такий важкий і нелегкий час все одно існують люди, які хочуть нажитися на благодійності, при цьому уникаючи будь-яких обов'язкових платежів, митних зборів. Про докори сумління годі й говорити. Досліджуючи та детально аналізуючи кожну ситуацію, можемо дійти таких висновків. По-перше, кожний наведений приклад містить такі ознаки, як суспільна небезпечність, протиправність, винність і караність, що дає підстави кваліфікувати їх як злочин. Злочинні дії псевдоволонтерів, пов'язані зі зборами коштів, можуть кваліфікуватися за ст. 190 КК України як шахрайство, тобто заволодіння чужим майном або набуття права на нього шляхом обману чи зловживання довірою. Крім того, такі дії можуть підпадати під ознаки правопорушення, передбаченого ст. 201-2 КК України «Незаконне використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги»². По-друге, наведені та подібні випадки

¹ Продавали автомобілі, завезені в Україну як гуманітарна допомога для військових: правоохоронці викрили протиправну схему // Міністерство внутрішніх справ України : офіц. сайт. 10.09.2022. URL: <https://mvs.gov.ua/news/prodavali-avtomobili-zavezeni-v-ukrayinu-yak-gumanitarna-dopomoga-dlya-viiskovih-pravooxoronci-vikrili-protipravnu-sxemu> (дата звернення: 27.01.2025).

² Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 27.01.2025).

свідчать про наявність певних прогалин, якими користуються псевдоволонтери, не боячись бути викритими. Багато громадян не знають про існування Реєстру волонтерів України, а також про можливість перевірки інформації шляхом запиту до Державної податкової служби України. Такий запит дає змогу переконатися, чи дійсно особа є волонтером, а не псевдоволонтером. По-третє, псевдоволонтерами є повнолітні, дієздатні, свідомі особи, які діють умисно. По-четверте, чинне законодавство України, зокрема КК України, потребує вдосконалення та більш чіткого врегулювання питань, пов'язаних із відповідальністю за псевдоволонтерську діяльність.

Згідно з вищевикладеним із метою розв'язання проблеми та зменшення рівня злочинного впливу псевдоволонтерів пропонуємо розглянути такі кроки. Виходячи з того, що псевдоволонтери – це повнолітні, зрілі та свідомі особи, доцільним є посилення превентивної діяльності шляхом широкого інформування громадськості про злочинний характер таких дій і передбачену за них кримінальну відповідальність. Таке інформування має на меті не лише попередження потенційних правопорушників про протиправність їхніх дій, а й захист громадян, які можуть стати жертвами шахрайства. Особливо важливо надавати населенню чітку покрокову інструкцію, як перевірити, чи є особа або організація справжніми волонтерами, а не псевдоволонтерами. В умовах сьогодення, коли значна частина інформації поширюється через різні канали комунікації – медіа, sms-повідомлення, соціальні мережі тощо, саме ці інструменти можуть і повинні бути використані для підвищення обізнаності громадян. Це дозволить уникнути обману з боку псевдоволонтерів і не допустити, щоб щире бажання допомогти перетворилося на сприяння злочинному збагаченню.

Безперечно, одним із найдієвіших інструментів протидії псевдоволонтерству залишаються правові методи впливу та регулювання. Саме тому розроблення законодавчих ініціатив та внесення змін і доповнень до КК України може стати потужним чинником у боротьбі із цим явищем. Лише суспільство як цілісна система здатне формувати правила поведінки, визначаючи їхню доцільність, відповідність нормам моралі та рівень суспільної небезпечності на конкретному етапі свого розвитку. Відповідно, і проблема псевдоволонтерства в умовах сьогодення потребує жорсткої, послідовної позиції з боку держави та суспільства на всіх рівнях. Це, зокрема, передбачає необхідність законодавчого закріплення прямої норми, що криміналізує псевдоволонтерство як окремий різновид шахрайства.

Висновки

Проведене дослідження надає можливість дійти таких висновків. Волонтерство – це безоплатна добровільна діяльність, завдяки якій

багато людей отримують необхідну допомогу (гуманітарну, матеріальну, медичну). Псевдоволонтерство – це дія, яка здійснюється свідомо та із прямим умислом, коли особа усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачає його наслідки і бажає їх настання, тобто таке діяння є злочинним. Псевдоволонтер – це особа, яка свідомо здійснює вольову дію з метою привласнити собі чуже, при цьому видаючи себе за іншу людину (різновид шахрайських дій). Крім того, запропоновано простий, логічний і дієвий алгоритм дій, за яким мала б здійснюватися волонтерська діяльність: спочатку з'ясування потреб сторони отримання волонтерської допомоги; потім визначення можливостей щодо задоволення цих потреб (пошук необхідного, місце придбання, організація доставки); визначення джерела коштів (кошти з бюджетів різних рівнів, співфінансування, добровільні пожертви); безпосереднє придбання необхідного; влаштування зустрічі з представниками сторони отримувачів волонтерської допомоги або ж іншими категоріями контактерів задля передачі допомоги, якою би вона не була; за можливості оприлюднення в медіа інформації про зроблену волонтерську справу, що створить додаткові можливості для громадського контролю крізь призму відкритості та прозорості. Наявність підтвердженої реєстрації в Реєстрі волонтерів України, оприлюднення інформації та відкритість для контролю з боку як учасників збору коштів (донатів), так і суспільства в цілому створить неконкурентні умови для діяльності різних псевдоволонтерів. Паралельно варто розглянути можливість і готовність до внесення обґрунтованих змін до законодавства України щодо конкретизації, а можливо і криміналізації відповідальності за дії псевдоволонтерів шляхом доповнення та/або внесення змін до КК України.

Список бібліографічних посилань: 1. Мацієвський Ю., Лук'яничук Я. Волонтерство та псевдоволонтерство в Україні: новий погляд крізь призму неформальних інститутів. *Політичні дослідження*. 2024. № 1 (7). С. 19–41. DOI: <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-1-2>. 2. Килимник Ю. А. Правова природа та зміст договору про волонтерську допомогу // Шерешевські читання. Проблеми цивілістики в умовах пандемії та ІТ : матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 10 груд. 2021 р.) / за заг. Є. О. Харитонов. Одеса : Фенікс, 2021. С. 42. 3. Волонтерство як суспільний феномен: інформаційний дайджест / уклад. К. С. Філюшина. Слов'янськ : ДОПДЮТ, 2024. с. 4. 4. Демчишина О. В. Акультурація волонтерів Корпусу миру : курс. робота. Київ : Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія», 2020. 87 с. 5. Тимченко С., Шмаріна А. Особливості становлення та розвитку волонтерського руху в Україні // Волонтерський рух: історія, сучасність, перспективи : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 17–18 квіт. 2015 р.) / МОН України ; Харків. нац. автомоб.-дорож.

ун-т ; Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна ; Нац. тех. ун-т «Харківський політехнічний інститут». Харків : Вид-во ХНАДУ, 2015. С. 151–154.

Надійшла до редколегії 19.02.2025

Прийнята до опублікування 15.03.2025

Kavun S. M., Basysta Yu. O. Pseudo-volunteering in wartime: a topical issue of today

The present study attempts to provide a scientific interpretation of volunteering, and considers the practical significance of the database “Register of Volunteers of Ukraine” in terms of recording and accumulating information on persons who provide free assistance to people affected by the war and the Armed Forces of Ukraine. For the purpose of a complete and comprehensive study, a number of current regulatory legal acts have been studied, in particular, laws of Ukraine, certain articles of the Criminal Code of Ukraine, which directly or indirectly contain both the interpretation of the concepts under study and provide a wide range of scientific and legal tools necessary for studying the issues raised. The relevance of the topic under study is illustrated by a number of specific examples of volunteer activities carried out within the requirements and provisions of current legislation, as well as examples of actions of pseudo-volunteers which are outside the scope of legislative regulation. An attempt has been made to systematise the most significant bottlenecks and gaps in the legislative regulation of volunteer activities, which are used by pseudo-volunteers to abuse the trust of individuals and legal entities, undermining one of the most important foundations of our society – people’s trust in each other. The results of the study are formulated in the form of a substantiated conclusion and proposals are made in terms of exploring the possibilities of preparing, discussing and, if supported, amending the current legislation that directly regulates and governs volunteer activities, as well as establishing additional preventive mechanisms designed to prevent abuse in this area. The unity of efforts of state bodies and institutions, combined with the free will of citizens and public organisations in carrying out open volunteer activities, providing assistance and assistance based solely on the call of the heart, openness and trust, can withstand all the challenges facing our country today by providing comprehensive support to the affected category of citizens and strengthening Ukraine's defence capabilities.

Keywords: volunteer, volunteering, volunteer activity, pseudo-volunteer, Register of Volunteers of Ukraine.

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.983.4

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.1.20>

Інна Олександрівна Беседіна,

*Харківський науково-дослідний
експертно-криміналістичний центр МВС України,
відділ дослідження матеріалів, речовин
і виробів (старший судовий експерт);*

 <https://orcid.org/0009-0003-6454-4613>,
e-mail: i.kharkovskaya@ukr.net

МЕТОДИ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ КОДЕЇНУ У СКЛАДІ КОМБІНОВАНИХ ЛІКАРСЬКИХ ЗАСОБІВ

Проаналізовано особливості хімічного дослідження кодеїну для встановлення його наявності у складі таблетованих форм. Наведено порядок відбору аналітичної наважки для дослідження кодеїну при проведенні багатооб'єктних експертиз матеріалів, речовин та виробів. Розглянуто склад, лікарські форми, торговельні назви та виробників лікарських засобів, які містять кодеїн і перебувають у легальному обігу аптечних мереж в Україні.

Ключові слова: кодеїн, дослідження, опіоїди, наркотична залежність, тонкошарова хроматографія, хромато-мас-спектроскопія.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Препаратами, які містять кодеїн, зловживають як у межах сформованої монозалежності (кодеїнізму), так і як доповнення при поєднаній (полінаркотичній) залежності, а також у вигляді наркотичної добавки до ін'єкційного введення опіоїдів, кустарно виготовлених з екстракту макової соломки або героїну.

Варто наголосити, що методи дослідження кодеїну за своєю суттю не є складними, проте форма випуску у вигляді таблеток, де кодеїн міститься в незначній кількості, потребує кваліфікованого підходу до пробопідготовки та інтерпретації результатів дослідження методами тонкошарової хроматографії та газової хромато-мас-спектрометрії.

Стан дослідження проблеми

Загальні питання хімічного дослідження кодеїну вивчалися й раніше, однак питання щодо експертних методів його дослідження у

складі комбінованих таблетованих препаратів, які відпускаються в аптеках за рецептом, не розглядалися.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення властивостей кодеїну у складі комбінованих таблетованих препаратів та основних методів його дослідження при проведенні криміналістичної експертизи наркотичних засобів. *Завданнями* статті є узагальнення та підбір найбільш оптимальних і селективних методів криміналістичного дослідження кодеїну.

Наукова новизна дослідження

Здійснено наукове узагальнення методів експертного дослідження кодеїну, зокрема тонкошарової хроматографії, газової хроматографії з мас-селективним детектором. Розглянуто порядок відбору аналітичної наважки для дослідження багатооб'єктних експертиз кодеїновмісних таблетованих препаратів.

Виклад основного матеріалу

Поширеність вживання психоактивних речовин з кожним роком зростає, що негативно впливає на економіку і є загрозою для здоров'я населення на десятиріччя наперед. Останнім часом фармацевтичний ринок України поповнюється арсеналом лікарських препаратів вільного безрецептурного доступу в аптечній мережі, до складу яких входять малі дози (від 8 до 15 мг) кодеїну. Зазвичай ці препарати мають доволі швидку та ефективну протикашльову, протитуберкульозну, заспокійливу дію, через що користуються значним попитом серед населення, особливо в періоди сезонних епідемій застудних захворювань.

Водночас, як свідчить наркологічна та фармацевтична практика, а також наукові публікації, наявність препаратів, що містять опіоїд кодеїн, і можливість їх неконтрольованого придбання в аптеках зумовили легку та безперешкодну реалізацію підвищеного адиктивного інтересу до них (із метою наркотизації) з боку наркозалежних пацієнтів, а також осіб, які первинно приєднуються до вживання наркотиків. Тобто препаратами, які містять кодеїн, зловживають як у межах сформованої монозалежності (кодеїнізму), так і як доповнення при поєднаній (полінаркотичній) залежності, наприклад, у вигляді наркотичної добавки до ін'єкційного введення опіоїдів, кустарно виготовлених з екстракту макової соломки або героїну.

Згідно з Переліком наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 6 травня 2000 р. № 770, таблетки кодеїну за умови, що вони поєднані з одним або кількома інгредієнтами не більш як 100 мг наркотичного засобу на одиницю дози з концентрацією не більш як 2,5 % у нерозділених препаратах, віднесені до наркотичних засобів, обіг

яких обмежено і щодо яких допускаються виключення деяких заходів контролю (таблиця III, список № 1)¹.

Враховуючи, що дози кодеїну в разових формах цих препаратів є невеликими, тобто терапевтичними, наркозалежні для досягнення наркотичного ефекту поглинають велику кількість таблетованих форм комплексного складу, досягаючи токсичного дозування складових препаратів. При цьому можливе передозування не лише кодеїну, а й інших компонентів комбінованих препаратів цього класу. Так, відомо, що хронічне зловживання кодеїновмісними препаратами, до складу яких входить гідрокарбонат натрію (сода), веде до тяжких порушень ендоекологічного гомеостазу рідких середовищ організму.

Виявилося, що з метою посилення та хімічної пролонгації наркотичних ефектів кодеїну наркозалежні вдаються до одночасного сумісного вживання з антибіотиком левоміцетином, попри те, що він не має наркогенного потенціалу. Сучасна наркологія зіткнулася з маловивченою проблемою кодеїнових пацієнтів, які втратили зір у результаті зловживання левоміцетином на тлі хронічної кодеїнової інтоксикації [1].

В останні роки також постає проблема немедичного використання кодеїну шляхом формування дезоморфінової залежності, яка швидко поширюється і полягає в тому, що нелегально, кустарними способами можна модифікувати різні лікарські засоби, до складу яких входить кодеїн, із подальшим отриманням дезоморфіну (сленгова назва – «крокодил»). Саме він є основною причиною дезоморфінової наркоманії з формуванням стійкої залежності [2].

Дезоморфін вперше було синтезовано американськими вченими у 30-х рр. XX ст. як знеболювальний препарат. У порівнянні з морфіном, за анальгетичними властивостями він перевищує його дію у 10 разів, а за токсичністю – у 5 разів. Цікаво, що дезоморфін має короткий термін дії – близько двох годин, а формування наркотичної залежності настає вже після 2–3 вживань. З огляду на ці фактори його застосування в медичних цілях було заборонено, проте дезоморфінова наркоманія вже набула широко поширення. Дезоморфін – вкрай небезпечна речовина, оскільки він швидко викликає звикання та незворотні руйнівні процеси в усьому організмі людини, які проявляються вже через місяць після формування наркотичної

¹ Перелік наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 06.05.2000 № 770 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/770-2000-p#n11> (дата звернення: 15.01.2025).

залежності¹. Найчастіше дезоморфін отримують із кодеїну, тому згодом почали активно вивчати лікарські засоби, що містять кодеїн.

Кодеїн (*Codeinum*) – алкалоїд опію (алкалоїд фенантренового ряду). Похідним кодеїну є кодеїну фосфат (*Codeiniphosphas*, або *Codeinum phosphoricum*, *Codeinephosphate*), якій містить 80 % кодеїну. За характером фармакологічної дії кодеїн як наркотичний анальгетик близький до морфіну, але його знеболювальні властивості виражені слабкіше. Кодеїн є агоністом опіоїдних рецепторів. Усі препарати, що містять кодеїн, мають здатність активно пригнічувати кашльовий центр, тому в медичній практиці їх здебільшого використовують як протикашльові засоби. Також відомо, що кодеїн може призначатися як седативний засіб, іноді в поєднанні з іншими заспокійливими та снодійними препаратами або бромідами. Наприклад, кодеїн комбінують з амідопірином або анальгіном для посилення їхнього знеболювального ефекту.

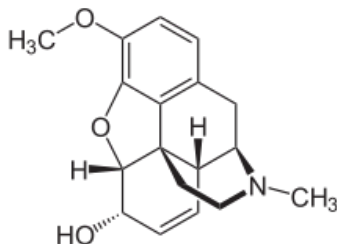

Рис. 1. Структурна формула кодеїну

Кодеїн (7,8-Дидегідро-4,5α-епокси-3-метокси-17-метилморфінан-6α-ол або 6-окси-3-метокси-17-метил-4,5-епоксиморфінен-7) є монометиловим естером морфіну. Структурна формула кодеїну подана на рис. 1. Характеристика: білий кристалічний порошок або безбарвні кристали. Розчинний у киплячій воді, легко розчинний у 96 % спирті, розчинний в ефірі. Температура плавлення кодеїну – 155–159 °С. УФ-спектр поглинання водного розчину субстанції кодеїну в 1 М NaOH: один максимум поглинання $\lambda = 284$ нм, $A^{1\%}_{1\text{см}} = 50$. Питоме оптичне обертання: від -142° до -146° (2 % розчин в етанолі) [3].

Кодеїну фосфат – 4,5α-Епокси-3-метокси-17-метил-7,8-дидегідроморфінан-6α-ол фосфат або 6-окси-3-метокси-17-метил-4,5-епоксиморфінену-7 фосфат) є фосфатом монометилового ефіру морфіну. Характеристики: білий кристалічний порошок, без запаху, із гірким

¹ Дезоморфін // Вікіпедія : віл. енцикл. URL: <https://wikipedia.org/wiki/Дезоморфін> (дата звернення: 15.01.2025).

смаком. На повітрі вивітрюється. Легко розчинний у воді, мало розчинний у спирті, дуже мало розчинний в ефірі та хлороформі. Температура плавлення кодеїну фосфату – 235 °С з розкладанням. УФ-спектр поглинання водного розчину субстанції кодеїну в 1 М NaOH: один максимум поглинання $\lambda = 284$ нм, $A^{1\%}_{1\text{см}} = 38$. Питоме оптичне обертання: від -98° до -102° (2 % водний розчин) [3].

Кодеїн хімічно не сумісний із дубильними речовинами, йодідами, солями важких металів, калію перманганатом, іхтіолом унаслідок утворення отруйних осадів. Вміст кодеїну в опії невеликий (0,2–2 %), тому його одержують методом метилювання морфіну (метилогалогенідами або диметилсульфатом). У деяких сортах індійського опію міститься близько 6 % кодеїну.

Кодеїн метаболізується аналогічно морфіну шляхом утворення кон'югатів із глюкуроною кислотою. На етапі функціоналізації відбувається О- та N-деметилювання з утворенням морфіну і норкодеїну. Рекомендована терапевтична доза кодеїну для дорослих при пероральному прийомі становить від 0,01 г до 0,03 г на прийом, для дітей залежно від віку – від 0,0010 г до 0,0075 г на прийом. Максимальні дози для дорослих: разова – 0,05 г, добова – 0,2 г. Форми випуску: порошок, готові таблетки, сиропи з різним складом. Доза кодеїну в різних лікарських препаратах коливається від 0,008 г до 0,015 г. Найбільш часто іншими складовими цієї групи протикашльових препаратів є гідрокарбонат натрію (0,25 г), терпінгідрат – 0,25 г або 0,30 г. Клініко-фармакологічні групи, склад, лікарські форми, торговельні назви та виробники лікарських засобів, які містять кодеїн і перебувають у легальному обігу аптечних мереж в Україні, представлено в табл. 1.

Таблиця 1

**Клініко-фармакологічні групи, склад, лікарські форми,
торговельні назви та виробники лікарських засобів,
які містять кодеїн і перебувають у легальному обігу
аптечних мереж в Україні**

№ з/п	Торговельна назва	Виробник	Вміст діючих речовин у складі лікарського засобу	Лікарська форма	Клініко-фармакологічна група
1	2	3	4	5	6
1.	Кодарін	Вівімед Лабс Лтд (Індія)	Кодеїну фосфат, терпінгідрат, гідрокарбонат натрію	Таблетки № 4, 10, 140	Похідні опію та експекторанти

Продовження табл. 1

1	2	3	4	5	6
2.	Кодесан IC	БАТ «Ін- терХім» (Україна)	Кодеїну фос- фат, екстракт термопсісу су- шого, корінь со- лодки, гідрока- рбонат натрію	Таблетки № 10 у блістері в пачці з ка- ртону	Похідні опію та екс- пекторанти
3.	Коде- терп	ТОВ НФП «Здоров'я народу» (Україна)	Кодеїну фос- фат, терпінгід- рат, гідрокар- бонат натрію	Таблетки № 10	Похідні опію та екс- пекторанти
4.	Кодефе- мол	ТОВ НФП «Здоров'я народу» (Україна)	Кодеїну фос- фат, псевдое- федріну гідро- хлорид, парацетамол	Сироп у флаконах 100 мл	Похідні опію та екс- пекторанти
5.	Кофекс	Genom Biotech Pvt. Ltd (Індія)	Кодеїну фос- фат, хлорфена- міну малеат	Сироп у флаконах 60 мл	Інші комбі- новані, які застосову- ються при кашлі та простудних захворю- ваннях
6.	Омно- пон-3Н	ТОВ НФП «Здоров'я народу» (Україна)	Кодеїн, мор- фіну гідрохло- рид, носкапін, папаверину гід- рохлорид, те- баїн	Розчин для ін'єкцій в ампулах 1 мл; по 5 ампул у блістері; по 1 або 2, або 20 блі- стерів у коробці	Природні алкалоїди опію

Закінчення табл. 1

1	2	3	4	5	6
7.	Омно-пон НЕО	ТОВ НФП «Здоров'я народу» (Україна)	Кодеїн, морфіну гідрохлорид, носкапін, папаверину гідрохлорид	Розчин для ін'єкцій в ампулах 1 мл; по 5 ампул у блістері; по 1 або 2, або 20 блістерів у коробці	Природні алкалоїди опію
8.	Пенталгін ФС екстра капсули	ТОВ «Фарма Старт» (Україна)	Метамізолу натрій, парацетамол, кофеїн, фенобарбітал, кодеїну фосфат	Капсули № 10, 20 (10x2)	Піразолони
9.	Пенталгін-ФС	ТОВ «Фарма Старт» (Україна)	Метамізолу натрій, парацетамол, кофеїн, фенобарбітал, кодеїн	Таблетки № 10	Піразолони

Під час криміналістичного дослідження відбір проб проводиться відповідно до принципів аналітичної хімії, з урахуванням морфології об'єктів дослідження. Головною метою пробовідбору під час вивчення наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів і прекурсорів є забезпечення репрезентативності відібраних проб з усієї маси досліджуваного матеріалу. Кодеїновмісні препарати найчастіше надходять на дослідження у вигляді таблеток у контурних чарункових упаковках, таблеток насипом або в картонних коробках, які містять такі упаковки.

Відбір аналітичної наважки для багатооб'єктних експертиз проводиться за таким алгоритмом. Якщо надійшло 10 і більше упаковок таблеток, спочатку оцінюють ідентичність за маркувальними позначеннями, логотипами, органолептичними показниками тощо. За умови, що всі упаковки однакові, їхній вміст можна об'єднати і досліджувати як єдиний об'єкт.

У разі, якщо таблетки надходять нерозфасованими (насипом), слід діяти так:

– якщо кількість таблеток становить від 1 до 10 штук – досліджується кожен об'єкт;

– якщо кількість становить від 10 до 100 штук – досліджується кожен десятий об'єкт;

– якщо кількість перевищує 100 штук – довільно відбирається така кількість таблеток, що дорівнює квадратному кореню із загальної кількості, округленому до найближчого більшого цілого числа.

У разі надходження на експертизу зразків у пакувальних одиницях споживчої упаковки застосовується багатоступеневий відбір, у процесі якого вибірка формується поетапно, а кількість стадій визначається видом упаковки.

Наприклад, якщо об'єкти надходять у споживчій упаковці, вкладеній у групову упаковку, а потім – у транспортну тару, застосовується триступеневий відбір проб:

– I ступінь – відбір одиниць транспортної тари (ящиків, коробок, мішків тощо);

– II ступінь – відбір пакувальних одиниць групової упаковки (коробок, пакетів тощо);

– III ступінь – відбір зразків у споживчій упаковці (блістерів, флаконів, туб тощо).

Для розрахунку кількості відібраних пакувальних одиниць (N) на кожній стадії застосовують формулу для однорідної продукції:

$$N = 0,4 \sqrt{n},$$

де n – загальна кількість пакувальних одиниць відповідної стадії однієї серії (партії).

Отримане в результаті розрахунку за формулою дробове число округлюють до більшого цілого, водночас воно має бути не меншим за 3 і не більшим за 30.

Таблетки гомогенізують (рис. 2), розтираючи у ступці до порошкоподібного стану. Після цього з отриманої маси відбирають необхідні аналітичні наважки для проведення дослідження.

Рис. 2. Загальний вигляд досліджуваного об'єкта у вигляді таблеток та у гомогенізованому вигляді

Результати застосування методу якісних хімічних реакцій дозволяють зробити припущення щодо можливої присутності кодеїну у складі таблеток. Для проведення крапельних реакцій необхідно помістити кілька аліквотних часток досліджуваної речовини в лунки керамічної планшетки білого кольору. Потім послідовно додавати до них реактиви (по кілька крапель кожного на вибір), що застосовуються для ідентифікації, зокрема:

- 1) концентровану азотну кислоту;
- 2) реактив Фреде (до 2–3 кристалів молібдату натрію, алюмінію або амонію додають 2 мл концентрованої сульфатної кислоти);
- 3) реактив Манделіна (0,01 г ваданату натрію розчиняють у 2 мл концентрованої сульфатної кислоти);
- 4) реактив Маркі (9 мл концентрованої сірчаної кислоти змішують з 1 мл формаліну, обов'язково охолоджують).

Результати забарвлення при застосуванні методу якісних хімічних реакцій наведені в табл. 2

Таблиця 2

Забарвлення як результат якісних хімічних реакцій

Реагент	Забарвлення, яке спостерігалось
Азотна кислота	Оранжеве → жовте
Реактив Фреде	Синьо-зелене
Реактив Манделіна	Зелене → синє
Реактив Маркі	Фіолетове із синім відтінком

Ідентифікація кодеїну методом тонкошарової хроматографії здійснюється так: наважку досліджуваної речовини масою 1–1,5 мг/мл діючої речовини екстрагують метанолом за кімнатної температури. Отриманий екстракт разом зі стандартними зразками кодеїну наносять на стартову лінію хроматографічної пластинки в об'ємі 5 мкл. Для ідентифікації речовини використовують два незалежні параметри: застосовують дві різні системи тонкошарової хроматографії з різними розчинниками або сорбентами нерухомих фаз пластинок. Такий підхід є достатнім для встановлення ідентичності досліджуваних речовин під час оцінювання результатів. Отже, для ідентифікації кодеїну під час хроматографування можна використовувати такі системи розчинників [4]:

- 1) бензол – етанол – діетиламін (9:1:1);
- 2) гексан – хлороформ – діетиламін (9:1:4);

3) толуол – ацетон – етанол – 25 % водний розчин аміаку (45:45:7:3);

4) етанол – діетиловий етер – 25 % водний розчин аміаку (3:6:1);

5) етилацетат – метанол – 25 % водний розчин аміаку (17:2:1);

6) хлороформ– ізопропанол – аміак (30:10:1);

7) хлороформ – ацетон – діетиламін (50:40:10);

8) хлороформ – ацетон – аміак (2:24:1);

9) бензол – метанол – хлороформ – аміак (10:2:2:0,3).

Після завершення хроматографування пластинки висушують при кімнатній температурі або в потоці теплого повітря, доки розчинник повністю не випарується з їхньої поверхні. Потім пластинки досліджують в ультрафіолетовому світлі (254 нм), позначаючи олівцем зони гасіння люмінесценції. У разі наявності кодеїну спостерігаються темні зони на тлі світло-зеленої флуоресценції пластинки (рис. 3). Для проявлення пластинок також може використовуватися реактив Маркі. У цьому разі забарвлення зон зразка повинно відповідати забарвленню зон стандартних зразків речовин (забарвлення хроматографічних зон у системі бензол – етанол – діетиламін) (рис. 4).

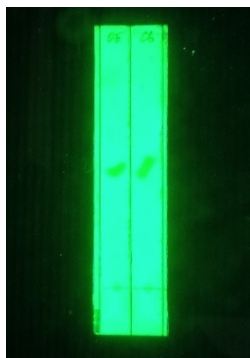

Рис. 3. Вигляд хроматографічної пластинки з кодеїном у системі розчинників бензол – етанол – діетиламін в УФ-світлі (254 нм)

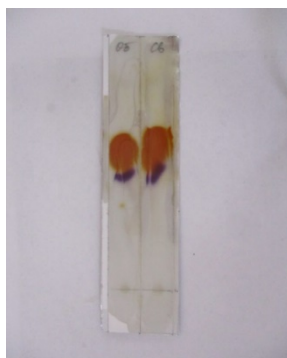

Рис. 4. Вигляд хроматографічної пластинки з кодеїном у системі розчинників бензол – етанол – діетиламін після проявлення реактивом Маркі

Газова хроматографія з хромато-мас-детектуванням є одним із найбільш селективних методів для якісного та кількісного визначення кодеїну. Дослідження проводили на таблетках, які попередньо ретельно гомогенізували в агатовій ступці. Наважку речовини масою 0,5 г (здрібнену середню аналітичну пробу) розчиняли в 0,5 мл 1 н

розчину NaOH. Потім додавали порції хлороформу (2,0 мл; 1,5 мл; 1,5 мл), після чого переміщували до утворення однорідної емульсії за допомогою ультразвукової бані. Після відстоювання відбирали органічний шар і об'єднували отримані хлороформні екстракти. Після об'єднання екстракт фільтрували, переносили у скляну віалу та проводили аналіз методом газової хроматографії з хромато-мас-спектроскопією.

Подальше дослідження проводилось методом газової хроматографії з мас-селективним детектуванням за таких умов: прилад – TRASE 1310/ISQ 7000/AI 1310; капілярна колонка – TG-5MS, довжина – 30 м, діаметр – 0,25 мм, фаза – 0,25 мкм; газ-носіє – гелій, постійний потік – 1,0 мл/хв; інжектор – автоінжектор 7683, Split 1:50, температура випарника – 250 °С; температура колонки: $T_{\text{поч}} = 100$ °С, тримати – 2 хв, нагрівання зі швидкістю – 25 °С/хв, $T_{\text{кінц}} = 200$ °С, тримати – 2 хв, нагрівання зі швидкістю – 10 °С/хв, $T_{\text{кінц}} = 280$ °С, тримати – 7 хв, нагрівання зі швидкістю – 10 °С/хв, $T_{\text{кінц}} = 300$ °С, тримати 5 хв; детектор – мас-селективний; температура інтерфейсу – 220 °С; іонізація – електронним ударом, енергія іонізації – 70 еВ; температура іонного джерела – 200 °С; температура квадруполя – 150 °С; проба – 1,0 мкл (як холосту пробу досліджували використаний розчинник).

Хроматограма та мас-спектр характеристичних іонів кодеїну подані на рисунках 4 та 5.

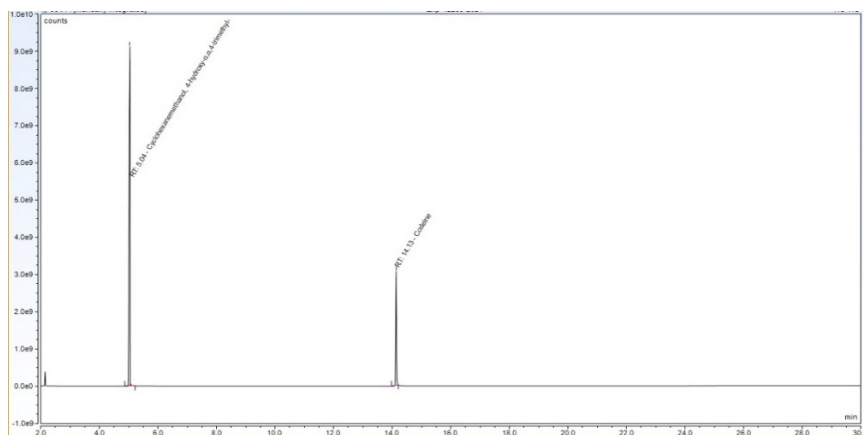

Рис. 5. Хроматограма, отримана в результаті дослідження методом газової хроматографії з мас-селективним детектуванням

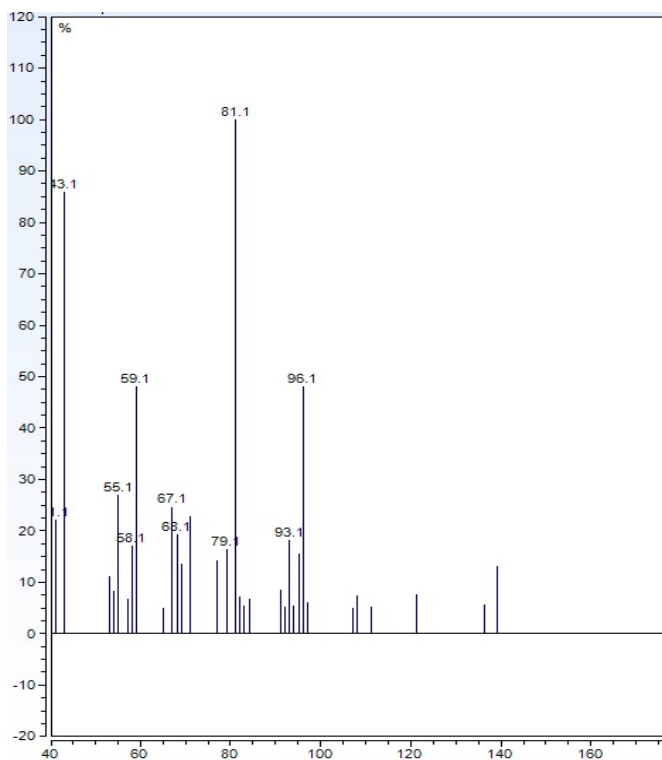

Рис. 6. Мас-спектр кодеїну, отриманий у результаті дослідження методом газової хроматографії з мас-селективним детектуванням

Висновки

Кодеїн – це опіоїдний анальгетик, близький до морфіну, проте його знеболювальні властивості виражені слабше. У невеликих кількостях він міститься у фармацевтичних препаратах у формі таблеток та сиропів і може безперешкодно використовуватися для зловживання з метою наркотизації. У статті проаналізовано та запропоновано системи елюентів для проведення тонкошарової хроматографії. Найбільш селективним є метод газової хроматографії з мас-селективним детектуванням. Водночас результати, отримані цим методом, потребують кваліфікованої інтерпретації для правильної ідентифікації основних іонів у мас-спектрах. Це необхідно для точного встановлення наявності кодеїну та підтвердження його якісного і кількісного складу.

Наведені у статті експериментальні дані сприятимуть вибору найбільш придатних методів і умов дослідження кодеїну, забезпечать об'єктивну оцінку результатів досліджень, зокрема щодо ідентифікації цієї речовини методами тонкошарової хроматографії та газової хроматографії з мас-селективним детектором під час проведення криміналістичної експертизи матеріалів, речовин і виробів за експертною спеціальністю 8.6 «Дослідження наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів».

Список бібліографічних посилань: 1. Сосін І. К., Гончарова О. Ю., Шаповалов В. В. (мол.), Правдін В. В., Шаповалова В. О., Васина Ю. В., Шаповалов В. В., Овчаренко М. О., Тищенко К. В., Олесова Л. П. Інтегрована терапія опіїдної залежності, ускладненої нейроофтальмологічною патологією внаслідок феномену наркоасоційованого зловживання препаратами кодеїну із левоміцетином. *Архів психіатрії*. 2011. Т. 17, № 2 (65). С. 93–99. 2. Шаповалова В. О., Шаповалов В. В., Лебедева Т. О. Судова фармація: дослідження режиму контролю лікарських засобів, що вміщують кодеїн. *Світ медицини та біології*. 2013. № 4 (41). С. 126–129. 3. Від субстанції до ліків / за ред. В. П. Черних. Харків, 2005. 1456 с. 4. Міжвідомча методика дослідження наркотиків з конопель та маку снотворного : мед. посіб. / П. П. Давидюк, В. В. Варгузов, О. О. Посільський та ін. ; за ред. П. П. Давидюка. Київ : ДНДЕКЦ МВС України, 2009. 80 с.

Надійшла до редколегії 23.01.2025

Прийнята до публікування 26.02.2025

Besedina I. O. Methods of forensic examination of codeine in combination drugs

The article addresses the peculiarities of forensic examination of codeine in the composition of combination drugs i.e. the prescription drugs that are available in many pharmacies without a prescription. The procedure for selecting an analytical sample for the study of codeine in the course of multi-objective examinations of materials, substances and products is presented. The composition, dosage forms, trade names and manufacturers of medicinal products containing codeine that are legally available in the pharmacy network in Ukraine are considered. A brief overview of the effectiveness of the use of codeine, an opium alkaloid similar to morphine, but with less pronounced analgesic properties, to achieve a therapeutic effect (antitussive, analgesic, sedative) is provided, as well as examples of abuse in the use of opioids in combination preparations and facts of non-medical use of codeine, especially the artisanal modification of medicines in illegal conditions, which include codeine with the subsequent production of desomorphine. The effectiveness of codeine-containing drugs as painkillers is undeniable, but today, given the risk-benefit ratio, the appropriateness of their long-term use is questioned. Increasingly, there are recommendations to avoid the use of opioids for any therapeutic purposes and to replace them with safer analogues. The article analyses the peculiarities of sampling

and sample preparation, the main stages of chemical study of this potentially dangerous opioid using thin-layer chromatography and gas chromatography with a mass-selective detector. The experimental data presented in the article will help in the selection of the most suitable methods and conditions for the study of codeine, and will contribute to a qualified assessment of the research results, in particular, the identification of this substance by the proposed methods

Keywords: nalbuphine, research, opioids, drug addiction, thin-layer chromatography, infrared spectrometry, chromatography-mass spectrometry.

УДК 343.14:351.745.7:343.974 DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.1.21>

Михайло Леонідович Грібов,

*доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 2,
кафедра оперативно-розшукової діяльності
та розкриття злочинів (професор);*

 <https://orcid.org/0000-0003-2437-5598>,
e-mail: griboff007@gmail.com

ЗАХИСТ ВІДОМОСТЕЙ ПРО ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ У ПЛОЩИНІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

Розглянуто юридичні засоби захисту відомостей про оперативно-розшукову діяльність як один з інструментів забезпечення інформаційної безпеки держави. Надано характеристики таких засобів та оцінку їх відповідності сучасним умовам і викликам, а також пропозиції щодо вдосконалення практики їх застосування. Наголошено, що юридичні засоби захисту відомостей про оперативно-розшукову діяльність повинні бути адекватними загрозам, які можуть виникати в разі їх розголошення (лише ті з відомостей, витік яких об'єктивно несе ризики виникнення реальних загроз національній безпеці, потрібно захищати шляхом віднесення до категорії державної таємниці).

Ключові слова: інформаційна безпека, національна безпека, оперативно-розшукова діяльність, оперативні підрозділи, державна таємниця, службова таємниця, кримінальний аналіз, розслідування злочинів, захист інформації, спеціальні знання.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Запровадження європейських стандартів кримінального судочинства і прийняття чинного Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) стали важливими кроками в розбудові демократичної правової держави. Проте законодавчі зміни майже не торкнулися правового регулювання питань виявлення латентних злочинів, запобігання кримінальним правопорушенням і розшуку осіб, які їх учинили. Тому інститут оперативно-розшукової діяльності (далі – ОРД), успадкований Україною з радянського минулого, продовжує відгравати важливу роль у протидії злочинності. Зміни, внесені до Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» із 2013 року, здебільшого стосувалися приведення його у відповідність до чинного КПК України.

У теорії та практиці ОРД одним із засадничих положень завжди вважався принцип конспіративності. Він передбачає проведення ОРД такими методами і за таких умов, які гарантують, що особи, стосовно яких її здійснюють, не дізнаються про це. Цей принцип органічно впливає із самого змісту ОРД, адже якщо особи, які готують і вчиняють кримінальні правопорушення, дізнаються, що хтось збирає інформацію з метою викриття їх протиправної діяльності, то вони будуть протидіяти цьому: знищувати докази, позбавлятися потенційних свідків, змінювати місця та способи вчинення злочинів тощо. Отже, незахищеність відомостей про ОРД може тягнути за собою загрози безпеці особи, суспільства та держави.

Тому сьогодні, як і раніше, актуальним є питання захисту відомостей про ОРД. Юридичними засобами такого захисту передусім є норми Закону України «Про державну таємницю» та пов'язаних із ним підзаконних нормативно-правових актів. Проте у практичній реалізації виникає низка проблемних питань, пов'язаних із певними колізіями, прогалинами та невідповідністю зазначених документів сучасним умовам і викликам.

Стан дослідження проблеми

Питання засобів захисту (охорони) відомостей про ОРД протягом останнього десятиліття досліджувалися фахівцями в галузях адміністративного й інформаційного права, кримінального права та процесу, оперативно-розшукової діяльності. Так, у 2016 році М. А. Погорецький та О. О. Сухачов дослідили питання системи засобів охорони державної таємниці щодо діяльності оперативних підрозділів правоохоронних органів [1]. У 2017 році К. Є. Ковальов і Б. Д. Леонов провели порівняльний аналіз забезпечення охорони державної та службової таємниці у сфері ОРД за законодавством окремих держав [2]. У 2018 році А. І. Собченко визначила проблеми правового регулювання режиму секретності в оперативно-розшуковій діяльності підрозділів кримінальної поліції та запропонувала шляхи їх вирішення [3].

Дотичними до досліджуваної проблематики є роботи Г. В. Денисенка та К. В. Антонова. Перший окреслив проблемні питання охорони державної таємниці при розслідуванні злочинів проти основ національної безпеки та висунув пропозиції щодо їх вирішення [4], другий проаналізував нормативно-правове та законодавче забезпечення сфери охорони державної таємниці як складової забезпечення національної безпеки України під час досудового розслідування [5].

Разом із тим слід констатувати, що проблеми захисту відомостей про ОРД не досліджувались із позицій забезпечення інформаційної та національної безпеки України.

Мета і завдання дослідження

Мета статті – з позицій забезпечення інформаційної безпеки держави надати характеристику сучасних юридичних засобів захисту відомостей про ОРД і сформулювати пропозиції щодо їх удосконалення.

Оскільки ефективний захист відомостей про ОРД є складовою інформаційної, а відповідно і національної безпеки України, для досягнення означеної мети необхідно виконати такі *завдання*: розкрити зміст понять «національна безпека», «інформаційна безпека», «відомості про ОРД», «юридичні засоби захисту відомостей про ОРД»; визначити відповідність юридичних засобів захисту відомостей про ОРД виконанню завдань забезпечення національної, зокрема інформаційної, безпеки України; розробити засоби усунення виявлених недоліків.

Наукова новизна дослідження

Стаття є однією з перших спроб установити взаємозв'язок і співвідношення національної безпеки, інформаційної безпеки держави та захисту відомостей про ОРД. Із цих позицій визначено проблеми юридичних засобів захисту відомостей про оперативно-розшукову діяльність і сформульовано пропозиції щодо їх удосконалення. Результати дослідження можуть бути використані для формулювання змін і доповнень до законів України «Про оперативно-розшукову діяльність» і «Про державну таємницю», а також до Зводу відомостей, що становлять державну таємницю, та інших підзаконних нормативно-правових актів.

Виклад основного матеріалу

Вітчизняні дослідники цілком слушно акцентують на тому, що поняття «національна безпека» є поліпредметним [6], багатоаспектним, складним і динамічним (мінливим) [7]. Це зумовлює різні підходи до його тлумачення та відсутність єдиного розуміння [8]. Тому, не вдаючись до наукових дискусій, будемо спиратися на правові реалії, сформовані Законом України «Про національну безпеку України». Цей документ визначає національну безпеку як захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних і потенційних загроз (п. 9 ч. 1 ст. 1)¹.

Інформаційна безпека є одним із напрямів безпеки національної. Саме з таких позицій розглядають інформаційну безпеку науковці

¹ Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19> (дата звернення: 05.02.2025).

[9; 10]. Це цілком узгоджується з нормами права, адже ч. 4 ст. 3 Закону України «Про національну безпеку України» передбачає, що державна політика у сфері національної безпеки і оборони спрямовується на забезпечення воєнної, зовнішньополітичної, державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, безпеки критичної інфраструктури, кібербезпеки України та на інші її напрями¹.

Про важливість інформаційної складової національної безпеки свідчить те, що вона закріплена в Конституції України. Так, у ст. 17 Основного Закону зазначається: «...забезпечення економічної та інформаційної безпеки України є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу»².

Проте визначення інформаційної безпеки не знайшло свого законодавчого закріплення. Воно існує лише на рівні Законопроекту від 26 листопада 2018 року № 9340. Розробники цього документа визначили інформаційну безпеку як «стан захищеності життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, при якому запобігається завдання шкоди через неповноту, несвоєчасність і недостовірність поширюваної інформації, порушення цілісності та доступності інформації, несанкціонований обіг інформації з обмеженим доступом, а також через негативний інформаційно-психологічний вплив та умисне спричинення негативних наслідків застосування інформаційних технологій»³. Загалом це визначення є таким, що охоплює всі аспекти інформаційної безпеки як складової безпеки національної.

У площині захисту відомостей про ОРД дослідженню підлягає лише один з елементів змісту інформаційної безпеки, наведених у вищевказаному визначенні, а саме несанкціонований обіг інформації з обмеженим доступом. До такої інформації ч. 1 ст. 21 Закону України «Про інформацію» відносить конфіденційну, таємну та службову⁴. Тому необхідно визначити співвідношення відомостей про

¹ Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19> (дата звернення: 05.02.2025).

² Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 05.02.2025).

³ Проект Закону про внесення змін до законів України щодо інформаційної безпеки : від 26.11.2018 № 9340 / ініціатори І. О. Котвіцький, А. А. Терещук // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=65011 (дата звернення: 05.02.2025).

⁴ Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12> (дата звернення: 05.02.2025).

ОРД із цими трьома категоріями. Значна частина найбільш важливих (основоположних) відомостей про ОРД не належать до жодної з них, адже поняття, завдання, правова основа, головні принципи, підстави, суб'єкти ОРД, їх права й обов'язки визначено Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність». Те саме стосується гарантій законності ОРД, строків проведення та підстав закриття оперативно-розшукових справ, використання матеріалів ОРД, основ сприяння її здійсненню, соціального і правового захисту працівників оперативних підрозділів та їх конфідентів. Щодо нагляду за додержанням законів під час проведення ОРД, то він регламентований не лише вищеназваним Законом, а й наказом Генерального прокурора «Про організацію нагляду за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність» від 8 вересня 2023 року № 253.

Серед відомостей про ОРД, які віднесено до інформації з обмеженим доступом, потрібно насамперед розглянути ті, що захищені Законом України «Про державну таємницю». Частина 1 ст. 1 цього Закону передбачає, що державна таємниця (секретна інформація) – це «вид таємної інформації, що охоплює відомості у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку, розголошення яких може завдати шкоди національній безпеці України та які визнані у порядку, встановленому цим Законом, державною таємницею і підлягають охороні державою»¹. Доцільно звернути увагу, що як критерій віднесення інформації до категорії державної таємниці законодавець виокремив можливий наслідок її розголошення – завдання шкоди національній безпеці.

Аналіз основного підзаконного нормативно-правового акта, який деталізує перелік відомостей про ОРД, що підлягають засекречуванню, – Зводу відомостей, що становлять державну таємницю (далі – ЗВДТ), затвердженого наказом Центрального управління Служби безпеки України від 23 грудня 2020 № 383, – свідчить, що розголошення більшості цих відомостей буде порушенням інформаційної безпеки та може загрожувати національній безпеці². Водночас ЗВДТ містить положення, у практичній реалізації яких виникають проблеми.

Так, пунктом 4.4.1 цього документа до секретної інформації віднесено відомості про зміст, форми, методи, організаційні положення,

¹ Про державну таємницю : Закон України від 21.01.1994 № 3855-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12> (дата звернення: 05.02.2025).

² Звід відомостей, що становлять державну таємницю : затв. наказом Центр. управління Служби безпеки України від 23.12.2020 № 383 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0052-21> (дата звернення: 05.02.2025).

оперативну тактику здійснення ОРД¹. При цьому розробники ЗВДТ продублювали (і децю розширили) установлений законодавцем критерій віднесення зазначених відомостей до категорії державної таємниці – створення загрози національним інтересам і безпеці в разі їх розголошення. Із цього випливає, що не всі відомості про зміст, форми, методи, організаційні положення, оперативну тактику здійснення ОРД підлягають засекречуванню.

Розуміння змісту, понять і переліку форм, методів та оперативної тактики ОРД існує лише на рівні теоретичних положень (часто дискусійних, а інколи взагалі сформованих ще за радянських часів), що не знайшли прямого втілення у нормативно-правових актах. Це, своєю чергою, унеможливає чітке розуміння того, які саме відомості про ОРД потрібно відносити до секретної інформації (розголошення яких із них буде становити загрозу національній безпеці). На практиці така відсутність визначеності часто тягне за собою прагнення формального засекречування всіх відомостей з остраху перспективи притягнення до відповідальності за порушення режиму секретності. Така позиція є невиправданою та позбавленою логіки.

Як уже зазначалося, зміст ОРД розкрито у профільному Законі шляхом формулювання її поняття, завдань, визначення суб'єктів, їхніх прав та обов'язків. Ба більше, розголошення загальних даних про форми, методи, організацію діяльності правоохоронних органів у демократичному суспільстві не може становити державної таємниці. Це є однією з причин, чому чинним КПК України було запроваджено інститут негласних слідчих (розшукових) дій (далі – НСРД). При цьому Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність», установлюючи повноваження її суб'єктів у частині проведення тих чи інших дій, відсилає саме до норм вказаного інституту. Зокрема, підрозділам, що здійснюють ОРД, надано право: проводити контрольовану поставку та контрольовану й оперативну закупку згідно з положеннями ст. 271 КПК України; обстежувати публічно недоступні місця, житло чи інше володіння особи згідно з положеннями ст. 267 КПК України; виконувати спеціальне завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації згідно з положеннями ст. 272 КПК України; здійснювати аудіо-, відеоконтроль особи, зняття інформації з електронних комунікаційних мереж, електронних інформаційних мереж згідно з положеннями статей 260, 263–265 КПК України; накладати арешт на кореспонденцію,

¹ Звід відомостей, що становлять державну таємницю : затв. наказом Центр. управління Служби безпеки України від 23.12.2020 № 383 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0052-21> (дата звернення: 05.02.2025).

здійснювати її огляд і виїмку згідно з положеннями статей 261, 262 КПК України; здійснювати спостереження за особою, річчю або місцем, а також аудіо-, відеоконтроль місця згідно з положеннями статей 269, 270 КПК України; здійснювати установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу згідно з положеннями ст. 268 КПК України¹.

Тобто кожна НСРД із передбачених вказаними вище статтями КПК України може проводитись у межах ОРД як оперативно-розшуковий захід. Відповідно до усталених у теорії ОРД положень оперативно-розшуковий захід є практичним утіленням методу оперативно-розшукової діяльності. Таким чином, якщо відомості про зміст НСРД і процесуальний порядок їх проведення є офіційно оголошеними публічно, то і сутність відповідних методів ОРД не може становити державної таємниці.

Крім того, організаційні положення проведення НСРД регламентовано відкритим нормативно-правовим актом – Інструкцією про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні. Тому відомості про організацію проведення оперативно-розшукових заходів, які за змістом відповідають конкретним НСРД, також можна вважати такими, що оголошені публічно та не підлягають засекречуванню.

Щоправда, теорія ОРД пропонує перелік методів (та заходів, що є практичним утіленням цих методів) набагато ширший, ніж чинний перелік НСРД. Проте зміст методів ОРД, що не знайшли свого відображення в переліку НСРД, також є оголошеним публічно державою – на офіційному сайті Верховної Ради України. Зокрема, йдеться про проекти законів України «Про оперативно-розшукову діяльність» 2016, 2017 та 2019 років. У Законопроекті від 2 вересня 2019 року № 1229, окрім детального опису змісту всіх заходів, які відповідають тій чи іншій НСРД, розлого тлумачиться зміст інших заходів, зокрема це: оперативна установка; оперативне опитування осіб за їх згодою; оперативне маркування предметів і речовин; оперативне ототожнення осіб, предметів і речовин; інформаційний пошук; особистий пошук; радіопошук; створення пасток (квартир, офісів, автомобілів, електронних ресурсів). У цьому ж документі розкриваються такі поняття, як «легенда», «конфіденційне співробітництво», «негласне співробітництво» тощо². Отже, засекречування цих даних

¹ Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18.02.1992 № 2135-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12> (дата звернення: 05.02.2025).

² Проект Закону про оперативно-розшукову діяльність : від 02.09.2019 № 1229 / ініціатор А. А. Кожем'якін / БД «Законодавство України» / ВР

є невинуватим і призводить до марних витрат ресурсів та робочого часу працівників правоохоронних органів. Адже не може становити державної таємниці те, що публічно оголошено єдиним органом законодавчої влади.

Чинний Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» передбачає проведення оперативними підрозділами кримінального аналізу (п. 21 ст. 8)¹. При цьому поняття, зміст і методи кримінального аналізу детально розкриті у науковій та навчальній літературі. Особливості використання кримінального аналізу оперативними підрозділами в умовах воєнного стану неодноразово публічно обговорювалися на науково-практичних конференціях. Інформацію, яка дає чітке уявлення про сутність кримінального аналізу, розміщено на офіційних сайтах центральних органів державної влади (Міністерства внутрішніх справ України, Національного антикорупційного бюро України тощо). Тому засекречування інформації про зміст кримінального аналізу як оперативно-розшукового заходу не має сенсу.

Невинуватими є також практичні підходи до реалізації п. 4.4.4 ЗВДТ щодо засекречування відомостей про зміст, організацію, результати здійснення комплексу або окремого оперативно-розшукового заходу, розголошення яких створює загрозу національним інтересам і безпеці². Адже за усталеною традицією засекречуванню підлягають усі матеріали, що стосуються проведення будь-якого окремого оперативно-розшукового заходу й усіх заходів у межах провадження в оперативно-розшуковій справі. Наприклад, це стосується візуального спостереження за особою, яка готує та вчиняє крадіжки з дачних будинків; оперативної закупки однієї-двох доз наркотичного засобу в роздрібного торговця; прослуховування телефонних розмов осіб, що готують викрадення автомобіля; визначення місця знаходження мобільного телефона особи, оголошеної в розшук, тощо. Розголошення таких відомостей може становити загрозу успішному проведенню конкретної оперативної розробки. Але її витік не може створити загрозу національній безпеці в тому розумінні, яке подає законодавець.

України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66597 (дата звернення: 05.02.2025).

¹ Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18.02.1992 № 2135-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12> (дата звернення: 05.02.2025).

² Звід відомостей, що становлять державну таємницю : затв. наказом Центр. управління Служби безпеки України від 23.12.2020 № 383 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0052-21> (дата звернення: 05.02.2025).

Захист таких відомостей про ОРД шляхом віднесення їх до категорії державної таємниці ускладнює процес проведення оперативно-розшукових заходів, значно збільшує час, необхідний для їх підготовки та оформлення матеріалів, а також перешкоджає їх подальшому використанню як доказів у кримінальному провадженні. Водночас існують інші дієві засоби захисту таких відомостей про ОРД. Це, зокрема, віднесення їх до категорії службової інформації нормативними актами, а також установалення відповідальності за їх розголошення. Ці два засоби можуть використовуватися як спільно, так і незалежно один від одного. Так, ст. 387 Кримінального кодексу України встановлює кримінальну відповідальність за розголошення даних оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування¹. При цьому законодавець не вимагає попереднього віднесення такої інформації до категорії службової.

Висновки

Юридичні засоби захисту відомостей про ОРД повинні бути адекватними загрозам, які можуть виникати в разі їх розголошення. Лише ті із цих відомостей, розголошення яких об'єктивно несе ризики виникнення реальних загроз національній безпеці, потрібно захищати шляхом віднесення їх до категорії державної таємниці. До таких відомостей не можуть бути віднесені загальні дані про зміст, форми, методи й організацію ОРД. Також не варто до них відносити інформацію про конкретні оперативно-розшукові заходи (комплекси таких заходів), якщо інформаційна безпека держави не може зазнати шкоди в разі розголошення такої інформації. Захист таких відомостей доцільно здійснювати шляхом віднесення їх до категорії службової таємниці та (або) встановлення (посилення) відповідальності, зокрема кримінальної, за їх розголошення.

Перспективи подальших досліджень убачаються у розробці пропозицій щодо внесення змін та доповнень до законів України «Про державну таємницю» та «Про оперативно-розшукову діяльність», а також Зводу відомостей, що становлять державну таємницю.

Список бібліографічних посилань: 1. Погорецький М. А., Сухачов О. О. Система засобів охорони державної таємниці щодо діяльності оперативних підрозділів правоохоронних органів. *Журнал східноєвропейського права*. 2016. № 25. С. 24–37. 2. Ковальов К. Є., Леонов Б. Д. Забезпечення охорони державної та службової таємниці у сфері оперативно-розшукової діяльності за законодавством окремих держав: порівняльний аналіз. *Інформація і право*. 2017. № 1 (20). С. 112–122.

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 05.02.2025).

3. Собченко Л. І. Засади правового регулювання режиму секретності в оперативно-розшуковій діяльності підрозділів кримінальної поліції. *Форум права*. 2018. № 2. С. 151–157. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.1320161>. **4.** Денисенко Г. В. Кримінально-процесуальні гарантії державної таємниці, у кримінальних правопорушеннях, віднесених до підслідності слідчих служби безпеки України. *Вісник кримінального судочинства*. 2022. № 3–4. С. 8–19. DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-5372.2022.3-4/8-19>. **5.** Антонов К. В. Проблеми правової охорони інституту державної таємниці у кримінальному провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 335–358. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-2/92>. **6.** Турченко О. Г., Груценко Ю. І. Національна безпека і державна безпека: поліваріантність визначення та співвідношення. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2023. № 2. С. 66–74. DOI: <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2023.2.8>. **7.** Гурковський М. П., Сидор М. Я. Поняття національної безпеки як адміністративно-правової категорії. *Соціально-правові студії*. Т. 4, № 2. С. 26–32. DOI: <https://doi.org/10.32518/2617-4162-2021-2-26-32>. **8.** Бітель Р. Екскурс у поняття «національної безпеки» як фактор розвитку держави, суспільства, особи. Основні загрози національній безпеці України. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія*. 2024. № 19. С. 22–28. DOI: <https://doi.org/10.32782/2312-1815/2024-19-2>. **9.** Шевчук М. О. До питання генези поняття інформаційної безпеки як складової національної безпеки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 78, ч. 2. С. 134–139. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.2.21>. **10.** Милосердна І. М. Інформаційна безпека як елемент національної безпеки: теоретичний вимір та особливості впровадження. *Політикус*. 2024. № 4. С. 179–185. DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2024-4.26>.

Надійшла до редакції 10.02.2025

Прийнята до опублікування 11.03.2025

Hribov M. L. Protection of data on operational and investigative activities in terms of ensuring the state's information security

The article examines the legal means of protecting information on investigative and detective activities with a view to determining their compliance with the current conditions and challenges. To achieve this goal, the systematic analysis of the Constitution, the Laws of Ukraine "On National Security", "On Information", "On Operational and Investigative Activities", "On Access to Public Information", "On State Secrets" and a number of by-laws and regulations was applied. The study also analyses the practice of their application. Based on the results of the study, the interrelation and correlation of national security, information security of the State and protection of information on operational and investigative activities are established. From this perspective, the modern legal means of protecting information on operational and investigative activities are characterised and proposals for their improvement

are formulated. The results of the work may be used to amend and supplement the Laws of Ukraine “On Operational and Investigative Activities” and “On State Secrets”, as well as the Code of Information Constituting State Secrets and other by-laws. The legal means of protecting information on detective and investigative activities must be commensurate with the threats that may arise in the event of their disclosure. Only the information, the disclosure of which objectively poses a risk of real threats to national security, should be protected by classifying it as a state secret. Such information cannot include general data on the content, forms, methods and organisation of investigative and search activities. They should also not include information about specific operational and investigative measures (complexes of such measures), if the information security of the state cannot be damaged in case of disclosure of such information. It is advisable to protect such information by classifying it as an official secret and (or) establishing (strengthening) liability, including criminal liability, for its disclosure.

Keywords: information security, national security, investigative and search activities, operational units, state secret, official secret, criminal analysis, investigation of crimes, information protection, special knowledge.

УДК 343.13:343.296(477) DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.1.22>

Влада Олександрівна Гусева,

доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ;
навчально-науковий інститут № 1,
кафедра криміналістики та судової експертології (завідувач);

 <https://orcid.org/0000-0001-8614-1573>,
e-mail: v.guseva989@ukr.net;

Микола Миколайович Коломойцев,

кандидат юридичних наук,
Національний науковий центр
«Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»
Міністерства юстиції України (докторант);

 <https://orcid.org/0009-0005-8957-5509>,
e-mail: kolomoitsev.mykola@ukr.net

ТЕХНІКО-КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАХИСНИКА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

У статті сформульовано визначення поняття «техніко-криміналістичне забезпечення діяльності захисника у кримінальному провадженні», під яким запропоновано розуміти систему правових, організаційних, науково-технічних положень і прикладних заходів щодо розроблення, впровадження та практичного використання технічних засобів з метою здійснення захисту за призначенням, досягнення цілей слідчих (розшукових) і процесуальних дій, огляду та фіксації цифрових доказів. Встановлено, що за загальним правилом чинне законодавство не забороняє захисникові використовувати техніко-криміналістичні засоби під час участі у слідчих (розшукових) і процесуальних діях. Водночас про факти їх застосування захисник має попередити всіх учасників такого заходу, а сторона обвинувачення за наявності для цього об'єктивних підстав хоча і може заборонити їх використання, однак здійснює це лише на підставі вмотивованої постанови, а слідчий суддя, суд – на підставі ухвали. Визначено окремі аспекти використання технічних засобів під час збирання доказів.

Ключові слова: кримінальне провадження, захисник, збирання доказів, слідча (розшукова) дія, технічні засоби, техніко-криміналістичний засіб, криміналістична техніка.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Техніко-криміналістичне забезпечення правоохоронних органів – це одна зі змістовних складових кримінальної процесуальної діяльності. З огляду на це і вчені, і практики звертаються до визначення

та розроблення змістовних компонентів, напрямів цієї діяльності і вирішення проблемних питань, що виникають у практичній діяльності. Нашу увагу привертає проблематика техніко-криміналістичного забезпечення розслідування діяльності захисника у кримінальному провадженні, адже він також належить до головних сторін кримінального провадження. Згідно із загальними засадами кримінального провадження його можливості у збиранні доказів, їх поданні суду та в інших питаннях мають відповідати можливостям його опонентів – представників сторони обвинувачення. Тому ми вважаємо за потрібне звернути свою увагу на дослідження цієї проблематики.

Стан дослідження проблеми

Окремі аспекти проблематики техніко-криміналістичного забезпечення вже висвітлювалися в наукових доробках В. О. Гусевої [1], О. А. Дульського [2], Р. Б. Єзерського [3], В. В. Кікінчука [4], Н. В. Павлюк [5], С. І. Перліна [6], Ю. М. Чорноус [7], В. Ю. Шепітька зі співавторами [8] та ін. Аналітичний огляд окреслених робіт учених дозволяє констатувати, що вони зосереджують свою пошуки на визначенні поняття, змісту і сутності техніко-криміналістичного забезпечення слідчої діяльності, тим самим залишаючи поза увагою ці питання в контексті діяльності захисника, який також є головною стороною у кримінальному провадженні.

Мета і завдання дослідження

Мету статті сформульовано як визначення особливостей техніко-криміналістичного забезпечення діяльності захисника у кримінальному провадженні.

Досягнення цієї мети забезпечено завдяки вирішенню таких *завдань*: 1) визначити поняття «техніко-криміналістичне забезпечення діяльності захисника у кримінальному провадженні»; 2) з'ясувати, які технічні засоби є типовими для використання в діяльності захисника, а також особливості їх використання під час реалізації професійних повноважень адвоката.

Наукова новизна дослідження

Сформульовано визначення поняття «техніко-криміналістичне забезпечення діяльності захисника у кримінальному провадженні», під яким запропоновано розуміти систему правових, організаційних, науково-технічних положень і прикладних заходів щодо розроблення, впровадження та практичного використання технічних засобів з метою здійснення захисту за призначенням, досягнення цілей слідчих (розшукових) і процесуальних дій, огляду та фіксації цифрових доказів. Встановлено, що за загальним правилом чинне законодавство не забороняє захисникові використовувати техніко-криміналістичні засоби під час участі у слідчих (розшукових) і процесуальних діях,

водночас про факти їх застосування захисник має попередити всіх учасників такого заходу, а сторона обвинувачення за наявності для цього об'єктивних підстав хоча і може заборонити їх використання, однак здійснює це лише на підставі вмотивованої постанови, а слідчий суддя, суд – на підставі ухвали. Визначено окремі аспекти використання технічних засобів під час збирання доказів.

Виклад основного матеріалу

Техніко-криміналістичне забезпечення розслідування є змістовною складовою криміналістичного забезпечення, яке у практичному розумінні фактично є діяльністю з розроблення та залучення криміналістичних рекомендацій і ґрунтується на теоретичних засадах криміналістики щодо розслідування злочинів [9, с. 49–50].

У науковій літературі сьогодні широко вживаним стало поняття «техніко-криміналістичне забезпечення слідчої діяльності», що зумовлено орієнтацією криміналістичних рекомендацій переважно на досудове розслідування. Це сталося внаслідок історичного запозичення Україною моделі криміналістики, орієнтованої на розслідування злочинів. Приблизно наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. науковці почали ототожнювати криміналістичну техніку і техніко-криміналістичні засоби із забезпеченням процесу розкриття й розслідування злочинів. Попри те, що ці питання активно вивчалися впродовж наступних років, уніфіковане визначення цього поняття так і не було сформоване. Погоджуємося з ученими, які зазначають, що у криміналістичній науці техніко-криміналістичне забезпечення розуміють як складну систему [6].

Техніко-криміналістичне забезпечення слідчої діяльності більшість учених пропонує розуміти як систему наукових, правових, організаційних положень і прикладних заходів із розроблення, впровадження та практичного використання техніко-криміналістичних засобів з метою успішного виявлення, розкриття, розслідування злочинів та запобігання їм [7, с. 216; 9, с. 125]. Такий підхід також імпонує нам, однак це визначення не вирішує завдання щодо з'ясування сутності техніко-криміналістичного забезпечення діяльності захисника у кримінальному провадженні. Отже, вважаємо за потрібне звернутися до нормативно-правових джерел.

Правові засади діяльності захисника як учасника кримінального провадження визначено в Конституції України, кримінальному процесуальному законодавстві та Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Положення Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» щодо надання адвокатами правничої допомоги у кримінальному провадженні, а отже, і здійснення захисту

інтересів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного є частиною національного кримінального процесуального законодавства¹.

Відповідно до положень кримінального процесуального законодавства адвокат, який здійснює захист особи, користується її правами, за винятком тих, котрі можуть бути реалізовані виключно цією особою самостійно в частині надання адвокатами правничої допомоги у кримінальному провадженні. Згідно з п. 11 ч. 3 ст. 42 Кримінального процесуального кодексу України підозрюваний або обвинувачений має право використовувати технічні засоби під час проведення процесуальних дій, у яких він бере участь, за умови дотримання вимог цього Кодексу. Однак слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд мають право заборонити застосування технічних засобів під час певної процесуальної дії або на певному етапі кримінального провадження, якщо це необхідно, з метою нерозголошення інформації, яка містить таємницю, захищену законом, або стосується особистого життя особи. Таке рішення оформлюється вмотивованою постановою або ухвалою².

Отже, адвокат, який отримав статус захисника підозрюваного чи обвинуваченого, користуючись правами свого підзахисного, уповноважений застосовувати технічні засоби під час проведення процесуальних дій, якщо слідчий не виніс постанову про заборону застосування технічних засобів.

Окрім цього, відповідно до п. 8 ч. 1 ст. 20 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» під час здійснення своєї діяльності адвокат має право виконувати всі дії, що не суперечать законодавству, правилам адвокатської етики та умовам договору про надання правничої допомоги, якщо це необхідно для належного виконання зобов'язань за таким договором. Це стосується і використання технічних засобів для копіювання матеріалів справи, у якій він здійснює захист або надає інші послуги. Також він має право фіксувати процесуальні дії та перебіг судових засідань відповідно до вимог законодавства³.

Відповідно до ст. 25 Правил адвокатської етики, затверджених 9 червня 2017 р. Звітно-виборним з'їздом адвокатів України, адвокатам

¹ Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17> (дата звернення: 24.01.2025).

² Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 24.01.2025).

³ Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17> (дата звернення: 24.01.2025).

суворо заборонено використовувати незаконні та неетичні методи під час виконання доручень клієнта, а також інші засоби, що суперечать чинному законодавству або цим Правилам. Таким чином, адвокати зазвичай мають право застосовувати технічні засоби, які вони самостійно залучили або отримали в користування від інших осіб за їхньою згодою, якщо ці засоби використовуються для цілей надання правничої допомоги¹.

Отже, чинне законодавство не забороняє захисникові використовувати техніко-криміналістичні засоби під час участі у слідчих (розшукових) і процесуальних діях. Водночас захисник повинен попередити про будь-яке застосування власних технічних засобів усіх учасників такого заходу, а сторона обвинувачення, за наявності для цього об'єктивних підстав, хоча і може заборонити їх використання, однак лише на підставі вмотивованої постанови, а слідчий суддя, суд – на підставі ухвали.

Аналіз правозастосовної практики засвідчує, що найчастіше захисники використовують такі технічні засоби:

1) мобільні телефони – для фото- та відеофіксації, виготовлення фотокопій процесуальних документів і речових доказів, фіксації порядку проведення процесуальних дій;

2) фотоапарати – для виготовлення копій процесуальних документів, зокрема під час ознайомлення з матеріалами кримінального провадження;

3) відеокамери – для фіксації порядку проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій;

4) комп'ютерні засоби – для огляду та копіювання цифрових слідів і доказів, ознайомлення з матеріалами справи, отриманими через систему «Електронний суд», а також для забезпечення електронного документообігу.

Найбільш складною і найменш вивченою проблематикою є дослідження цифрових доказів. Як слушно зазначається в науковій літературі, основними завданнями криміналістичного дослідження цифрових (електронних) слідів на сучасному етапі є:

– вивчення закономірностей утворення цифрових слідів, зокрема їхніх нових видів, які з'являються з розвитком комп'ютерних технологій;

– впровадження та адаптація досягнень комп'ютерно-технічних наук для використання у правоохоронній діяльності;

¹ Правила адвокатської етики : затв. Звітно-виборним з'їздом адвокатів України 09.06.2017 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17> (дата звернення: 24.01.2025).

- розроблення методів, прийомів і науково-технічних засобів для виявлення, вилучення та дослідження цифрових слідів, пов'язаних із кримінальними правопорушеннями;

- формулювання практичних рекомендацій щодо закріплення процесуальних доказів та надання цифровим слідам юридичного значення;

- створення методів використання цифрових слідів та їхнього інформаційного змісту під час розкриття і розслідування кримінальних правопорушень [10, с. 112].

Важливо неухильно дотримуватися таких загальних правил поведінки із цифровими (електронними) слідами.

1. Виявлення та вилучення. Через особливості кодування і зберігання комп'ютерних даних ці сліди можна виявити, вилучити та дослідити лише із застосуванням спеціальних науково-технічних засобів – електронно-обчислювальних пристроїв і ліцензійного програмного забезпечення.

2. Дії з даними. Всі операції із цифровими даними здійснюються уповноваженими особами з використанням сертифікованого обладнання та ліцензійного програмного забезпечення. Порушення цього правила може призвести до пошкодження, зміни чи неправильного відтворення даних.

3. Забезпечення цілісності. Операції із цифровими слідами повинні проводитися так, щоб виключити можливість унесення змін до них.

4. Вилучення носіїв. Переважно вилучаються зовнішні носії даних або пристрої, де можуть міститися сліди злочину. Вилучені пристрої повинні бути упаковані для захисту від несанкціонованого доступу (наприклад, у непрозорі пакети або картонні коробки). У разі, якщо вилучення носія є небажаним, створюється його повна побітова копія.

5. Доступ до носіїв. Доступ до носіїв забезпечується в порядку, передбаченому кримінальним процесуальним законодавством (ч. 2 ст. 93 Кримінального процесуального кодексу України). Це може охоплювати отримання техніки або носіїв даних за ухвалою слідчого судді [10, с. 112].

Якщо процесуальний порядок діяльності сторони обвинувачення щодо використання технічних засобів для фіксації цифрових доказів нині є цілком зрозумілим, то стосовно діяльності захисника не все так очевидно. Крім того, для електронних доказів характерні такі ознаки, як:

1) нестійкість. Інформація в пам'яті пристрою може бути змінена або втрачена внаслідок зовнішніх впливів (відключення живлення, програмні помилки, злами тощо);

2) можливість бездоганного копіювання. Електронні дані можна копіювати необмежену кількість разів без втрати якості – копії ідентичні оригіналу;

3) джерела створення. Можуть бути як результатом дій людини, так і автоматичним продуктом роботи інформаційної системи (наприклад, журнали подій або системні лог-файли);

4) специфічний порядок обробки. Електронні докази потребують особливих методів збирання, перевірки, оцінювання та обробки для забезпечення їхньої достовірності та цілісності;

5) переміщення без матеріального носія. Дані можуть існувати в електронних мережах незалежно від фізичних носіїв і передаватися миттєво через інтернет або локальні мережі;

6) невидимість. Електронні сліди не можна побачити неозброєним оком. Їх вилучення та ідентифікація можливі лише за допомогою спеціалізованих технічних засобів і навичок фахівців. Ці характеристики роблять електронні докази важливими, але водночас складними для обробки у правозастосуванні, вимагаючи дотримання чітких процедур їх збору та обробки.

Отже, технічні засоби можуть використовуватися захисником для ознайомлення, огляду та фіксації цифрових доказів. Алгоритм діяльності захисника в цьому разі полягає у вчиненні однієї з альтернативних дій.

1. Самостійна фіксація адвокатом. Адвокат має право фіксувати зміст вебсторінок, зберігати їх у вигляді скриншотів на електронних носіях та складати протокол їх огляду. Це здійснюється відповідно до п. 7 ч. 1 ст. 20 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», що надає право збирати відомості для використання як доказів¹.

2. Звернення до ДП «Центр компетенції адресного простору мережі Інтернет». Консорціум «Український центр підтримки номерів і адрес» має сервіс «WEB-FIX», який дозволяє зафіксувати зміст вебсторінок із наданням експертного висновку. Це може сприяти наданню зібраним даним офіційного характеру та зменшує ризик оскарження їхньої автентичності.

3. Фіксація за допомогою сервісу archive.org. Цей вебсайт надає можливість замовлення архівації змісту вебсторінок, що дозволяє отримати доступ до зафіксованих їхніх версій у майбутньому з підтвердженням часу збереження.

4. Фіксація за участю спеціаліста. Захисник може ініціювати проведення експертизи вебсторінок на договірних засадах шляхом звернення до відповідної експертної установи. Це забезпечує офіційний

¹ Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17> (дата звернення: 24.01.2025).

статус отриманим доказам і можливість їх використання у кримінальному провадженні¹.

Отже, техніко-криміналістичне забезпечення діяльності захисника у кримінальному провадженні – це система правових, організаційних, науково-технічних положень і прикладних заходів щодо розроблення, впровадження та практичного використання технічних засобів з метою здійснення захисту за призначенням, досягнення цілей слідчих (розшукових) і процесуальних дій, огляду та фіксації цифрових доказів.

Висновки

Отже, під техніко-криміналістичним забезпеченням діяльності захисника у кримінальному провадженні запропоновано розуміти систему правових, організаційних, науково-технічних положень і прикладних заходів щодо розроблення, впровадження та практичного використання технічних засобів з метою здійснення захисту за призначенням, досягнення цілей слідчих (розшукових) і процесуальних дій, огляду та фіксації цифрових доказів. Встановлено, що чинне законодавство не забороняє захисникові використовувати техніко-криміналістичні засоби під час участі у слідчих (розшукових) і процесуальних діях. Водночас про факти їх застосування захисник повинен попередити всіх учасників такого заходу, а сторона обвинувачення, за наявності для цього об'єктивних підстав, хоча і може заборонити їх використання, однак здійснює це лише на підставі вмотивованої постанови, а слідчий суддя, суд – на підставі ухвали.

Захисник уповноважений самостійно обирати технічні засоби, які він планує використовуватися для реалізації цілей захисту, однак аналіз правозастосовної практики дозволяє констатувати, що найбільш типовими з них є: 1) мобільні телефони – для фото- та відеофіксації, виготовлення фотокопій процесуальних документів і речових доказів, фіксації порядку проведення процесуальних дій; 2) фотоапарати – для виготовлення копій процесуальних документів, зокрема під час ознайомлення з матеріалами кримінального провадження; 3) відеокамери – для фіксації порядку проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій; 4) комп'ютерні засоби – для огляду та копіювання цифрових слідів і доказів, ознайомлення з матеріалами справи, отриманими через систему «Електронний суд», а також для забезпечення електронного документообігу. Вважаємо, що перспективи майбутніх досліджень полягають у визначенні

¹ Особливості використання електронних доказів // Pravokator : сайт. 06.07.2023. URL: <https://pravokator.club/news/osoblyvosti-vykorystannya-elektronnyh-dokaziv/> (дата звернення: 25.01.2025).

конкретних практичних рекомендацій щодо збирання доказів захисником з урахуванням ознак конкретних об'єктів.

Список бібліографічних посилань: 1. Гусєва В. О. Криміналістичне забезпечення розслідування кримінальних правопорушень, учинених проти працівників правоохоронних органів: поняття і складові. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2021. № 3 (94). С. 243–253. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2021.3.22>. 2. Дульський О. Л. Особливості техніко-криміналістичного забезпечення збирання доказів захисником // *Modernity and current problems of society regarding the development of science : XXX International Scientific and Practical Conference (Graz, Austria, July 31 – August 2, 2023)*. Graz, 2023. Рр. 93–97. 3. Єзерський Р. Б. Криміналістична техніка та її роль у розкритті і розслідуванні злочинів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2005. 20 с. 4. Кікінчук В. В. Поняття техніко-криміналістичного забезпечення кримінального провадження // *Процесуальне та техніко-криміналістичне забезпечення досудового розслідування : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 28 листоп. 2019 р.)* / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2019. С. 79–81. 5. Павлюк Н. В. Науково-технічні засоби як елемент структури техніко-криміналістичного забезпечення розслідування злочинів. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2015. № 30. С. 99–106. 6. Перлін С. І. Поняття і види техніко-криміналістичного забезпечення правозастосовної діяльності. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 1. С. 221–226. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.1.40>. 7. Чорноус Ю. М. Техніко-криміналістичне забезпечення розслідування злочинів. *Право і суспільство*. 2011. № 6. С. 213–217. 8. Інноваційні засади техніко-криміналістичного забезпечення діяльності органів кримінальної юстиції : монографія / В. Ю. Шепітько, В. А. Журавель, Г. К. Авдєєва та ін. ; за ред. В. Ю. Шепітька, В. А. Журавля. Харків : Апостіль, 2017. 260 с. 9. Чорноус Ю. М. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів : монографія. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2017. 492 с. 10. Криміналістика: криміналістична техніка : навч. посіб. / Р. А. Степанюк, В. О. Гусєва, В. В. Кікінчук та ін. Харків : ХНУВС, 2023. 388 с.

Надійшла до редколегії 20.02.2025

Прийнята до опублікування 14.03.2025

Husieva V. O., Kolomoitsev M. M. Technical and forensic support of a defence counsel in criminal proceedings

The article determines that technical and forensic support of a defence counsel's activities in criminal proceedings should be understood as a system of legal, organisational, scientific and technical provisions and applied measures for the development, implementation and practical use of technical means for the purpose of providing defence as intended, achieving the objectives of investigative (search) and procedural actions, examination and recording of

digital evidence. It is established that, as a general rule, current legislation does not prohibit the defence counsel from using technical and forensic means while participating in investigative (search) and procedural actions, at the same time, the defence counsel must notify all the participants of such an event of all the facts of their use, and the prosecution party, if there are objective grounds for this, although it may prohibit their use, but may do so only on the basis of a reasoned resolution, the investigating judge, the court – the ruling.

It is well-grounded that the defence counsel has the right to choose the technical means which he/she plans to use for the purposes of defence, but the analysis of law enforcement practice allows to state that the most typical ones are: mobile phones for photo and video recording, making photocopies of procedural documents, material evidence, recording the procedural action; cameras for making copies of procedural documents, including during the familiarization with the criminal proceedings; video cameras for recording the procedure for conducting investigative (search) and other procedural actions; computer facilities for reviewing and making copies of digital traces and evidence, familiarising themselves with case files received in the “E-Court” system, and ensuring the electronic document control.

We believe that the prospects for future research are to identify specific practical recommendations for the collection of evidence by a defence counsel, taking into account the characteristics of specific objects.

Keywords: criminal proceedings, defence counsel, collection of evidence, investigative (search) action, technical means, technical and forensic means, forensic technique.

УДК 343.121.4:347.965(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.1.23>

Іван Олександрович Ємець,

кандидат юридичних наук,

Національний науковий центр

«Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»

Міністерства юстиції України (докторант);

<https://orcid.org/0009-0003-9056-5346>,

e-mail: ivan.iemets@ukr.net

ЗМІСТ ПРЕДСТАВНИЦТВА ІНТЕРЕСІВ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ, ЯКА Є ПОТЕРПІЛОЮ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

У статті з'ясовано, що зміст правовідносин щодо представництва юридичних осіб у кримінальному провадженні визначається повноваженнями представника, зумовленими його процесуальним статусом. Встановлено, що кримінальне процесуальне законодавство надає представнику певний обсяг прав та обов'язків, які він реалізує від імені та в інтересах юридичної особи. Охарактеризовано суб'єктів представництва юридичної особи у кримінальному провадженні. З'ясовано, що об'єктом представництва у кримінальному провадженні є діяльність представника юридичної особи, спрямована на захист її прав та законних інтересів як учасника процесу, а також відновлення матеріальних прав та інтересів, яким завдана шкода вчиненням кримінального правопорушення. Процесуальна діяльність охоплює подання заяви про вчинення кримінального правопорушення, надання документів представником, що засвідчують його повноваження, участь у слідчих (розшукових) і процесуальних діях.

Ключові слова: кримінальний процес, потерпілий, юридична особа, представник потерпілого, зміст представництва, процесуальний інтерес, адвокат.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

У практиці адвокатської діяльності непоодинокими є випадки, пов'язані з представництвом інтересів юридичних осіб, якими виступають організації, створені та зареєстровані у встановленому законом порядку¹. Вони є такими ж учасниками правових відносин, зокрема кримінальних процесуальних, однак представництво їхніх інтересів у кримінальному провадженні уповноважені здійснювати:

1) особа, яка має право бути захисником у кримінальному провадженні на підставі свідоцтва про право на зайняття адвокатською

¹ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 15.02.2025).

діяльністю або ордеру чи договору про надання правничої допомоги. Важливо, що між адвокатом та юридичною особою, інтереси якої він представлятиме у кримінальному провадженні, відносини будуються на договірних засадах, а надання правничої допомоги юридичній особі на безоплатних засадах законодавчими положеннями наразі не передбачено;

2) керівник юридичної особи або інша особа, уповноважена законом або установчими документами, повноваження яких засвідчуються копією установчих документів юридичної особи;

3) працівник потерпілої юридичної особи, який діє на підставі довіреності.

Кожен суб'єкт, залучений як представник юридичної особи, безумовно має відповідати певним ознакам, базовими серед яких є досягнення повноліття та наявність дієздатності.

У виняткових випадках представляти юридичну особу у кримінальному провадженні може: 1) ліквідатор юридичної особи та арбітражний керуючий у разі відновлення платоспроможності або визнання банкрутом юридичної особи; 2) прокурор у випадках, установлених Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК України) та Законом України «Про прокуратуру». Представництво юридичних осіб у кримінальному провадженні прокурором здійснюється, якщо є достатні підстави, які свідчать про порушення чи загрозу порушення інтересів держави, якщо захист цих інтересів не здійснюється або неналежним чином здійснюється органом державної влади, органом місцевого самоврядування, іншим суб'єктом владних повноважень, до компетенції якого віднесені відповідні повноваження, а також за умови відсутності органу, який представляв би інтереси держави¹. З огляду на складність інституту представництва інтересів юридичної особи у кримінальному провадженні вважаємо за потрібне зупинитися на вирішенні цієї проблематики.

Стан дослідження проблеми

Питання становлення та розвитку інституту представництва інтересів потерпілого у кримінальному провадженні були предметом комплексного вивчення С. Є. Абламського [1], М. А. Грібова та В. В. Червінського [2], С. О. Данькової [3], Р. О. Ємельянова [4], В. Г. Пожар [5], В. В. Самолюка [6], С. І. Ципи [7], О. В. Якимчук [8] та ін. У своїх роботах науковці дослідили питання захисту інтересів потерпілих у кримінальному провадженні, приділивши увагу ролі представників, залучених на договірній основі, становленню інституту представництва у

¹ Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18> (дата звернення: 15.02.2025).

кримінальному провадженні, проблемам реалізації повноважень представників потерпілих як фізичних, так і юридичних осіб, що постраждали від злочинних дій, аналізу прав потерпілого як суб'єкта доказування, класифікації суб'єктів доказування з урахування їхньої ролі і функцій. Водночас лише в окремих працях розкриваються деякі аспекти представництва інтересів юридичної особи, яка має статус потерпілої у кримінальному провадженні.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є встановлення змісту представництва інтересів юридичної особи, постраждалої від кримінального правопорушення. Визначену мету конкретизовано в таких *завданнях*: 1) визначити структурні компоненти змісту представництва інтересів юридичної особи у кримінальному провадженні; 2) з'ясувати, яким чином відбувається реалізації такого змісту на різних стадіях провадження кримінальної процесуальної діяльності.

Наукова новизна дослідження

У статті визначено, що зміст правовідносин щодо представництва юридичних осіб у кримінальному провадженні визначається повноваженнями представника, зумовленими його процесуальним статусом. Встановлено, що кримінальне процесуальне законодавство надає представнику певний обсяг прав та обов'язків, які він реалізує від імені та в інтересах юридичної особи. Охарактеризовано суб'єктів представництва юридичної особи у кримінальному провадженні. З'ясовано, що об'єктом представництва у кримінальному провадженні є діяльність представника юридичної особи, спрямована на захист її прав та законних інтересів як учасника процесу, а також відновлення матеріальних прав та інтересів, яким завдана шкода вчиненням кримінального правопорушення. Процесуальна діяльність охоплює подання заяви про вчинення кримінального правопорушення, надання документів представником, що засвідчують його повноваження, участь у слідчих (розшукових) і процесуальних діях

Виклад основного матеріалу

Представництво інтересів юридичної особи, яка є потерпілою у кримінальному провадженні, має свою власну специфічну природу, що полягає в реалізації уповноваженим законом суб'єктом повноважень від імені потерпілого з метою реалізації та задоволення процесуального інтересу цієї особи. Це відбувається на підставі договору, укладеного за ініціативою потерпілого, на підставі довіреності або установчих документів юридичної особи. Мета представництва інтересів юридичних осіб – відновлення їхніх порушених матеріальних прав шляхом здійснення повного та об'єктивного розслідування і

судового розгляду для притягнення винних осіб до відповідальності за відповідними статтями Кримінального кодексу України.

Для досягнення означеної мети залучений представник виконує низку завдань. Зокрема, доказує вину підозрюваного/обвинуваченого шляхом участі у процесуальних діях і надання достовірних доказів, ініціює процедуру відшкодування шкоди і збитків, завданих потерпілій стороні, а також процесуальних витрат, яких зазнала потерпіла сторона, якщо такі є. Представник потерпілого діє у взаємодії зі слідчими та прокурорами, які мають ширші повноваження.

У теорії юридичної науки зміст представництва юридичних осіб у кримінальному процесі охоплює суб'єктів, об'єкт і зміст правовідносин. У вузькому розумінні суб'єктами таких правовідносин виступають правомочна сторона та зобов'язана сторона, тобто юридична особа та її представник. Оскільки правовідносини представництва поділяються на зовнішні та внутрішні, до суб'єктного складу також можна віднести інших учасників кримінального провадження, зокрема слідчого, прокурора, обвинуваченого, а також суд як незалежного арбітра.

Об'єктом правовідносин є предмет, на який спрямовані суб'єктивні юридичні права та обов'язки. О. Ф. Скакун визначає об'єкт правовідносин як «частину суспільних відносин, елемент загального». У кримінальних процесуальних відносинах таким елементом є інтереси юридичної особи як учасника кримінального провадження [9, с. 403].

Об'єктом представництва визначають кримінально-правові та кримінальні процесуальні інтереси. Кримінально-правові інтереси полягають у захисті від обвинувачення, а також в охороні порушених прав і благ. Кримінальні процесуальні інтереси пов'язані з реалізацією процесуальних прав і забезпеченням активної участі представника у процесуальних діях задля досягнення поставлених цілей [8].

Завданням кримінального провадження є захист особи, суспільства та держави від злочинних посягань, охорона прав і законних інтересів учасників процесу, а також забезпечення справедливого судового розгляду, щоб уникнути обвинувачення або засудження невинуватих осіб і гарантувати належні правові процедури для всіх учасників. Такі цілі можна вважати кримінальними процесуальними інтересами. Кримінальне матеріальне законодавство забезпечує охорону прав людини, власності, громадського порядку та інших соціальних благ. У разі злочину та відкриття кримінального провадження порушені матеріальні та моральні інтереси юридичних осіб можуть бути захищені тільки в межах процесу через реалізацію їхніх прав та обов'язків. Отже, об'єктом представництва у кримінальному провадженні є діяльність представника юридичної особи, спрямована на захист її прав та законних інтересів як учасника процесу [8], а також

відновлення матеріальних прав та інтересів, яким завдана шкода вчиненням кримінального правопорушення.

Зміст правовідносин із представництва юридичних осіб у кримінальному провадженні визначається повноваженнями представника в цьому процесі. Кримінальне процесуальне законодавство надає представнику певний обсяг прав та обов'язків, які він реалізує від імені та в інтересах юридичної особи. Повноваження представника можуть встановлюватися статутом, іншими розпорядчими актами юридичної особи, довіреністю або договором.

При цьому довіритель або керівник юридичної особи має право обмежити обсяг прав та обов'язків представника порівняно з тим, що передбачено кримінальним процесуальним законом. Однак представник не може користуватися правами чи виконувати обов'язки, які не передбачені законодавством для участі у кримінальному провадженні. У науковій літературі розрізняють необмежене й обмежене представництво [10].

Необмежене представництво юридичних осіб у кримінальному провадженні означає, що представник реалізує всі права та виконує обов'язки, надані кримінальним процесуальним законодавством, без будь-яких обмежень, установлених договором чи актом органу юридичної особи, які є підставою для представництва. Натомість *обмежене представництво* передбачає встановлення меж у здійсненні повноважень представника. Юридична особа, яка бере участь у кримінальному провадженні, може вказати обмеження щодо реалізації прав представника. Наприклад, засновники можуть обмежити повноваження одноособового органу (керівника) у статуті компанії. Характерним прикладом є встановлене довірителями обмеження права представників укладати мирові угоди [10].

Важливо, що відповідна стадія кримінального провадження також зумовляє обсяг повноважень представника потерпілого. Якщо представництво здійснюється на стадії досудового розслідування, то доцільно вказувати про такі можливі форми діяльності, пов'язаної з представництвом:

- 1) процесуальна діяльність охоплює подання заяви про вчинення кримінального правопорушення, надання документів представником, що засвідчують його повноваження, участь у слідчих (розшукових) і процесуальних діях. Зазвичай представника юридичної особи допитують як свідка. Також поширеними є ситуації, коли за їх участі здійснюється огляд предметів, документів, відеозаписів і речових доказів. Окрім цього, процесуальна діяльність передбачає подання доказів, які підтверджують обставини, що підлягають доказуванню. Це можуть бути документи про завдану шкоду та збитки, надання актів ревізій і перевірок, інших документів, які засвідчують окремі факти, пов'язані з подією кримінального правопорушення.

Наприкінці стадії досудового розслідування представник потерпілого реалізує повноваження щодо ознайомлення з матеріалами кримінального провадження, заявляє цивільний позов, подає на його обґрунтування відповідні докази. Він може ініціювати укладення угоди про примирення з винним. На всіх стадіях досудового розслідування представник юридичної особи може оскаржувати рішення слідчого;

2) представник потерпілого може здійснювати пошукову й аналітичну діяльність під час представництва. Це насамперед пов'язано зі встановленням свідків, пошуком доказів, наданням додаткових матеріалів, зокрема тих, про які вказує судовий експерт під час проведення експертизи. Аналітична діяльність вимагає здійснення систематизації та аналізу зібраних доказів для виявлення суперечностей і планування подальших дій;

3) консультативно-контрольна діяльність охоплює надання порад клієнтам, зокрема адвокатом керівникові юридичної особи. Крім того, представник юридичної особи здійснює контроль за правильністю складання процесуальних документів усіма учасниками кримінального провадження, а також погоджується або заперечує кваліфікацію дій винного, запропоновану стороною обвинувачення.

Під час судового розгляду справи зміст представництва юридичної особи полягає в участі в підготовчому судовому засіданні та судовому розгляді. Проте не всі справи є простими й очевидними, що впливає на строки їх розслідування та специфіку процесуальних дій і заходів, які необхідно провести. Упродовж судового розгляду представник потерпілого бере участь у дослідженні доказів, висловлює свою правову позицію, доказує обґрунтованість вимог, викладених у цивільному позові.

Після ухвалення вироку судом першої інстанції представник юридичної особи має право подати апеляційну скаргу на це рішення. Право на оскарження судових рішень в апеляційній та касаційній інстанціях є складовою конституційного права на судовий захист. Це право гарантується основними засадами судочинства, закріпленими в Конституції України, які є обов'язковими для всіх форм судочинства та судових інстанцій, зокрема через можливість апеляційного і касаційного перегляду судових рішень. Відповідно до ст. 24 КПК України кожен має право оскаржити процесуальні рішення, дії або бездіяльність суду, слідчого судді, прокурора чи слідчого. Крім того, гарантується право на перегляд вироку або ухвали суду, що стосуються прав, свобод чи інтересів особи, судом вищого рівня, незалежно від того, чи брала така особа участь у судовому розгляді.

Також ч. 4 ст. 380 КПК України надає право оскаржувати в апеляційному порядку ухвалу про роз'яснення судового рішення або

відмову в такому роз'ясненні особі, яка звернулася із заявою про роз'яснення судового рішення, та учасникам судового провадження¹.

Учасникам провадження також гарантується право на апеляційне оскарження рішення, що стосується їхніх інтересів при вирішенні питань про долю речових доказів та документів, які були надані суду, а третім особам – у частині, що стосується їхніх інтересів під час вирішення питання про спеціальну конфіскацію (п. 9-2 ч. 1 ст 393 КПК України)². Таким чином, представник юридичної особи, щодо майна якої вирішується питання про арешт чи його скасування, має право на апеляційне оскарження судових рішень, які торкаються його інтересів як сторони кримінального провадження та учасника судового процесу.

Реалізація зазначених напрямів діяльності, що становлять зміст представництва юридичної особи у кримінальному провадженні, забезпечується відповідним правовим статусом, який особа набуває зі здобуттям статусу представника. На практиці це відбувається після винесення відповідного процесуального рішення особою, яка діє на стороні обвинувачення – слідчим, прокурором або дізнавачем.

До головних процесуальних повноважень представника юридичної особи належать такі:

1) ставити запитання, висловлювати зауваження та заперечення щодо порядку проведення процесуальних дій (такі зауваження вносяться до протоколу). Крім того, особа має право ознайомлюватися із протоколами слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, у яких вона брала участь;

2) використовувати технічні засоби під час участі у процесуальних діях із дотриманням вимог законодавства. Слідчий, прокурор, слідчий суддя або суд можуть заборонити використання таких засобів з метою захисту інформації, яка містить таємницю, або в разі, якщо відомості стосуються інтимного життя особи. У такому разі виноситься відповідна вмотивована постанова або постановляється відповідна ухвала;

3) подавати клопотання про проведення процесуальних дій або забезпечення безпеки для себе, своїх близьких, членів сім'ї, майна та житла;

4) заявляти відводи;

5) отримувати копії процесуальних документів та письмові повідомлення;

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 15.02.2025).

² Там само.

б) оскаржувати дії, рішення або бездіяльність слідчого, прокурора чи слідчого судді в порядку, передбаченому законодавством, та ін.¹ Слід зауважити, що, крім окреслених вище повноважень, особа, яка має статус адвоката, також наділяється повноваженнями, передбаченими Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

Висновки

Зміст правовідносин щодо представництва юридичних осіб у кримінальному провадженні визначається повноваженнями представника, що зумовлені його процесуальним статусом. Кримінальне процесуальне законодавство надає представнику певний обсяг прав та обов'язків, які він реалізує від імені та в інтересах юридичної особи. Повноваження представника можуть встановлюватися статутом, іншими розпорядчими актами юридичної особи, довіреністю або договором.

Суб'єктами представництва юридичної особи у кримінальному провадженні є: 1) особа, яка має право бути захисником у кримінальному провадженні на підставі свідоцтва про право на зайняття адвокатською діяльністю або ордеру чи договору про надання правничої допомоги; 2) керівник юридичної особи або інша особа, уповноважена законом чи установчими документами, повноваження яких засвідчуються копією установчих документів юридичної особи; 3) працівник потерпілої юридичної особи, який діє на підставі довіреності. Кожен суб'єкт, залучений як представник юридичної особи, безумовно, має відповідати певним ознакам, базовими серед яких є досягнення повноліття та наявність дієздатності.

Об'єктом представництва у кримінальному провадженні є діяльність представника юридичної особи, спрямована на захист її прав і законних інтересів як учасника процесу, а також на відновлення майнових прав та інтересів, яким було завдано шкоди внаслідок учинення кримінального правопорушення. Процесуальна діяльність охоплює подання заяви про вчинення кримінального правопорушення, надання представником документів, що підтверджують його повноваження, а також участь у слідчих (розшукових) і процесуальних діях. Крім того, представник потерпілого може здійснювати пошукову й аналітичну діяльність у межах представництва. Консультативно-контрольна діяльність передбачає надання порад клієнтам, зокрема адвокатом керівникові юридичної особи.

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 15.02.2025).

Список бібліографічних посилань: 1. Абламський С. Є. Захист прав і законних інтересів потерпілого у кримінальному провадженні : монографія / за заг. ред. О. О. Юхна. Харків : Панов, 2015. 240 с. 2. Грибов М. А., Червінський В. В. Представництво потерпілого у кримінальному провадженні: поняття, зміст, проблеми та шляхи їх вирішення. *Вісник кримінального судочинства*. 2021. № 3–4. С. 8–21. DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-5372.2021.3-4/8-21>. 3. Данькова С. О. Класифікація суб'єктів доказування у кримінальному провадженні в суді першої інстанції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Т. 3, № 81. С. 62–66. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.3.7>. 4. Ємельянов Р. О. Адвокат-представник потерпілого у кримінальному процесі : дис. ... д-ра філософії : 081. Кропивницький, 2023. 233 с. 5. Пожар В. Г. Інститут представництва в кримінальному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2010. 22 с. 6. Самолюк В. В. Законне представництво у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2005. 20 с. 7. Ципа С. І. Актуальні питання забезпечення прав потерпілого на стадії досудового розслідування у кримінальному провадженні. *Правовий часопис Донбасу*. 2024. № 2. С. 55–59. DOI: <https://doi.org/10.32782/2523-4269-2024-87-55-59>. 8. Якимчук О. В. Представництво юридичних осіб у кримінальному провадженні : дис. ... д-ра філософії : 081. Київ, 2021. 253 с. 9. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. Київ : Алерта, 2009. 520 с. 10. Якимчук О. В. Проблеми класифікації представництва юридичних осіб у кримінальному провадженні. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2017. № 2 (16). URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2017/n2/17yovukr.pdf> (дата звернення: 15.02.2025).

Надійшла до редколегії 20.02.2025

Прийнята до опублікування 11.03.2025

Iemets I. O. Content of the interests representation of a legal entity that is a victim in criminal proceedings

The article determines that the content of legal relations regarding representation of legal entities in criminal proceedings is determined by the powers of a representative which are determined by his/her procedural position. It is established that criminal procedure legislation provides a representative with a certain scope of rights and obligations which he/she exercises on behalf of and in the interests of a legal entity. The powers of a representative may be established by the charter, other regulatory acts of a legal entity, a power of attorney or an agreement. The subjects of representation of a legal entity in criminal proceedings are: a person who has the right to act as a defence counsel in criminal proceedings on the basis of a certificate of the right to practice law or an order or agreement for the provision of legal aid; the head of a legal entity or another person authorised by law or constituent documents, whose powers are certified by a copy of the constituent documents of the legal entity; an employee of a legal entity

that is a victim acting on the basis of a power of attorney. As for each entity involved as a representative of a legal entity, it must, of course, meet certain criteria, among which the basic ones are the attainment of majority and legal capacity.

The article establishes that the object of representation in criminal proceedings is the activity of a legal entity's representative aimed at protecting its rights and legitimate interests as a party to the proceedings, as well as restoring material rights and interests which have been damaged due to a criminal offence. Procedural activities include filing a criminal complaint, submitting documents by the representative certifying his or her powers, and participating in investigative (search) and procedural actions. The victim's representative may carry out search and analytical activities in the course of representation. Advisory and controlling activities involve providing advice to clients, for example, a lawyer to the head of a legal entity.

Keywords: criminal procedure, victim, legal entity, victim's representative, content of representation, procedural interest, a lawyer.

УДК 343.98(043.3)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.1.24>

Костянтин Дмитрович Заяць,

*доктор філософії в галузі права,
Головне управління Національної поліції в Харківській області,
Харківське районне управління поліції № 3,
Відділ поліції № 1,
слідчий відділ;*

 <https://orcid.org/0000-0002-8406-4284>;

Дмитро Дмитрович Заяць,

*кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 5,
кафедра кримінального процесу, криміналістики та експертології;*

 <https://orcid.org/0000-0002-2196-6301>,
e-mail: zajacdm@gmail.com

НОВИЙ ПІДХІД ДО КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ КЛАСИФІКАЦІЇ ШАХРАЙСТВ

Обґрунтовано необхідність розроблення методики розслідування шахрайств на основі криміналістичної класифікації цих кримінальних правопорушень. Зазначено, що класифікація повинна здійснюватися на підставі окремих елементів механізму вчинення таких кримінальних правопорушень, які суттєво впливають на формування слідчих ситуацій, тактичних завдань розслідування та засобів їх вирішення. Доцільно класифікувати шахрайство за таким критерієм, як вид правових відносин, які використали для реалізації схеми обману з метою заволодіння майном потерпілого або його майновими правами. За цим критерієм кримінальні правопорушення класифіковано на: 1) шахрайства, вчинені під оболонкою цивільних правових відносин і побутових угод; 2) шахрайства, вчинені під оболонкою адміністративних правових відносин; 3) шахрайства, вчинені під оболонкою господарських правових відносин.

Ключові слова: шахрайство, методика розслідування, розслідування шахрайств, криміналістична класифікація шахрайств, правові відносини.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Соціально-економічні зміни, що відбуваються в Україні, розвиток ринкових відносин і впровадження новітніх технологій у різні сфери суспільного життя – це ті фактори, до яких злочинність швидко пристосовується та враховує під час підготовки й учинення шахрайств, пов'язаних із заволодінням чужим майном або набуттям права на нього шляхом обману чи зловживання довірою. У зв'язку із цим такі

кримінальні правопорушення набувають різних форм, зокрема маскуються під різні правові спори, а саме під оболонкою цивільних правових відносин і побутових угод, адміністративних та господарських правовідносин. З огляду на це методика розслідування шахрайств потребує вдосконалення та розроблення на підставі зазначеної криміналістичної класифікації.

Стан дослідження проблеми

Проблематика розслідування шахрайства досліджувалась у роботах І. О. Антонова, М. М. Букаєва, Т. А. Пазинич, Н. В. Павлової, О. А. Мусієнка, С. С. Чернявського, які зробили вагомий внесок у розвиток методики розслідування шахрайств та створили міцну основу для подальших досліджень. Проте розроблення методики розслідування шахрайств здійснювалося без урахування змін у кримінальному процесуальному законодавстві України та самого процесу досудового розслідування, що зазнав певних змін, тому потребує вдосконалення.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у формуванні теоретичних засад та вдосконаленні на основі аналізу законодавства України, матеріалів судово-слідчої практики і спеціальної літератури методики розслідування шахрайств у сучасних умовах. Для досягнення вказаної мети було визначено таке наукове *завдання*: розробити криміналістичну класифікацію шахрайств, яка має стати основою структури методики розслідування цього виду кримінальних правопорушень.

Наукова новизна дослідження

У статті з урахуванням оновленого законодавства України сформульовано й обґрунтовано низку теоретичних положень і практичних пропозицій, що мають значення для розвитку методики розслідування шахрайств. Запропоновано новий підхід до криміналістичної класифікації шахрайств на основі такого критерію, як вид правових відносин, що були використані для реалізації схеми обману з метою заволодіння майном потерпілого або його майновими правами.

Виклад основного матеріалу

У більшості наукових праць, присвячених проблемам методики розслідування злочинів, значну увагу приділено систематизації цих діянь та обґрунтуванню класифікації окремих видів і груп злочинів за певними криміналістично значущими критеріями [1–11]. Однак не всі науковці беруть за основу створення методики розслідування злочинів запропоновану ними криміналістичну класифікацію.

Слід погодитися з думкою вчених, які вважають, що формування криміналістичної характеристики та розроблення рекомендацій щодо їх розслідування має відбуватися на підставі їхньої класифікації [12–15].

Вважаємо, що основою методики розслідування кримінальних правопорушень має бути саме їхня класифікація. Тому критерій розподілу певного виду чи групи злочинів доцільно обирати з точки зору практичного значення здійсненої диференціації. Такий критерій забезпечує групування проявів злочинів на підставі спільних рис механізму вчинення, що впливає на формування типових слідчих ситуацій початкового та подальшого етапів розслідування, тактичних завдань та їх вирішення відповідними засобами. На нашу думку, такий підхід дозволяє не лише вдосконалити методику розслідування певних видів злочинів у теоретичному аспекті, а і з практичної точки зору вирішити багато питань, що постають перед слідчими та прокурорами під час доказування у кримінальних провадженнях.

Аналіз матеріалів судово-слідчої практики та власний досвід розслідування шахрайств дозволяють стверджувати, що шахрайством є злочинна поведінка, яка має найбільшу кількість проявів і різновидів. Своє бачення щодо систематизації цих надзвичайно різноманітних злочинів намагались представити у своїх роботах чимало криміналістів і кримінологів, проте запропоновані на цей час класифікації не були взяті за основу для побудови методик розслідування шахрайств.

Так, у своїй роботі М. І. Панов запропонував класифікацію шахрайських посягань та вважав, що слід розрізняти такі форми шахрайства: 1) у формі простих дій; 2) у формі складних дій [16, с. 21]. На сучасному етапі, як зауважує О. Л. Мусієнко, заслуговує на увагу виокремлення таких різновидів шахрайства: шахрайство на ринку цінних паперів, у міжнародних комерційних зв'язках, у сфері приватизації, кредитно-банківських відносин, вексельних відносин, обігу житла, інтернет-шахрайство, шахрайство при угодах купівлі-продажу, ігрове шахрайство, циганський гіпноз, шахрайство у сфері страхових послуг, працевлаштування, інвестиційне шахрайство [7, с. 30].

Розподіл шахрайства на групи залежно від сфери, у якій вони вчиняються, здійснюється і на рівні законодавства багатьох держав. Зокрема, Кримінальний кодекс Німеччини визначає комп'ютерне шахрайство, одержання субсидії шляхом шахрайства, шахрайство при капіталовкладенні, обман з метою одержання завищеної суми страховки, одержання вигоди шляхом обману, шахрайство, пов'язане з отриманням кредиту. Аналогічний підхід міститься у кримінальних кодексах Франції, Іспанії, Грузії, Болгарії, Латвії та інших країн [17, с. 42–43].

Слушною є точка зору Т. А. Пазинич, яка, досліджуючи проблеми розслідування шахрайства, запропонувала зазначену вище ознаку використовувати для поділу шахрайств. Зокрема, дослідниця дійшла висновку, що критерієм криміналістичної класифікації цього злочину повинна виступати саме соціальна сфера діяльності людей, яка

характеризується їхніми певними інтересами, мотивами поведінки, наявністю соціальних зв'язків між суб'єктами [14, с. 35]. Вчена запропонувала поділяти шахрайства на такі групи: 1) шахрайства у сфері задоволення повсякденних матеріальних і культурних потреб людини; 2) шахрайства в побутовій сфері; 3) шахрайства у сфері функціонування державних та інших суспільних інститутів; 4) шахрайства, що здійснюються у сфері підприємницької діяльності, зокрема при здійсненні торговельної діяльності, при працевлаштуванні, при наданні інших послуг, у банківській діяльності, у сфері діяльності небанківських фінансових установ, у сфері сплати податків; 5) шахрайства у сфері використання електронних технологій (з використанням мережі Інтернет, пластикових кредитних карток, стільникового зв'язку) [14; 18].

Погоджуючись із такою позицією, вважаємо, що соціальна сфера діяльності людей може виступати критерієм класифікації, у якій кожна з виокремлених груп характеризується специфікою, що певною мірою впливає на процес розслідування. Водночас зауважимо, що методика розслідування шахрайств, розроблена на основі такої класифікації, не охопить усі різновиди злочину, оскільки сфер людської діяльності дуже багато і позначити кожную просто неможливо. Ба більше, у кожній сфері можуть реалізовуватись принципово різні схеми шахрайської діяльності. Тому, на нашу думку, слід застосовувати інший науковий підхід до криміналістичної класифікації шахрайств.

Власний практичний досвід, а також аналіз судово-слідчої практики у провадженнях про шахрайства, вивчення фахової літератури дають підстави стверджувати, що ці злочинні діяння в різних видах правовідносин завжди мають вигляд спорів, оскільки самою юридичною формулою диспозиції ст. 190 Кримінального кодексу України¹ закладено те, що в основі шахрайства лежить добровільна передача майна або права на нього, і це, на наш погляд, є закономірним. Під час заволодіння чужим майном відсутні такі очевидні ознаки кримінального правопорушення, як фізичне насильство, використання зброї, примушування, залякування, шантаж потерпілого. Саме добровільний поведінковий акт з боку жертви, на відміну від інших злочинів проти власності, лежить в основі шахрайства. Потерпілий на момент учинення шахрайства переконаний, що ця дія є частиною угоди (договору або домовленості), умови якої буде дотримано або виконано, тому добровільно передає майно або свої майнові права.

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 01.02.2025).

Водночас шахраї приховують злочин під оболонкою звичайного спору в тих чи інших видах правових відносин, застосовуючи при цьому всі можливі заходи для досягнення цієї мети.

Враховуючи вищезазначені обставини, вважаємо, що при вчиненні шахрайства виникають три типові ситуації.

В умовах першої ситуації потерпілі не усвідомлюють, що стали жертвою злочину та їм завдано матеріальної шкоди. Така поведінка потерпілих є найпоширенішою. Наприклад, коли особа під впливом маніпуляції шахрая жертвує гроші на благодійні цілі, або оплачує послуги екстрасенса, або купує засоби (захисні амулети, «заряджену» воду тощо), яким приписуються вигадані властивості, або програє майно чи гроші шулеру, або платить гроші за несправжнє лікування тощо.

Друга ситуація передбачає, що потерпілі від шахрайства особи фактично сприймають завдану шкоду як таку, що спричинена в межах невиконання угоди (договору), і намагаються в судовому порядку вирішити цей спір. До вчинення таких дій спонукають саме шахраї, оскільки вважають вигідним затягування часу майнового конфлікту і в подальшому отримання на свою користь необхідного рішення суду. Із цією метою підкупають суддів, свідків, користуються послугами найбільш досвідчених адвокатів тощо.

У третій ситуації потерпілі сприймають обставини події як саме вчинення злочину і звертаються до поліції з відповідною заявою. Така ситуація виникає нечасто й зазвичай пов'язана з тим, що в потерпілого залишаються документи та речі, які використовував шахрай під час оборудки. Зокрема, потерпілі надають записи телефонних розмов з аферистами, листування з ними за допомогою sms-повідомлень, скріншоти (знімки) екрану з листами від них та інші об'єкти, що добуваються до матеріалів кримінального провадження як речові докази. Саме в такій ситуації слідчому часто буває складно розпізнати ознаки саме кримінального правопорушення, оскільки їх замасковано під оболонкою певних правових відносин, попри вищезазначені сприятливі обставини й активну позицію потерпілої сторони.

Вважаємо, що ефективність роботи слідчого у кримінальних провадженнях про шахрайства певною мірою залежить від уміння під час розгляду заяв і повідомлень про шахрайства правильно вирішити два основні питання: 1) визначити вид правовідносин, у яких була реалізована схема шахрайства; 2) з'ясувати, як саме обман потерпілого проявився в матеріальному середовищі і в чому саме він виразився.

Зазначимо, що слідчий, прокурор зможуть правильно визначити перелік джерел доказової інформації тільки за умови, якщо вони зорієнтувались в особливостях правових відносин, які використав

шахрай. Від цього залежить, як швидко й повно буде зібрано первинний матеріал про злочин, наскільки правильно визначено напрям розслідування та обрано тактичні засоби для досягнення головної стратегічної мети кримінального провадження – забезпечення його судової перспективи.

Враховуючи вищезазначене, вважаємо доцільним класифікувати шахрайства за таким критерієм, як вид правових відносин, використаних для реалізації схеми обману з метою заволодіння майном потерпілого або його майновими правами. Оскільки існує безліч таких правовідносин, то їх можна об'єднати в найбільш загальні групи, аргументуючи висновок такими твердженнями.

Факт учинення злочину, на момент усвідомлення його потерпілим, завжди має оболонку звичайного спору в тих чи інших видах правових відносин. Усі спори (до моменту виявлення ознак злочину) вирішуються судами відповідно до їхньої спеціалізації. Законом України «Про судоустрій і статус суддів», зокрема ч. 1 ст. 18 («Спеціалізація судів»), визначено, що суди спеціалізуються на розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення¹. Законодавством передбачено різні процедури розгляду спорів за наведеним принципом.

Враховуючи вищезазначені підстави, вважаємо за доцільне прийняти аналогічний підхід до класифікації цих злочинів, що стане основою для розроблення методики їх розслідування.

На нашу думку, слід виокремлювати такі три загальні групи шахрайств.

1. *Шахрайства, вчинені під оболонкою цивільних правових відносин і побутових угод.* До цієї групи належать злочини, при вчиненні яких шахраї використовують форми угод і домовленостей, передбачених цивільним законодавством. Це шахрайства так званої загальнокримінальної спрямованості, виявленням і розслідуванням яких займаються слідчі, а розкриття супроводжують співробітники оперативних підрозділів: вуличні й побутові шахрайства, шлюбні афери, вдаване знахарство, надання послуг ворожіння, екстрасенсорики, обман під час проведення азартних ігор, шахрайство у сфері обігу житла та ін.

2. *Шахрайства, вчинені під оболонкою адміністративних правових відносин,* коли заволодіння майном або набуття права на нього здійснюється шляхом обману з використанням статусу суб'єкта владних повноважень і в цьому проявляється їхня специфіка.

¹ Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата звернення: 01.02.2025).

У цьому разі дії шахраїв мають ознаки публічно-правових спорів, розгляд яких відповідно до спеціалізації покладається на адміністративні суди. Якщо в діях суб'єктів владних повноважень виявлені ознаки злочину, то підслідність кримінальних проваджень визначається з урахуванням категорії службової особи. Відповідно до ч. 4 ст. 216 («Підслідність») Кримінального процесуального кодексу України досудове розслідування таких злочинів проводять слідчі Національної поліції, Національного антикорупційного бюро України, Державного бюро розслідувань.

Під час обману потерпілого злочинець використовує статус службової або посадової особи і вдає використання наданих йому владних повноважень. Слід звернути увагу на те, що шахрайством будуть визнаватись тільки ті дії, які вчиняються за таких обставин: 1) правопорушник не є суб'єктом владних повноважень (не обіймав такої посади взагалі ніколи або був звільнений з неї на момент учинення злочину); 2) правопорушник є суб'єктом владних повноважень, але не наділений тими повноваженнями, на які посилається під час обману потерпілого, тобто він їх перевищує або перебільшує. Зокрема, до цієї групи злочинів належать дії осіб, які шляхом обману створюють ситуації, у яких провокують громадян на передачу грошей як хабара за виконання або невиконання владних функцій, на які, насправді, не мають права.

3. Шахрайства, що вчиняються під оболонкою господарських правових відносин. Такі злочини вчиняються під час організації та здійснення господарської діяльності між різними суб'єктами господарювання і в цьому полягає їхня особливість. Заволодіння майном або правом на нього здійснюється шляхом обману з використанням сфери господарських відносин, які мають вигляд спору, належать до спеціалізації господарських судів та регламентуються Господарським кодексом України¹. Від таких злочинних дій потерпілими можуть бути:

- фізичні особи (підприємці, споживачі продукції чи послуг);
- юридичні особи, які створені відповідно до Цивільного кодексу України та здійснюють господарську діяльність;
- органи місцевого самоврядування, державні та комунальні підприємства.

До зазначеної групи злочинів також належать шахрайства під прикриттям діяльності інвестиційних і страхових компаній, банківських установ, організацій, що надають послуги чи займаються торговельною діяльністю тощо.

¹ Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 436-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15> (дата звернення: 01.02.2025).

Саме вид відносин як класифікаційний критерій дозволяє згрупувати прояви шахрайства на підставі спільних рис механізму вчинення, які, відповідно, впливають на формування типових слідчих ситуацій початкового і подальшого етапів розслідування, а також на вирішення тактичних завдань, зумовлених такими ситуаціями. Вважаємо, що зазначений підхід найбільше відповідає потребам практики та дозволяє не лише вдосконалити методику розслідування цих злочинів з теоретичної точки зору, а й вирішити нагальні проблеми, що постають перед слідчими і прокурорами під час доказування у кримінальних провадженнях про шахрайства [17, с. 43–50].

Слід зауважити, що саме такий підхід використовується в сучасних криміналістичних дослідженнях. Науковці у своїх працях все більше приділяють увагу розробленню рекомендацій із розслідування шахрайств в окремих сферах діяльності, зокрема у сфері кредитування і банківської діяльності [19], фінансового обігу [6; 15], обігу житла [8] тощо.

Враховуючи вищезазначене, вважаємо, що запропонована криміналістична класифікація може слугувати основою для розроблення методик розслідування окремих груп і підгруп шахрайства.

Висновки

Зважаючи на надзвичайну різноманітність видів шахрайства, нагальною потребою при розробленні методики їх розслідування є їхня криміналістична класифікація. Класифікація груп шахрайств має здійснюватися на підставі окремих елементів механізму вчинення цих злочинів, які суттєво впливають на формування слідчих ситуацій, тактичних завдань розслідування та засобів їх вирішення.

Під час розгляду заяв про шахрайства ефективність роботи слідчого у кримінальних провадженнях залежить від його вміння правильно визначити вид правовідносин, у яких була реалізована схема шахрайства, та встановити, у чому полягав обман або зловживання довірою потерпілого і як саме це проявилось в матеріальному середовищі. Отже, якщо слідчий добре орієнтується в особливостях правових відносин, які використав шахрай, то зможе правильно визначити перелік джерел доказової інформації, яку необхідно зібрати і дослідити.

Враховуючи вищезазначене, вважаємо доцільним класифікувати шахрайства за таким критерієм, як вид правових відносин, використаних для реалізації схеми обману з метою заволодіння майном або майновими правами потерпілого, за такими групами: 1) шахрайства, вчинені під оболонкою цивільних правових відносин і побутових угод; 2) шахрайства, вчинені під оболонкою адміністративних правових відносин; 3) шахрайства, вчинені під оболонкою господарських правових відносин.

Список бібліографічних посилань: 1. Аркуша А. І. Основні методи виявлення і розслідування організованої злочинної діяльності при наявності корумпованих зв'язків : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2002. 218 с. 2. Аленин Ю. П., Тищенко В. В., Аркуша А. І. Расследование тяжких преступлений : науч.-практ. пособие. Харьков : Одиссей, 2006. 256 с. 3. Гусаров С. М. Розслідування кіберзлочинів органами внутрішніх справ України: наукове та кадрове забезпечення // Актуальні питання розслідування кіберзлочинів : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 10 груд. 2013 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2013. С. 14–19. 4. Кальман О. Г. Злочинність у сфері економіки України: теоретичні та прикладні проблеми попередження : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2004. 430 с. 5. Корж В. П. Методика расследования экономических преступлений, совершаемых организованными группами, преступными организациями : монография. Харьков : Лицей, 2002. 387 с. 6. Курман О. В. Методика розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2002. 20 с. 7. Мусієнко О. А. Теоретичні засади розслідування шахрайства в сучасних умовах : монографія / за ред. В. Ю. Шепітька. Харків : Право, 2009. 168 с. 8. Павлова Н. В. Розслідування шахрайства при укладанні цивільно-правових угод щодо відчуження житла : монографія. Дніпропетровськ : Дніпропетровськ. держ. ун-т внутр. справ, 2007. 216 с. 9. Поливанюк В. Д. Особливості розслідування злочинів, вчинених у банківській системі України з використанням сучасних інформаційних технологій : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2008. 22 с. 10. Самойленко О. А. Особливості розслідування викрадень майна, вчинених з використанням комп'ютерних технологій : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Донецьк, 2006. 250 с. 11. Степанюк Р. А. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України : монографія / за заг. ред. А. Ф. Волобуєва. Харків : НікаНова, 2012. 382 с. 12. Взаємодія при розслідуванні економічних злочинів : монографія / за заг. ред. А. Ф. Волобуєва. Харків : Курсор, 2009. 320 с. 13. Журавель В. О. Криміналістична класифікація злочинів: засади формування та механізм застосування. *Вісник Академії правових наук України*. 2002. № 3 (30). С. 160–163. 14. Пазинич Т. А. Криміналістична характеристика та основні положення розслідування шахрайств : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2007. 189 с. 15. Чернявський С. С. Теоретичні та практичні основи методики розслідування фінансового шахрайства : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2010. 610 с. 16. Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность. Харьков : Вища школа, 1982. 160 с. 17. Заяць К. Д. Методика розслідування шахрайств : дис. ... д-ра філософії : 081. Харків, 2020. 195 с. 18. Пазинич Т. А. Про криміналістичну класифікацію шахрайств. *Актуальні проблеми політики*. 2004. Вип. 21. С. 184–187. 19. Чернявський С. С. Злочини у сфері банківського кредитування (проблеми розслідування та попередження) :

навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Джужи. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 264 с.

Надійшла до редколегії 03.02.2025

Прийнята до опублікування 07.03.2025

Zaiats K. D., Zaiats D. D. A new approach to the forensic classification of fraud

The article substantiates the need to develop a methodology for investigating fraud based on the forensic classification of these criminal offences. It is advisable to choose the criteria for classification of a particular type or group of crimes from the point of view of the practical significance of the differentiation made. Such a criterion ensures grouping of manifestations of crimes based on common features of the mechanism of commission, which, in turn, affects the formation of typical investigative situations of the initial and subsequent stages of investigation, tactical tasks and their solution by appropriate means. The analysis of works by forensic scientists and criminologists who propose to divide frauds into groups depending on the field of activity in which they are committed is made.

It is determined that the methodology for investigating fraud developed on the basis of such a classification will not cover all types of crime, since there are many areas of human activity and each of them may implement fundamentally different schemes of fraudulent activity. Therefore, a different scientific approach to the forensic classification of fraud should be applied.

It is noted that the classification should be carried out on the basis of certain elements of the mechanism of committing such criminal offences which significantly affect the formation of investigative situations, tactical tasks of investigation and means of their solution.

The article emphasises that it is advisable to classify frauds by such a criterion as the type of legal relations used to implement a fraud scheme for seizing the victim's property or his/her property rights. According to this criterion, criminal offences are classified into: 1) frauds committed under the guise of civil legal relations and domestic transactions; 2) frauds committed under the guise of administrative legal relations; 3) frauds committed under the guise of economic legal relations.

Keywords: fraud, investigation methodology, fraud investigation, forensic classification of fraud, legal relations.

УДК 343.359.3:343.985(477) DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.1.25>

Юрій Юрійович Ковальов,

кандидат юридичних наук,

Національний науковий центр

«Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»

Міністерства юстиції України (докторант);

<https://orcid.org/0009-0003-9159-4499>,

e-mail: koval.98819@gmail.com

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБЛЕНОСТІ ПРОБЛЕМАТИКИ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАЇЬ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ КОНТРАБАНДИ

У статті обґрунтовано, що контрабанда як суспільно небезпечне явище існує з моменту зародження перших державних утворень. Її появі сприяло бажання уникнути сплати митних зборів і переміщення товарів поза контролем державних органів. З'ясовано, що з метою протидії контрабанді в різні історичні періоди запроваджувалися відповідні правові заходи. Визначено, що в новітній період розвитку правових заasad протидії злочинності, наукових основ такої діяльності вже неодноразово приділялася увага проблематиці забезпечення ефективного розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із контрабандою. Водночас окремі дослідження все ж таки не відповідають чинним доктринам кримінального права і кримінального процесу, а деякі з них містять лише описові рекомендації щодо типових видів судових експертиз, що проводяться під час розслідування. Констатовано, що сучасний рівень криміналістичного забезпечення проблематики використання спеціальних знань, техніко-криміналістичного забезпечення розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із контрабандою, є недостатнім, а наукові пошуки в межах окресленого предмета потребують активізації.

Ключові слова: досудове розслідування, кримінальне правопорушення, наукова розробленість, наукове забезпечення, контрабанда, митний контроль.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Одним із пріоритетних завдань сил безпеки є протидія контрабанді та корупції під час оформлення митних платежів. В умовах правового режиму воєнного стану це питання набуло ще більшої актуальності, адже натеper питання захисту економічних інтересів країни, яка перебуває у стані війни, загострилося. Захист таких інтересів передусім передбачає протидію злочинній контрабандній діяльності, мінімізацію корупційних ризиків, припинення будь-яких порушень і посягань на суспільні відносини у сфері захисту життя і

здоров'я громадян, зокрема в разі незаконного перевезення зброї, боеприпасів, ядерних матеріалів, наркотичних засобів, алкоголю чи сигарет. Ба більше, у таких умовах громадяни можуть бути позбавлені доступу до культурних цінностей та історичної спадщини України, що також вимагає відповідного реагування з боку правоохоронних органів.

Протидія кримінальним правопорушенням, пов'язаним із контрабандою культурних цінностей і зброї, спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації, лісоматеріалів і цінних порід дерев, може здійснюватися завдяки реалізації різноманітних методів. У нашому дослідженні ми вважаємо за потрібне дослідити кримінально-правові технології протидії кримінальним правопорушенням цього виду. Одним із таких напрямів є забезпечення ефективного розслідування виявлених кримінальних правопорушень, що неможливе без використання спеціальних знань у різноманітних формах. Отже, необхідно передусім зосередитися на визначенні актуальних проблем і тенденцій, які сформувалися в межах цього криміналістичного вчення, що можливо лише на підставі з'ясування рівня наукового забезпечення цієї проблематики.

Стан дослідження проблеми

Дослідженням проблематики протидії та розслідування контрабанди, а також використання спеціальних знань під час розслідування в різні часи займалися такі українські вчені, як А. Ю. Буга, І. В. Гора, А. Ю. Капітанчук, О. С. Кофанова, Х. М. Колодрас, О. В. Кузнецова, Р. В. Малюга, А. М. Падалка, А. М. Полях, І. А. Рудницький, А. В. Свінцицький, В. В. Топчий, Я. В. Фурман, В. М. Шевчук та ін. Зокрема, В. М. Шевчук зазначає, що найтипівіші комплекси судових експертиз, які призначаються під час розслідування контрабанди, можуть бути класифіковані залежно від категорії справ. Тож, на думку вченого, підставами для класифікації можуть слугувати такі типи справ: 1) про контрабанду товарів; 2) про контрабанду наркотичних речовин; 3) про контрабанду зброї; 4) про контрабанду виробів із золота; 5) про контрабанду історичних та культурних цінностей; 6) про контрабанду автомобілів [1, с. 30–31].

Я. В. Фурман зауважує, що до участі в розслідуванні злочинних посягань на культурні цінності, твори мистецтва та предмети антикваріату як спеціалістів залучають експертів-мистецтвознавців, працівників регіональних музеїв і картинних галерей, за їх відсутності – священнослужителів, колекціонерів, працівників комісійних магазинів, ломбардів, власників магазинів антикваріату та ін. [2].

Р. В. Малюга ґрунтовно підійшов до визначення різноманітних аспектів використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із контрабандою наркотичних

засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів або фальсифікованих лікарських засобів [3]. На важливості залучення спеціалістів до участі в розслідуванні кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним обігом лікарських засобів, наголошує А. Ю. Буга [4].

Отже, вчені періодично здійснюють спроби осмислення різноманітних аспектів проблематики використання спеціальних знань, однак такі спроби не дозволяють оцінити сучасний стан наукового забезпечення такої діяльності, визначити актуальні проблеми і тенденції, що сформувалися в межах цього криміналістичного вчення.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є з'ясування сучасного стану наукового забезпечення проблематики використання спеціальних знань під час розслідування контрабанди.

Досягнення поставленої мети забезпечено завдяки вирішенню таких *завдань*: 1) узагальнення наукових підходів щодо розуміння поняття «контрабанда»; 2) з'ясування сучасного стану наукового забезпечення проблематики розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із контрабандою; 3) визначення рівня наукового забезпечення проблематики розслідування кримінальних правопорушень цього виду.

Наукова новизна дослідження

У статті обґрунтовано, що контрабанда як суспільно небезпечне явище існує з моменту зародження перших державних утворень. Її появі сприяло бажання уникнути сплати митних зборів і переміщення товарів поза контролем державних органів. З'ясовано, що з метою протидії контрабанді в різні історичні періоди запроваджувалися відповідні правові заходи. Визначено, що в новітній період розвитку правових засад протидії злочинності, наукових основ такої діяльності вже неодноразово приділялася увага проблематиці забезпечення ефективного розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із контрабандою. Водночас окремі дослідження все ж таки не відповідають чинним доктринам кримінального права і кримінального процесу, а деякі з них містять лише описові рекомендації щодо типових видів судових експертиз, що проводяться під час розслідування. Констатовано, що сучасний рівень криміналістичного забезпечення проблематики використання спеціальних знань, техніко-криміналістичного забезпечення розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із контрабандою, є недостатнім, а наукові пошуки в межах окресленого предмета потребують активізації.

Виклад основного матеріалу

Митні органи вважаються основною ланкою у протидії насильницьким злочинам, екстремістам і терористичним угрупованням у багатьох країнах світу. Вони відіграють ключову роль у забезпеченні економічної стабільності та національної безпеки через ефективний збір податків, сприяння розвитку торгівлі, захисту громадського здоров'я та протидії незаконній торгівлі. Митні адміністрації також запобігають контрабанді стратегічно важливих і заборонених товарів, що зміцнює загальну безпеку країни.

Контрабанда як суспільно небезпечне явище існує з моменту зародження перших державних утворень. Її появі сприяло бажання уникнути сплати митних зборів і переміщення товарів поза контролем державних органів. У різні історичні періоди з метою протидії контрабанді запроваджувалися відповідні правові заходи. Перші згадки про кримінальну відповідальність за це правопорушення можна знайти вже в XVII ст. Зокрема, у Новоторговому статуті 1667 р. контрабанду визначали як порушення, що охоплює переміщення товарів понад встановлені норми або заборонені до ввезення чи вивезення товари.

Із розвитком економічних і соціальних відносин, а також міжнародної торгівлі змінювалися форми та масштаби контрабанди, її предмети і географія. З моменту проголошення Україною незалежності й ухвалення у 2001 р. нового Кримінального кодексу (далі – КК України) контрабанда визначалася як кримінально каране діяння. На той час вона охоплювала незаконне переміщення товарів через митний кордон України поза митним контролем або із приховуванням, особливо у великих розмірах. До контрабанди також відносили незаконне ввезення чи вивезення культурних та історичних цінностей, отруйних, сильнодіючих, радіоактивних речовин, зброї, боєприпасів (окрім гладкоствольної мисливської зброї та боєприпасів до неї) та стратегічно важливих сировинних товарів, для яких встановлені спеціальні правила вивезення за межі України [5].

У 2011 р. в межах гуманізації законодавства та з метою усунення перешкод для підприємницької діяльності контрабанду товарів у великих розмірах і стратегічно важливих сировинних ресурсів було декриміналізовано. Законодавець вважав, що такі дії більше не несуть значної суспільної небезпеки. Натомість за ці правопорушення було запроваджено адміністративну відповідальність. Крім того, такі зміни мали на меті спростити процес відшкодування шкоди, завданої засудженими, та забезпечити захист прав підприємців¹.

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності :

Контрабанда є кримінальним правопорушенням, передбаченим законодавством майже всіх країн світу. Вона становить значну частину економічної злочинності, супроводжується розкраданнями, ухиленням від сплати митних платежів і скоєнням посадових злочинів. Цей вид злочину вирізняється високим рівнем організованості, наявністю сучасного технічного обладнання та міжнародних зв'язків. Особливу загрозу становить контрабандне переміщення наркотичних засобів, зброї, тютюнових виробів та культурних цінностей, оскільки навколо них виникли високоорганізовані транснаціональні ринки, що стимулюють подальший розвиток незаконної діяльності [6]. Всесвітня митна організація наголошує на важливості співпраці між митними органами й іншими правоохоронними структурами, зокрема щодо обміну інформацією та спільних розслідувань для посилення прикордонної безпеки. Також вона закликає розширити повноваження національних митних органів, щоб ті могли ефективно брати участь у правоохоронних заходах. Поступова імплементація міжнародних стандартів має охоплювати криміналізацію товарної контрабанди та розширення повноважень митних служб, що дозволить посилити їхню правоохоронну функцію.

Міжнародні експерти вказують, що протидія контрабанді має здійснюватися шляхом не лише запровадження нових норм до кримінального законодавства, а й реалізації комплексних заходів. Висловлюються пропозиції щодо надання Державній митній службі України права здійснювати кримінальне переслідування та оперативно-розшукову діяльність, як це практикується в більшості країн ЄС, щоб забезпечити ефективну протидію контрабанді. Уряд нашої держави визнає, що чинні повноваження національних митних органів є обмеженими порівняно з іншими правоохоронними структурами. Митні служби позбавлені можливості негласного збору інформації та оперативного обміну даними, зокрема з митними органами інших держав, що ускладнює збір доказів правопорушень. Для посилення безпекової функції Державної митної служби України планується надати їй право на провадження оперативно-розшукової діяльності та проведення досудових розслідувань щодо контрабанди товарів. Це сприятиме її трансформації у правоохоронний орган відповідно до міжнародних стандартів, усуне дублювання функцій інших правоохоронних органів і

Закон України від 15.11.2011 № 4025-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4025-17> (дата звернення: 10.02.2025); Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності) : від 27.09.2011 № 9221 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=9221&skl=7 (дата звернення: 10.02.2025).

забезпечить ефективну боротьбу з недобросовісними суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності [5]. Допоки такі пропозиції не втілено у чинну доктрину кримінального права. Слід зауважити, що сьогодні законодавцем криміналізовано такі діяння:

- контрабанда культурних цінностей, отруйних, сильнодіючих, вибухових речовин, радіоактивних матеріалів, зброї або боєприпасів (крім гладкоствольної мисливської зброї або бойових припасів до неї), частин вогнепальної нарізної зброї, а також спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації (ст. 201 КК України);

- контрабанда лісоматеріалів та цінних порід дерев (ст. 201-1 КК України);

- контрабанда товарів (крім підакцизних товарів та електричної енергії) (ст. 201-3 КК України);

- контрабанда підакцизних товарів (ст. 201-4 КК України);

- контрабанда наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів або фальсифікованих лікарських засобів (ст. 305 КК України)¹.

З огляду на множинність підходів законодавця до криміналізації цієї проблеми і наукове забезпечення розслідування ми будемо проводити наше дослідження за цією моделлю.

Основи криміналістичної методики розслідування контрабанди та практичні прийоми й засоби її реалізації одним із перших за часів незалежної України розробив В. М. Шевчук. Запропоновані ним положення відповідали тодішнім доктринам кримінального і кримінального процесуального права [7].

Теоретичні та практичні аспекти доказування у кримінальних справах про контрабанду на стадії розгляду в суді першої інстанції було окреслено в роботі Л. М. Білецької. Науковиця проаналізувала обставини, що підлягають доказуванню в таких справах, а також особливості їх дослідження під час судового розгляду, виокремила специфіку родового предмета доказування для цього виду кримінальних правопорушень. Особливу увагу вчена приділила питанням, що розглядаються суддею на етапі попереднього розгляду справ про контрабанду. Крім того, вона описала характерні риси судового слідства, зокрема процедуру перевірки та оцінювання судом матеріалів досудового розслідування, проаналізувала критерії їхньої допустимості, достатності та повноти для подальшого судового розгляду. У роботі також запропоновано низку рекомендацій щодо вдосконалення тогочасного кримінального процесуального законодавства України [8].

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 10.02.2025).

У роботі Я. В. Фурмана висвітлено структуру криміналістичної характеристики контрабанди культурних цінностей. На підставі аналізу слідчої практики та наукових джерел ученим визначено типові слідчі ситуації, що виникають під час розслідування цього злочину. Відповідно до встановлених слідчих ситуацій науковцем розроблено типові версії розслідування справ про контрабанду культурних цінностей, які класифіковано за такими критеріями: об'єктивна сторона злочину, джерела походження культурних цінностей, способи їх переміщення через митний кордон, методи маскування, місця збуту і зберігання, кількість епізодів злочинної діяльності, а також характеристика суб'єкта і суб'єктивної сторони злочину. Також ним досліджено тактичні прийоми, що застосовуються при проведенні слідчих дій: огляд місця події, призначення судових експертиз, обшуків, затримання, допитів, виїмок, відтворення обстановки події, освідчення та пред'явлення для впізнання. У результаті дослідження вченим сформульовано наукові положення методики розслідування контрабанди культурних цінностей, які можуть бути застосовані для підвищення ефективності розслідування такого виду злочинів. Згідно з отриманими науковцем результатами аналізу правозастосовної практики у справах про контрабанду культурних цінностей призначають такі експертизи: 1) традиційні (трасологічні, дактилоскопічні, авторознавчі, портретні); 2) нетрадиційні (мистецтвознавчі, технічні, гемологічні, пробірні) [9, с. 121].

Також учені ґрунтовно підійшли до розроблення різноманітних аспектів розслідування контрабанди наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів чи прекурсорів або фальсифікованих лікарських засобів, які неодноразово впродовж останнього десятиліття були предметом комплексних самостійних досліджень.

Так, дисертаційне дослідження А. М. Поляха присвячене криміналістичній характеристиці й основним методам розслідування контрабанди наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів і прекурсорів. У межах наукової розвідки вченим проаналізовано ключові елементи криміналістичної характеристики цього виду злочинів (предмет злочину, способи, обстановку, місце та час його вчинення, особу злочинця, кореляційні зв'язки між ними). Окрему увагу приділено особливостям виявлення ознак контрабанди наркотичних засобів і першочерговим заходам під час початкової фази розслідування. Досліджено специфіку проведення окремих слідчих дій та запропоновано типові тактичні операції для підвищення ефективності розслідувань, зокрема: «Ідентифікація особи контрабандиста», «Предмет контрабанди наркотичних засобів», «Розкриття організованого характеру контрабанди», «Встановлення способів контрабанди», «Дослідження обстановки вчинення злочину», «Виявлення каналів контрабанди»,

«Викриття корумпованих зв'язків контрабандистів» та «Нейтралізація перешкоджання розслідуванню контрабанди наркотичних засобів». Також ученим визначено типовий комплекс судових експертиз при розслідуванні контрабанди наркотичних засобів [10].

У роботі Р. В. Малюги розкрито теоретичні, правові та практичні аспекти доказування у кримінальному процесі щодо контрабанди наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів та прекурсорів або фальсифікованих лікарських засобів на стадії досудового розслідування. Дослідник, спираючись на аналіз наукових праць і узагальнення матеріалів кримінальних проваджень, сформулював поняття кримінального процесуального доказування та визначив його основні етапи, розкрив значення предмета і меж доказування, а також уточнив поняття суб'єктів, що беруть участь у процесі доказування. Окрему увагу приділено встановленню події злочину, доведенню винуватості підозрюваного чи обвинуваченого, а також з'ясуванню інших обставин, що мають значення для кримінальних проваджень у зазначених справах. Окреслено засоби збирання доказів у таких провадженнях та виокремлено типові слідчі й негласні слідчі дії, а також інші процесуальні заходи, які використовуються для збирання доказів під час досудового розслідування. Проведений аналіз матеріалів кримінальних проваджень щодо контрабанди наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів та прекурсорів або фальсифікованих лікарських засобів дозволив науковцю узагальнити типові види експертиз, що призначаються під час розслідування цього злочину, серед яких судово-хімічна експертиза та судово-наркологічна експертиза. Вчений зауважив, що з-поміж криміналістичних експертиз призначаються трасологічна, дактилоскопічна, технічна та почеркознавча. Судово-психіатричну експертизу призначено у 4 % проваджень, судово-медичну – у 2 %, судово-фармакологічну – у 4 %, а інші види експертиз, зокрема судово-біологічна, судово-агротехнічна та судово-психологічна, призначено лише у 5 % випадків [11]. Слід зазначити, що нині низка концептуальних підходів до призначення експертиз зазнала змін, а тому положення щодо проведення хімічних і наркологічних експертиз повністю втратили свою актуальність і потребують перегляду.

Розробленню криміналістичної характеристики та формуванню методичних основ розслідування контрабанди присвячена дисертація О. В. Заверховського. На підставі аналізу наукових джерел і практичного досвіду науковцем досліджено окремі елементи криміналістичної характеристики цього злочину, зокрема предмета злочинного посягання, способів його вчинення та характеристик особи злочинця. Заслугою вченого є запропонована ним організаційна модель контрабандної діяльності у вигляді багаторівневої піраміди, що

охоплює організаторсько-управлінський, опорно-структурний та контролюючо-виконавчий рівні. Така модель дає змогу систематизувати різні аспекти злочинної діяльності й оптимізувати методи протидії контрабанді. Слушною також вважаємо позицію вченого, що призначення експертиз у провадженнях про контрабанду залежить від виду предмета злочину. Однак слідчий повинен ураховувати, що різноманітність об'єктів дослідження може унеможливити надання повних відповідей одним експертом у межах однієї експертизи через брак необхідної компетентності. Наприклад, у разі контрабанди культурних цінностей фахівець у галузі живопису може не володіти знаннями для точного визначення цінності монет, медалей або нагородних знаків. У зв'язку із цим важливо заздалегідь налагодити співпрацю зі спеціалістами різних напрямів та забезпечити доступ до даних різноманітних експертних установ. Такий підхід сприятиме більш точному й об'єктивному проведенню експертних досліджень, що підвищить ефективність розслідування справ про контрабанду [12]. Важливо, що науковець принаймні частково висвітлив аспекти використання спеціальних знань у межах проведеного дослідження.

У роботі І. А. Рудницького вирішено комплексне наукове та практичне завдання, спрямоване на оптимізацію роботи оперативних і слідчих підрозділів Служби безпеки України у сфері виявлення та розслідування контрабанди наркотичних засобів, яку здійснюють організовані злочинні угруповання. З'ясовано, що сучасна наукова та практична думка сформувала окрему концепцію розслідування таких злочинів, яка становить систему організаційно-правових і тактичних заходів та потребує постійного вдосконалення в умовах реформування законодавства, модернізації правоохоронної діяльності й соціально-економічних змін у суспільстві. Також доведено, що ефективне виявлення контрабанди наркотичних засобів, учиненої організованими злочинними угрупованнями, базується на критичному аналізі накопиченого досвіду та проведенні оперативних перевірок складних транснаціональних, економічних і етнічних злочинних угруповань з урахуванням специфіки їх виникнення та функціонування [13]. Маємо зауважити, що ані проблеми призначення судових експертиз, ані участь обізнаних осіб у процесуальних діях у цій роботі не розкрито.

З огляду на окреслений нами предмет дослідження слід також згадати роботу О. І. Хараберюша. Ученим проведено комплексне концептуальне дослідження теоретичних, правових, організаційно-тактичних і практичних проблем оперативно-розшукового забезпечення протидії контрабанді. Ним удосконалено вимоги до інструментарію у вигляді програмного забезпечення, що використовується при проведенні негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні та

відповідних оперативно-технічних заходів в оперативно-розшуковій діяльності. Приділено увагу специфіці оцінювання судом результатів оперативно-технічного заходу та такої негласної слідчої (розшукової) дії, як зняття інформації з електронних інформаційних систем, висновку експерта, складеного на підставі проведення експертизи комп'ютерної техніки з використанням подібного програмного забезпечення [14].

Висновки

Контрабанда як суспільно небезпечне явище існує з моменту зародження перших державних утворень. Її появі сприяло бажання уникнути сплати митних зборів і переміщення товарів поза контролем державних органів. З метою протидії контрабанді в різні історичні періоди запроваджувалися відповідні правові заходи. У новітній період розвитку правових засад протидії злочинності, наукових основ такої діяльності вже неодноразово приділялася увага проблематиці забезпечення ефективного розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із контрабандою. Водночас окремі дослідження все ж таки не відповідають чинним доктринам кримінального права і кримінального процесу, а деякі з них містять лише описові рекомендації щодо типових видів судових експертиз, що проводяться під час розслідування. З огляду на це маємо всі підстави констатувати, що сучасний рівень криміналістичного забезпечення проблематики використання спеціальних знань, техніко-криміналістичного забезпечення розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із контрабандою, є недостатнім, а наукові пошуки в межах окресленого предмета потребують активізації.

Список бібліографічних посилань: 1. Шевчук В. М. Використання спеціальних знань під час розслідування контрабанди: проблеми та шляхи їх вирішення. *Вісник Академії митної служби України*. 2002. № 2 (14). С. 29–35. 2. Фурман Я. В. Актуальні питання використання спеціальних знань при розслідуванні злочинних посягань на культурні цінності, твори мистецтва та предмети антикваріату. *Європейські перспективи*. 2014. № 6. С. 151–156. 3. Малюга Р. В. Експертизи як засоби доказування в кримінальному провадженні щодо контрабанди наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів або фальсифікованих лікарських засобів. *Форум права*. 2014. № 4. С. 210–215. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_4_38.pdf (дата звернення: 10.02.2025). 4. Бута А. Ю. Методика розслідування злочинів, пов'язаних з незаконним обігом лікарських засобів : дис. ... д-ра філософії : 081. Одеса, 2020. 258 с. 5. Дорофєєва Л. М. Митна безпека України: перспективи підвищення рівня захищеності інтересів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Т. 3, № 84. С. 95–101. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.3.15>.

6. Тимошенко А. Характеристика сучасних контрабандних схем. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2021. № 2 (62). С. 109–114. DOI: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2021-62-109-114>. **7.** Шевчук В. М. Методика розслідування контрабанди: проблеми теорії та практики : монографія. Харків : Гриф, 2003. 280 с. **8.** Білецька Л. М. Провадження в кримінальних справах про контрабанду в суді першої інстанції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2008. 19 с. **9.** Фурман Я. В. Основи методики розслідування контрабанди культурних цінностей : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2009. 235 с. **10.** Полях А. М. Криміналістична характеристика та основи розслідування контрабанди наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2009. 20 с. **11.** Малуґа Р. В. Кримінальне процесуальне доказування контрабанди наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів або фальсифікованих лікарських засобів у досудовому розслідуванні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2015. 273 с. **12.** Заверховський О. В. Криміналістична характеристика контрабанди та її значення для правозастосовчої діяльності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2020. 230 с. **13.** Рудницький І. А. Особливості виявлення та розслідування контрабанди наркотичних засобів, що вчиняються організованими злочинними групами : дис. ... д-ра філософії : 081. Львів, 2019. 250 с. **14.** Хараберюш О. І. Оперативно-розшукове забезпечення протидії контрабанді в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Дніпропетровськ, 2016. 36 с.

Надійшла до редколегії 20.02.2025

Прийнята до опублікування 10.03.2025

Kovalov Yu. Yu. The state of scientific research on the use of specialist knowledge in smuggling investigations

The article substantiates that smuggling as a socially dangerous phenomenon has existed since the inception of the first state formations. Its emergence was facilitated by the desire to avoid paying customs duties and moving goods beyond the control of state authorities. It is established that in order to counteract smuggling, appropriate legal measures were introduced in different historical periods. It is emphasised that today the criminal offences related to smuggling include smuggling of cultural property, poisonous, potent, explosive substances, radioactive materials, weapons or ammunition (except for smooth-bore hunting weapons or ammunition), parts of rifled firearms, and special technical means of covertly obtaining information; smuggling of timber and valuable tree species; smuggling of goods (except for excisable goods and electricity); smuggling of excisable goods; smuggling of narcotic drugs, psychotropic substances, their analogues or precursors or counterfeit medicines.

It is determined that in the modern period of development of the legal framework for combating crime and the scientific basis of such activities, which began in the early 2000s, attention has been repeatedly paid to the issues of ensuring effective investigation of criminal

offences related to smuggling. It is established that some of the studies conducted still do not comply with the current doctrines of criminal law and criminal procedure, and some contain only descriptive recommendations on the typical types of forensic examinations conducted during the investigation. It is stated that the current level of forensic support for the use of special knowledge, technical and forensic support for the investigation of criminal offences related to smuggling is insufficient, and scientific research within the scope of this subject needs to be intensified.

Keywords: pre-trial investigation, criminal offence, scientific development, scientific support, smuggling, customs control.

УДК 663.97:343.98:658.87

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.1.26>

Наталя Вікторівна Криворучко,

Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (заступник завідувача);

 <https://orcid.org/0009-0008-8732-6447>,

e-mail: natali.krivoruchko@gmail.com;

Тетяна Сергіївна Кириченко,

Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (старший судовий експерт);

 <https://orcid.org/0009-0009-6640-1329>,

e-mail: tkiricenko018@gmail.com

АСПЕКТИ КЛАСИФІКАЦІЇ ТА ЕКСПЕРТИЗИ СИГАРЕТ ПРИ ПРОВЕДЕННІ СУДОВОЇ ТОВАРОЗНАВЧОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

У статті розглянуто методичні та практичні аспекти проведення судової товарознавчої експертизи сигарет як специфічного сегмента споживчого ринку. Основну увагу приділено питанням класифікації, визначення якості та відповідності сигарет встановленим нормативним вимогам. У процесі експертизи враховуються такі ключові характеристики продукції, як фізико-хімічний склад, споживчі властивості, особливості виробничого процесу, відповідність маркуванню, а також наявність дефектів або ознак підробки. Проаналізовано сучасні методи експертного дослідження, зокрема органолептичний аналіз, хімічний аналіз складу, вивчення пакування та маркування, а також застосування лабораторних досліджень для встановлення відповідності нормативам та стандартам. Акцентовано увагу на важливості комплексного підходу до експертизи, що забезпечує об'єктивність і точність отриманих результатів.

Ключові слова: класифікація сигарет, якість тютюнової продукції, фізико-хімічні методи, аналіз складу тютюнових виробів, виявлення підробок, нормативні вимоги, споживчі характеристики, відповідність маркуванню, безпека продукції.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

З погляду ідентифікації та визначення якості сигарети становлять інтерес у судовій товарознавчій експертизі, особливо щодо встановлення їхньої відповідності заявленим характеристикам і нормативним вимогам. Сигарети є специфічним видом споживчих товарів,

що характеризуються складним хімічним складом, унікальними споживчими властивостями та суворими вимогами до маркування й пакування. Основними складовими сигарет є тютюн, папір, фільтр та інші допоміжні матеріали, які визначають їхню якість, смакові властивості та впливають на безпеку споживання. Виробництво сигарет здійснюється з урахуванням установлених нормативів і стандартів, що регламентують їхній склад, фізико-хімічні властивості та маркування [1; 2].

Особливістю сигарет як об'єкта судової товарознавчої експертизи є необхідність урахування їхньої хімічної та фізичної структури і таких параметрів, як вологість, вміст нікотину, смол, інших компонентів. Пакування та маркування сигарет також мають важливе значення, оскільки вони забезпечують споживачеві доступ до інформації про склад продукції, її походження та виробника. Водночас слід враховувати високий ризик фальсифікації продукції, що може впливати на її якість і безпеку для споживача [3].

Зростання обсягів виробництва та продажу сигарет супроводжується збільшенням випадків підробки, недотримання стандартів або невідповідності заявленим характеристикам [1]. У цьому контексті проведення судової товарознавчої експертизи стає актуальним інструментом для визначення відповідності сигарет нормативним документам, виявлення дефектів та ідентифікації підробок. Актуальність теми посилюється необхідністю врахування сучасних методів дослідження, зокрема хімічного аналізу, дослідження маркування, вивчення фізико-хімічних властивостей тютюнової продукції та контролю якості пакування.

Стан дослідження проблеми

Сигарети та інші тютюнові вироби становлять значний науковий інтерес у контексті їхнього впливу на здоров'я, якості продукції та методів експертного дослідження. Основні напрями досліджень у цій сфері зосереджені на аналізі хімічного складу тютюнових виробів, характеристиках аерозолі, що утворюється під час їхнього використання, а також на порівнянні різних видів продукції, зокрема традиційних сигарет і виробів з нагріванням тютюну (*heat-not-burn*).

Особливості хімічного складу та аерозолі тютюнових виробів розглянуто в дослідженні Р. Ауера та співавторів, які акцентували увагу на відмінностях між звичайними сигаретами та новітніми виробами з нагріванням тютюну, що позиціюються як менш шкідливі альтернативи сигаретам [4]. К. Беккі та співавтори провели порівняльний аналіз хімічних сполук у димі традиційних сигарет і в аерозолі *heat-not-burn* виробів, виявивши суттєві відмінності у вмісті потенційно шкідливих речовин [5]. Подібні аспекти висвітлено у роботі С. Лі та інших дослідників, у якій обґрунтовано застосування методів піролізу

для імітації процесів нагрівання та горіння, що дає змогу точніше оцінювати фізико-хімічні властивості тютюнових виробів [6].

Сучасні технології аналізу цієї продукції також включають використання інструментальних методів, зокрема газової хроматографії. Зокрема, в роботі Г. Сяо та співавторів досліджено леткі сполуки, пов'язані з процесом алкоголізації тютюну та визначено відповідні індекси алкоголізації за допомогою газової хроматографії, поєднаної зі спектрометрією іонної рухливості (GC-IMS) та хеометричними методами [7]. Я. П. Шаллер зі співавторами та М. Форстер зі співавторами дослідили властивості аерозолю, що утворюється під час використання виробів із нагріванням тютюну, зокрема його токсичність, генотоксичність і відповідність сучасним нормативам [8; 9]. Водночас систематичний огляд літератури, проведений Е. Тейном зі співавторами та Е. Симонавічус зі співавторами, свідчить про недостатність стандартизованих підходів до класифікації та оцінювання сигарет, що ускладнює їхню експертну ідентифікацію [10; 11]. Крім того, Т. А. Капуті наголошує на зростанні популярності та комерціалізації виробів із нагріванням тютюну, що створює нові виклики для експертів у сфері товарознавства, зокрема в контексті боротьби з фальсифікацією продукції [12]. Таким чином, хоча існує значний науковий фундамент для дослідження тютюнових виробів, питання класифікації та експертизи сигарет у межах судової товарознавчої експертизи залишаються актуальними. Вирішення цих завдань вимагає подальшого вдосконалення методичних підходів, що враховують як традиційні, так і інноваційні аспекти тютюнової продукції.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення особливостей класифікації та експертизи сигарет у межах судової товарознавчої експертизи з акцентом на аналізі їхньої відповідності нормативним вимогам і заявленим характеристикам.

Завданнями дослідження є:

- аналіз теоретичних і практичних аспектів класифікації сигарет як об'єкта судової товарознавчої експертизи з урахуванням їхніх споживчих властивостей, фізико-хімічного складу та вимог до маркування;
- вивчення проблем, що виникають під час оцінювання якості сигарет, зокрема виявлення таких фальсифікацій, як використання неякісних матеріалів, приховування реального складу продукції або надання неправдивої інформації щодо походження;
- оцінювання сучасних методів дослідження тютюнових виробів, включаючи фізико-хімічний аналіз, дослідження аерозолю та аналіз маркування, для визначення відповідності сигарет нормативним документам;

– розроблення методичних підходів до ідентифікації продукції, що не відповідає встановленим стандартам, з метою запобігання реалізації небезпечних або неякісних сигарет на ринку.

Дослідження спрямоване на вдосконалення підходів до судової товарознавчої експертизи сигарет, що забезпечить об'єктивність і точність процесу їх оцінювання та захист прав споживачів.

Наукова новизна дослідження

Запропоновано нові підходи до класифікації сигарет під час проведення судової товарознавчої експертизи. Сформульовано ключові завдання експерта, зокрема оцінювання відповідності заявлених виробником характеристик реальним властивостям продукції, виявлення дефектів, фальсифікацій та невідповідностей нормативним вимогам. Вперше акцентовано увагу на комплексному застосуванні фізико-хімічних методів аналізу для оцінювання складу тютюнових виробів та їхньої безпечності, що дозволяє підвищити точність ідентифікації продукції. Запропоновані підходи дозволяють розширити можливості експертизи сигарет і забезпечити більш об'єктивний контроль якості та відповідності продукції нормативним стандартам.

Виклад основного матеріалу

Під час проведення судової товарознавчої експертизи сигарети класифікують за кількома основними параметрами, що дозволяє визначити їхні товарознавчі характеристики, встановити відповідність нормативним вимогам і виявити можливі порушення стандартів. Ось деякі із цих класифікаційних параметрів [4; 5].

1. За типом виробів:

- класичні сигарети – вироби з паперовим покриттям, що містять тютюновий наповнювач, фільтр або без нього;
- вироби з нагріванням тютюну (*heat-not-burn*) – сучасні продукти, що працюють за принципом нагрівання тютюну без його горіння, що зменшує викиди диму;
- електронні сигарети – пристрої, які випаровують рідину на основі нікотину й ароматизаторів.

2. За матеріалами виготовлення:

- тютюновий наповнювач – натуральний або реконструйований тютюн, що впливає на смакові характеристики;
- фільтри, що виконані з ацетатного волокна або інших матеріалів для зменшення вмісту смол і часток у диму;
- пакування, що виготовлене з паперу, фольги, полімерних або комбінованих матеріалів і забезпечує збереження якості продукції.

3. За вмістом хімічних компонентів:

- звичайні сигарети, які містять смоли та нікотин, що регулюється нормативами;

- низькотютюнові вироби зі зменшеним вмістом нікотину та смол;

- ароматизовані сигарети, які містять додаткові ароматичні домішки, що змінюють смак і запах продукту [5; 6].

4. За способом виробництва:

- промислове виробництво – серійне виготовлення з високим ступенем стандартизації;

- ручне виготовлення – індивідуальні партії, що частіше використовують у преміум-сегменті.

5. За технічними характеристиками:

- довжина – стандартні (70–100 мм) та нестандартні (короткі або довгі);

- діаметр – вузькі (*slim*), стандартні або широкі;

- пакування – м'яке або тверде, що впливає на зручність транспортування та зберігання.

6. За категорією якості:

- преміум-клас – вироби з високоякісних компонентів, з особливою увагою до дизайну та смакових характеристик;

- середній клас – відповідають стандартним вимогам якості;

- бюджетний клас – продукція з базовими характеристиками, орієнтована на доступність для масового споживача.

Описані параметри класифікації є ключовими для встановлення характеристик сигарет під час судової товарознавчої експертизи. Це дозволяє експертам об'єктивно оцінювати якість продукції, відповідність стандартам, виявляти можливі фальсифікації та забезпечувати захист прав споживачів. Зокрема, аналіз хімічного складу, властивостей тютюну та відповідності маркування є важливими для встановлення автентичності продукції [1; 6; 13].

Під час проведення судової товарознавчої експертизи сигарет перед експертом постає низка завдань, спрямованих на визначення їхньої автентичності, якості та відповідності нормативним вимогам [7; 9]. Основними діагностичними завданнями в межах експертизи сигарет є такі:

1) визначення автентичності складу тютюнових виробів, що передбачає ідентифікацію таких компонентів тютюнової суміші, як різновид тютюну, використання ароматизаторів і консервантів. Аналіз спрямований на підтвердження відповідності складу виробу заявленим характеристикам, зазначеним на пакуванні;

2) оцінювання вмісту шкідливих домішок, яке передбачає перевірку наявності таких токсичних речовин, як важкі метали, поліциклічні ароматичні вуглеводні, нітрозаміни та смоли. Такий аналіз дозволяє визначити безпечність продукції для споживання;

3) дослідження фізико-хімічних властивостей, зокрема вологості тютюну, маси сигарети, міцності паперу й ефективності фільтрувальних елементів. Ці параметри мають критичне значення для встановлення якості та функціональних характеристик сигарет;

4) аналіз аерозолі, що утворюється під час споживання сигарет. Досліджуються концентрації таких шкідливих речовин, як нікотин, оксиди вуглецю та формальдегід, що дозволяє оцінити вплив продукції на здоров'я споживача;

5) перевірка пакування та маркування, яка включає аналіз відповідності інформації, зазначеній на упаковці, стандартам і вимогам чинного законодавства. Особливу увагу приділяють складу, попереджувальним написам, країні виробника та сертифікаційному маркуванню;

6) ідентифікація можливих ознак фальсифікації, зокрема використання неякісних матеріалів, підроблених марок акцизного збору або змін у маркуванні. Експерт також досліджує можливі відхилення у вазі чи складі, які можуть свідчити про спробу обману споживачів;

7) оцінювання відповідності нормативам безпеки, що передбачає перевірку продукції на відповідність чинним міжнародним і національним стандартам. Цей аспект особливо важливий для виявлення небезпечної продукції;

8) дослідження стійкості до таких зовнішніх факторів, як вологість, температурні коливання або механічні пошкодження, що можуть впливати на якість сигарет під час транспортування та зберігання.

Для реалізації зазначених завдань експерти використовують різноманітні методи, включаючи фізико-хімічний аналіз, органолептичні дослідження, хроматографію, спектрометрію та мікроскопію. Результати експертизи забезпечують об'єктивну оцінку якості сигарет, що може бути використано для вирішення судових спорів, захисту прав споживачів і запобігання реалізації неякісної або небезпечної продукції.

Основні етапи проведення судової товарознавчої експертизи сигарет передбачають виконання таких завдань.

1. Ідентифікація складу тютюнової продукції, що включає аналіз фізико-хімічного складу сигарет. Досліджуються вміст нікотину, смол, води та інших компонентів, які є ключовими показниками якості продукції. Особливу увагу приділяють можливим відхиленням від нормативних вимог, оскільки це може свідчити про фальсифікацію або недотримання стандартів виробництва.

2. Класифікація сигарет за типами та характеристиками, яка здійснюється на основі таких функціональних і споживчих властивостей, як наявність або відсутність фільтра, тип тютюнової суміші

(темний, світлий тютюн), формат сигарет (довжина, діаметр) та спосіб виробництва (звичайні сигарети або вироби з нагріванням тютюну).

3. Аналіз маркування та пакування, яке охоплює перевірку відповідності маркування таким чинним нормативним документам, як зазначення країни виробництва, наявність штрих-коду, попередження про шкоду куріння та склад продукції. Також оцінюється якість пакування, яке має забезпечувати збереження характеристик сигарет.

4. Визначення походження продукції, яке проводиться шляхом аналізу матеріалів та хімічних маркерів, що можуть вказувати на регіон виробництва. Це є важливим для підтвердження автентичності продукції та встановлення відповідності заявленій країні походження.

5. Оцінювання якості продукції, що включає дослідження фізико-механічних характеристик (зносостійкість паперу, міцність фільтра), органолептичний аналіз (запах і смак тютюну) та відповідність характеристик заявленим параметрам.

6. Виявлення дефектів і фальсифікацій, що передбачає дослідження таких можливих дефектів продукції, як нерівномірність наповнення тютюну, пошкодження пакування або відхилення у вмісті нікотину та смол. Окремо аналізують ознаки фальсифікації, включаючи використання неякісних матеріалів, неправильне маркування або порушення технологічного процесу.

7. Перевірка відповідності стандартам, яка проводиться відповідно до чинних нормативних документів, що регулюють виробництво, маркування та реалізацію сигарет. Особливу увагу приділяють дотриманню технічних регламентів та вимог безпеки для споживача.

Описані етапи експертного дослідження тютюнових виробів дозволяють забезпечити комплексне оцінювання сигарет як об'єкта судової товарознавчої експертизи. Для цього використовують різноманітні методи, зокрема фізико-хімічний аналіз, газову хроматографію, органолептичні дослідження та аналіз відповідності маркування нормативним вимогам. Для дослідження фізико-хімічних властивостей сигарет і тютюнових виробів широко застосовують сучасні аналітичні методи, серед яких газова хроматографія (GC), мас-спектрометрія (MS), інфрачервона спектроскопія з перетворенням Фур'є (FTIR) та рентгенофлуоресцентний аналіз (XRF). Газову хроматографію в поєднанні з мас-спектрометрією використовують для аналізу хімічного складу диму або аерозолу, що утворюється під час споживання сигарет. Це дозволяє визначити наявність таких потенційно шкідливих компонентів, як формальдегід, бензол, нікотин та смоли.

Інфрачервона спектроскопія з перетворенням Фур'є є ефективною при оцінюванні складу матеріалів, які використовують у виробництві сигарет, зокрема паперу, фільтрувальних матеріалів та пакування. Цей метод дозволяє виявити домішки або зміну властивостей матеріалів унаслідок порушень умов виробництва чи зберігання.

Рентгенофлуоресцентний аналіз широко застосовують для виявлення важких металів, що можуть міститися в матеріалах сигарет або їхньому пакуванні. Це особливо актуально для ідентифікації шкідливих компонентів, що становлять потенційну небезпеку для здоров'я споживачів.

Одним із важливих аспектів експертизи сигарет є аналіз фізичних властивостей, зокрема щільності тютюнової суміші, рівномірності пакування та якості фільтру. Для цього використовують механічні тести, які дозволяють оцінити стійкість продукції до механічних впливів під час транспортування або використання.

Дослідження маркування продукції є окремим важливим напрямом. Експерти аналізують відповідність маркування нормативним вимогам, включаючи інформацію про склад, походження та виробника. Також перевіряється наявність захисних елементів, які дозволяють ідентифікувати оригінальність продукції.

Хеометричні методи, зокрема кластерний аналіз і аналіз головних компонентів (PCA), використовують для класифікації сигарет за їхніми характеристиками, включаючи тип тютюну, методи виробництва та хімічний склад. Це сприяє вдосконаленню підходів до ідентифікації продукції та виявленню фальсифікатів.

Комплексний підхід до проведення експертизи дозволяє забезпечити об'єктивне оцінювання якості сигарет, встановити їхню відповідність нормативним вимогам і заявленим характеристикам.

Характерні дефекти сигарет і тютюнових виробів здатні впливати на споживчі властивості, фізико-хімічні характеристики, естетичний вигляд та відповідність продукції встановленим стандартам. До основних видів дефектів сигарет належать:

1) нерівномірне наповнення тютюнової суміші, тобто коливання щільності тютюну в сигаретах, що може бути наслідком технічних порушень у процесі виробництва або використання неякісної сировини. Це впливає на рівномірність горіння та якість споживання;

2) дефекти паперу, тобто розриви, нерівності або погане з'єднання паперу, що утворює оболонку сигарети. Це може спричинити порушення функціональності виробу, зокрема неякісне горіння або осипання тютюнової суміші;

3) недоліки фільтрувальних матеріалів. Використання низькоякісних або нерівномірних фільтрів, що знижують ефективність очищення диму від шкідливих домішок, може призводити до підвищеного рівня токсичних речовин у продукції;

4) порушення цілісності пакування. Наявність пошкоджень або недостатня герметичність упаковки може спричинити зміну вологості тютюну та вплинути на його споживчі властивості;

5) мікробіологічна контамінація. Пліснява або бактерії у тютюновій суміші, що виникають через неправильне зберігання чи транспортування, не лише знижують якість продукції, а й становлять ризик для здоров'я споживачів;

6) невідповідність маркування. Відсутність або неточність інформації на упаковці щодо складу, походження, виробника або інших важливих характеристик може свідчити про фальсифікацію продукції або порушення стандартів;

7) зміна кольору тютюну. Потемніння або нехарактерні відтінки можуть виникати через використання неякісної сировини або тривалий вплив вологості;

8) сторонні домішки. Виявлення часточок паперу, полімерів чи інших матеріалів у тютюновій суміші або пакуванні може свідчити про недоліки у виробничому процесі;

9) неприємний запах – різкий або нехарактерний запах, який може бути спричинений використанням неякісного тютюну, сторонніх домішок або порушеннями умов зберігання;

10) розриви або деформація сигарет – механічні пошкодження, що виникають під час транспортування або внаслідок недостатньої міцності матеріалів.

Важливо зазначити, що деякі дефекти можуть бути спричинені неякісними матеріалами або порушеннями виробничого процесу, тоді як інші виникають через недотримання умов транспортування або зберігання. У процесі судової товарознавчої експертизи сигарет доцільно ретельно аналізувати причини виникнення дефектів, їхній вплив на якість і безпеку продукції, а також відповідність заявленим характеристикам.

Проведення експертизи сигарет передбачає низку послідовних дій та аналізів, які дозволяють визначити якість продукції, її відповідність нормативним вимогам та виявити дефекти. Основні етапи експертизи сигарет можна описати так:

1) візуальний огляд зразка. Експерт проводить оцінювання зовнішнього вигляду сигарет, включаючи стан пакування, маркування, однорідність тютюнової суміші, якість паперу та фільтру. Особливу увагу приділяють виявленню таких видимих дефектів, як пошкодження пакування, порушення герметичності, наявність сторонніх часточок у тютюновій суміші або нерівності у фільтрах;

2) фізико-хімічний аналіз. Цей етап передбачає дослідження складу сигарет для визначення вмісту нікотину, смол, монооксиду вуглецю та інших компонентів, що входять до складу диму або

тютюнової суміші. Для цього використовують такі методи, як газова хроматографія та мас-спектрометрія. Аналіз дозволяє оцінити відповідність хімічного складу нормативним документам;

3) оцінювання функціональних характеристик. На цьому етапі перевіряють такі параметри, як рівномірність горіння, зольність, механічна міцність сигарет і якість фільтрації. Для цього застосовують тестові випробування, що дозволяють визначити, наскільки сигарети відповідають заявленим характеристикам виробника;

4) мікроскопічний аналіз матеріалів. Під час цього етапу експертизи детально досліджують папір, фільтр і тютюнову суміш на предмет виявлення таких дефектів, як сторонні домішки, порушення структури волокон, наявність шкідливих речовин. Мікроскопія дозволяє також встановити якість обробки матеріалів і дотримання технологічних вимог;

5) перевірка маркування та пакування. Цей етап передбачає аналіз відповідності інформації на маркуванні вимогам нормативних документів. Особливу увагу приділяють наявності даних про склад, виробника, країну походження, терміни придатності та попереджувальних написів про ризики для здоров'я;

6) специфічні випробування. На цьому етапі в разі потреби проводять, наприклад, тестування впливу вологості на тютюнову суміш, оцінювання термостійкості пакувального матеріалу або визначення рівня токсичних речовин у димі;

7) порівняння з нормативними вимогами. Експерт порівнює результати аналізів із встановленими стандартами, зокрема національними та міжнародними регламентами для тютюнової продукції. Виявлені відхилення свідчать про можливі дефекти, фальсифікацію або порушення технологічного процесу.

Проведення судової товарознавчої експертизи сигарет дозволяє встановити їхню відповідність вимогам безпеки та якості, а також виявити недоліки, які можуть негативно впливати на споживачів. Така експертиза сприяє запобіганню реалізації неякісної продукції на ринку та захисту прав споживачів.

Висновки

Досліджено основні аспекти проведення судової товарознавчої експертизи сигарет, включаючи їхню класифікацію, специфічні властивості та методи дослідження. Визначено ключові завдання, які стоять перед експертом під час аналізу тютюнової продукції, а саме перевірка відповідності сигарет встановленим стандартам, оцінювання їхніх фізико-хімічних характеристик, безпеки для споживачів та виявлення можливих дефектів. Розглянуто основні методи, які застосовують під час експертизи сигарет, зокрема фізико-хімічний аналіз складу тютюнової суміші, дослідження характеристик фільтра

та паперу, мікроскопічний аналіз матеріалів, а також перевірку відповідності маркування та пакування нормативним вимогам. Особливу увагу приділено виявленню дефектів сигарет, які можуть виникати через порушення технологічного процесу, неналежні умови зберігання або транспортування. Серед таких дефектів визначено нерівномірність наповнення тютюнової суміші, порушення герметичності пакування, низьку якість фільтрувальних матеріалів, сторонні домішки в тютюні та дефекти паперу. Описано послідовність дій під час експертизи, починаючи з візуального огляду зразка, оцінювання фізичних характеристик, проведення хімічного аналізу до порівняння отриманих результатів із нормативними документами, такими як міжнародні та національні стандарти. Акцентовано увагу на важливості ретельного аналізу маркування продукції, зокрема наявності попереджувальних написів, інформації про склад і виробника. Таким чином, судова товарознавча експертиза сигарет є важливим інструментом для забезпечення контролю якості тютюнових виробів та захисту прав споживачів. Результати експертизи дозволяють виявити порушення на етапах виробництва, транспортування чи реалізації продукції, сприяючи підвищенню якості та безпеки сигарет на ринку.

Список бібліографічних посилань: **1.** Дубініна, М. В. Експертиза товарів : навч. посіб. Харків : ХДУХТ, 2017. 228 с. **2.** Pappas R. S. Toxic elements in tobacco and in cigarette smoke: Inflammation and sensitization. *Metallomics*. 2011. Vol. 3, Iss. 11. Pp. 1181–1198. DOI: <https://doi.org/10.1039/c1mt00066g>. **3.** Smith M. R., Clark B., Luedicke F., Schaller J. P., Vanscheeuwijck P., Hoeng J., Peitsch M. C. Evaluation of the Tobacco Heating System 2.2. Part 1: Description of the system and the scientific assessment program. *Regulatory Toxicology and Pharmacology*. 2016. Vol. 81, Suppl. 2. Pp. 17–26. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.yrtph.2016.07.006>. **4.** Auer R., Concha-Lozano N., Jacot-Sadowski I., Cornuz J., Berthet A. Heat-not-burn tobacco cigarettes: Smoke by any other name. *JAMA Internal Medicine*. 2017. Vol. 177, Iss. 7. Pp. 1050–1052. DOI: <https://doi.org/10.1001/jamainternmed.2017.1419>. **5.** Bekki K., Inaba Yo., Uchiyama S., Kunugita N. Comparison of Chemicals in Mainstream Smoke in Heat-not-burn Tobacco and Combustion Cigarettes. *Journal of UOEH*. 2017. Vol. 39, No. 3. Pp. 201–207. DOI: <https://doi.org/10.7888/juoeh.39.201>. **6.** Li X., Luo Ya., Jiang X., Zhang H., Zhu F., Hu S., Li W. Chemical Analysis and Simulated Pyrolysis of Tobacco Heating System 2.2 Compared to Conventional Cigarettes. *Nicotine & Tobacco Research*. 2019. Vol. 21, Iss. 1. Pp. 111–118. DOI: <https://doi.org/10.1093/ntr/nty005>. **7.** Revealing alcoholization-related volatile compounds and determining alcoholization indices in tobacco using GC-IMS coupled with chemometrics / G. Xiao, J. Ding, S. Shao et al. *Heliyon*. 2024. Vol. 10, Iss. 15. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2024.e35178>. **8.** Schaller J. P., Keller D., Poget L., Pratte P.,

Kaelin E., McHugh D., Cudazzo G. Evaluation of the Tobacco Heating System 2.2. Part 2: Chemical composition, genotoxicity, cytotoxicity, and physical properties of the aerosol. *Regulatory Toxicology and Pharmacology*. 2016. Vol. 81, Suppl. 2. Pp. 27–47. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.yrtph.2016.10.001>. **9.** Forster M., Fiebelkorn S., Yurteri C., Mariner D., Liu C., Wright C., McAdam K. Assessment of novel tobacco heating product THP1.0. Part 3: Comprehensive chemical characterisation of harmful and potentially harmful aerosol emissions. *Regulatory Toxicology and Pharmacology*. 2018. Vol. 93. Pp. 14–33. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.yrtph.2017.10.006>. **10.** A novel approach to the quantitative analysis of the particulate matter in conventional cigarette smoke and heated tobacco product aerosols / E. G. Tane, L. Martínez-Gómez, A. Amorós-Pérez et al. *Heliyon*. 2024. Vol. 10, Iss. 15. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2024.e35028>. **11.** Simonavicius E., McNeill A., Shahab L., Brose L. S. Heat-not-burn tobacco products: A systematic literature review. *Tobacco Control*. 2019. Vol. 28, Iss. 5. Pp. 582–594. DOI: <https://doi.org/10.1136/tobaccocontrol-2018-054419>. **12.** Caputi T. L. Industry watch: Heat-not-burn tobacco products are about to reach their boiling point. *Tobacco Control*. 2016. Vol. 26, Iss. 5. Pp. 609–610. DOI: <https://doi.org/10.1136/tobaccocontrol-2016-053264>. **13.** Akiyama Yu., Sherwood N. Systematic review of biomarker findings from clinical studies of electronic cigarettes and heated tobacco products. *Toxicology Reports*. 2019. Vol. 6. Pp. 376–392. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.toxrep.2021.01.014>.

Надійшла до редколегії 03.02.2025

Прийнята до опублікування 05.03.2025

Kryvoruchko N. V., Kyrychenko T. S. The aspects of classification and examination of cigarettes in the course of forensic commodity examination

The article deals with the methodological and practical aspects of conducting a forensic commodity examination of cigarettes, which are a specific segment of the consumer market. The main attention is paid to the issues of classification of tobacco products, determination of their quality and compliance with the established standards. The examination takes into account key product characteristics, such as physical and chemical composition, consumer properties, packaging and labelling features, as well as compliance with the declared characteristics. The article analyses modern methods of cigarette examination, including physical and chemical analysis of tobacco mixtures, aerosol testing, inspection of filter and cigarette paper properties, and assessment of labelling compliance with standards. Particular attention is paid to identifying defects in cigarettes that may arise as a result of process, storage or transportation violations. Such defects include uneven filling of the tobacco mixture, damage to the packaging, foreign impurities, leaks and poor quality of filter materials. The article describes the sequence of actions that are carried out during the examination, starting with visual inspection of the sample, study of physical characteristics, laboratory analysis and ending with

comparison of the results with established standards, such as national and international regulations. The importance of an integrated approach to the examination is emphasised, which allows to assess the quality of products, identify possible violations and protect consumer rights. Determining the compliance of cigarettes with regulatory requirements helps to detect counterfeits, comply with product safety requirements for consumers and improve the quality of products on the market. The results of the study can be used to improve the methods of forensic commodity examination, increase the level of quality control over tobacco products and help ensure their compliance with international standards.

Keywords: classification of cigarettes, quality of tobacco products, physical and chemical methods, analysis of the composition of tobacco products, detection of counterfeits, regulatory requirements, consumer characteristics, compliance with labelling, product safety.

УДК 343.98:343.41(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.1.27>

Володимир Юрійович Попов,

кандидат юридичних наук,

Національний науковий центр

«Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»

Міністерства юстиції України (докторант);

 <https://orcid.org/0009-0003-9020-9448>,

e-mail: v.iu.popov@ukr.net

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ТИПІЗАЦІЇ ОКРЕМИХ КРИМІНАЛІСТИЧНИХ МЕТОДИК

У статті за результатами проведеного аналітичного огляду наукових джерел, предметом дослідження яких стали концептуальні основи класифікації криміналістичних методик, обґрунтовано позицію, що сьогодні тенденції побудови окремих криміналістичних методик децю змінилися й переорієнтувалися під впливом змін, яких зазнає чинна доктрина кримінального і кримінального процесуального права в умовах воєнного стану. Аналіз традиційних підходів учених і сучасних тенденцій став підґрунтям для розроблення класифікації окремих криміналістичних методик розслідування кримінальних правопорушень, в основу яких покладено такі критерії: 1) кримінально-правові чинники; 2) повнота розроблених алгоритмів і практичних рекомендацій; 3) рівень узагальненості запропонованих рекомендацій; 4) етап, на якому здійснюється кримінальна процесуальна діяльність; 5) форма відображення розроблених рекомендацій; 6) криміналістично значущі ознаки певної групи кримінальних правопорушень і наявність між ними кореляційних зв'язків тощо.

Ключові слова: криміналістична методика, розслідування, кримінальне правопорушення, типізація, злочин, кримінальний проступок.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Учені вже тривалий час зосереджують свою увагу на розробленні ефективних алгоритмів розслідування кримінальних правопорушень. Такі алгоритми науковою спільнотою подаються у вигляді окремих криміналістичних методик або систематизованих рекомендацій щодо розслідування певного виду чи групи кримінальних правопорушень. Теоретичні напрацювання в межах цієї проблематики нині є доволі ґрунтовними, адже ще з другої половини ХХ ст. науковці почали отожднювати головне завдання криміналістичного вчення з алгоритмізацією апробованих рекомендацій щодо розслідування злочинів. Сучасні тенденції розвитку криміналістичного вчення також суттєво не змінилися. Як слушно вказує Ю. М. Мирошніченко, активізація прогностичної функції криміналістики зумовлює потребу реалізації

технологічного підходу до побудови криміналістичних методик, де пріоритетне місце посідають абстрактно-наукові розробки [1, с. 290].

Зважаючи на практичну важливість систематизації теоретичних положень і задля досягнення балансу між правничою теорією та практикою правозастосування, вважаємо за необхідне типізувати сучасні підходи до класифікації окремих криміналістичних методик та визначення їхньої структури.

Стан дослідження проблеми

Науковці вже неодноразово приділяли увагу класифікації окремих криміналістичних методик. Ґрунтовними у межах цієї проблематики є напрацювання А. Ф. Волобуєва, В. О. Гусевої, В. А. Журавля, Р. А. Степанюка, В. В. Тищенко, В. М. Шевчука, В. Ю. Шепітька та багатьох інших.

Останнім часом деякі вчені фокусуються на розробленні й типізації криміналістичних методик. Зокрема, Ю. М. Мирошніченко одним із перших на підставі комплексного аналізу проблем нормативно-правового та правозастосовного характеру концептуальних засад криміналістичного забезпечення судового провадження сформулював основні положення концепції розбудови системи криміналістичного забезпечення судового провадження. Учений, спростовувавши необхідність формування окремих методик судового розгляду різних категорій кримінальних правопорушень, визначив структуру основи базової судової методики [2, с. 316–317].

В. М. Шевчук також досліджував актуальні проблеми окремої криміналістичної методики, аналізував її поняття й ознаки, підходи до формування концептуальних основ і перспективних напрямів сучасних досліджень у межах цієї проблематики. Ученим проведено аналіз наукових підходів до дослідження поняття «окрема криміналістична методика», на підставі критичного аналізу яких виокремлено суттєві ознаки цього поняття, запропоновано авторське визначення сучасного розуміння криміналістичної методики [3, с. 246–247].

Наукові підходи та погляди вчених-криміналістів щодо поняття криміналістичної методики стали предметом дослідження Т. А. Волікова. Науковець проаналізував об'єкт дослідження криміналістичної методики, яким є діяльність із розслідування злочинів, розглянув джерела формування криміналістичних методик, обґрунтував необхідність створення окремих міжвидових методик розслідування [4, с. 258–260].

Н. В. Павлова зазначила про численні дискусії щодо структури криміналістичної методики, її типів і видів, а також принципів побудови. На думку вченої, існує необхідність визначення концепції окремої криміналістичної методики розслідування кримінальних правопорушень із метою вирішення низки теоретичних і практичних завдань, що виникають під час розслідування [5, с. 135].

Ураховуючи викладене, зауважимо, що вчені постійно вдосконалюють підходи до розуміння та розроблення окремих криміналістичних методик. Це засвідчують і дані інформаційної системи Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти щодо подання повідомлень про утворення разових спеціалізованих учених рад. Відповідно до проведеного нами аналізу в період із вересня 2022 до січня 2024 р. захищено 22 дисертаційні дослідження на здобуття ступеня доктора філософії, предметом яких стали окремі криміналістичні методики розслідування злочинів і цілих груп кримінальних правопорушень¹. Тому нині актуальним завданням вбачаємо систематизацію й узагальнення типових підходів до класифікації окремих криміналістичних методик.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є узагальнення сучасних підходів до типізації криміналістичних методик розслідування кримінальних правопорушень на підставі аналітичного огляду.

Визначену мету конкретизовано в таких *завданнях*: 1) з'ясувати типові підходи до визначення різновидів окремих криміналістичних методик розслідування кримінальних правопорушень; 2) визначити актуальні тенденції у класифікації криміналістичних методик; 3) розробити класифікацію криміналістичних методик і з'ясувати, які з них можуть бути актуальними для формування в контексті побудови алгоритмів розслідування кримінальних правопорушень у сучасних умовах державно-правового розвитку.

Наукова новизна дослідження

Аналітичний огляд наукових джерел, предметом дослідження яких стали концептуальні основи класифікації криміналістичних методик, дозволив дійти висновку, що сучасні тенденції побудови окремих криміналістичних методик дещо змінилися й переорієнтувалися з огляду на особливості чинної доктрини кримінального та кримінального процесуального права. З урахуванням традиційних підходів учених і сучасних тенденцій розроблено класифікацію окремих криміналістичних методик розслідування кримінальних правопорушень, в основу якої покладено такі критерії: 1) кримінально-правові чинники; 2) повнота розроблених алгоритмів і практичних рекомендацій; 3) рівень узагальненості запропонованих рекомендацій; 4) етап, на якому здійснюється кримінальна процесуальна діяльність; 5) форма відображення розроблених рекомендацій; 6) криміналістично значущі ознаки у певній групі кримінальних правопорушень і наявність

¹ Захисти // Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти : сайт. URL: <https://svr.naq.gov.ua/#/all-defenses> (дата звернення: 01.02.2025).

між ними кореляційних зв'язків тощо. Окреслено перспективи подальших досліджень.

Виклад основного матеріалу

Традиційно під окремими криміналістичними методиками пропонують розуміти окремі науково обґрунтовані та практично перевірені поради для покращення роботи з розслідування злочинів [6, с. 208]. Вони є результатом диференціації та інтеграції правових знань, що об'єднали в собі передові досягнення криміналістичної техніки і тактики та подані відповідно до оптимальної організації розслідування злочинів і їхнього судового розгляду [7, с. 187].

Зазвичай у наукових дослідженнях найчастіше виокремлюють такі різновиди криміналістичних методик.

1. Базова методика – універсальна, уніфікована модель, що слугує основою для створення інших окремих криміналістичних методик розслідування злочинів. Вона містить загальні принципи, підходи та структури, які можуть бути адаптовані для конкретних категорій кримінальних правопорушень [8].

2. Окрема криміналістична методика – система взаємопов'язаних і взаємозумовлених дій, спрямована на розроблення алгоритмів роботи слідчого під час розслідування певного виду злочинів. Вона включає типові комплекси слідчих (розшукових) та інших дій, а також визначає оптимальну послідовність їхньої реалізації [9].

Окремі методики, як зауважує В. В. Тищенко, поділяються на дві підгрупи, серед яких: 1) типові, або видові; 2) особливі, або позавидові. *Типові* методики розробляються на підставі конкретних видів злочинів, передбачених кримінальним законодавством, і враховують їхні загальні характеристики й особливості розслідування. Водночас *особливі* методики ґрунтуються на інших критеріях, які не завжди безпосередньо залежать від складу злочину, але мають важливе криміналістичне значення. До таких критеріїв належать:

- місце вчинення злочину. Розроблення методики може враховувати особливості розслідування злочинів, скоєних у певному середовищі, наприклад на відкритій місцевості, у приміщенні, транспорті, віддалених районах тощо;

- характеристика особи злочинця. Методика може базуватися на аналізі дій злочинців певних категорій, наприклад неповнолітніх, рецидивістів, організованих злочинних угруповань, корумпованих посадових осіб тощо;

- часовий чинник. У методиці береться до уваги період, що минув із моменту вчинення злочину, наприклад методики розслідування злочинів за гарячими слідами або нерозкритих злочинів минулих років;

- кількість слідчих, що беруть участь у розслідуванні. Методика може бути адаптована для індивідуального або групового розслідування,

включаючи випадки, коли залучені слідчо-оперативні групи, міжвідомчі слідчі комісії тощо.

Таким чином, типові методики орієнтовані на конкретні правопорушення, тоді як особливі враховують ширший спектр чинників, які впливають на процес розслідування, що дозволяє адаптувати криміналістичні підходи до нестандартних умов і ситуацій [10, с. 174].

3. Окрема спеціальна криміналістична методика – найбільш конкретизований комплекс науково-практичних рекомендацій, який має чітке прикладне спрямування та безпосередньо використовується у практичній діяльності з розслідування певної категорії злочинів [11, с. 146].

4. Родова криміналістична методика – методика розслідування груп злочинів, які мають спільний родовий об'єкт, визначений у певному розділі Особливої частини Кримінального кодексу України (далі – КК України). До них належать, наприклад, методики розслідування злочинів проти життя і здоров'я, проти власності тощо. Вони ґрунтуються на криміналістично значущих характеристиках, спільних для кількох видів злочинів.

5. Міжродова криміналістична методика – методика, що охоплює розслідування злочинів, згрупованих у різних розділах Особливої частини КК України. Вона будується на підставі криміналістично значущих ознак, притаманних кільком видам правопорушень. У таких методиках основними криміналістичними критеріями класифікації є особа злочинця, сфера реалізації злочинного наміру та інші подібні чинники [12, с. 211–212].

6. Видова методика – методика, яка містить криміналістичні рекомендації щодо розслідування злочинів, передбачених однією або кількома статтями певного розділу КК України. Вона деталізує методику роботи з конкретними складами злочинів, наприклад розслідування грабежів або шахрайств [13, с. 43].

7. Підвидова методика – методика, яка ґрунтується на аналізі окремої статті певного розділу Особливої частини КК України та виокремлює специфічні підгрупи злочинів за криміналістично значущими характеристиками. Наприклад, методика розслідування вбивства з розчленуванням трупа чи крадіжки з проникненням у житло [14, с. 92].

8. Міжвидова методика розслідування – методика, що охоплює частину злочинів, які належать до одного розділу КК України, та передбачає комплекс взаємопов'язаних злочинних дій. Така методика поєднує криміналістичні та кримінально-правові критерії класифікації правопорушень. Вона є похідною від родових методик, але доповнюється правовими аспектами, що конкретизують особливості кримінального правопорушення.

9. Позавидова або позародова (особлива чи категоріальна) методика – методика розслідування злочинів, яка не має чіткої відповідності

окремим статтям КК України, але відзначається специфічними криміналістичними особливостями. Вона створюється на основі аналізу особливостей, що виходять за межі конкретних видів злочинів, і враховує такі додаткові чинники, як особливість суб'єкта злочину, вплив часу, специфіка способів вчинення правопорушень тощо. Прикладом такої методики є розслідування злочинів, учинених неповнолітніми, розслідування нерозкритих злочинів минулих років, злочинів, учинених іноземцями чи проти них¹. Ця методика дає змогу розширити можливості застосування слідчих методів, сприяє оптимізації розслідування та підвищенню його ефективності [15, с. 177].

Останнім часом особливу увагу приділяють розробленню, типізації та класифікації криміналістичних методик. Зокрема, Ю. М. Мирошніченко став одним із перших, хто на основі комплексного аналізу нормативно-правових і правозастосовних проблем, а також концептуальних засад криміналістичного забезпечення судового провадження сформулював основні положення концепції створення системи криміналістичного забезпечення судового процесу. Він висловив сумніви щодо доцільності формування окремих методик судового розгляду різних категорій кримінальних правопорушень, натомість запропонував структуру базової судової методики, яка могла б слугувати універсальним орієнтиром у цьому напрямі [2, с. 316–317]. Серед її елементів учений виокремив такі складові: «1) загальні положення криміналістичної методики судового провадження; 2) методико-криміналістичне забезпечення організаційно-підготовчої діяльності суду; 3) методико-криміналістичне забезпечення судового дослідження; 4) методико-криміналістичне забезпечення діяльності суду на етапах судових дебатів і останнього слова обвинуваченого; 5) методика ухвалення судових рішень» [2, с. 316].

Більшість науковців доходять висновку, що типовими елементами окремої криміналістичної методики розслідування кримінальних правопорушень є такі: криміналістична характеристика правопорушень певного виду, перелік обставин, що підлягають установленню, а також типові слідчі ситуації, які можуть виникати на різних етапах розслідування. Серед цих елементів також виокремлюють типові слідчі версії, особливості планування розслідування, специфіку виявлення злочинів певного виду, особливості реалізації початкового етапу розслідування, включаючи тактику проведення первинних слідчих (розшукових) дій тощо [16, с. 367]. Крім того, важливими складовими є особливості наступного етапу розслідування, тактичні прийоми проведення

¹ Криміналістика : мультимед. підручник // Національна академія внутрішніх справ : сайт. URL: <https://arm.navs.edu.ua/books/criminalistics/start.html#> (дата звернення: 01.02.2025).

окремих слідчих (розшукових) дій, взаємодія слідчого з оперативними підрозділами та іншими органами, установами, підприємствами. Окреме значення має використання спеціальних знань у процесі розслідування, що дозволяє підвищити ефективність установлення обставин учинення кримінальних правопорушень [17; 18].

Наприклад, І. І. Когутич, Д. С. Мукієнко та інші науковці зосереджують увагу на методиці підтримання державного обвинувачення, яка розглядається як складова методики судового розгляду кримінальних проваджень. Зокрема, ця методика охоплює процес здійснення прокурором функції підтримання державного обвинувачення в суді першої інстанції. Вона передбачає специфічну діяльність уповноваженої законом особи, що ґрунтується на використанні криміналістичних засобів, тактичних прийомів і методичних рекомендацій, спрямованих на ефективне ведення судового розгляду кримінальних справ, пов'язаних із певними видами чи групами суспільно небезпечних діянь [19; 20].

Свого часу Т. В. Варфоломеева припустила можливість формування криміналістичної методики професійного захисту в суді. Дослідниця вважає, що участь адвоката (захисника) в суді у кримінальній справі полягає у визначенні тактичних завдань захисту, обранні типової правової позиції захисту з урахуванням конкретних судових ситуацій, аналізі криміналістичної характеристики з позиції захисту, визначенні переліку обставин, що підлягають установленню для вирішення завдань захисту на кожному етапі розслідування та судового розгляду тощо [21].

І хоча деякі вчені допускають можливість розроблення певного тактичного алгоритму дій захисника, прокурора та судді, висловлюються також думки про те, що лінія поведінки для цих суб'єктів у тій чи іншій ситуації (під час підтримання державного обвинувачення, захисту, судового розгляду тощо) має розглядатися як тактика, проте не як методика [5, с. 139].

Також останнім часом висловлюються пропозиції щодо побудови криміналістичної методики розслідування кримінальних проступків. Так, О. О. Вакулик вказує, що така методика повинна формуватися не на підставі трансформації криміналістичних методик розслідування злочинів невеликої тяжкості, а на основі врахування процесуальних особливостей здійснення дізнання у кримінальних проступках [22, с. 61]. В. О. Гусева, обґрунтовуючи позицію щодо можливості побудови криміналістичних методик розслідування кримінальних проступків, зазначає, що ключовими відмінностями, які мають бути враховані під час їх розроблення, є такі: 1) особливості проведення слідчих (розшукових) дій, зокрема неможливість здійснення негласних слідчих (розшукових), специфіка реалізації окремих процесуальних

дій; 2) обмежені процесуальні строки здійснення дізнання після повідомлення особі про підозру; 3) процесуальні джерела доказів, наприклад віднесення висновку спеціаліста до статусу самостійного доказу [23, с. 270]. Тобто вважаємо, що маємо достатні підстави погодитися з такою позицією вчених.

Узагальнивши проаналізовані авторські позиції, можемо сформувати сучасну класифікацію окремих криміналістичних методик. На нашу думку, її можна подати таким чином.

1. За кримінально-правовими критеріями: а) рід кримінальних правопорушень; б) вид злочинів; в) вид кримінальних проступків.

2. За повнотою розроблених алгоритмів і практичних рекомендацій (або етапів розслідування): а) повні (охоплюють рекомендації щодо провадження розслідування і дізнання на всіх етапах досудового розслідування); б) неповні (охоплюють лише окремий етап розслідування, як правило, початковий).

3. За рівнем узагальненості запропонованих рекомендацій: а) загальні (криміналістичні методики, що мають вищий рівень узагальнення); б) спеціальні (охоплюють конкретні методики розслідування, наприклад методику досудового розслідування незаконного збуту наркотичних засобів за допомогою мережі Інтернет).

4. За етапом, на якому здійснюється кримінальна процесуальна діяльність: а) методика розслідування кримінальних правопорушень; б) методика судового розгляду кримінальних правопорушень.

5. За формою відображення розроблених рекомендацій: а) описова; б) формалізована; в) змішана [14, с. 108].

6. За криміналістично значущими ознаками певної групи кримінальних правопорушень і наявністю між ними кореляційних зв'язків: а) видові; б) підвидові; в) комплексні; г) міжродові.

Як додаткові криміналістичні критерії, що можуть бути покладені в основу типізації розроблюваних окремих криміналістичних методик, також слід виокремлювати: а) особливості особи, яка вчинила кримінальні правопорушення (неосудні особи; неповнолітні; жінки; іноземці; рецидивісти; воєнні злочинці тощо); б) форму організації співвиконавців злочину або членів злочинного угруповання (методика розслідування злочинів, учинених групою осіб, організованими злочинними угрупованнями, злочинними організаціями тощо); в) особливості правового режиму (методика розслідування злочинів, учинених в умовах правового режиму воєнного стану, в умовах надзвичайних ситуацій тощо); г) час учинення кримінального правопорушення (наприклад, методика розслідування злочинів минулих років); д) особливості особи потерпілого (методика розслідування злочинів, учинених стосовно неповнолітніх, жінок, осіб похилого віку, осіб з інвалідністю тощо).

Висновки

Сьогодні тенденції побудови окремих криміналістичних методик дещо змінилися й переорієнтувалися з огляду на особливості чинної доктрини кримінального і кримінального процесуального права. Нами розроблено класифікацію окремих криміналістичних методик розслідування кримінальних правопорушень, в основу якої покладено такі критерії: 1) кримінально-правові чинники; 2) повнота розроблених алгоритмів і практичних рекомендацій; 3) рівень узагальненості запропонованих рекомендацій; 4) етап, на якому здійснюється кримінальна процесуальна діяльність; 5) форма відображення розроблених рекомендацій; 6) криміналістично значущі ознаки певної групи кримінальних правопорушень і наявність між ними кореляційних зв'язків тощо. На нашу думку, така класифікація відтворює сучасні тенденції наукових розвідок.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у розробленні практичних рекомендацій щодо розслідування воєнних злочинів, кримінальних правопорушень, учинених стосовно учасників бойових дій, тощо.

Список бібліографічних посилань: 1. Мирошніченко Ю. М. Криміналістичне забезпечення судового провадження: теоретичні основи та прикладні аспекти : монографія / за ред. А. Ф. Волобуєва. Ужгород : РІК-У, 2023. 456 с. 2. Мирошніченко Ю. М. Криміналістичне забезпечення судового провадження: концептуальні основи : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Кропивницький, 2024. 493 с. 3. Шевчук В. М. Концептуальні основи формування окремих криміналістичних методик (проблеми визначення поняття та ознак). *Актуальні проблеми держави і права*. 2020. № 86. С. 246–258. DOI: <https://doi.org/10.32837/apdp.v0i86.2452>. 4. Воліков Т. А. Теоретичні концепції розробки окремих криміналістичних методик. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 3 (124). С. 258–265. DOI: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2023-3-258-265>. 5. Павлова Н. В. Наукові передумови формування окремих криміналістичних методик розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом шахрайства. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2022. № 2. С. 135–144. DOI: <https://doi.org/10.33766/2524-0323.98.135-144>. 6. Журавель В. А. Окрема криміналістична методика: поняття та сфера застосування. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2011. № 2 (65). С. 202–213. 7. Журавель В. А. Окремі методики в системі криміналістичних знань. *Науковий вісник Львівської комерційної академії. Серія юридична*. 2015. № 1. С. 187–200. 8. Журавель В. А. Проблема формування базової методики розслідування злочинів. *Вісник Академії правових наук України*. 2008. № 1 (52). С. 231–242. 9. Шепітько В. Ю. Проблеми типізації окремих криміналістичних методик. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2017. Т. XIX. С. 445–451.

10. Тіщенко В. В. Сучасний стан і деякі проблеми розвитку криміналістичної методики розслідування злочинів. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2014. № 1. С. 170–180. **11.** Степанюк Р. А. Структура окремих криміналістичних методик розслідування злочинів. *Право і безпека*. 2011. № 4 (41). С. 143–147. **12.** Федоренко М. С. Концептуальні підходи до формування методики розслідування перевищення влади або службових повноважень співробітниками правоохоронних органів. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2018. № 35. С. 208–220. **13.** Книженко С. О. Поняття окремої криміналістичної методики та її види. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2018. № 4 (83). С. 38–45. **14.** Журавель В. А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції : монографія. Харків : Апостіль, 2012. 304 с. **15.** Лук'янчиков Б. Є. Поняття та класифікація криміналістичних методик розслідування злочинів // Правове регулювання суспільних відносин в умовах демократизації Української держави : зб. матеріалів II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 14–15 берез. 2012 р.) / МОН України ; Нац. тех. ун-т України «Київський політехнічний інститут». Київ, 2012. С. 176–178. **16.** Криміналістика. Академічний курс : підручник / Т. В. Варфоломеева, В. Г. Гончаренко, В. І. Бояров та ін. 2-ге вид., стереотип. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 504 с. **17.** Вуйма А. Г. Використання спеціальних знань під час розслідування вбивств : дис. ... д-ра філософії : 081. Харків, 2023. 297 с. **18.** Грищенко В. В. Залучення обізнаних осіб при проведенні обшуку : монографія / за заг. ред. В. О. Гусевої. Харків : Факт, 2025. 236 с. **19.** Когутич І. І. Поняття та місце методики підтримання державного обвинувачення в суді у системі криміналістики. *Вісник Львівського університету*. 2014. № 59. С. 334–342. **20.** Мукиєнко Д. С. Формування окремої методики підтримання державного обвинувачення (постановка проблеми). *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. № 1–2. С. 257–260. **21.** Варфоломеева Т. В. Організаційні, процесуальні та криміналістичні проблеми захисту адвокатам прав підозрюваного, обвинуваченого, підсудного : автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 1994. 40 с. **22.** Вакулик О. О. Проблеми розробки методики розслідування кримінальних проступків. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 3. С. 55–62. **23.** Гусева В. О. Особливості формування методики розслідування кримінальних проступків проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2021. № 2 (93). С. 266–275. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2021.2.23>.

Надійшла до редколегії 10.02.2025

Прийнята до опублікування 12.03.2025

Popov V. Yu. Modern approaches to the typification of certain forensic techniques

Based on the analytical review of scientific sources, the subject matter of which was the conceptual framework for classification of forensic techniques, the article substantiates the position that today the trends in the development of certain forensic techniques have changed and reoriented somewhat under the influence of modern changes which the current doctrine of criminal law and criminal procedure law undergoes under the legal regime of martial law. Based on the analysis of traditional approaches of scholars to the typification of certain forensic techniques and current trends in scientific research, the classification of certain forensic techniques is developed based on the following criteria: 1) criminal law factors; 2) completeness of the developed algorithms and practical recommendations; 3) degree of generality of the proposed recommendations; 4) stage at which criminal procedural activity is carried out; 5) form of display of the developed recommendations; 6) forensically significant features in a certain group of criminal offences and the existence of correlations between them, etc.

It is determined that the following criteria may be used as additional criteria for the classification of forensic techniques a) characteristics of the person who committed criminal offences (insane persons; minors; women; foreigners; repeat offenders; war criminals, etc.); b) form of organisation of co-perpetrators of a crime or members of a criminal group (methods of investigating crimes committed by a group of persons, organised criminal groups, criminal organisations, etc.); c) peculiarities of the legal regime (methodology for investigating crimes committed under martial law, in emergency situations, etc.); d) time of the criminal offence (for example, methodology for investigating crimes committed in previous years); e) peculiarities of the victim (methodology for investigating crimes committed against minors, women, elderly persons, persons with disabilities, etc.).

It is noted that the prospects for further research are to develop practical recommendations for the investigation of war crimes, criminal offences committed against combatants, etc.

Keywords: forensic methodology, investigation, criminal offence, typification, crime, criminal misconduct.

УДК 34.094:658.87:796/338.4 DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.1.28>

Євген Миколайович Собакарь,

Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (головний судовий експерт);

<https://orcid.org/0009-0005-9078-8958>,

e-mail: Sobackar.zhenya@gmail.com;

Яна Олександрівна Кулик,

Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (старший судовий експерт);

<https://orcid.org/0009-0009-1123-5271>,

e-mail: kylik7224@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВОЇ ТОВАРОЗНАВЧОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ТОВАРІВ ДЛЯ СПОРТУ І ТУРИЗМУ

У статті розглянуто методичні та практичні аспекти проведення судової товарознавчої експертизи товарів для спорту і туризму, який є великим сегментом споживчого ринку, що постійно розвивається. Основну увагу зосереджено на визначенні якості, функціональних характеристик і відповідності цих товарів встановленим нормативам. Під час експертизи враховують такі спеціальні характеристики продукції, як зносостійкість, міцність, ергономічність, екологічна безпека, а також відповідність задекларованим характеристикам, зазначеним у маркуванні. Крім того, проаналізовано сучасні методи експертизи товарів для спорту і туризму, серед яких фізико-механічні випробування, мікроскопія, аналіз відповідності матеріалів і характеристик, перевірка водонепроникності, стійкості до ультрафіолетового випромінювання та інших характеристик.

Ключові слова: класифікація товарів для спорту і туризму, судова товарознавча експертиза, якісні показники, фізико-механічні методи, аналіз складу матеріалів, дефекти товарів, стандарти якості, експлуатаційні характеристики, маркування продукції, безпека використання.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Із погляду ідентифікації та визначення якості товари для спорту і туризму становлять особливий інтерес у межах судової товарознавчої експертизи, зокрема щодо встановлення їхньої відповідності зазначеним характеристикам. Ці товари включають різноманітне

спорядження, обладнання, одяг та аксесуари, які використовують для активного відпочинку, професійного або аматорського спорту. Особливістю товарів для спорту і туризму є поєднання їхньої функціональності, ергономічності та відповідності сучасним стандартам якості. Товари для спорту і туризму можуть бути виготовлені з різних матеріалів, зокрема полімерів, металу, текстилю або композитних матеріалів, які забезпечують їхню міцність, легкість і зносостійкість. Наприклад, спортивний одяг часто містить синтетичні волокна, що забезпечують еластичність, вентиляцію та вологовідведення. Таке туристичне спорядження, як намети або рюкзаки, повинно мати підвищену стійкість до механічних пошкоджень, водонепроникність і здатність витримувати екстремальні температури [1].

Особливістю проведення судової товарознавчої експертизи товарів для спорту і туризму є врахування їхньої специфічної функціональності, що визначається як загальними характеристиками, так і вимогами до безпеки та стандартів якості. Важливими критеріями під час експертизи є міцність, зносостійкість, відповідність заявленим характеристикам, а також відсутність шкідливих для здоров'я компонентів. Наприклад, у спортивному взутті ключовими показниками є гнучкість підошви, амортизація та стійкість до стирання, тоді як для туристичного обладнання важливими є герметичність швів, стійкість до ультрафіолетового випромінювання та корозії [2].

Товари для спорту і туризму все більше відповідають вимогам сучасного споживача, який очікує високої функціональності, естетичного вигляду та тривалого терміну служби. Разом зі зростанням популярності таких товарів збільшується і ризик фальсифікації або виготовлення продукції, що не відповідає встановленим стандартам. Тому актуальним є питання адекватного аналізу їхньої якості та ідентифікації під час судової товарознавчої експертизи, що дозволяє захистити права споживачів і забезпечити відповідність продукції нормативним документам. З погляду товарознавчої експертизи важливими показниками цих товарів є міцність, зносостійкість, стійкість до погодних умов, а також відповідність нормативам безпеки. Особливу увагу слід приділяти маркуванню продукції, яке має бути чітким і відповідати вимогам стандартів, забезпечуючи споживачеві інформацію про матеріали, технічні характеристики та умови використання.

Стан дослідження проблеми

Товари для спорту і туризму привертають увагу дослідників у контексті їхньої ролі в забезпеченні активного способу життя та підвищення якості відпочинку. Основні напрями наукових досліджень у цій галузі за останнє десятиліття охоплюють вивчення складу матеріалів, які використовують у виробництві спорядження та одягу, їхніх експлуатаційних характеристик, екологічної безпеки, а також

відповідності сучасним нормативам. Зокрема, важливими є дослідження, спрямовані на визначення таких маркерів якості й автентичності, як типи волокон, вміст полімерних домішок, стійкість фарб до ультрафіолетового випромінювання, а також характеристик, що впливають на комфорт і довговічність. Важливим напрямом дослідження є оцінювання показників безпеки, зокрема вмісту шкідливих речовин (фенолів, формальдегідів, важких металів) у складі матеріалів, що контактують зі шкірою, а також дослідження термічної та механічної стійкості товарів. Наприклад, для туристичних наметів актуальним є аналіз стійкості до вологи, розриву і температурних перепадів, а для спортивного обладнання – міцності, амортизаційних властивостей і зносостійкості. Додатково проводяться дослідження параметрів, які забезпечують відповідність продукції нормативним вимогам. До них належать перевірка розмірних характеристик, вагових параметрів, стійкості до стирання та хімічної стабільності. У контексті маркування товарів дослідники звертають увагу на повноту та відповідність стандартам, що забезпечує користувачам доступ до інформації про правильну експлуатацію та умови зберігання продукції [3].

Особливості класифікації товарів для спорту й туризму досліджуються у сучасних наукових роботах, адже ринок цих товарів активно розвивається як в Україні, так і у світі. Зокрема, питання розвитку спортивного туризму та відповідного обладнання розглядалися у дослідженнях таких учених, як Т. Хінч і Дж. Хайям, які запропонували теоретичну основу для аналізу взаємозв'язків між спортом і туризмом [4]. М. Від у своїй мета-рецензії аналізує прогрес у сфері спортивного туризму, акцентуючи увагу на зміні споживчих потреб і технологічному вдосконаленні спорядження для туризму [5]. Методичні аспекти ідентифікації товарів для спорту і туризму, включаючи класифікацію за функціональним призначенням і технологічними характеристиками, висвітлено у роботах С. Пігеассу, який розробив критерії для визначення спортивного туризму як окремої категорії [6]. Дж. Куртцман і Дж. Заухар дослідили мотивацію споживачів, яка суттєво впливає на вимоги до таких характеристик спортивних товарів, як довговічність, зручність та естетична привабливість [7].

Практичні аспекти судової експертизи товарів для спорту й туризму було розглянуто у роботі П. Донер-Кальєха та співавторів, які проаналізували лабораторні методи дослідження спортивного обладнання. Дослідники звернули увагу на необхідність стандартизації підходів до оцінювання безпеки та функціональності спортивних пристроїв [8]. Крім того, Ф. О. Авуор та співавтори запропонували класифікацію туристичного спорядження за такими внутрішніми атрибутами, як матеріали, технології виробництва та зручність у

використанні [9]. Однак питання, що стосуються класифікації товарів для спорту і туризму під час судової товарознавчої експертизи, потребують додаткових досліджень. Це зумовлено широким спектром товарів у цій категорії, які мають різноманітні характеристики, зокрема фізико-хімічні властивості, функціональність і відповідність стандартам безпеки. Таким чином, актуальними залишаються дослідження, спрямовані на розроблення уніфікованих критеріїв для оцінювання якості й ідентифікації товарів для спорту і туризму під час судової товарознавчої експертизи.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у визначенні особливостей класифікації товарів для спорту і туризму під час проведення судової товарознавчої експертизи.

Завданнями дослідження є аналіз теоретичних і практичних аспектів класифікації товарів для спорту і туризму, а також дослідження проблем, які виникають під час встановлення їхньої відповідності заявленим характеристикам і вимогам стандартів якості. Особливу увагу приділено виявленню можливих способів фальсифікації цієї категорії товарів, зокрема використанню неякісних матеріалів, приховуванню дефектів або наданню неправдивої інформації щодо технічних характеристик. Такі порушення можуть суттєво впливати на функціональні властивості продукції, безпеку її використання та довговічність, що ускладнює процес експертизи.

Дослідження також спрямоване на розроблення підходів до виявлення товарів, які не відповідають встановленим нормативам, а також на розроблення критеріїв, що можуть бути використані для уніфікації процесу судової товарознавчої експертизи. Це включає аналіз фізико-хімічних властивостей матеріалів, стійкості до зношування, водонепроникності, термостійкості й інших важливих характеристик, притаманних товарам для спорту і туризму.

Наукова новизна дослідження

Запропоновано нові підходи до класифікації товарів для спорту і туризму під час проведення судової товарознавчої експертизи. Сформульовано діагностичні завдання, що стоять перед експертом, зокрема визначення відповідності заявлених характеристик виробника реальним властивостям товарів, виявлення можливих дефектів або фальсифікацій, а також аналіз безпечності використання продукції. Ці завдання дають змогу розширити уявлення про можливі аспекти дослідження товарів для спорту і туризму.

Описано перспективні інструментальні методи, які можуть застосовуватися для експертизи таких товарів, зокрема аналіз зносостійкості, випробування на водонепроникність і стійкість до ультрафіолетового випромінювання. Використання сучасних фізико-хімічних

і механічних методів дослідження значно підвищує точність визначення характеристик матеріалів та їхньої відповідності встановленим стандартам.

Висвітлено нові підходи до реалізації токсикологічних методів, що можуть бути застосовані при дослідженні безпеки матеріалів, з яких виготовлено товари для спорту і туризму. Це допомагає вдосконалити процес контролю якості та відповідності нормативним вимогам, зокрема щодо відсутності токсичних компонентів або інших шкідливих чинників, що можуть впливати на здоров'я користувачів. Застосування цих підходів сприяє забезпеченню об'єктивного оцінювання якості продукції в умовах судової товарознавчої експертизи.

Виклад основного матеріалу

Під час проведення судової товарознавчої експертизи товари для спорту і туризму класифікують за кількома основними параметрами, що дозволяє визначити їхні товарознавчі характеристики та відповідність стандартам якості [4; 5; 10].

1. За функціональним призначенням:

- товари для спорту – обладнання, аксесуари, одяг і взуття, що використовують у спортивній діяльності (м'ячі, ракетки, лижі, шоломи, спортивна форма тощо);
- товари для туризму – спорядження, одяг і аксесуари для активного відпочинку (намети, спальні мішки, рюкзаки, трекінгові палки тощо);
- універсальні товари – продукти, що можуть використовуватися як у спорті, так і в туризмі (фітнес-годинники, пляшки для води, технічний одяг).

2. За матеріалами виготовлення:

- полімерні матеріали – сучасні синтетичні тканини і пластики, стійкі до зношування (наприклад, поліестер, нейлон);
- металеві конструкції – алюміній, титан, сталь для туристичного спорядження та спортивного інвентаря;
- комбіновані матеріали – поєднання текстильних, полімерних і металевих компонентів для забезпечення ергономічності та міцності.

3. За способом виготовлення:

- промислове виробництво – серійні товари, що виготовляються на автоматизованих лініях із високим ступенем стандартизації;
- індивідуальне виготовлення – товари, створені за спеціальним замовленням, наприклад, кастомізоване спортивне взуття;
- ремісниче виготовлення – продукція ручної роботи, особливо актуальна для аксесуарів (наприклад, шкіряні пояси або ножі).

4. За технічними характеристиками:

- міцність – здатність витримувати механічні навантаження та екстремальні умови;

- водонепроникність – показник, актуальний для наметів, одягу, рюкзаків;

- теплоізоляція – ключова характеристика для зимового спорядження і туристичного одягу;

- аеродинамічні властивості, які важливі для спортивного інвентаря (велосипеди, лижі, м'ячі).

5. За категорією користувачів:

- дитячі товари – обладнання та одяг, адаптовані до фізіологічних особливостей дітей;

- товари для аматорів – продукція для початківців або любителів активного способу життя;

- товари для професіоналів – високотехнологічне обладнання та одяг, що відповідають вимогам професійного спорту.

6. За класом якості:

- преміум-клас – товари найвищої якості, створені з використанням передових технологій і матеріалів;

- середній клас – продукція, що відповідає стандартним вимогам до якості;

- бюджетний клас – товари з базовими характеристиками, часто виготовлені з менш довговічних матеріалів.

Описані види класифікації мають допомогти експертам під час визначення ключових характеристик товарів для спорту і туризму, що дозволяє встановити їхню відповідність нормативам, виявити можливі порушення стандартів і забезпечити захист прав споживачів.

Перед судовим експертом під час дослідження товарів для спорту і туризму постає низка діагностичних завдань, які мають на меті визначити їхню якість, автентичність і відповідність заявленим характеристикам [6; 8]. Головними діагностичними завданнями з експертизи товарів для спорту і туризму є такі.

1. Визначення автентичності матеріалів, що спрямоване на підтвердження відповідності зразка заявленому складу матеріалів (наприклад, полімерів, текстильних волокон, металів або композитів). Аналіз охоплює ідентифікацію таких специфічних маркерів, як типи синтетичних волокон або домішки в металах, що дозволяють визначити автентичність товару.

2. Оцінювання чистоти і ступеня забруднення, що передбачає перевірку можливих домішок, зокрема важких металів, токсичних речовин або слідів виробничих хімікатів. Така експертиза є особливо важливою для товарів, які контактують зі шкірою або використовуються у складних умовах (наприклад, висока вологість чи температура).

3. Оцінювання фізико-механічних властивостей, що включає аналіз міцності, зносостійкості, еластичності, герметичності та інших характеристик, що визначають функціональність товару. Наприклад,

для туристичних рюкзаків важливими є тести на розривність швів і водонепроникність.

4. Дослідження ергономічних характеристик, що передбачає вивчення аспектів зручності у використанні товару. Наприклад, спортивне взуття оцінюється за рівнем амортизації, гнучкістю підошви та відповідністю анатомічним особливостям стопи.

5. Аналіз відповідності безпеки охоплює перевірку відповідності міжнародним та національним стандартам безпеки. Наприклад, у туристичних наметах перевіряється вогнестійкість, а у спортивному обладнанні – відсутність гострих кутів або елементів, що можуть призвести до травм.

6. Оцінювання довговічності та стійкості до зовнішніх впливів передбачає аналіз товару на стійкість до ультрафіолетового випромінювання, вологи, температурних перепадів чи механічного зносу. Цей аспект є критичним для товарів, що використовуються в екстремальних умовах.

7. Перевірка маркування та інструкцій, під час якої оцінюється повнота й достовірність інформації, зазначеної на упаковці товару. Це охоплює вказівки щодо матеріалів, умов використання, стандартів безпеки та країни походження.

Описані методи експертизи спрямовано на забезпечення відповідності товарів для спорту й туризму вимогам якості та нормативам. Для цього застосовуються механічні, фізико-хімічні, токсикологічні, ергономічні й органолептичні методи аналізу. Результати експертизи можуть бути використані в судових процесах для вирішення спорів щодо якості, складу та безпечності товарів. Основні ідентифікаційні завдання товарознавчої експертизи товарів для спорту і туризму охоплюють такі етапи [4; 6; 11].

1. Підтвердження автентичності матеріалів, що вимагає аналізу складу матеріалів, з яких виготовлено товар (текстиль, полімери, метали тощо), та визначення їхніх фізико-механічних властивостей, які відображають відповідність продукції заявленим характеристикам.

2. Визначення типу товару і його функціональності, що охоплює класифікацію спорядження за функціональним призначенням (наприклад, намети, спальні мішки, туристичні рюкзаки або спортивне обладнання) та оцінювання його придатності до використання в умовах, для яких воно призначене (екстремальні температури, висока вологість, зносостійкість).

3. Визначення регіону виробництва передбачає аналіз слідів маркерів, характерних для матеріалів, вироблених у певному регіоні, що може бути корисним для підтвердження відповідності товару заявленим стандартам або країні походження.

4. Оцінювання якості та класифікація продукції, що включає аналіз фізико-механічних (міцність, еластичність, водонепроникність) та

органолептичних (наприклад, комфортність використання) властивостей для визначення класу продукції (стандарт, преміум, економ).

5. Виявлення дефектів і невідповідностей, що передбачає виявлення можливих дефектів (наприклад, розривів, недоліків пошиття, низької якості швів) та аналіз причин їх виникнення, зокрема порушення технології виробництва чи умов зберігання.

6. Аналіз хімічного складу матеріалів охоплює визначення наявності таких потенційно шкідливих речовин, як залишки важких металів, токсичних барвників чи пластифікаторів, які можуть становити ризик для здоров'я користувачів.

7. Перевірка відповідності стандартам якості, яка проводиться згідно з вимогами чинних нормативних документів, що регулюють якість і безпеку товарів для спорту і туризму. Особливу увагу приділяють відповідності продукції технічним регламентам, вимогам щодо маркування та інструкціям з експлуатації.

Описані етапи ідентифікації дають змогу забезпечити всебічне оцінювання товарів для спорту і туризму з погляду їхньої автентичності, якості та відповідності нормативним вимогам. Варто зазначити, що для таких експертиз може знадобитися використання різних методів, зокрема фізико-механічних, хімічних, мікробіологічних та органолептичних тестів [5; 7; 9].

Під час проведення судової товарознавчої експертизи товарів для спорту і туризму, крім стандартних органолептичних методів (оцінювання зовнішнього вигляду, текстури, кольору та функціональності), активно застосовують фізико-хімічні та інструментальні методи дослідження. Ці методи дають змогу забезпечити детальну ідентифікацію матеріалів, з яких виготовлені товари, а також оцінити їхню відповідність встановленим стандартам.

Для дослідження фізико-хімічних властивостей матеріалів, з яких виготовлені туристичні намети, рюкзаки, спортивне взуття або одяг, широко застосовують методи інфрачервоної спектроскопії з перетворенням Фур'є (FTIR), рентгенофлуоресцентного аналізу (XRF) та диференційно-термічного аналізу (DTA). Спектроскопія з перетворенням Фур'є дозволяє оцінити хімічний склад полімерів, зокрема типи волокон у текстилі, полімерних плівках або мембранних матеріалах, що забезпечують водонепроникність. Цей метод є ефективним для визначення змін у складі матеріалу після тривалого використання або впливу екстремальних умов.

Метод рентгенофлуоресцентного аналізу широко застосовується для виявлення металевих домішок у спортивному спорядженні, зокрема в палицях для скандинавської ходьби, карабінах та альпіністському знарядді. Цей метод надає змогу встановити вміст важких металів, які можуть бути потенційно небезпечними для користувачів.

У туристичному та спортивному спорядженні також важливим є визначення міцності і зносостійкості матеріалів. Динамічне тестування міцності, наприклад випробування розриву або стирання, є невід'ємною частиною експертизи. Для цього застосовують такі методи механічного аналізу, як тестування на розтягнення, ударна в'язкість або стійкість до багаторазового згинання.

Мікробіологічна експертиза є актуальною для оцінювання товарів, що контактують зі шкірою (спортивний одяг, рукавички, шоломи). Вона дозволяє визначити наявність таких мікроорганізмів, як плісняві гриби чи бактерії, які можуть впливати на гігієнічність і безпечність використання. Виявлення мікробіологічного забруднення може свідчити про недоліки у виробничому процесі чи умовах зберігання.

Хеометричні методи, такі як аналіз головних компонентів (РСА) і кластерний аналіз, дозволяють класифікувати товари за їхніми характеристиками, зокрема типом матеріалу, методом виробництва або умовами експлуатації. Ці методи сприяють уніфікації результатів експертизи та підвищують точність класифікації товарів за якістю.

Застосування комплексного підходу до проведення експертизи забезпечує можливість об'єктивно оцінити якість товарів для спорту і туризму, а також встановити їхню відповідність заявленим характеристикам і нормативним вимогам. Це сприяє захисту прав споживачів і підвищенню безпеки використання таких товарів.

Характерні дефекти товарів для спорту і туризму – це дефекти, що виникають у процесі виробництва, зберігання або експлуатації цих виробів та можуть впливати на їхні функціональні, фізико-механічні, естетичні характеристики й показники безпеки. До найпоширеніших дефектів товарів для спорту і туризму можна віднести такі [12]:

1) зміна фізико-механічних властивостей. Зокрема, зниження міцності або еластичності матеріалів у спортивному одязі, взутті чи спорядженні може бути спричинене неправильним вибором матеріалів, впливом ультрафіолету, високої вологості або низької температури;

2) зношення поверхневих покриттів. Стирання фарби, лаку або полімерних покриттів на поверхні спорядження, наприклад лиж, велосипедів чи рюкзаків, негативно впливає на естетичні характеристики та може знижувати захисні властивості виробів;

3) деформація виробів. Зміна форми під впливом фізичних навантажень або умов зберігання, зокрема в наметах, каркасах рюкзаків або спортивному інвентарі, може бути наслідком використання низькоякісних матеріалів або недотримання правил експлуатації;

4) корозія металевих елементів, що виникає у фурнітурі, каркасах або деталях спорядження, які контактують з водою чи агресивним середовищем. Це суттєво впливає на довговічність і безпеку товарів;

5) розшарування матеріалів спостерігається у виробках, що складаються з багатошарових конструкцій, зокрема підшів спортивного взуття, термокостюмів або наметових полотен. Розшарування може бути наслідком низької якості клеїв або порушень технології виробництва;

6) неприємний запах, який виникає у текстильних або полімерних виробах через неякісні матеріали або внаслідок довготривалого зберігання в умовах підвищеної вологості;

7) низька зносостійкість. Швидко зношення товарів під час експлуатації може свідчити про невідповідність матеріалів заявленим характеристикам;

8) мікробіологічна контамінація, наприклад утворення плісняви на текстильних або натуральних матеріалах, які використовують у спортивному спорядженні, може бути наслідком неправильного зберігання або використання неякісної сировини;

9) наявність сторонніх об'єктів. У таких виробках для спорту і туризму, як одяг або спорядження, можуть бути виявлені часточки ґрунту, фрагменти текстильного волокна чи полімерних домішок, що свідчить про порушення технології виробництва;

10) пошкодження швів і кріплень. Ослаблення або розрив швів в одязі, взутті чи спорядженні може бути спричинено використанням низькоякісних ниток, недостатньою герметизацією чи перевантаженням виробу.

Важливо зазначити, що деякі дефекти можуть виникати через природне зношення або неправильну експлуатацію та не завжди свідчать про низьку якість виробів. Однак під час судової товарознавчої експертизи необхідно детально аналізувати причини виникнення дефектів, їхній вплив на функціональність товару та відповідність заявленим характеристикам [13].

Експертиза товарів для спорту і туризму дозволяє оцінити їхню відповідність стандартам якості, функціональності та безпеки, а також виявити можливі дефекти або недоліки, які можуть вплинути на споживчі властивості та безпеку використання. Проведення експертизи охоплює послідовні дії та аналізи, які забезпечують повний огляд якості та відповідності товарів нормативним вимогам. Загальна послідовність дій, що здійснюються під час експертизи товарів для спорту і туризму, передбачає такі етапи.

1. Візуальний огляд зразка. На цьому етапі експерт оцінює зовнішній стан товару, його конструктивні особливості, наявність видимих дефектів, зокрема пошкоджень поверхні, нерівностей швів, корозії металевих деталей або інших ознак механічного зношення чи дефектів виробництва. Наприклад, у туристичному спорядженні перевіряється цілісність тканин і стійкість до натягування, а у спортивному обладнанні – якість покриття та стан кріплень.

2. Фізико-механічні випробування. На цьому етапі оцінюються такі параметри, як міцність матеріалів, стійкість до стирання, еластичність і здатність витримувати навантаження. Для цього використовують спеціалізовані лабораторні прилади, наприклад розривні машини для перевірки міцності тканин або випробувальні стенди для спортивного інвентаря.

3. Вимір параметрів функціональності. Зокрема, для наметів проводиться перевірка водонепроникності тканини, для рюкзаків – стійкості до навантажень і зручності фурнітури, для спортивного одягу – властивостей терморегуляції та вентиляції.

4. Мікроскопія та аналіз складу матеріалів. Цей етап дослідження проводиться для виявлення сторонніх домішок, дефектів волокон, наявності шкідливих хімічних речовин або ознак зношеності матеріалів. Наприклад, у взутті можуть бути досліджені підошва та внутрішні матеріали на предмет їхньої довговічності та безпеки.

5. Ідентифікація складу та маркування. На цьому етапі перевіряється відповідність матеріалів заявленим характеристикам, наприклад, чи відповідає фактичний склад тканини інформації, зазначеній на маркуванні. Особливу увагу приділяють наявності етикеток із зазначенням стандартів якості та безпеки.

6. Додаткові випробування. Залежно від специфіки товару можуть проводитися додаткові аналізи, зокрема оцінювання стійкості туристичного спорядження до ультрафіолетового випромінювання або амортизаційних властивостей спортивного інвентаря.

7. Порівняння з нормативними вимогами. Завершальний етап експертизи включає порівняння результатів аналізів із встановленими стандартами, зокрема ISO 9001, EN 957, для спортивного обладнання або іншими національними та міжнародними регламентами. Виявлені відхилення чи аномалії можуть свідчити про низьку якість товару, порушення технологічного процесу або фальсифікацію.

Проведення судової товарознавчої експертизи товарів для спорту і туризму забезпечує виявлення недоліків, які можуть становити загрозу для користувачів, а також сприяє підвищенню якості продукції на ринку.

Висновки

У статті розглянуто основні аспекти проведення судової товарознавчої експертизи товарів для спорту і туризму, зокрема їхню класифікацію, специфічні особливості та методи дослідження. Визначено ключові завдання, які постають перед експертом під час аналізу таких товарів: перевірка відповідності продукції встановленим стандартам, оцінювання її функціональних характеристик, безпеки та ідентифікація можливих дефектів. Описано основні методи, що застосовують в експертизі: фізико-механічні випробування, мікроскопія, аналіз складу

матеріалів, а також дослідження маркування та відповідності нормативним вимогам. Особливу увагу приділено дефектам товарів для спорту і туризму, які можуть свідчити про порушення технологічного процесу, неналежні умови зберігання або експлуатації. Серед таких дефектів виокремлено механічні пошкодження, зношення матеріалів, корозію, втрату герметичності, а також невідповідність заявленим характеристикам. Описано послідовність дій під час експертизи – від візуального огляду та випробувань на міцність до завершального порівняння результатів аналізу зі стандартами, зокрема ISO 9001, EN 957. Отже, проведення судової товарознавчої експертизи товарів для спорту і туризму є важливим інструментом забезпечення якості продукції на ринку, а також захисту прав споживачів. Результати експертизи дозволяють виявити порушення на етапах виробництва, транспортування чи реалізації продукції, сприяючи підвищенню якості товарів для спорту і туризму.

Список бібліографічних посилань: 1. Gammon S., Robinson T. Sport and Tourism: A Conceptual Framework. *Journal of Sport & Tourism*. 2003. Vol. 8, Iss. 1. Pp. 21–26. DOI: <https://doi.org/10.1080/14775080306236>. 2. Холодова О. Ю., Губарева В. М., Сич Г. А. Методологія визначення вартості машин, обладнання, сировини та споживчих товарів з урахуванням ретроспективності оцінки під час проведення судово-товарознавчих експертиз. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2020. Вип. 22. С. 513–526. DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.41>. 3. Дубініна М. В. Експертиза товарів : навч. посіб. Харків : ХДУХТ, 2017. 228 с. 4. Hinch T., Higham J. Sport Tourism: A Framework for Research. *International Journal of Tourism Research*. 2001. Vol. 3, Iss. 1. Pp. 45–58. DOI: [https://doi.org/10.1002/1522-1970\(200101/02\)3:1<45::AID-JTR243>3.0.CO;2-A](https://doi.org/10.1002/1522-1970(200101/02)3:1<45::AID-JTR243>3.0.CO;2-A). 5. Weed M. Progress in Sports Tourism Research? A Meta-Review and Exploration of Futures. *Tourism Management*. 2009. Vol. 30, Iss. 5. Pp. 615–628. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2009.02.002>. 6. Pigeassou C. Contribution to the Definition of Sport Tourism. *Journal of Sport Tourism*. 2004. Vol. 9, Iss. 3. Pp. 287–289. DOI: <https://doi.org/10.1080/1477508042000320249>. 7. Kurtzman J., Zauhar J. Sports Tourism Consumer Motivation. *Journal of Sport & Tourism*. 2005. Vol. 10, Iss. 1. Pp. 21–31. DOI: <https://doi.org/10.1080/14775080500101502>. 8. Donaire-Calleja P., Robles-Gomez A., Tobarra L., Pastor-Vargas R. Laboratory for forensic expertise of sports devices: A practical case. *Electronics*. 2023. Vol. 12, Iss. 12. DOI: <https://doi.org/10.3390/electronics12122710>. 9. Awuor F. O., Ayieko M. A., Hayombe P. O., Agong S. G. A Classification of Tourism Offerings Based on Intrinsic Attributes. *The Journal of Business and Economics*. 2015. Vol. 6, Iss. 1. Pp. 15–27. 10. McKercher B. Towards a Taxonomy of Tourism Products. *Tourism Management*. 2016. Vol. 54. Pp. 196–208. 11. Yoon S., Karabiyik U. Forensic analysis of Fitbit Versa 2 Data on Android. *Electronics*. 2020.

Vol. 9, Iss. 9. DOI: <https://doi.org/10.3390/electronics9091431>. **12.** Cooper C., Fletcher J., Gilbert D., Wanhill S. Tourism: Principles and Practice. *Tourism Management*. 2000. Vol. 21, Iss. 4. Pp. 391–393. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0261-5177\(99\)00095-3](https://doi.org/10.1016/S0261-5177(99)00095-3). **13.** Gibson H. J. Sport tourism: A Critical Analysis of Research. *Sport Management Review*. 1998. Vol. 1, Iss. 1. Pp. 45–76. DOI: [https://doi.org/10.1016/S1441-3523\(98\)70099-3](https://doi.org/10.1016/S1441-3523(98)70099-3).

Надійшла до редколегії 03.02.2025

Прийнята до опублікування 13.03.2025

Sobakar Ye. M., Kulyk Ya. O. Peculiarities of forensic commodity expertise of goods for sports and tourism

The article deals with the methodological and practical aspects of conducting a forensic commodity examination of goods for sports and tourism, which is a large and constantly developing segment of the consumer market. The main focus is on determining the quality, functional characteristics and compliance of these goods with the established standards. The examination takes into account special features of the products, such as wear resistance, durability, ergonomics, environmental safety, as well as compliance with the declared characteristics specified in the labelling. In addition, the article analyses modern methods of examination of goods for sports and tourism, including physical and mechanical tests, microscopy, analysis of conformity of materials and characteristics, testing of water resistance, resistance to ultraviolet radiation and other characteristics. Particular attention is paid to product defects that may arise due to process violations, improper storage or transportation conditions. The types of defects are described, including mechanical damage, loss of strength, and leakage. Forensic commodity expertise includes the following stages: from initial inspection to comparison of analysis results with established standards, such as ISO 9001, EN 957, and others. Determining the compliance of goods with regulatory requirements allows not only to assess the quality of products, but also to identify the possibility of falsification during production or violations during the shelf life. The results of the study can be used to improve the quality of goods on the market, protect consumer rights and ensure safety when using products. The article systematises the main criteria for assessing goods for sports and tourism, describes the methods of their examination and provides recommendations for further improvement of expert activity.

Keywords: classification of goods for sports and tourism, forensic commodity expertise, quality indicators, physical and mechanical methods, analysis of material composition, defects of goods, quality standards, performance characteristics, product labelling, safety of use.

УДК 343.1(477):[341.6(4):341.231.14] DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.1.29>

Олена Євгеніївна Соловйова,

кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 5,
кафедра кримінального процесу, криміналістики та експертології
(доцент);

<https://orcid.org/0000-0002-5625-2122>,

e-mail: solovieva_77@ukr.net

ЗАСТОСУВАННЯ ПРАКТИКИ РІШЕНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ УКРАЇНИ

Статтю присвячено аналізу процесу застосування практики рішень Європейського суду з прав людини та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у кримінальному провадженні України. Розглянуто сучасні проблеми імплементації європейських стандартів у національну судову систему та досудове розслідування кримінальних проваджень, зокрема невизначеність правового тлумачення, юридичні та процедурні перешкоди. Дослідження базується на аналізі судової практики, порівняльному правовому аналізі та вивченні наукових джерел, що дозволило визначити основні напрями реформування кримінального провадження з метою підвищення ефективності захисту прав людини. Результати дослідження свідчать про необхідність адаптації національного законодавства до європейських стандартів та вдосконалення процесуальних норм, що сприятиме об'єктивному досудовому розслідуванню та судовому розгляду. Дослідження містить практичні рекомендації щодо розв'язання наявних проблем, які можуть стати основою для подальших реформ у кримінальному процесі.

Ключові слова: кримінальне провадження, Європейський суд з прав людини, кримінальне судочинство, права людини, кримінальний процес, міжнародне право, судова практика, імплементація рішень.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Інтеграція України в Європейське Співтовариство та формування її як демократичної, соціальної, правової держави нерозривно пов'язані з приведенням вітчизняного законодавства у відповідність до загальновизнаних міжнародних стандартів прав людини. Особливо це стосується сфери кримінального судочинства, де проявляється охорона найважливіших конституційних прав, свобод та інтересів громадян під час розслідування кримінальних проваджень. Рішення Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд) мають пряму дію на національні правові системи, зокрема у кримінальному

провадженні, відповідно до Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України). Основними аспектами є дотримання внутрішньодержавного права та права на справедливий судовий розгляд, повне, об'єктивне й усебічне досудове розслідування, захист від катувань, свобода й особиста недоторканність людини. Вони мають важливе значення для розвитку національного законодавства, особливо в тих країнах, де міжнародні стандарти прав людини впроваджуються в національну правову систему [1, с. 22–23]. Рада Європи підтримує Україну, її незалежність, суверенітет і територіальну цілісність, оскільки вона є повноправним членом цієї організації. Україна поділяє цінності Ради Європи – права людини, демократію та верховенство права, що зобов'язує її враховувати практику ЄСПЛ у національному законодавстві.

Необхідно зазначити, що кримінальне провадження в Україні останніми роками відзначається важливими змінами, зокрема в контексті адаптації до міжнародних стандартів. Рішення ЄСПЛ стали важливим інструментом удосконалення досудового розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень, а також забезпечення справедливого правосуддя. Однак сучасний кримінальний процес України перебуває на стадії інтенсивних реформ, спрямованих на підвищення стандартів захисту прав людини та відповідність міжнародним нормам. Тому одним із важливих напрямів цих реформ є впровадження практики рішень ЄСПЛ у національне кримінальне судочинство. Проте, попри позитивні зміни, існує низка проблем, що стримує повну імплементацію європейських стандартів у кримінальне провадження України.

Основними проблемними аспектами є такі: 1) невизначеність і неоднорідність застосування практики ЄСПЛ, тобто в українській судовій системі спостерігається розбіжність у трактуванні та застосуванні рішень ЄСПЛ, що призводить до різних результатів у схожих кримінальних провадженнях та створює відчуття непередбачуваності для учасників процесу; 2) законодавчі та процесуальні перешкоди у вигляді застарілих нормативно-правових положень не повністю відповідають європейським стандартам, а недосконалість процесу доказування, організації досудового розслідування та судового розгляду може порушувати гарантії прав людини; 3) низький рівень обізнаності та підготовки суддів і практиків, тобто недостатнє розуміння сутності і вимог рішень ЄСПЛ серед суддів, адвокатів, органів досудового розслідування та інших учасників кримінального процесу обмежує можливість ефективного впровадження європейських стандартів у кримінальне судочинство [2, с. 58–59].

Таким чином, у статті розглянуто проблему визначення шляхів інтеграції практики рішень ЄСПЛ у кримінальне судочинство України,

подолання юридичних і процедурних перешкод, а також розроблення рекомендацій щодо підвищення рівня підготовки суддів, прокурорів, адвокатів і працівників органів досудового розслідування. Це дозволить не лише забезпечити відповідність національної судової системи та досудового розслідування європейським стандартам, а й сприятиме більш ефективному захисту прав людини у кримінальному провадженні.

Попри численні дослідження, залишається низка не вирішених питань, зокрема неоднорідність тлумачення рішень ЄСПЛ у різних судових інстанціях, труднощі адаптації національних процедур до європейських норм і недостатній рівень практичної підготовки правозастосовчих органів щодо імплементації міжнародного досвіду. Сучасні дослідники пропонують комплексні підходи до вирішення цих проблем, акцентуючи увагу на необхідності постійної взаємодії між судовою практикою, науковою спільнотою та законодавчими органами.

Стан дослідження проблеми

Комплексно у своїх наукових працях розглядали проблеми, пов'язані з дослідженням застосування практики рішень ЄСПЛ у кримінальному провадженні України, такі видатні вчені-процесуалісти, як: В. А. Завгородній [3], О. В. Капліна [4], С. О. Ковальчук [5], М. Є. Короткевич та П. В. Пушкар [6], О. П. Кучинська, Т. І. Фулей та Р. В. Бараннік [7], М. А. Погорецький і М. М. Погорецький [8], О. В. Пчеліна [9], О. В. Сапін, Ю. Г. Севрук, А. В. Столітній [1], В. В. Тютюнник [10], Ю. М. Чорноус і В. В. Гвоздюк [11] та ін. Однак питання застосування практики рішень ЄСПЛ у кримінальному провадженні, гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами, підвищення ефективності і справедливості досудового розслідування й судового розгляду кримінальних справ, а також зміцнення гарантій захисту прав людини в умовах сучасних реформ залишаються актуальними й нині та потребують подальших наукових досліджень.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є комплексний аналіз практики застосування рішень ЄСПЛ у системі кримінального провадження України й оцінювання їхнього впливу на захист прав людини, ефективність досудового розслідування, судового розгляду та вдосконалення національної судової практики. Завданнями дослідження є виявлення проблем імплементації рішень ЄСПЛ та розроблення практичних рекомендацій щодо покращення процесу інтеграції міжнародних стандартів у кримінальний процес України.

Наукова новизна дослідження

Доведено, що в сучасних умовах з'ясування значення застосування практики рішень ЄСПЛ має неабияке значення для кримінального

судочинства України. Тому у статті запропоновано новий підхід до аналізу імплементації рішень Суду у кримінальне провадження України із демонстрацією, як європейські стандарти можуть бути ефективно інтегровані в національне кримінальне процесуальне законодавство та судову практику.

Також проведено порівняльний аналіз рішень ЄСПЛ і українських судів, що дає змогу визначити конкретні проблемні аспекти застосування міжнародного досвіду у кримінальному провадженні. Це, своєю чергою, робить суттєвий науковий внесок у розуміння механізмів імплементації міжнародних стандартів у національне кримінальне провадження та відкриває нові перспективи для реформування судової системи України в контексті забезпечення ефективного захисту прав людини.

Виклад основного матеріалу

Із необхідністю приведення кримінального процесуального права України у відповідність до норм і засад міжнародного права важливим є дослідження європейської правової практики та правової доктрини, зокрема у кримінальному провадженні. Актуальною проблемою, що досліджується науковцями, є поняття та сутність джерел і форми права, враховуючи положення Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», у ч. 1 ст. 17 якого вказується, що суди застосовують при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) та практику ЄСПЛ як джерело права¹. Звісно, судова практика ЄСПЛ – це джерело права, яка складається на основі рішень цього органу, спрямованих захищати права і свободи людини та громадянина². Так, ЄСПЛ формує певні прецедентні правові положення, і якщо в майбутньому, розглядаючи справу навіть щодо іншої держави, він констатує там аналогічну ситуацію з порушенням прав людини, то він застосовує такий самий підхід до судового розгляду кримінального провадження, як і в попередній справі. Відповідно ЄСПЛ продовжує пропонувати національним судам напрям розвитку й еволюції захисту прав людини. Він завжди дотримувався своїх прецедентів, за винятком випадків, коли існують вагомі причини змінити тлумачення Конвенції у зв'язку зі змінами

¹ Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15> (дата звернення: 05.02.2025).

² Європейський суд з прав людини // Вікіпедія : віл. енцикл. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Європейський_суд_з_прав_людини (дата звернення: 05.02.2025).

соціальних цінностей або повсякденних умов життя людини. З огляду на це слід погодитися з думкою В. А. Завгороднього, що ЄСПЛ є «міжнародною судовою інстанцією, яка здійснює свою діяльність з метою забезпечення верховенства права, захисту прав і свобод людини шляхом розгляду індивідуальних чи колективних скарг від громадян держав – учасниць Конвенції про захист прав та основоположних свобод і встановлення справедливих компенсацій, рішення якої мають прецедентний характер... і є обов'язковими для виконання не лише учасниками визначеного процесу, а й для всіх держав, які ратифікували Конвенцію» [12, с. 57].

Суд зауважує, що держави-учасниці, застосовуючи заходи щодо захисту прав осіб і запобігання злочинам, з метою тотальної та професійної профілактики можуть провадити такі слідчі (розшукові) дії, як обшуки та виїмки, залучивши при цьому в необхідних випадках спеціальні підрозділи поліції. Але, враховуючи відповідальність щодо втручання у приватне життя постраждалих від таких дій осіб, повинні існувати ефективні гарантії проти зловживань органів досудового розслідування та суду. Особливо важливу роль відіграють застосування рішень ЄСПЛ при розслідуванні кримінальних проваджень, де правоохоронними органами були допущені порушення норм Конвенції, Конституції України та КПК України.

Так, наприклад, у справах (рішення за цими справами були ухвалені ЄСПЛ у 2024 р.) «Антонюк та інші проти України» (заява № 54812/22 та 13 інших заяв), «Андрощук та інші проти України» (заяви № 31982/22, № 17261/23, № 20654/23), «Мельник проти України» (заява № 72286/01), «Подоліч та інші проти України» (заява № 12994/23), «Малєєв проти України» (заява № 39488/15), «Сайгозієв та Голощапов проти України» (заяви № 39693/19, № 45218/22), «Сириця та інші проти України» (заяви № 18261/23, № 30755/23), «Спаріш та Куцманд проти України» (заяви № 49709/18, № 49870/18)¹ та ін. заявники скаржилися на порушення пунктів 1, 3, 4 ст. 5 Конвенції щодо незаконного затримання, неналежних умов тримання, надмірного триманням під вартою на момент провадження досудового розслідування та відсутності ефективних засобів юридичного захисту у зв'язку із цим (статті 3 та 13 Конвенції). Вивчивши скарги заявників, ЄСПЛ вказав, що коли виникає питання щодо законності та обґрунтованості такого заходу забезпечення кримінального провадження, як взяття під варту, то дотримання національного законодавства замало, тобто кожне позбавлення людини свободи має

¹ Рішення Європейського суду з прав людини // Міністерство внутрішніх справ України : офіц. сайт. URL: <https://mvs.gov.ua/activity/right/risennya-jevropeiskogo-sudu-z-prav-lyudini> (дата звернення: 05.02.2025).

відповідати меті захисту особи від беззаконня. Дослідивши всі матеріали та враховуючи свою практику із цього питання, ЄСПЛ дійшов висновку, що в цих справах тримання під вартою заявників не відповідало пунктам 1, 3, 4 статті 5 Конвенції, та констатував порушення цього положення.

У справах «Гаврилюк проти України» (заяви № 19612/23, № 33083/23), «Нечай проти України» (заява № 15360/10), «Шпитальний та інші проти України» (заяви № 52921/21, № 10054/23), «Благовещенська та Борисенко проти України» (заяви № 30182/17, № 32155/17), «Михайлик та інші проти України» (заява № 32972/20)¹ та ін. заявники скаржилися на надмірну тривалість досудового розслідування у кримінальному провадженні, неефективність проведення досудового розслідування (з недостатньою ретельністю та оперативністю), а також відсутність ефективного засобу юридичного захисту і несумісність тривалості досудового розслідування кримінального провадження з вимогою розумного строку, передбаченого пунктами 1, 3 ч. 3 ст. 28 КПК України² (п. 1 ст. 6 і ст. 13 Конвенції). За цими справами, враховуючи свою практику, ЄСПЛ було винесене остаточне рішення, де не вбачалося жодних позитивних фактів або аргументів, здатних виправдати загальну тривалість провадження на національному рівні, тобто тривалість провадження була надмірною і не відповідала вимозі розумного строку, а заявники не мали у своєму розпорядженні ефективного засобу юридичного захисту у зв'язку із цими скаргами (остаточне рішення ЄСПЛ ухвалено у 2024 р.). Отже, ці скарги є прийнятими та свідчать про порушення п. 1 ст. 6 та ст. 13 Конвенції³.

У справах «Павлишин проти України» (заява № 25093/17), «Гайбадулова проти України» (заява № 5688/20), «Л. С. проти України» (заява № 82213/17), «Орлов проти України» (заява № 10993/18), «Гавриляк проти України» (заява № 60692/16)⁴ та ін. заявники скаржилися на неефективне досудове розслідування і жорстоке поводження з ними приватними особами із завданням тілесних та моральних

¹ Рішення Європейського суду з прав людини // Міністерство внутрішніх справ України : офіц. сайт. URL: <https://mvs.gov.ua/activity/right/risennya-jevropeiskogo-sudu-z-prav-lyudini> (дата звернення: 05.02.2025).

² Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 05.02.2025).

³ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : від 04.11.1950 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 05.02.2025).

⁴ Рішення Європейського суду з прав людини // Міністерство внутрішніх справ України : офіц. сайт. URL: <https://mvs.gov.ua/activity/right/risennya-jevropeiskogo-sudu-z-prav-lyudini> (дата звернення: 05.02.2025).

страждань (ст. 3 Конвенції). Розглянувши всі матеріали, ЄСПЛ зазначив, що залишається незрозумілим, чому працівники поліції не змогли знайти і допитати підозрюваних за цими кримінальним провадженням осіб (ураховуючи додаткову інформацію заявників щодо їхнього місцезнаходження), та зауважив про незаконну відмову щодо початку досудового розслідування кримінальному провадженню, яке декілька разів припинялося та поновлювалося. Усупереч тривалому досудовому розслідуванню ці кримінальні провадження було закрито без установлення нападників. Враховуючи зазначене, ЄСПЛ дійшов висновку, що правоохоронні органи не виконали своїх зобов'язань щодо проведення ефективного розслідування, та констатував порушення процесуального аспекту статей 3, 8 та п. 1 ст. 46 Конвенції¹, а також ст. 2 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»².

Підсумовуючи вищезазначене, необхідно додати, що відповідно до п. 1 ст. 46 Конвенції та ст. 2 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» рішення Суду є обов'язковими для виконання Україною, яка, зі свого боку, повинна щоразу виплачувати компенсацію і вживати додаткових заходів індивідуального й загального характеру, спрямованих на усунення конкретного правопорушення та підстав для надходження подібних заяв проти України до ЄСПЛ у майбутньому.

З огляду на обставини всіх проаналізованих справ ЄСПЛ вважаємо, що засоби тлумачення відповідних положень законодавства національними судами негативно вплинули на їхню передбачуваність. Саме такі рішення, які містять усталену правову позицію Суду, мають бути прикладом для застосування, незважаючи на те, коли рішення було ухвалене і щодо якої з держав-учасниць. Вказані приклади підтверджують проблему неделікатного застосування практики ЄСПЛ всіма учасниками кримінального провадження. При цьому в рішенні Суду акцентується увага не лише на точних обставинах справи, а й на оцінці ситуації щодо застосування певної норми чи національної практики.

Звісно, необхідною умовою правильного застосування кримінального процесуального законодавства та забезпечення неухильного виконання норм Конвенції є аналіз та вивчення рішень ЄСПЛ, бо його

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : від 04.11.1950 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 05.02.2025).

² Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15> (дата звернення: 05.02.2025).

практика використовується у кримінальному провадженні і судом, і стороною захисту, і стороною обвинувачення. Тому на законотворчому рівні потрібно постійно розробляти відповідні рекомендації щодо питань застосовування практики ЄСПЛ з урахуванням специфіки діяльності судів, органів досудового розслідування, правоохоронних органів і захисників. Відповідно з метою ефективного забезпечення застосування практики ЄСПЛ під час кримінального провадження доцільно запозичувати досвід зарубіжних країн. Отже, сторони кримінального процесу повинні бути достатньо досвідченими в цьому питанні для того, щоб запобігти порушенню прав учасників процесу та відстоювати свою позицію як під час досудового розслідування, так і в процесі судового розгляду справи. Для цього Верховний Суд повинен активно застосовувати практику ЄСПЛ у своїх постановках, безперервно забезпечуючи її впровадження в роботу судів нижчих інстанцій. Урядовий уповноважений у справах Європейського суду з прав людини, зі свого боку, повинен постійно координувати виконання рішень ЄСПЛ в Україні шляхом унесення на розгляд Кабінету Міністрів України пропозицій щодо усунення та недопущення порушень положень Конвенції в майбутньому.

Безумовно, рішення ЄСПЛ повинні використовуватися під час підготовки процесуальних документів чи ухвалення судових рішень. Тому правоохоронні та правозастосовчі органи зобов'язані постійно аналізувати первинний контекст рішення і аргументацію ЄСПЛ при його ухваленні, а також посилалися на прецедентні рішення Суду, в якому визначено його правову позицію, та обґрунтовувати подібність випадку. Така практика має застосовуватись сукупно і не залежати від категорії справ, які розглядаються судами. Для більшості заявників можливість звернення до ЄСПЛ стала єдиним варіантом боротьби з недосконалістю національної системи правосуддя, а для практиків рішення Суду – вагомим і легітимним підходом до вирішення відповідних справ і водночас засобом установлення стандартів дотримання прав людини, до яких слід прагнути. Відповідно врахування такого досвіду дозволить уникнути випадків неправильного тлумачення тієї чи іншої ситуації та сприятиме забезпеченню сталості й однакового застосування рішень ЄСПЛ щодо подібних порушень відповідного права, закріпленого в Конвенції, всіма національними судами.

Висновки

Аналіз практики застосування рішень ЄСПЛ дозволяє виявити системні проблеми в організації кримінального провадження, на основі яких на законотворчому рівні розробляються практичні рекомендації для вдосконалення нормативно-правової бази відповідно до високіх європейських стандартів прав людини. Рішення ЄСПЛ

сприяють адаптації та євроінтеграції українського законодавства до міжнародних зобов'язань і виступають гарантом високих стандартів судового розгляду, усталеним механізмом правозастосування та джерелом рекомендацій для реформування процесуальних норм. Їхній вплив забезпечує відповідність кримінального судочинства міжнародним вимогам захисту прав людини, сприяючи створенню більш прозорої, ефективної та справедливої судової системи в Україні.

На нашу думку, перспективами вдосконалення застосування практики рішень ЄСПЛ у кримінальному провадженні України можна визначити:

- впровадження змін у КПК України для узгодження з європейськими стандартами, зокрема щодо права на справедливий суд, презумпції невинуватості, захисту від катувань і незаконного тримання під вартою, жорсткого поводження тощо;

- розроблення рекомендацій для підвищення рівня підготовки суддів, прокурорів, адвокатів і органів досудового розслідування;

- посилення контролю за дотриманням прав людини, розумності строків під час досудового розслідування, справедливого і законного судового розгляду;

- удосконалення процедур перевірки, оцінювання та дослідження доказів із метою забезпечення прав сторони захисту від неправомірних дій сторони обвинувачення у кримінальному провадженні;

- упровадження механізмів ефективного виконання рішень ЄСПЛ в окремих справах;

- забезпечення належного фінансового та ресурсного забезпечення правоохоронних та правозастосовчих органів.

Безумовно, практичне застосування стандартів ЄСПЛ у кримінальному судочинстві України є важливим кроком щодо забезпечення прав людини та довіри до судової системи. Проте існують певні виклики, які лише частково були проаналізовані в цьому дослідженні та не охоплюють усіх наявних проблем, пов'язаних з остаточним вирішенням окресленого питання. Вони потребують системного аналізу, реформування та вдосконалення механізмів контролю за дотриманням міжнародних стандартів, а також підвищення кваліфікації суддів, адвокатів, слідчих і співробітників правоохоронних органів. Розуміння та подолання цих проблем сприятиме ефективнішій імплементації засад ЄСПЛ у національне законодавство та практику застосування рішень Суду у кримінальному провадженні, забезпечуючи захист прав кожного громадянина України в сучасних умовах.

Список бібліографічних посилань: 1. Кримінальний процесуальний кодекс України з постатейними матеріалами практики Європейського суду з прав людини / А. В. Столітній, Ю. Г. Севрук, О. В. Сапін та

ін. ; за ред. А. В. Столітнього. 2-ге вид., перероб. та допов. Харків : Право, 2019. 952 с. **2.** Соловійова О. Є. Проблемні питання щодо застосування практики рішень Європейського Суду з прав людини у кримінальному провадженні України // *Modern vision of implementing innovations in scientific studies : Proceedings of the V International Scientific and Theoretical Conference (Marseille, French Republic, 14 February 2025) / International Center of Scientific Research. Marseille, French Republic, 2025. Pp. 58–61. DOI: <https://doi.org/10.36074/scientia-14.02.2025>.*

3. Завгородній В. А. Урахування практики Європейського суду з прав людини при застосуванні норм кримінального права. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2023. Вип. 1 (101). С. 90–101. DOI: <https://doi.org/10.33766/2524-0323.101.90-101>.

4. Капліна О. В. Доктрина неминучого виявлення: витоки та практика ЄСПЛ // Кримінальний процес і криміналістика: виклики часу : зб. ст. за матеріалами Всеукр. наук.-практ. конф. з нагоди 20-річчя кафедри кримінального процесу і криміналістики Львів. нац. ун-ту ім. І. І. Франка (м. Львів, 24 січ. 2020 р.) / орг. ком. В. Т. Нор, Н. Р. Бобечко, І. І. Когутич та ін. Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2020. С. 90–99.

5. Ковальчук С. О. Очевидна недопустимість речових доказів у практиці ЄСПЛ (на прикладі справи «Лісіка проти Хорватії») // *Застосування рішень Європейського суду з прав людини у практиці вітчизняних судів : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. круглого столу (м. Івано-Франківськ, 9 груд. 2016 р.)*. Івано-Франківськ : Вид. Голіней О. М., 2016. С. 73–77.

6. Короткевич М. Є., Пушкар П. В. Зміст обов'язку суду забезпечити дотримання права на свободу та особисту недоторканність у світлі практики Європейського суду з прав людини. *Вісник Верховного Суду України*. 2015. № 7. С. 40–48.

7. Кучинська О. П., Фулей Т. І., Бараннік Р. В. Принципи кримінального провадження у світлі практики Європейського суду з прав людини : монографія. Ніжин : Аспект-Поліграф, 2013. 228 с.

8. Погорецький М. А., Погорецький М. М. Гарантії адвокатської таємниці у рішеннях Європейського суду з прав людини та їх імплементаційний вплив на кримінальне процесуальне законодавство України і правозастосовну практику. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 2. С. 77–87.

9. Пчеліна О. В. Застосування практики Європейського суду з прав людини у вітчизняному кримінальному провадженні. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 1. С. 160–164. DOI: <https://doi.org/10.32850/sulj.2020.1.33>.

10. Тютюнник В. В. Вплив практики Європейського Суду з прав людини на розвиток інституту допустимості доказів у кримінальному процесі України. *Юрист України*. 2013. № 3. С. 82–87.

11. Черноус Ю. М., Гвоздюк В. В. Засади проведення слідчих (розшукових) дій у контексті практики Європейського суду з прав людини. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 1 (19). С. 95–101. DOI: <https://doi.org/10.33270/04201901.95>.

12. Завгородній В. А. Зарубіжний досвід виконання рішень Європейського суду з прав людини (на прикладі деяких країн Європейського Союзу).

Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2013. № 1. С. 57–64.

Надійшла до редколегії 16.02.2025

Прийнята до опублікування 14.03.2025

Soloviova O. Ye. Application of the European Court of Human Rights case law in the criminal proceedings in Ukraine

The article analyses the process of applying the European Court of Human Rights case law and the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950 in criminal proceedings in Ukraine. The basic principles arising from the jurisprudence of the European Court of Human Rights and their impact on national legislation and court practice are investigated. Particular attention is paid to the issues of observance of the right to a fair trial, presumption of innocence, prohibition of torture and effective investigation of human rights violations. The key cases of the European Court of Human Rights against Ukraine, which have determined the directions of reforms in the field of criminal justice, are analysed. The problems of implementation of the European Court of Human Rights case law in the criminal justice system of Ukraine, in particular, the formal approach to the use of case law, the lack of an effective mechanism for the execution of judgments and insufficient training of law enforcement and law enforcement agencies are investigated.

The following prospects for improving the application of the European Court of Human Rights case law in criminal proceedings in Ukraine are identified: 1) the amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine to comply with European standards, in particular, with regard to the right to a fair trial, the presumption of innocence, protection against torture and unlawful detention, ill-treatment, etc.; 2) the development of recommendations to improve the training of judges, prosecutors, lawyers and pre-trial investigation bodies; 3) the strengthening of control over the observance of human rights, the reasonableness of the time limits during the pre-trial investigation, and fair and lawful trial; The following prospects for improving the application of the European Court of Human Rights case law in criminal proceedings in Ukraine are identified: 4) the improvement of procedures for verification, evaluation and examination of evidence in order to protect the defence from unlawful actions of the prosecution; 5) the introduction of mechanisms for the effective implementation of judgments of the European Court of Human Rights in individual cases; 6) the provision of adequate funding and resources to law enforcement and law enforcement agencies.

Keywords: criminal proceedings, European Court of Human Rights, criminal justice, human rights, criminal procedure, international law, case law, implementation of judgments.

УДК 343.36:343.985(477) DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.1.30>

Євген Юрійович Суп,

кандидат юридичних наук,

Національний науковий центр

«Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»

Міністерства юстиції України (докторант);

<https://orcid.org/0009-0009-6912-2157>,

e-mail: s.ye.7170@gmail.com

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ПРАВОСУДДЯ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ ПРОФЕСІЙНИМИ УЧАСНИКАМИ СУДОЧИНСТВА

На підставі узагальнення підходів учених аргументовано, що криміналістична характеристика є обов'язковим змістовним компонентом окремої методики розслідування кримінальних правопорушень. За результатами аналізу особливостей видового механізму кримінально протиправної діяльності визначено структуру криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень проти правосуддя, вчинених його професійними учасниками. Визначено, що її змістовні елементи можуть бути класифіковані на дві групи: основні та додаткові (факультативні). До основних елементів криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень досліджуваного виду віднесено: спосіб учинення, обстановку вчинення, включаючи місце та час; сліди кримінально протиправної діяльності; особу злочинця. Факультативними елементами, які не завжди відображаються в механізмі злочинної діяльності, визначено особу потерпілого; знаряддя та засоби вчинення кримінальних правопорушень.

Ключові слова: злочин, кримінальний проступок, криміналістична характеристика, правосуддя, учасник судочинства, механізм злочину.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

У демократичній, соціальній і правовій державі судова влада разом з іншими органами, установами, що беруть участь у здійсненні правосуддя, має бути останньою інстанцією, яка захищає права та свободи фізичних і юридичних осіб, сприяє відновленню їхніх законних інтересів і забезпечує процедуру розгляду оскаржуваних відносин. Попри це, на практиці фіксуються випадки порушення чинного законодавства окремими особами, зокрема особами, які залучені до процесу здійснення судочинства і мають безпосередньо сприяти йому. Ця група кримінальних правопорушень, учинених професійними учасниками правосуддя, охоплює низку протиправних діянь, серед яких: завідомо незаконні затримання, привід, домашній арешт або

тримання під вартою (ст. 371 Кримінального кодексу України (далі – КК України)); притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності (ст. 372 КК України); примушування давати показання (ст. 373 КК України); порушення права на захист (ст. 374 КК України); незаконне втручання в роботу автоматизованих систем в органах та установах системи правосуддя (ст. 376-1 КК України); невжиття заходів безпеки щодо осіб, узятих під захист (ст. 380 КК України); розголошення відомостей про заходи безпеки щодо особи, взятої під захист (ст. 381 КК України); розголошення суддею, прокурором, слідчим, дізнавачем, працівником оперативно-розшукового органу даних оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування (ч. 2 ст. 387 КК України). У теорії криміналістики зазначені правопорушення ще не були предметом комплексного дослідження, тому вважаємо за потрібне з'ясувати структуру їхньої криміналістичної характеристики як обов'язкового елемента криміналістичної методики їх розслідування.

Стан дослідження проблеми

Деякі проблеми протидії кримінальній протиправній діяльності професійних учасників правосуддя кримінально-правовими і криміналістичними засобами розкрито в роботах Н. Ю. Алексєєвої, Г. Є. Бершова, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна, А. В. Воронцова, С. Є. Дідика, С. О. Книженко, А. Г. Мартіросяна, С. С. Мірошніченка, Л. М. Палюх та ін.

Такий традиційний компонент криміналістичної методики розслідування кримінальних правопорушень, як криміналістична характеристика кримінальних правопорушень, свого часу ґрунтовно досліджували В. П. Бахін, О. Н. Колесніченко, М. В. Салтевський, В. О. Коновалова, В. П. Гончаренко та ін. Нині майже в кожному дослідженні йому приділяється вагома увага науковців.

Проблематика розслідування кримінальних правопорушень проти правосуддя, вчинених його професійними учасниками, отримала певне розроблення в роботах українських науковців. Вона охоплює такі складові, як криміналістична класифікація цих кримінальних правопорушень, тактика проведення слідчих (розшукових) дій, типові обставини, що підлягають доказуванню, особливості збирання доказів. Ці питання стали предметом досліджень С. О. Книженко [1] та М. В. Шепітька [2]. Також привертають увагу роботи М. Г. Моїсєєва, який одним із перших здійснив спробу дослідити основні елементи криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, що вчиняються шляхом незаконного втручання в роботу автоматизованих систем в органах правосуддя [3]. Водночас інших самостійних ґрунтовних досліджень у межах окресленої проблематики дотепер не проведено, що й засвідчує її актуальність.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення структури криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень проти правосуддя, вчинених його професійними учасниками.

Реалізація поставленої мети забезпечується шляхом вирішення таких *завдань*: 1) визначити сутність криміналістичної характеристики; 2) з'ясувати видовий механізм кримінальних правопорушень досліджуваної групи; 3) розкрити структуру криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень проти правосуддя, вчинених його професійними учасниками.

Наукова новизна дослідження

На підставі узагальнення підходів учених аргументовано, що криміналістична характеристика є обов'язковим змістовним компонентом окремої методики розслідування кримінальних правопорушень. За результатами аналізу особливостей видового механізму кримінально протиправної діяльності визначено структуру криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень проти правосуддя, вчинених його професійними учасниками. Визначено, що її змістовні елементи можуть бути класифіковані на дві групи: основні та додаткові (факультативні). До основних елементів криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень досліджуваного виду віднесено: спосіб учинення, обстановку вчинення, включаючи місце та час; сліди кримінально протиправної діяльності; особу злочинця. Факультативними елементами, які не завжди відображаються в механізмі злочинної діяльності, визначено особу потерпілого; знаряддя та засоби вчинення кримінальних правопорушень.

Виклад основного матеріалу

Відповідно до традиційних методологічних підходів криміналістична характеристика є основою побудови окремих криміналістичних методик розслідування (і простих, і групових). Важливість цієї категорії зумовлена тим, що за своєю суттю вона стає інформаційним підґрунтям для побудови більшості структурних компонентів будь-якої методики. Не є винятком із цього правила також кримінальні правопорушення проти правосуддя, учинені його професійними учасниками, адже криміналістична характеристика визначає їхній сутнісний зміст і є системоутворювальним чинником для інших складових елементів криміналістичної методики розслідування кримінальних правопорушень.

Щодо наукового осмислення дефініції поняття «криміналістична характеристика», то небезпідставно можемо зауважити, що під ним більшість учених обґрунтовано пропонує розуміти узагальнену інформаційну модель, що представляє систематизований опис типових

криміналістично значущих ознак окремих видів, груп кримінальних правопорушень, які мають істотне значення для їх виявлення та розслідування [4, с. 134].

Визначаючи той базис, який має відображати криміналістична характеристика, у науковій літературі звертають увагу на важливе значення в цьому контексті механізму кримінально протиправної діяльності, її відображення в реальній обстановці, тобто механізму слідкування і характеру відображень, що є кінцевим продуктом такої діяльності [5, с. 40–41].

Також знаходять висвітлення позиції про те, що для позначення криміналістичної характеристики використовують:

- ідеальну модель типових зв'язків і джерел доказової інформації;
- імовірну модель події;
- інформаційну модель предмета пізнання у кримінальному судочинстві;
- інформаційну модель типових ознак певного виду (групи) кримінальних правопорушень;
- систему даних (відомостей) про кримінальне правопорушення, що сприяють розслідуванню;
- систему інформації про кримінальне правопорушення, що розслідується, яка має кримінально-правове і процесуальне значення;
- систему опису криміналістично значущих ознак кримінальних правопорушень;
- систему особливостей виду кримінальних правопорушень, що мають значення для розслідування;
- систему узагальнених даних про найбільш поширені ознаки кримінальних правопорушень [4].

Такий підхід, на нашу думку, є найбільш повним, адже він представлений цілим комплексом відомостей, які створюють уявлення про важливі характеристики цілих груп кримінальних правопорушень.

Водночас не можна оминати увагою і підхід, згідно з яким можна виокремлювати криміналістичні характеристики кількох видів. Так, О. Н. Колесніченко та В. О. Коновалова визначили три типи криміналістичних характеристик злочинів: повні, неповні та загальні [6, с. 20]. Прихильником такої класифікації є А. Ф. Волобуєв. Згідно із таким підходом *повні* характеристики містять інформацію про типові ознаки злочинів із визначенням статистично обґрунтованих закономірних зв'язків між їхніми елементами. *Неповні* характеристики встановлюють наявність таких зв'язків без використання статистичних даних. *Загальні* характеристики описують механізм злочинів певного виду, який може бути поділений на більш вузькі групи [7, с. 22–26].

Під час визначення структури криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень проти правосуддя, вчинених його

професійними учасниками, вважаємо за доцільне передусім зважати на механізм кримінально протиправної діяльності осіб, які вдаються до їх учинення. Ми будемо брати до уваги структуру видового механізму окремих видів кримінальних правопорушень, що увійшли до досліджуваної нами групи, адже деякі з них мають принципові відмінності.

На підставі врахування суттєвих відмінностей у видовому механізмі кримінальних правопорушень, учинених професійними учасниками правосуддя, вважаємо за доцільне класифікувати їх на кілька підгруп. Це істотно спростить виконання завдання щодо дослідження структури їхніх криміналістичних характеристик. Тож пропонуємо такий розподіл:

1) кримінальні правопорушення, вчинення яких пов'язане з посяганням на особисті права та законні інтереси фізичної особи, яка стала учасником кримінального провадження (статті 371–374 КК України);

2) незаконне втручання в роботу автоматизованих систем в органах і установах системи правосуддя (ст. 376-1 КК України);

3) кримінальні правопорушення, пов'язані з невиконанням обов'язків щодо вжиття заходів безпеки, розголошенням відомостей про їх застосування або даних оперативно-розшукової діяльності чи досудового розслідування (статті 380, 381, ч. 2 ст. 387 КК України).

Наведена класифікація засвідчує, що група кримінальних правопорушень, учинених професійними учасниками правосуддя, об'єднала низку доволі відмінних між собою злочинів і кримінальних проступків. Це зумовлено передусім особливостями видового механізму цих кримінальних правопорушень. Для першої підгрупи, наприклад, завжди характерна наявність особи потерпілого, для другої – ця ознака взагалі нетипова, а для третьої – вона може як набувати обов'язкового значення, так і не мати криміналістичної значущості. Відмінними для кожної з виокремлених груп є спосіб учинення кримінального правопорушення, сліди кримінально протиправної діяльності, особистісні характеристики злочинця. З огляду на це особливості криміналістичної характеристики будемо досліджувати саме в контексті виокремлених нами підгруп.

Перша підгрупа кримінальних правопорушень охоплює завідомо незаконні затримання, привід, домашній арешт або тримання під вартою (ст. 371 КК України); притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності (ст. 372 КК України); примушування давати показання (ст. 373 КК України); порушення права на захист (ст. 374 КК України). Їхня структура механізму кримінально протиправної діяльності відображається у способі вчинення кримінального правопорушення, обставинці, засобах, що використовуються

особами, причетними до вчинення кримінального правопорушення, особі злочинця, особі потерпілого.

Особливістю цих правопорушень є те, що вони вчиняються спеціальними суб'єктами, зокрема слідчими, дізнавачами, прокурорами, працівниками оперативних підрозділів, суддями й іншими посадовими особами, які мають високий рівень правової обізнаності та професійної підготовки в галузі кримінального процесу. Ця обставина суттєво ускладнює процес розслідування, оскільки такі особи добре обізнані з методами і специфікою кримінальної процесуальної діяльності, що дозволяє їм приховувати сліди кримінально протиправної діяльності або створювати перешкоди для ефективного розслідування.

Для особи злочинця цієї підгрупи кримінальних правопорушень притаманні такі соціально-демографічні ознаки: 1) чоловіча стать; 2) відсутність фактів притягнення до кримінальної відповідальності в минулому; 3) перебування у шлюбі, наявність неповнолітніх дітей на утриманні; 4) середній вік – понад 25 років; 5) освітній рівень – повна вища освіта. Найчастіше кримінальне правопорушення вчиняється одноосібно – принаймні до суду скеровуються матеріали щодо притягнення до кримінальної відповідальності лише однієї особи.

Щодо способів учинення цих кримінальних правопорушень, то вони є доволі різноманітними. Незаконне затримання здійснюється у відповідній процесуальній формі та має незаконний характер. Примушування до дачі показань найчастіше пов'язане з примушенням до зміни або надання неправдивих показань. Притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності характеризується активною поведінкою суб'єкта, що полягає у вчиненні альтернативних дій: складанні письмового повідомлення про підозру або вручення цього повідомлення особі, яка підозрюється у вчиненні певного кримінального правопорушення. Порухення права на захист передбачає недопущення захисника до участі у кримінальному провадженні, несвоєчасне його надання або інше грубе порушення права на захист. Для реалізації свого злочинного умислу особа може використовувати підроблені документи, погрози та інші методи психологічного тиску. Основні мотиви вчинення окреслених кримінальних правопорушень полягають в ухваленні незаконного рішення, діях із мотивів помсти, корисливості тощо.

До другої підгрупи кримінальних правопорушень досліджуваної групи належить незаконне втручання в роботу автоматизованих систем в органах і установах системи правосуддя (ст. 376-1 КК України). Автоматизована система документообігу суду запроваджується в усіх судах для забезпечення об'єктивного та неупередженого розподілу справ між суддями з дотриманням таких принципів: почерговість і

рівномірність розподілу справ; надання фізичним та юридичним особам інформації про стадії розгляду їхніх справ; централізоване зберігання текстів судових рішень та інших процесуальних документів; підготовка статистичних даних; реєстрація вхідної та вихідної кореспонденції й відстеження її руху; розподіл проваджень між суддями; видача судових рішень і виконавчих листів на основі інформації, що зберігається в системі, та реєстрації заяв осіб, яких стосуються ці рішення; передача справ до електронного архіву. Таким чином, предметом цього виду кримінального правопорушення є інформація, що вноситься до автоматизованої системи документообігу суду (інформація про дату подання позовної заяви, предмет спору, сторін справи, рух судових документів, суддю, який розглядав справу, тощо), а також програмне забезпечення системи. Такі відомості можуть бути як достовірними, так і недостовірними.

Способами вчинення цього кримінального правопорушення є такі дії, як-от: 1) унесення недостовірної інформації до автоматизованої системи документообігу суду; 2) несвоєчасне внесення інформації; 3) несанкціоновані дії з інформацією, що міститься в системі; 4) інші види втручання в роботу системи. Аналіз слідчо-судової практики надав змогу виокремити такі типові способи вчинення кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним втручанням у роботу автоматизованих систем органів правосуддя: 1) здійснення впливу на учасників судового процесу (суддю, захисника, свідка, потерпілого, експерта); 2) порушення порядку функціонування автоматизованої системи документообігу суду.

Типові способи порушення функціонування автоматизованої системи документообігу суду охоплюють:

- 1) унесення неправдивих відомостей до системи шляхом несанкціонованого доступу;
- 2) несвоєчасне внесення відомостей шляхом несанкціонованого доступу;
- 3) неправомірні дії з інформацією в системі шляхом несанкціонованого доступу;
- 4) інші види втручання в роботу системи шляхом несанкціонованого доступу [3, с. 267].

Мотивами кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним втручанням у роботу автоматизованих систем органів правосуддя, зазвичай є: реалізація наміру домогтися винесення неправосудного рішення; перешкоджання явці свідка або потерпілого до суду, змушення їх відмовитися від показань або надати завідомо неправдиві свідчення; помста за раніше надані показання.

Наступна підгрупа кримінальних правопорушень охоплює: невжиття заходів безпеки стосовно осіб, яких взято під захист (ст. 380

КК України); розголошення відомостей про заходи безпеки щодо особи, взятої під захист (ст. 381 КК України); розголошення суддею прокурором, слідчим, дізнавачем, працівником оперативно-розшукового органу даних оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування (ч. 2 ст. 387 КК України).

Щодо невжиття заходів безпеки стосовно осіб, яких взято під захист, то потерпілими від цього кримінального правопорушення можуть бути чотири категорії осіб: 1) працівники суду; 2) працівники правоохоронних органів; 3) особи, які беруть участь у кримінальному судочинстві (провадженні); 4) члени сімей та близькі родичі працівників суду, правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві (провадженні).

Спосіб учинення кримінального правопорушення полягає в неприйнятті рішення про застосування заходів безпеки, несвоєчасному ухваленні такого рішення, ухваленні недостатньо обґрунтованого рішення, невжитті достатніх заходів для забезпечення безпеки, несвоєчасному їхньому вжитті. Це кримінальне правопорушення вважається закінченим з моменту спричинення тяжких наслідків, які мають перебувати у причинному зв'язку з діянням (дією або бездіяльністю), вчиненим суб'єктом. Причинний зв'язок у цьому разі зазвичай має опосередкований характер.

Щодо відомостей про заходи безпеки стосовно особи, взятої під захист, то спосіб учинення цього кримінального правопорушення може бути будь-яким, але його обов'язковою ознакою є ознайомлення з такою інформацією хоча б однією сторонньою особою, яка не має права доступу до неї. Обсяг і форма розкритої інформації, а також спосіб її передачі (наприклад, довірлива розмова, усна доповідь, публікація в медіа, демонстрація документів) не впливають на кваліфікацію злочину. Цей злочин можливий лише шляхом активних дій.

Розголошення суддею, прокурором, слідчим, дізнавачем або працівником оперативно-розшукового органу даних оперативно-розшукової діяльності чи досудового розслідування полягає в порушенні обов'язку збереження таємниці. Це може відбуватися через різні форми передачі інформації (усно, письмово, телефоном, через медіа тощо) без дозволу уповноважених осіб або з перевищенням встановлених меж. Важливою умовою є доведення інформації до сторонньої особи, яка не має права на ознайомлення з нею.

Узагальнюючи відомості про інші елементи механізму кримінально протиправної діяльності професійних учасників правосуддя, слід зазначити, що обстановка вчинення таких правопорушень характеризується відомостями про:

1) місце вчинення злочинів. Зазвичай це службові приміщення (кабінети слідчих, зали судових засідань) або місця перебування потерпілих (житлові будинки, квартири тощо);

2) час учинення злочинів. Найчастіше злочини вчиняються під час здійснення кримінального або цивільного судочинства. Вивчення обстановки вчинення таких злочинів є важливим елементом розслідування, оскільки воно тісно пов'язане з іншими складовими криміналістичної характеристики – способом учинення, особою потерпілого та слідами злочину.

Типові сліди досліджуваних кримінальних правопорушень – це документи (протоколи слідчих (розшукових) дій, судових засідань, документи, які використовують захисники у своїй діяльності), віртуальні (цифрові) сліди, ідеальні сліди (відображення у свідомості людей інформації про подію). Особливістю слідової картини цієї підгрупи кримінальних правопорушень є те, що сліди кримінально-протиправної діяльності часто залишаються (відображаються) у процесуальних документах.

Отже, структура видового механізму кримінальних правопорушень досліджуваної групи може бути представлена такими основними елементами: особа злочинця; спосіб учинення кримінального правопорушення; обстановка вчинення, зокрема місце і час; сліди кримінально протиправної діяльності. Додатковими (факультативними) елементами, які не завжди відображаються, але також наділені криміналістичним значенням є: особа потерпілого; знаряддя та засоби вчинення кримінального правопорушення. З огляду на це вважаємо, що структура криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень досліджуваної нами групи може набувати такого ж вигляду, однак особа потерпілого має належати до факультативних, а не до основних елементів, на відміну від традиційних поглядів учених-криміналістів.

Висновки

Кримінальні правопорушення проти правосуддя, вчинені його професійними учасниками, характеризуються специфічною спрямованістю умислу, що полягає в порушенні принципів правосуддя, підриві довіри до органів правопорядку і судової системи, а також заподіянні шкоди як потерпілим, так і суспільству загалом. Ураховуючи ці особливості, розроблення методик розслідування таких правопорушень є одним із головних завдань на шляху протидії таким фактам кримінально протиправної поведінки.

На підставі узагальнення підходів учених додатково аргументовано, що криміналістична характеристика є обов'язковим змістовним компонентом окремої методики розслідування кримінальних правопорушень. За результатами аналізу особливостей видового механізму кримінально протиправної діяльності визначено структуру криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень проти правосуддя, вчинених його професійними учасниками.

Визначено, що її змістовні елементи можуть бути класифіковані на дві групи: основні та додаткові (факультативні). До основних елементів криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень досліджуваного виду віднесено: особу злочинця; спосіб учинення кримінального правопорушення; обстановку вчинення, зокрема місце і час; сліди кримінально протиправної діяльності. Факультативними елементами, є особа потерпілого, знаряддя та засоби вчинення кримінальних правопорушень. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у ґрунтовному осмисленні кожного з виокремлених елементів.

Список бібліографічних посилань: 1. Книженко С. О. Розслідування злочинів, що вчиняються службовими особами правоохоронних органів шляхом порушення порядку здійснення або забезпечення правосуддя. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2017. № 30, т. 2. С. 94–97. 2. Шепітько М. В. Теоретико-методологічні засади формування системи протидії злочинам у сфері правосуддя : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08, 12.00.09. Харків, 2018. 42 с. 3. Моїсєєв М. Криміналістична характеристика незаконного втручання в роботу автоматизованих систем в органах та установах системи правосуддя. *Юридичний вісник*. 2023. № 3. С. 265–277. DOI: <https://doi.org/10.32782/uv.v3.2023.33>. 4. Шкута О. О. Загально-теоретичні аспекти криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2021. № 49. С. 132–135. DOI: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2021.49.28>. 5. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному вигляді) : підручник. Київ : Кондор, 2005. 588 с. 6. Колесниченко А. Н., Коновалова В. Е. Криминалистическая характеристика преступлений : учеб. пособие. Харьков : Юрид. ин-т, 1985. 92 с. 7. Волобуєв А. Ф. Проблеми методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва : монографія. Харків : Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. 336 с.

Надійшла до редколегії 19.02.2025

Прийнята до опублікування 13.03.2025

Sup Ye. Yu. Forensic characteristics of criminal offences against justice committed by professional participants in legal proceedings

The article emphasises that criminal offences against justice committed by professional participants in justice are characterised by a specific intent, which is to violate the principles of justice, undermine confidence in law enforcement agencies and the judicial system, and also to cause harm to both victims and society as a whole. Given these features, it is substantiated that the development of methods for investigating such offences is one of the main tasks on the way to counteracting these facts of criminal behaviour.

Based on the generalisation of scholars' approaches, it is additionally argued that forensic characterisation is a mandatory substantive component of a separate methodology for investigating criminal offences. Given some differences in the mechanism of criminal unlawful activity, the crimes and criminal misdemeanours under study are divided into three subgroups, and then the components of the mechanism are studied for each subgroup. According to the results of the analysis of specific features of the type mechanism of criminal unlawful activity, the structure of forensic characteristics of criminal offences against justice committed by its professional participants is determined. It is found that its substantive elements can be classified into two groups: basic and additional (optional). The basic elements of the forensic characteristics of criminal offences of the type under study include: the method of commission, the circumstances of commission, including place and time; traces of criminal activity; identity of the offender and identity of the victim. The optional elements (which are not always reflected in the mechanism of criminal activity) are the instruments and means of committing criminal offences, as well as the motives and objectives of criminal behaviour.

Prospects for further research are identified in a thorough understanding of each of the identified elements of the structure of the forensic characteristic.

Keywords: crime, criminal offence, forensic characteristic, justice, participant in legal proceedings, mechanism of crime.

УДК 343.985.7(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.1.31>

Олександр Миколайович Таркан,

кандидат юридичних наук,

Національний науковий центр

«Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»

Міністерства юстиції України (докторант);

 <https://orcid.org/0009-0006-4083-6103>,

e-mail: oleksandrartarkan7@gmail.com

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ВЧЕННЯ ПРО НЕЙТРАЛІЗАЦІЮ ПРОТИДІЇ РОЗСЛІДУВАННЮ

У статті обґрунтовано, що протидія розслідуванню впродовж історичного розвитку людства закономірно супроводжує таку форму соціальної діяльності, як злочинна, а отже, є змістовною складовою кримінально протиправної діяльності. Установлено, що її дослідженню в теорії вітчизняної криміналістики вчені почали приділяти ґрунтовну увагу в 60-х рр. XX ст. Наступний етап активного обговорення цієї проблематики науковою спільнотою розпочався у 90-х рр. XX ст. і на початку 2000-х рр. уже набув вигляду систематизованих комплексних наукових напрацювань, у яких були як осмислені теоретичні питання, так і подані окремі практичні рекомендації щодо її подолання. Визначено, що наступний рубіж наукових пошуків доцільно пов'язувати з 2014 р., коли на територію України вторглася держава-агресор – російська федерація, та окупувала частину території, що вчергове спровокувало підвищення рівня злочинності. З'ясовано, що нині в наукових розвідках знаходять відображення теоретичні та праксеологічні засади подолання протидії досудовому розслідуванню зазвичай щодо окремих груп кримінальних правопорушень. З огляду на предмет криміналістики та її парадигму обґрунтовано можливість виокремлення криміналістичного вчення про протидію розслідуванню та її нейтралізацію.

Ключові слова: криміналістика, досудове розслідування, кримінальне провадження, протидія розслідуванню, нейтралізація, подолання протидії, історичні передумови.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Стрімке зростання кількісних показників злочинності, розширення та вдосконалення її якісних ознак актуалізує потребу вирішення завдань, що постають перед правниками-практиками та представниками наукової спільноти. Йдеться про розроблення нових ефективних методів роботи сектору безпеки та оборони, модернізацію правозастосовної діяльності, вдосконалення комплексу рекомендацій щодо криміналістичного забезпечення розслідування

кримінальних правопорушень тощо. Одним з актуальних напрямів практичної діяльності під час розслідування є нейтралізація протидії, до якої вдаються особи, заінтересовані в результатах кримінального провадження.

Розв'язання будь-якої проблеми, зокрема наукової, варто розпочинати з аналізу й узагальнення підходів, які використовувалися раніше для вирішення подібних завдань. Такий підхід створює міцне підґрунтя для визначення подальших кроків, які дозволять досягти бажаних результатів. Юридичні наукові дослідження спрямовані на вдосконалення правозастосовної практики та розроблення рекомендацій щодо підвищення ефективності роботи державних органів, зокрема у сфері захисту прав і законних інтересів громадян від протиправних посягань або їх відновлення у разі порушення незаконними діями окремих осіб, органів, установ чи організацій. Це пояснюється тим, що відповідно до конституційних норм забезпечення прав і свобод людини є одним із головних обов'язків держави. З огляду на викладене, а також у межах дослідження криміналістичного вчення про протидію розслідуванню ми розпочнемо нашу роботу з ретроспективного аналізу формування цього наукового напрямку.

Стан дослідження проблеми

У науковій літературі вже неодноразово вчені вдавалися до спроб осмислення та систематизації типових форм протидії розслідуванню, визначення апробованих методів їх нейтралізації. Комплекс наукових положень і рекомендацій щодо подолання протидії розслідуванню злочинів, здійснюваної з використанням чинників соціальної напруженості, пов'язаних із проявами соціального протесту з боку суб'єктів, які дестабілізують ситуацію, розробила К. В. Гутнік [1].

Також предметом комплексних досліджень уже були окремі питання, пов'язані з виявленням та документуванням протидії, що здійснюється під час розслідування окремих видів злочинів. Завдання створення ефективної методики виявлення та документування протидії під час розслідування злочинів у сфері службової діяльності вирішила у своїй роботі О. І. Ромців. Дослідниця, узагальнивши тактичні прийоми, операції та комплекси слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій, визначила апробовані методи нейтралізації протидії, що чиниться під час розслідування [2]. У дослідженні В. М. Трепака, присвяченому розкриттю та розслідуванню хабарництва, вчинюваного суддями, а також подоланню протидії засобами оперативно-розшукової діяльності, розглядаються окремі питання виявлення і розслідування злочинів цього виду [3].

Останнім часом учені приділяють увагу різноманітним способам виявлення та нейтралізації протидії розслідуванню [4–6].

Мета і завдання дослідження

Метою статті є з'ясування історичних передумов для формування окремих криміналістичних теорій про протидію розслідуванню, а також теоретичних основ криміналістичного вчення про її нейтралізацію.

Поставлену мету реалізовано завдяки вирішенню таких завдань:

1) узагальнення наукових спроб осмислення теоретичних положень про протидію розслідуванню; 2) визначення історичних подій, які вплинули на активізацію наукових пошуків у межах проблематики про протидію розслідуванню та її нейтралізацію; 3) обґрунтування можливості формування системи положень про протидію розслідуванню та її подолання.

Наукова новизна дослідження

Обґрунтовано, що протидія розслідуванню впродовж історичного розвитку людства закономірно супроводжує таку форму соціальної діяльності, як злочинна, а отже, є змістовною складовою кримінально протиправної діяльності. Її дослідженню в теорії вітчизняної криміналістики вчені почали приділяти ґрунтовну увагу в 60-х рр. XX ст. Наступний етап активного обговорення цієї проблематики науковою спільнотою розпочався у 90-х рр. XX ст. і на початку 2000-х рр. уже набув вигляду систематизованих комплексних наукових напрацювань, у яких осмислено як теоретичні питання, так і подано окремі практичні рекомендації щодо її подолання. Визначено, що наступний рубіж наукових пошуків доцільно пов'язувати із 2014 р., коли на територію України вторглася держава-агресор – російська федерація.

З'ясовано, що нині в наукових розвідках знаходять відображення теоретичні та праксеологічні засади подолання протидії досудовому розслідуванню зазвичай щодо окремих груп кримінальних правопорушень. З огляду на предмет криміналістики та її парадигму обґрунтовано можливість виокремлення криміналістичного вчення про протидію розслідуванню та її нейтралізацію.

Виклад основного матеріалу

Протидія розслідуванню завжди передбачає перешкоджання законній діяльності органів досудового слідства, дізнання, які здійснюють і забезпечують правосуддя, та інших суб'єктів, що певним чином сприяють його здійсненню. Аналіз історичних джерел і наукових праць, присвячених розвитку законодавства у сфері захисту правосуддя та виконання завдань кримінального переслідування, свідчить про те, що окремі форми протидії розслідуванню, зокрема приховування злочину, незаконний вплив на потерпілих і свідків, згадувалися ще у стародавніх джерелах. Так, відповідні положення зафіксовані в

документах епохи Рамзеса IX (XII–XI ст. до н. е.), у правових пам'ятках епохи Середньовіччя, таких як «Салічна правда» франків, німецький збірник законів «Кароліна» (XVI ст.) і трактат «Молот відьом».

Перші нормативні засади захисту осіб, які професійно здійснювали правосуддя або сприяли його реалізації, на теренах нашої держави були закріплені у «Руській Правді». Окремі її положення, подані в короткій та розширеній редакціях, встановлювали відповідальність за:

- убивство княжого тіуна, який виконував судові функції та представляв судову владу у князівстві;
- убивство представника судових органів;
- незаконне втручання в діяльність суду;
- обвинувачення особи у злочині, якого вона не вчиняла;
- свідомо неправдивий донос.

Згодом, з ухваленням Статутів Великого князівства Литовського, кримінальна відповідальність за перешкоджання правосуддю отримала подальший розвиток. Зокрема, відповідні норми містилися в:

- статуті 3 розд. 11 Литовського Статуту 1529 р., який передбачав покарання за незаконні дії щодо судді, напад або вбивство тіуна чи пристава;
- статуті 20 розд. 4 Литовського Статуту 1529 р., що встановлював відповідальність за протиправні дії щодо осіб, які здійснювали правосуддя;
- статуті 13 розд. 1 Литовського Статуту 1529 р., який регламентував покарання за незаконне звільнення особи з-під варти [1, с. 61–63];
- статуті 39 розд. 3 Литовського Статуту 1566 р., що передбачав відповідальність за прийняття неправомірної винагороди та вирішення справи на основі особистої прихильності [7, с. 112].

За часів дії Магдебурзького права до злочинів, спрямованих проти управлінського порядку та суду, відносили підробку печаток і документів, фальшивомонетництво, лжеприсягу, неправдиві свідчення в суді та непокору адміністрації. Злочинами проти громадського порядку вважали порушення спокою, приховування злочинів та подібні правопорушення.

Упродовж XVII–XIX ст. кримінальне законодавство, яке регламентувало відповідальність за злочини проти правосуддя, зазнало значних змін. Це було спричинено насамперед тим, що частина українських земель перебувала у складі різних держав, що впливало на зміст правових норм. Водночас спроби криміналізації правопорушень, здійснені законодавцями того періоду, мали певні недоліки та суперечності, оскільки науковці по-різному визначали родовий і безпосередні об'єкти цих злочинів.

Серед законодавчих актів XVII–XIX ст. особливу увагу привертає Кримінальне уложення 1903 р. У главі VII цього документа було систематизовано злочини, які вчиняли особи, що не були представниками правосуддя, але мали обов'язок сприяти його здійсненню. Також цей розділ охоплював діяння, що перешкоджали виконанню функцій правосуддя, і отримав назву «Про протидію правосуддю». Дослідники зазначають, що деякі кримінально-правові норми, закріплені у Кримінальному уложенні 1903 р., залишаються актуальними й нині, хоча їхній зміст зазнав суттєвих змін відповідно до сучасного законодавства [8, с. 21–22; 9, с. 200–201].

Законодавчі акти Української СРР також визначали злочини проти правосуддя. Зокрема, Кримінальний кодекс УСРР 1922 р. містив розділ «Посадові (службові) злочини», який передбачав кримінальну відповідальність за винесення суддями неправосудного рішення. У главі «Злочини проти порядку управління» було закріплено покарання за недонесення про злочин, втечу з-під варти та незаконне звільнення. До злочинів проти особи належали завідомо неправдивий донос, неправдиві свідчення, а також свідомо неправдиві висновки експерта чи перекладача. Ухвалення нового Кримінального кодексу УСРР 1927 р. не спричинило суттєвих змін у доктрині кримінального права того часу.

У Кримінальному кодексі 1960 р. глава «Злочини проти правосуддя» регламентувала відповідальність за діяння, які можна умовно розподілити на дві групи:

1) протиправні дії, пов'язані з неналежним здійсненням правосуддя його представниками, зокрема примушування до дачі показань, винесення неправосудного вироку, незаконний арешт, притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності;

2) діяння, не пов'язані з посадовими обов'язками щодо здійснення правосуддя, зокрема втеча з місця позбавлення волі або з-під варти, завідомо неправдивий донос, неправдиві свідчення, відмова свідка давати показання, відмова експерта від надання висновку, невиконання судового рішення тощо¹.

Чинний Кримінальний кодекс України (2001) значно розширив перелік кримінально караних діянь, зокрема криміналізував окремі форми перешкоджання законній діяльності органів правосуддя та суб'єктів, що сприяють його здійсненню. Усвідомлення того, що певні особи навмисно перешкоджають або залучають інших до протидії

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 28.12.1960 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2001-05> (дата звернення: 17.02.2025). Втра- тив чинність.

правосуддю, а також вчиняють дії, спрямовані на унеможливлення виконання завдань кримінального провадження, зумовило необхідність встановлення кримінальної відповідальності за такі правопорушення.

У сучасному світі криміналізація кожного діяння завжди стає результатом наукового обґрунтування та вдосконалення кримінальної відповідальності. Водночас поряд із проблематикою криміналізації окремих діянь учені активно розробляють кримінальні процесуальні методи реагування на антисупільні прояви поведінки.

Науковці також постійно приділяють увагу різним формам протидії розслідуванню та визначенню заходів щодо їх подолання. Зазвичай вони вказують, що протидія розслідуванню є формою протистояння між учасниками кримінального провадження, включаючи сторони цього провадження та осіб, зацікавлених у його результатах. На нашу думку, цей конфлікт також можна описати як інтелектуальне та психологічне протистояння, де кожна сторона використовує свої знання, досвід і тактичні прийоми. Отже, протидія розслідуванню належить до об'єктивних явищ, наділених суб'єктивними характеристиками, про що давно вказували й українські вчені. У сучасних умовах основними формами такої протидії вченими визнаються такі:

- 1) приховування факту вчинення злочину;
- 2) використання корупційних механізмів для перешкоджання розслідуванню;
- 3) маніпуляції інформацією з використанням медіа;
- 4) надання неправдивих показань;
- 5) фальсифікація доказової бази;
- 6) застосування погроз або фізичного насильства [10, с. 351–352; 11, с. 278–279].

Взагалі введення в обіг як криміналістичної категорії поняття «протидія розслідуванню» відбулося наприкінці XIX ст. Вчені зазначають, що окремі форми протидії розслідуванню, методи їх виявлення та способи нейтралізації знайшли висвітлення в роботі австрійського вченого Г. Гросса «Керівництво для судових слідчих, чинів загальної й жандармської поліції та інших».

Українські вчені до ґрунтовного вивчення форм протидії розслідуванню злочинів підійшли дещо пізніше. Вивчення джерел дає змогу узагальнити, що до 60-х рр. XX ст. питання протидії розслідуванню злочинів не потрапляло до кола інтересів науковців. Починаючи з 60-х рр. XX ст., приділяли увагу дослідженню окремих аспектів цього явища В. П. Бахін, В. Д. Берназ, А. Ф. Волобуєв, В. Г. Гончаренко, А. В. Іщенко, Н. С. Карпов, В. О. Коновалова, В. П. Корж, В. С. Кузьмічов, Ф. М. Сокиран, В. М. Тertiшнік, М. Є. Шумило та ін. Передусім внесок цих науковців полягає в усвідомленні сутності протидії розслідуванню.

У 90-х рр. XX ст. злочинці, що діяли з корисливих і насильницьких мотивів, відігравали вирішальну роль у жорстокому переділі власності. Вони організовували зухвалі напади та вбивства, залякували підприємців, провокували збройні сутички між кримінальними угрупованнями й тим самим відкривали шлях своїм лідерам до вершини злочинної ієрархії. Окрім цього, такі злочинні елементи діяли в інтересах впливових фінансово-олігархічних кланів, сприяючи їхній боротьбі за контроль над прибутковими сферами та посилення їхнього впливу.

Однією з перших праць незалежної України, у якій ґрунтовно вивчені питання протидії розслідуванню, слід вважати дослідження Р. М. Шехавцова. Предметом розвідки науковця стали форми та способи протидії розслідуванню злочинів і засоби їх подолання за матеріалами кримінальних справ про вимагання, вчинені організованими групами, злочинним організаціями. Привертає увагу визначена ним архітектоніка роботи. Передусім він визначив поняття і типові форми протидії, охарактеризував суб'єктів протидії розслідуванню вимагань, скоєних злочинними угрупованнями, зокрема організованими групами та злочинними організаціями, а також визначив, як співвідносяться спосіб злочину та спосіб приховування злочину, окреслив складові тогочасних способів протидії, реалізованих окресленими суб'єктами. Крім того, дослідником ґрунтовно проаналізовано нормативно-правові засади та криміналістичні засоби подолання протидії розслідуванню вимагань, учинених організованими групами та злочинними організаціями. На підставі проведеного аналітичного огляду він визначив засоби подолання протидії і проблемні питання розвитку криміналістичного вчення [9].

У дослідженні В. М. Варцаби «Розслідування злочинів організованих злочинних груп (тактико-психологічні основи)» детально розглянуто психологічні аспекти вчинення злочинів у груповій формі та визначено характерні риси злочинної групової поведінки. Вчений здійснив глибокий аналіз організованих злочинних угруповань, виокремив їхні ключові ознаки та запропонував їхню класифікацію. Окрему увагу приділено дослідженню системи взаємозв'язків усередині таких структур, а також особливостям їхньої ієрархії, яка варіюється залежно від типу злочинного угруповання [12].

У подальшому світ побачила робота О. В. Александренко. Науковиця ґрунтовно дослідила криміналістичні проблеми подолання протидії розслідуванню, наголосивши на важливості застосування комплексного підходу, зокрема з використанням нових засобів і методів (поліграфу, методу гіпнопродукції тощо) [13]. На думку вченої, протидію слід розуміти як «обов'язковий елемент злочинної діяльності, який забезпечує її тривале та безпечне існування» [13, с. 9]. Також

дослідниця зауважує, що «це своєрідний вид соціальної діяльності, який представляє собою систему цілеспрямованих дій по перешкодженню повному, всебічному та об'єктивному розкриттю і розслідуванню злочинів» [13, с. 90]. Окрім удосконалення дефініції поняття «протидія розслідуванню», внесок О. В. Александренко полягає у визначенні співвідношення понять «протидія розслідуванню» та «приховування злочину». Науковиця безапеляційно (принаймні для себе) констатувала, що приховування злочинів є однією з численних форм протидії розслідуванню [13, с. 80–81].

Наступною комплексною працею в межах окресленого нами предмета дослідження слід вважати дисертацію Б. В. Шура. Внесок вченого полягає в системному аналізі закономірностей, що проявляються в тактичному забезпеченні діяльності правоохоронних органів, спрямованої на подолання протидії розслідуванню з боку організованих злочинних угруповань. Згідно із сформульованою ним дефініцією протидія розслідуванню може бути визначена як «діяльність зацікавлених осіб, спрямована на перешкодження розкриттю і розслідуванню злочинів за допомогою створення перешкод на шляху встановлення істини по кримінальній справі» [14, с. 20–21]. Учений також зазначає, що протидія розслідуванню належить до проблем криміналістичної тактики, а вивчення різноманітних способів і форм протидії розслідуванню заінтересованих осіб повинно здійснюватися в такій підгалузі криміналістичної тактики, як тактика злочинної діяльності (кримінальна тактика). Натомість вивчення способів усунення (нейтралізації) такої протидії належить до слідчої тактики (тактики слідчої діяльності) як підгалузі криміналістичної тактики [14, с. 24].

У 2014 р. в умовах збройної агресії проти України, проявів сепаратизму, спроб створення терористичних угруповань, а також значного збільшення обігу засобів ураження, зокрема з району проведення операції Об'єднаних сил, спостерігається зростання рівня особливо тяжких злочинів. Це вчергове призвело до активізації окремих форм кримінально протиправної діяльності, зокрема в контексті перешкодження виконанню органами досудового розслідування завдань кримінального провадження.

Тогочасні детермінанти злочинної діяльності актуалізували потребу вироблення нових методів і форм нейтралізації вчинюваної протидії. Так, дослідження О. І. Ромців присвячене особливостям подолання протидії під час розслідування злочинів у сфері службової діяльності [2], а праця М. С. Чесакової – шляхам подолання протидії розслідуванню злочинів на стадії досудового слідства. Вчена розглядає це явище як суспільно небезпечний чинник, що може змінити перебіг розслідування на користь зацікавлених осіб. Важливим аспектом її роботи є аналіз взаємозв'язку між різними формами протидії,

які можуть перебувати у причинно-наслідкових відносинах. Наприклад, підкуп свідка для надання неправдивих показань може супроводжуватися інсценуванням обставин, спрямованих на приховування незаконних дій. До найпоширеніших форм протидії дослідниця відносить приховування злочину, використання корупційних схем у процесі досудового розслідування, надання неправдивих свідчень учасниками кримінального провадження, знищення речових доказів [15, с. 84].

Одним із перших ґрунтовних досліджень у проблематиці протидії судовому розгляду кримінальних проваджень є робота Р. В. Мудрецького, який визначає протидію у кримінальних провадженнях як форму конфліктної поведінки, що перешкоджає виконанню завдань кримінального судочинства. На думку дослідника, протидія судовому розгляду охоплює протиправні дії або бездіяльність учасників процесу, інших осіб, а також свідомо створені зовнішні негативні чинники, що заважають справедливому та неупередженому розгляду справи, ухваленню законного рішення судом [16].

Проблематиці подолання протидії розслідуванню злочинів економічної спрямованості присвячене дисертаційне дослідження В. В. Піддубного. Учений розглядає протидію не лише як форму злочинної діяльності, а й як самостійне негативне соціальне явище, яке полягає в застосуванні активних заходів наступального характеру, спрямованих на ускладнення або зрив розслідування та судового розгляду кримінального провадження. Науковець наголошує на необхідності застосування як правових, так і організаційних механізмів для подолання протидії [17, с. 201].

Системний аналіз питань криміналістичного забезпечення подолання протидії досудовому розслідуванню здійснив В. М. Плетенець. У монографії він визначає протидію досудовому розслідуванню як систему умисних дій (рідше – бездіяльність), спрямованих на ускладнення або унеможливлення виконання завдань кримінального провадження. Його внесок у дослідження цієї проблематики полягає в аналізі правових та організаційних засад криміналістичного забезпечення подолання протидії, розробленні змістовних компонентів тактико-криміналістичного забезпечення, визначенні ефективних напрямів боротьби з протидією досудовому розслідуванню [6, с. 368–369].

Також окремі питання протидії розслідуванню різних видів кримінальних правопорушень досліджували А. Ф. Волобуєв, В. О. Гусева, С. О. Книженко, М. В. Костенко, Г. О. Чорний, П. М. Лепісевич, М. Д. Курляк, В. К. Лисиченко, В. А. Ортинський, Ю. П. Попельнюк, О. В. Пчеліна, Т. І. Савчук, М. О. Семенишин, С. М. Князєв, В. М. Павліченко, Р. А. Степанюк, О. В. Федосова та ін.

Отже, протидія розслідуванню та судовому розгляду кримінальних проваджень є багатовимірним явищем, що охоплює різні сфери кримінальної діяльності. Завдяки дослідженням науковців сьогодні знайшли наукове осмислення теоретичні та практичні підходи до подолання цього явища. Розвиток криміналістичних, правових та організаційних методів протидії є важливим напрямом удосконалення кримінального провадження, що сприятиме більш ефективному встановленню істини та забезпеченню справедливості в судочинстві.

Важливо, що криміналістичне вчення відзначається наявністю та співіснуванням різних наукових парадигм, що визначають підходи до вивчення його предмета. Серед основних концепцій вчені визначають:

1) традиційно-прагматичну концепцію, яка розглядає криміналістику як науку про методи та засоби розкриття, розслідування й попередження злочинів. Цей підхід фокусується на практичному аспекті застосування криміналістичних знань;

2) теоретико-доказову концепцію, що визначає криміналістику як науку про закономірності механізму злочину, формування інформації про нього та його учасників, а також про закономірності збирання, дослідження, оцінювання та використання доказів. Вона акцентує увагу на пізнанні цих закономірностей і розробленні спеціальних методів судового дослідження та запобігання злочинам;

3) інформаційно-пізнавальну концепцію, згідно з якою предмет криміналістики охоплює закономірності руху кримінально-релевантної інформації та методи, що базуються на цих закономірностях, для розкриття, розслідування та попередження злочинів;

4) слідознавчу концепцію, яка визначає криміналістику як науку про технології та засоби практичного слідознавства. Вона розглядає криміналістику як систему пошуково-пізнавальної діяльності, що здійснюється в межах кримінального судочинства.

Таким чином, кожна із цих концепцій відображає певний аспект криміналістики, доповнюючи одна одну та забезпечуючи комплексний підхід до вивчення, розслідування та запобігання злочинності [18].

Протидія розслідуванню як складова кримінально протиправної діяльності характеризується низкою криміналістично значущих ознак. Передусім з огляду на складність цього явища можна стверджувати про певний механізм протидії розслідуванню, який пов'язаний із перетворенням окремих відомостей про подію кримінального правопорушення, тим самим забезпечуючи рух кримінально-релевантної інформації. Набуваючи зовнішнього виразу, протидія утворює матеріальні та ідеальні сліди відображення. З огляду на це можна цілком обґрунтовано припускати можливість формування криміналістичного вчення про протидію розслідування та її нейтралізацію,

адже його предметом можуть бути відносно самостійні ознаки кримінально протиправної діяльності.

Висновки

Протидія розслідуванню впродовж історичного розвитку людства закономірно супроводжує таку форму соціальної діяльності, як злочинна, а отже, є змістовною складовою кримінально протиправної діяльності. Її дослідженню в теорії вітчизняної криміналістики вчені почали приділяти ґрунтовну увагу в 60-х рр. XX ст. Наступний етап її активного обговорення науковою спільнотою розпочався у 90-х рр. XX ст. і на початку 2000-х рр. вже набув вигляду систематизованих комплексних наукових напрацювань, у яких як осмислено теоретичні питання, так і розроблено практичні рекомендації щодо її подолання. Наступний рубіж наукових пошуків доцільно пов'язувати із 2014 р., коли на територію України вторглася держава-агресор – російська федерація.

Сьогодні знаходять відображення теоретичні та праксеологічні засади подолання протидії досудовому розслідуванню зазвичай щодо окремих груп кримінальних правопорушень. З огляду на предмет криміналістики та її парадигму обґрунтовано можливість виокремлення криміналістичного вчення про протидію розслідуванню та її нейтралізацію.

Вважаємо, що перспективи подальших досліджень мають полягати в систематизації вже розроблених наукових положень і виробленні на підставі цього та з урахуванням запитів правозастосовної діяльності змістовних компонентів учення.

Список бібліографічних посилань: 1. Гутнік К. В. Розслідування злочинів в умовах протидії, яка чиниться з використанням соціальної напруги : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2010. 20 с. 2. Ромців О. І. Особливості подолання протидії під час розслідування злочинів у сфері службової діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Львів, 2016. 24 с. 3. Трепак В. М. Розкриття та розслідування хабарництва, вчинюваного суддями, та подолання протидії засобами оперативно-розшукової діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 204. 11. 19 с. 4. Попельнюк Ю. П. Особливості виявлення та подолання протидії розслідування на етапі виявлення ознак корисливо-насищенських злочинів. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2024. Т. 33, № 3. С. 350–359. DOI: <https://doi.org/10.32631/vsa.2024.3.32>. 5. Варфоломеев В. В., Пономарьова Т. І. Протидія втручанню у діяльність сторін кримінального провадження із розслідування ввезення, виготовлення, збуту і розповсюдження порнографічних предметів. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2023. Т. 34 (73), № 1. С. 182–185. DOI: <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2023.2/30>. 6. Плетенець В. М.

Теоретичні та праксеологічні засади подолання протидії досудовому розслідуванню : монографія. Одеса : Гельветика, 2020. 424 с. **7.** Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. : у 2 т. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 2000. Т. 1: З найдавніших часів до початку XX століття. 472 с. **8.** Грицюк І. В. Протидія розслідуванню злочинів у сфері оподаткування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Ірпінь, 2012. 259 с. **9.** Шехавцов Р. М. Форми та способи протидії розслідуванню злочинів і засоби їх подолання (за матеріалами) кримінальних справ про вимагання, вчинені організованими групами, злочинним організаціями : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2003. 222 с. **10.** Гусева В. О. Теоретичні основи методики розслідування злочинів проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2021. 538 с. **11.** Лепісевич П. М., Курляк М. Д. Практичні засади усунення протидії розслідуванню злочинів у сучасних умовах. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2018. № 1. С. 277–283. **12.** Варцаба В. М. Розслідування злочинів організованих злочинних груп (тактико-психологічні основи) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2003. 181 с. **13.** Александренко О. В. Криміналістичні проблеми подолання протидії розслідуванню : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2004. 20 с. **14.** Щур Б. В. Тактика усунення протидії розслідуванню злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2005. 195 с. **15.** Чесакова М. С. Протидія розслідуванню злочинів та шляхи її подолання на стадії досудового розслідування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2019. 251 с. **16.** Мудрецький Р. В. Подолання протидії судовому розгляду у кримінальних провадженнях : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Кривий Ріг, 2019. 263 с. **17.** Піддубний В. В. Подолання протидії розслідуванню злочинів економічної спрямованості : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2020. 260 с. **18.** Журавель В. А. Зміст та структура загальної теорії криміналістики. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 2. С. 91–108.

Надійшла до редколегії 20.02.2025

Прийнята до опублікування 12.03.2025

Tarkan O. M. Historical background to the formation of the forensic doctrine on neutralising investigation counteraction

The article substantiates that in the course of historical development of mankind, counteraction to an investigation naturally accompanies such a form of social activity as criminal activity, and therefore, is a substantive component of criminal activity. Scientists began to pay substantial attention to its study in the theory of national forensics in the 60s of the twentieth century. The next stage of its active discussion by the scientific community began in the 90s of the twentieth century, and in the early 2000s it already took the form of systematised

comprehensive scientific developments which comprehended theoretical issues and reflected certain practical recommendations for overcoming it. It is determined that the next milestone in scientific research should be associated with 2014, when the aggressor country invaded the territory of Ukraine and occupied part of its territory, which once again provoked an increase in the crime rate.

It is established that currently, scientific works reflect the theoretical and pragmatic foundations of overcoming counteraction to pre-trial investigation, as a rule, in relation to certain groups of criminal offences. Given the subject matter of forensics and its paradigm, the author substantiates the possibility of distinguishing the forensic doctrine of countering the investigation and its neutralisation. First of all, this is due to the complexity of this phenomenon – allocation of an independent mechanism of countering the investigation, which is associated with the transformation of certain information about the event of a criminal offence, thereby ensuring the movement of criminally relevant information and acquiring external expression in material and ideal traces-reflections. With this in mind, the author substantiates the possibility of forming a forensic doctrine of countering the investigation and its neutralisation, since its subject matter may be relatively independent signs of criminal activity.

It is determined that the prospects for further research are to systematise the already developed scientific provisions and to develop, on this basis and taking into account the needs of law enforcement, the substantive components of this doctrine.

Keywords: forensics, pre-trial investigation, criminal proceedings, countering the investigation, neutralisation, overcoming counteraction, historical background.

Ганна Володимирівна Тищенко,

Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (старший судовий експерт);

 <https://orcid.org/0009-0002-5173-2925>,
e-mail: tanna7898@gmail.com;

Роман Васильович Кравченко,

Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (завідувач);

 <https://orcid.org/0009-0003-5900-1200>,
e-mail: kroman333@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ КЛАСИФІКАЦІЇ ДИТЯЧИХ ФАРБ ДЛЯ СУДОВОЇ ТОВАРОЗНАВЧОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

У статті висвітлено методичні аспекти проведення судової товарознавчої експертизи дитячих фарб, окреслено особливості їхньої класифікації залежно від складу, призначення та безпечності. Розглянуто сучасні методи перевірки відповідності маркування продукції чинним стандартам. Систематизовано підходи до визначення якісних показників, типових дефектів фарб і впливу порушень умов зберігання або транспортування на їхню якість. Наведено рекомендації для експертів і виробників щодо підвищення якості продукції та вдосконалення контролю.

Ключові слова: класифікація дитячих фарб, судова товарознавча експертиза, маркування, безпечність, якісні показники, токсичність, дефекти дитячих фарб.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

З позиції ідентифікації та визначення якості дитячі фарби становлять особливий інтерес у судовій товарознавчій експертизі, зокрема щодо встановлення їхньої відповідності нормам безпеки та маркування. Ці продукти виробляються на основі різноманітних пігментів, зв'язувальних речовин і розчинників, які забезпечують необхідну консистенцію, яскравість кольорів і довговічність покриття. До складу дитячих фарб часто входять водорозчинні добавки, що забезпечують легке змивання (полівінілілпіролідон, гліцерин тощо), а також добавки, які зменшують ризик алергічних реакцій (натуральні пігменти на основі рослинних екстрактів; гіпоалергенні консерванти,

наприклад бензоат натрію, сорбат калію; екстракт календули тощо). Дитячі фарби поділяються на кілька основних видів: акварельні, гуаш, акрилові та воскові, кожен з яких має специфічні властивості та призначення. Наприклад, акварельні фарби характеризуються прозорістю та легкістю нанесення, тоді як гуашеві забезпечують матову текстуру й високу покривну здатність. У складі якісних дитячих фарб вміст токсичних речовин, таких як свинець або кадмій, не перевищує допустимих норм, що регламентуються міжнародними стандартами [1].

Особливістю експертного оцінювання дитячих фарб є необхідність встановлення відповідності віковій категорії дітей, для яких вони призначені, а також перевірка їхньої безпечності в разі можливого потрапляння в організм. Завдяки детальному аналізу складу та характеристик дитячих фарб судово-товарознавча експертиза забезпечує захист прав споживачів та сприяє об'єктивному вирішенню спірних ситуацій. Варто зазначити, що дитячі фарби мають унікальні товарознавчі характеристики, які враховуються під час судової-товарознавчої експертизи. Вони характеризуються кольоровою палітрою, текстурою, рівнем покривної здатності та стійкістю нанесеного шару до впливу зовнішніх чинників. Наприклад, акрилові фарби, популярні серед дітей старшого віку, відрізняються швидким висиханням, високою яскравістю кольорів і можливістю створення об'ємних текстур, тоді як воскові фарби зазвичай мають більш щільну консистенцію та використовуються для створення насичених і стійких малюнків [2].

До складу дитячих фарб можуть входити натуральні або синтетичні пігменти, зв'язувальні речовини (наприклад, гуміарабік, полімери або воски) та додаткові компоненти, які впливають на фізико-хімічні властивості фарби. Для забезпечення безпечності продукції виробники застосовують нетоксичні барвники та мінімізують використання летких органічних сполук. Крім того, особливу увагу приділяють контролю рН та вмісту консервантів, щоб уникнути подразнення шкіри або слизових оболонок у дітей [1; 2]. Дитячі фарби мають відповідати встановленим нормативам безпеки, які враховують вікові особливості користувачів. Наприклад, для дітей молодшого віку призначені фарби з мінімальним вмістом дрібнодисперсних часток, що знижує ризик вдихання шкідливих речовин. Крім того, маркування цієї продукції має бути чітким та інформативним, з обов'язковим зазначенням вікових обмежень, складу, способу використання та умов зберігання [3].

З погляду судової-товарознавчої експертизи важливими показниками якості дитячих фарб є стабільність пігментів, однорідність консистенції, легкість нанесення та відсутність шкідливих домішок

(важкі метали, формальдегід, толуол, ксилол, азобарвники, метилізотіазолінон тощо). Термін придатності фарб залежно від їхнього складу зазвичай становить від 12 до 24 місяців. Для забезпечення тривалого зберігання використовують спеціальні герметичні упаковки, які запобігають висиханню та втраті фарбувальних властивостей [1]. Таким чином, класифікація та експертне оцінювання дитячих фарб є важливими етапами забезпечення їхньої безпечності й відповідності стандартам якості, що дозволяє ефективно захищати інтереси споживачів.

Стан дослідження проблеми

Дитячі фарби є об'єктом підвищеної уваги дослідників через необхідність контролювати безпечність їх використання та їхню важливість у розвитку творчих здібностей дітей. Основні напрями досліджень у цій галузі охоплюють вивчення складу фарб, характеристик їхньої текстури, яскравості, стійкості до зовнішніх впливів, екологічної безпечності та відповідності нормативним вимогам. Особлива увага приділяється аналізу хімічних компонентів, таких як пігменти, зв'язувальні речовини та консерванти, що можуть впливати на здоров'я дитини.

Дослідження, проведене Н. Сано і П. Дж. Кампсоном, показує, що поверхневий аналіз гумових зв'язувальних речовин, які використовуються в сучасних акварельних фарбах, дозволяє визначити їхню структуру та властивості, що впливають на якість і довговічність фарб [2]. Це дослідження є важливим для розуміння технологічних аспектів виробництва художніх матеріалів, зокрема для забезпечення їхньої безпеки та екологічності. М. Алі та співавтори у своїй роботі акцентують увагу на небезпеці свинцевих фарб у іграшках та побутових виробках для дітей [3]. У дослідженні наголошено, що навіть незначні концентрації свинцю можуть мати серйозні наслідки для здоров'я та розвитку дітей. Це підтверджує необхідність суворої регламентації використання токсичних речовин у виробництві дитячих товарів. А. Ребело та співавтори вивчали хімічну безпеку фарб для дитячих ігор, зосереджуючись на виявленні таких важких металів, як свинець, кадмій і ртуть [4]. Результати дослідження підтверджують, що навіть у невеликих кількостях ці речовини можуть становити загрозу для здоров'я дітей, що підкреслює важливість регулярного моніторингу та контролю якості таких продуктів. С. Кеннеді та співавтори проаналізували ефективність законодавчих заходів, спрямованих на зниження ризиків від свинцевих фарб у США [5]. Дослідження показало, що впровадження суворих норм і регулярний контроль дозволяють значно знизити кількість випадків отруєння свинцем у дітей. Це є важливим аргументом для посилення регуляторних вимог у виробництві фарб. М. С. Гаррігос та співавтори вивчали наявність

ароматичних амінів у фарбах для малювання пальцями, які можуть бути канцерогенними [6]. Використання сучасної методики газової хроматографії дозволяє точно визначити концентрацію цих речовин, що є важливим для забезпечення безпеки дитячих продуктів. М. Карлссон та співавтори досліджували можливість використання вторинного діоксиду титану (TiO_2) у виробництві фарб [7]. Результати показали, що такі пігменти зберігають якість фарб і є екологічно безпечними, що робить їх перспективними для використання у дитячих товарах. А. С. Каземі та співавтори досліджували антимікробні фарби з повільним вивільненням активних компонентів [8]. Такі фарби можуть бути корисними для забезпечення додаткової безпеки в місцях із підвищеним ризиком мікробіологічного забруднення, наприклад у дитячих садочках або лікарнях. Е. С. А. Ріганте та співавтори висвітлювали сучасні методи неінвазивного аналізу органічних зв'язувальних речовин у фарбах [9]. Такі методи дозволяють досліджувати склад фарб без руйнування зразків, що є важливим для збереження культурної спадщини та аналізу художніх матеріалів. С. Ролдан та співавтори досліджували пігменти гуашових фарб, використовуючи спектроскопічні методи [10]. Це дозволяє визначити склад та властивості фарб, що є важливим для реставрації художніх творів і забезпечення їхньої довговічності. Водночас М. Манфреді з колегами у своєму дослідженні пропонують використання портативної інфрачервоної спектроскопії для неінвазивного аналізу барвників [11]. Такий підхід дозволяє швидко і точно визначати склад фарб, що є корисним для експертного оцінювання їхньої якості та безпеки. А. Кіпл та співавтори для аналізу молекулярного середовища в акрилових фарбах використовували ядерно-магнітний резонанс [12]. Це дає змогу вивчити хімічні процеси, які відбуваються у фарбах, що є важливим для покращення їхніх властивостей. П. Бауер та А. Бюттнер у своїй роботі вивчали кількісний вміст пахучих і потенційно шкідливих речовин в акрилових фарбах [13]. Результати дослідження підкреслюють необхідність контролю за складом фарб для забезпечення їхньої безпеки для здоров'я людини.

Сучасні дослідження демонструють, що інноваційні технології, такі як використання вторинних пігментів (мінеральні пігменти з відходів промисловості, наприклад оксид заліза; наночасточки, зокрема діоксин титану), антимікробних добавок (іони срібла, екстракт чайного дерева, прополісу, лаванди тощо) та застосування неінвазивних методів аналізу, дозволяють покращити якість і безпеку фарб, зокрема для використання дітьми. Це є важливим для забезпечення відповідності продуктів сучасним вимогам безпеки та якості. Актуальність вивчення дитячих фарб з погляду їхньої класифікації зростає через збільшення попиту на продукцію для дітей, яка відповідає

екологічним стандартам. Необхідність чіткого визначення класифікаційних критеріїв є ключовим завданням для проведення судової товарознавчої експертизи. Це дає змогу не лише захистити права споживачів, а й сприяє розвитку нормативної бази для виробництва безпечних продуктів для дітей.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення особливостей класифікації дитячих фарб під час проведення судової товарознавчої експертизи.

Завданням дослідження є аналіз теоретичних і практичних аспектів класифікації дитячих фарб, а також вивчення проблем, які виникають під час встановлення їхнього складу та відповідності вимогам безпеки і якості. Особливу увагу приділено виявленню можливих способів фальсифікації дитячих фарб, зокрема використанню недозволених барвників, токсичних компонентів або неправдивого маркування. Такі порушення можуть суттєво впливати на товарознавчі характеристики продукції та створювати ризики для здоров'я дітей, що ускладнює процес експертизи й потребує ретельного підходу до дослідження складу та властивостей фарб.

Під час дослідження розглянуто також питання класифікації відповідно до вікових категорій і призначення, ідентифікації дитячих фарб за фізико-хімічними властивостями, визначення безпечності їх використання. Результати дослідження сприяють підвищенню точності проведення судової товарознавчої експертизи і дають змогу створити єдині підходи до оцінювання якості та безпеки дитячих фарб.

Наукова новизна дослідження

Запропоновано нові підходи до класифікації дитячих фарб у процесі проведення судової товарознавчої експертизи. Сформульовано діагностичні завдання, які постають перед експертом під час аналізу дитячих фарб, зокрема щодо встановлення їхньої відповідності нормативним вимогам і безпечності для використання дітьми різного віку. Розроблено класифікаційні критерії, які враховують тип фарб, їхній хімічний склад, фізико-хімічні властивості, а також можливі ризики під час використання. Описано перспективні інструментальні методи, які можуть застосовуватися для експертизи дитячих фарб, зокрема спектроскопія та хроматографічний аналіз, що дозволяє значно підвищити точність і надійність аналізу. Розглянуто сучасні хеометричні підходи, які дозволяють класифікувати дитячі фарби за типом пігменту, зв'язувальної речовини чи безпечністю використання. Висвітлено можливості використання сучасних методів перевірки відповідності маркування фарб стандартам, що сприяє вдосконаленню процесу контролю якості продукції.

Виклад основного матеріалу

Під час проведення судової товарознавчої експертизи дитячі фарби класифікуються за кількома основними параметрами, що дозволяє визначити їхні товарознавчі характеристики та відповідність вимогам безпеки й стандартам якості [3; 6; 7; 9].

1. За типом основи:

- акварельні фарби – фарби на водній основі, що мають прозору структуру та підходять для нанесення тонких шарів;

- гуашеві фарби – фарби з густішою консистенцією, що забезпечують матове покриття та високу покривну здатність;

- акрилові фарби – фарби на основі поліакрилатів, що характеризуються швидким висиханням і стійкістю до вологості після затвердіння;

- воскові фарби – фарби у формі паст або брусків, які містять воскові компоненти та підходять для створення текстурованих малюнків.

2. За складом і призначенням:

- нетоксичні фарби – продукти, які не містять шкідливих хімічних речовин і призначені для безпечного використання дітьми молодшого віку;

- гіпоалергенні фарби – фарби зі зниженим ризиком алергічних реакцій завдяки використанню природних пігментів та відсутності ароматизаторів;

- флуоресцентні фарби – фарби, які світяться в ультрафіолеті, їх часто використовують для творчих експериментів і художніх проєктів;

- фарби, що змиваються водою – фарби, що легко змиваються зі шкіри та одягу, призначені для дітей дошкільного віку.

3. За фізичними властивостями:

- пастоподібні фарби, які мають густу консистенцію, ідеальні для малювання пензлем;

- рідкі фарби – фарби з низькою в'язкістю, зручні для використання в розпилювальних пристроях або для розливного малювання;

- сухі фарби – продукти у формі таблеток або порошку, що розчиняються водою перед використанням.

4. За віковою категорією:

- фарби для дошкільнят, які є нетоксичними, безпечними в разі потрапляння до організму та зручними у використанні;

- фарби для школярів, що вирізняються більш насиченими кольорами й ширшими можливостями застосування;

- професійні фарби для дітей, призначені для юних художників, із розширеним набором кольорів і підвищеною якістю.

5. За відповідністю стандартам якості:

- продукти, які сертифіковані за міжнародними стандартами (EN 71, ASTM D-4236) та відповідають усім нормам безпеки;

– продукти, що мають національні сертифікати якості та відповідають державним регламентам.

Описані критерії класифікації є базовими для експертного аналізу дитячих фарб. Вони допомагають ідентифікувати продукцію, визначити її відповідність стандартам якості й оцінити безпечність використання для дітей.

Перед судовим експертом під час дослідження дитячих фарб постає низка діагностичних завдань, які мають на меті визначити їхню якість, автентичність і відповідність заявленим характеристикам [3; 6; 7; 9]. Головними діагностичними завданнями з експертизи дитячих фарб є такі.

1. Визначення автентичності складу. Дослідження спрямоване на підтвердження відповідності зразка заявленому типу фарб (акварельні, гуашеві, акрилові тощо). Аналіз охоплює ідентифікацію таких основних компонентів, як пігменти, зв'язувальні речовини та розчинники.

2. Оцінювання чистоти і ступеня забруднення. Цей етап дослідження охоплює визначення можливих домішок, таких як важкі метали, токсичні речовини, мікробіологічні забруднення тощо. Контроль чистоти є критично важливим для забезпечення безпечності використання фарб дітьми.

3. Визначення фізико-хімічних властивостей. Цей етап передбачає аналіз таких характеристик, як стійкість до впливу вологи і температури, механічна міцність висохлого шару фарби, що впливає на її якість і функціональність.

4. Оцінювання органолептичних властивостей. Охоплює дослідження кольору, консистенції, запаху фарб. Ці показники є важливими для забезпечення привабливості продукції та зручності її використання.

5. Аналіз наявності токсичних компонентів. Передбачає перевірку фарб на вміст небезпечних речовин, таких як свинець, кадмій, формальдегіди тощо. Цей етап є особливо важливим для підтвердження відповідності продукції нормам безпеки для дітей.

6. Дослідження маркування. Передбачає перевірку відповідності етикетування вимогам нормативних документів. Маркування повинно містити інформацію про склад, вікову категорію користувачів, спосіб застосування та попередження щодо безпечності.

7. Перевірка відповідності стандартам безпеки. Охоплює аналіз дотримання вимог національних та міжнародних стандартів щодо якості й безпечності дитячих фарб.

Описані методи експертизи спрямовані на забезпечення відповідності дитячих фарб вимогам якості та безпеки. Для цього застосовують фізико-хімічні, токсикологічні, органолептичні та мікробіологічні

методи аналізу. Результати експертизи можуть бути використані в судових процесах для оцінювання якості продукції, вирішення спорів щодо її складу та забезпечення захисту прав споживачів.

Основні ідентифікаційні завдання судової товарознавчої експертизи дитячих фарб охоплюють такі етапи [1; 2; 13]:

1) підтвердження автентичності складу фарб, що вимагає аналізу основних компонентів, таких як пігменти, зв'язувальні речовини та розчинники. Визначення хімічного складу фарб дозволяє підтвердити їхню відповідність заявленим характеристикам і виключити наявність шкідливих домішок;

2) визначення типу фарби, що передбачає класифікацію за призначенням (акварельні, гуашеві, акрилові, воскові тощо) та за віковою категорією користувачів. Для цього використовують фізико-хімічні методи дослідження, які дозволяють оцінити такі властивості фарб, як консистенція, покривна здатність та яскравість кольорів;

3) визначення походження сировини, що охоплює аналіз характеристик пігментів і зв'язувальних речовин (гуміарабік, альбінат, крохмаль, полівінілацетат тощо). У деяких випадках виявлення специфічних маркерів може допомогти встановити країну або регіон виробництва фарб;

4) визначення безпечності фарб, що передбачає аналіз наявності токсичних речовин, таких як важкі метали (свинець, кадмій) або леткі органічні сполуки. Цей етап є особливо важливим для підтвердження безпечності продукції для дітей;

5) оцінювання фізико-хімічних та органолептичних властивостей, що охоплює тестування показників, таких як час висихання, розчинність у воді, інтенсивність кольорів та їхня стійкість. Це дозволяє віднести продукт до певної категорії якості;

6) виявлення домішок (зокрема, важких металів) та забруднень, що вимагає дослідження фарб на предмет наявності сторонніх часток, мікроорганізмів або інших забруднень, які можуть впливати на безпечність та якість продукту;

7) перевірка відповідності нормативним документам, які регулюють безпечність та якість дитячих фарб. Цей етап охоплює аналіз складу та властивостей фарб згідно з чинними стандартами і регламентами, що застосовують до продукції для дітей.

Описані етапи ідентифікації дозволяють усебічно оцінити дитячі фарби з погляду їхньої якості, безпечності та відповідності нормативним вимогам. Залежно від завдань експертизи може застосовуватися широкий спектр методів дослідження, зокрема органолептичні, фізико-хімічні, токсикологічні та мікробіологічні аналізи.

Важливим аспектом класифікації дитячих фарб у контексті судової товарознавчої експертизи є перевірка відповідності маркування

продукції чинним стандартам. Зокрема, це передбачає аналіз інформації на етикетці щодо складу, вікових обмежень, умов використання, гарантій безпеки та відповідності вимогам технічних регламентів.

Сучасні методи перевірки маркування охоплюють застосування цифрових технологій та інструментів автоматизованого аналізу. До таких методів належать [1]:

1) сканування та розпізнавання тексту. Цей метод дає змогу ефективно перевіряти відповідність тексту на етикетках вимогам стандартів, зменшуючи ризик помилок під час візуальної перевірки;

2) спектральний аналіз матеріалів упаковки та маркувальних барвників. Цей метод дає змогу оцінити, чи відповідають фарби та матеріали упаковки нормативам безпеки, що є особливо важливим для дитячої продукції;

3) порівняльний аналіз баз даних стандартів. Використання програмного забезпечення для автоматичного співставлення інформації на маркуванні з чинними нормативними документами дає змогу швидко виявляти невідповідності.

Впровадження цих технологій забезпечує вдосконалення процесів контролю якості продукції, сприяє мінімізації ризику потрапляння небезпечних або неправильно маркованих фарб у продаж, а також створює умови для підвищення довіри споживачів до продукції, що відповідає найвищим стандартам безпеки.

Під час проведення судової товарознавчої експертизи дитячих фарб, окрім стандартних органолептичних методів (оцінювання кольору, текстури, однорідності та запаху), широко застосовують фізико-хімічні та інструментальні методи дослідження. Фізико-хімічний аналіз охоплює визначення таких параметрів, як вміст води, в'язкість, рН середовища та стійкість до висихання. Інструментальні методи, зокрема інфрачервона спектроскопія з перетворенням Фур'є (FTIR), газова хроматографія (GC) та рідинна хроматографія (HPLC), дозволяють отримати більш детальну інформацію про склад фарб і можливі небезпечні домішки [1; 3, 7].

Газова хроматографія є ефективним методом для ідентифікації летких органічних сполук, таких як розчинники та ароматичні компоненти, які можуть входити до складу фарб. Цей метод є важливим для виявлення токсичних речовин, наприклад залишків толуолу, ацетону чи формальдегіду, які можуть бути небезпечними для дітей. Рідинну хроматографію використовують для визначення концентрації синтетичних барвників, їхньої стійкості до дії світла та впливу на шкіру. Метод інфрачервоної спектроскопії з перетворенням Фур'є дозволяє вивчати хімічний склад зв'язувальних речовин (плівкоутворювачів, емульгаторів, пластифікаторів) у фарбах без руйнування

зразка. Він є корисним для визначення наявності полівінілового спирту, акрилових смол або інших полімерів, що забезпечують зручність використання та стабільність фарби [3; 12].

Використання таких сучасних хеометричних підходів, як аналіз головних компонентів (PCA) та частковий дискримінантний аналіз найменших квадратів (PLS-DA), дозволяє класифікувати дитячі фарби за типом пігменту, зв'язувальної речовини чи за безпечністю використання. Наприклад, аналіз пігментів може виявити вміст свинцю або кадмію, що є критично важливим для забезпечення відповідності продукції вимогам нормативних документів. Для підвищення точності та швидкості аналізу особливо ефективним є рентгенофлуоресцентний аналіз (XRF). Цей неінвазивний метод дозволяє визначати елементний склад фарб без руйнування зразка, що особливо важливо при контролі серійної продукції. Рентгенофлуоресцентний аналіз дає змогу швидко виявляти важкі метали (Pb, Cd, Hg, As) на рівні, що перевищує допустимі межі згідно з EN 71-3 [13], контролювати однорідність розподілу пігментів у складі фарби, а також доповнювати дані хеометричних методів (наприклад, аналіз головних компонентів) для підтвердження класифікації матеріалів. Поєднання рентгенофлуоресцентного аналізу з частковим дискримінантним аналізом найменших квадратів дозволяє не лише виявляти токсичні домішки, а й прогнозувати їхнє джерело (наприклад, забруднену сировину), що критично важливо для виробників, які прагнуть удосконалювати технології та зменшувати ризики. Таким чином, комплексне застосування інструментальних і статистичних методів у судовій товарознавчій експертизі дитячих фарб забезпечує точність та надійність отриманих результатів, що сприяє встановленню відповідності продукції стандартам безпеки та вимогам споживачів [9].

Мікробіологічні методи судової товарознавчої експертизи дитячих фарб спрямовані на дослідження їхньої безпечності, особливо враховуючи можливість розвитку мікроорганізмів у складі продукту. Це є вкрай важливим, адже дитячий організм має підвищену чутливість до хімічних та біологічних чинників, а мікроорганізми, які розмножуються в неякісній продукції, можуть спричинити серйозні ризики для дитячого здоров'я. Основні мікробіологічні підходи в такій експертизі охоплюють [1; 3]:

1) визначення загальної кількості організованих мікробів. Проводиться підрахунок бактерій, дріжджів і пліснявих грибів, які можуть з'явитися у фарбах через порушення технологічного процесу або неправильне зберігання. Цей метод дозволяє оцінити санітарний стан виробництва та якість зберігання дитячої фарби, а також запобігти ризикам для здоров'я дітей у разі контакту із зараженим продуктом;

2) ідентифікацію патогенних мікроорганізмів. Досліджується наявність небезпечних видів мікроорганізмів, таких як *Staphylococcus*

aureus, *Escherichia coli* або пліснявих грибів, здатних продукувати токсини. Особливу увагу приділяють ідентифікованим мікроорганізмам, які можуть контактувати зі шкірою, ротовою порожниною або потрапити в організм дитини через випадкове проковтування;

3) аналіз стійкості мікроорганізмів до консервантів. Оцінюється ефективність консервантів, що містяться у фарбах, у запобіганні росту бактерій і грибів. Наприклад, досліджується, чи здатні консерванти запобігти розмноженню мікроорганізмів у межах терміну придатності продукції;

4) визначення мікотоксинів. Передбачає аналіз результатів із застосуванням токсичних продуктів життєдіяльності пліснявих грибів, які можуть утворитися у фарбі. Наявність мікотоксинів вказує на низьку якість сировини або порушення умов зберігання продукції.

Мікробіологічна експертиза дитячих фарб є етапом забезпечення відповідності санітарно-гігієнічним нормам. Такий аналіз дозволяє гарантувати, що фарби безпечні для використання дітьми, особливо в умовах тісного контакту зі шкірою або слизовими оболонками, що є характерним для цього типу продукції.

Характерні дефекти дитячих фарб – це недоліки, які потенційно можуть виникати в процесі виробництва, зберігання чи використання. Подібні дефекти можуть впливати на якість продукції, її безпечність для дітей, а також на відповідність фарби заявленим стандартам. До найпоширеніших дефектів дитячих фарб належать [1; 3; 8]:

1) зміна консистенції фарби. Фарби можуть стати надто густими або, навпаки, рідкими через порушення умов зберігання (висока або низька температура, коливання вологості) або неправильну формулу відповідно. Зміни консистенції заважають рівномірному нанесенню фарби та можуть вплинути на її малювальні властивості;

2) розшарування компонентів. Такий дефект виникає, коли фарба розпадається на окремі шари, наприклад, пігмент осаджується на дні ємності, а рідка складова концентрується на поверхні. Основними причинами є порушення технології виробництва, низька якість емульгаторів або тривалий термін зберігання продукту;

3) зміна кольорів. Фарба може збільшити яскравість або змінити відтінок у процесі зберігання, що часто пов'язано із впливом ультрафіолетового випромінювання, високої температури або окисненої деградації барвників. Це може свідчити про використання нестабільних пігментів або недотримання умов зберігання;

4) виникнення сторонніх запахів. Наявність неприємного або різкого запаху може вказувати на хімічні реакції між компонентами фарби або на низьку якість використовуваних матеріалів;

5) наявність сторонніх часточок. У фарбах можуть бути виявлені часточки пилу, грудки або навіть сторонні предмети. Це є наслідком

порушення технологічного процесу виробництва або недотримання санітарних норм;

6) недостатня стійкість покриття. Після висихання фарба може легко стиратися, розтріскуватися чи відлущуватися. Причиною такого дефекту є порушення пропорцій складників, недосконалість рецептури або використання неякісної сировини;

7) поява цвілі. Мікробіологічне забруднення фарби може виникати внаслідок недотримання санітарно-гігієнічних норм під час виробництва або використання нестійких до дії мікроорганізмів компонентів, особливо у водорозчинних фарбах.

У судовій товарознавчій експертизі оцінювання дефектів дитячих фарб дозволяє впливати на причини їх виникнення, ступінь впливу на споживчі властивості, а також відповідність встановленим стандартам і вимогам безпеки.

Експертиза дитячих фарб дає змогу оцінити відповідність продукції стандартам якості та виявити можливі дефекти, які можуть негативно вплинути на здоров'я дитини чи використання безпечних властивостей товару. Проведення судової товарознавчої експертизи зразків дитячих фарб передбачає такі дії, спрямовані на всебічний аналіз продукції [1; 3].

1. Візуальний огляд зразка фарби. На початковому етапі експерт проводить зовнішній огляд фарби. Оцінюється упаковка (цілісність, відповідність маркування), колір, консистенція, а також перевіряється наявність осаду, сторонніх домішок, тріщин або інших видимих дефектів. Важливим є також аналіз відповідності маркування вимогам нормативних документів (інформація про виробника та склад, інструкція із застосування).

2. Перевірка складу зразка фарби. Аналіз хімічного складу має визначити наявність заборонених чи небезпечних компонентів, таких як важкі метали (свинець, кадмій, ртуть), токсичні речовини або алергени. Для цього можуть застосовуватися хімічні методи аналізу, а також атомно-абсорбційна спектроскопія або хроматографічні методи.

3. Визначення фізико-хімічних властивостей фарби. Зразки фарби досліджуються за такими параметрами, як густина, рівномірність консистенції, стійкість під час змішування з водою або іншими рідинами (для водорозчинних фарб). Також перевіряється стійкість кольору після висихання.

4. Аналіз безпеки при використанні фарби. Визначається потенційна небезпека для здоров'я дітей при використанні фарби (наприклад, токсичність випарів чи взаємодія зі шкірою). Особливу увагу приділяють перевірці фарби, призначеної для малювання на шкірі.

5. Мікробіологічний аналіз зразків. Якщо дитячі фарби можуть контактувати зі шкірою чи слизовими оболонками, досліджується їхня мікробіологічна чистота. Виявлення патогенних мікроорганізмів (наприклад, мікроорганізмів роду *Salmonella* або *Staphylococcus*) є підставою для висновку про небезпеку використання фарби.

6. Оцінювання відповідності стандартам якості та безпеки. Завершальним етапом експертизи є порівняння отриманих результатів з вимогами державних та міжнародних стандартів (наприклад, ДСТУ EN 71-3:2016 «Безпечність іграшок»). При цьому враховуються вимоги до маркування, хімічного складу, фізико-хімічних властивостей та мікробіологічної чистоти.

7. Підготовка висновків експертизи зразків. На підставі проведених досліджень експерт складає висновок, у якому зазначаються відповідність або невідповідність дитячих фарб встановленим нормам, а також виявлені дефекти, недоліки чи порушення.

Ці дії дозволяють забезпечити точність оцінювання дитячих фарб та їхню відповідність вимогам, що гарантує безпеку продукції для її кінцевих споживачів – дітей.

Висновки

Розкрито аспекти класифікації дитячих фарб під час проведення судової товарознавчої експертизи; визначено основні завдання, що постають перед експертом у процесі дослідження цієї продукції. Описано методи, які застосовують під час експертизи дитячих фарб, зокрема спектроскопію, рідинну та газову хроматографію, рентгенофлуоресцентний аналіз на вміст токсичних металів, таких як свинець, кадмій та ртуть. Окрему увагу приділено визначенню відповідності фарб гігієнічним вимогам, що регламентуються міжнародними та національними стандартами, зокрема таким показникам безпеки, як рівень летких органічних сполук, рН, токсичність розчинників та пігментів.

Описано дефекти дитячих фарб, які можуть свідчити про порушення технології їх виготовлення або зберігання, наприклад розшарування, поява осаду, різкий токсичний запах, зміна консистенції, кольору чи в'язкості. Встановлено, що такі дефекти можуть бути наслідком використання неякісної сировини, порушення технологічного процесу або недотримання умов транспортування та зберігання.

Описано послідовність дій під час експертизи дитячих фарб: від первинного огляду зразків до порівняння з нормативними документами. Висвітлено необхідні кроки щодо залучення міждисциплінарного підходу, зокрема хімічного, фізико-хімічного та органолептичного аналізу. Акцентовано на важливості контролю безпеки дитячих фарб з метою мінімізації негативних ризиків для здоров'я дітей.

Список бібліографічних посилань: 1. Караваєв Т. А. Водно-дисперсійні фарби: товарознавча оцінка : монографія. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2015. 288 с. 2. Sano N., Cumpson P. J. Surface analysis characterisation of gum binders used in modern watercolour paints. *Applied Surface Science*. 2016. Vol. 364. Pp. 870–877. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.apsusc.2015.12.162>. 3. Ali M. U., Gulzar M. Z., Sattar B., Sehar S., Abbas Q., Adnan M., Sun J., Luo Z., Hu G., Yu R., Wong M. H. Silent threats of lead-based paints in toys and households to children's health and development. *Journal of Hazardous Materials*. 2025. Vol. 486. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jhazmat.2024.136984>. 4. Rebelo A., Pinto E., Silva M. V., Almeida A. A. Chemical safety of children's play paints: Focus on selected heavy metals. *Microchemical Journal*. 2015. Vol. 118. Pp. 203–210. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.microc.2014.09.008>. 5. Kennedy C., Lordo R., Sucusky M. S., Boehm R., Brown M. J. Evaluating the effectiveness of state specific lead-based paint hazard risk reduction laws in preventing recurring incidences of lead poisoning in children. *International Journal of Hygiene and Environmental Health*. 2016. Vol. 219, Iss. 1. Pp. 110–117. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ijheh.2015.09.009>. 6. Garrigós M. C., Reche F., Pernías K., Sánchez A., Jiménez A. Determination of some aromatic amines in finger-paints for children's use by supercritical fluid extraction combined with gas chromatography. *Journal of Chromatography A*. 1998. Vol. 819, Iss. 1–2. Pp. 259–266. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0021-9673\(98\)00432-4](https://doi.org/10.1016/S0021-9673(98)00432-4). 7. Karlsson M., Álvarez-Asencio R., Bordes R., Larsson A., Taylor P., Steenari B.-M. Characterization of paint formulated using secondary TiO₂ pigments recovered from waste paint. *Journal of Coatings Technology and Research*. 2019. Vol. 16. Pp. 607–614. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11998-018-0132-x>. 8. Kazemi A. S., Mafi R., Higgins D. C. Formulation and testing of a slow-release antimicrobial paint: a case study of antifungi and antialgae activity for interior and exterior applications. *Journal of Coatings Technology and Research*. 2023. Vol. 20. Pp. 573–585. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11998-022-00691-1>. 9. Rigante E. C. L., Calvano C. D., Ventura G., Cataldi T. R. I. Look but don't touch: Non-invasive chemical analysis of organic paint binders – A review. *Analytica Chimica Acta*. 2025. Vol. 1335. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.aca.2024.343251>. 10. Roldán C., Juanes D., Ferrazza L., Carballo J. Characterization of Sorolla's gouache pigments by means of spectroscopic techniques. *Radiation Physics and Chemistry*. 2016. Vol. 119. Pp. 253–263. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.radphyschem.2015.11.009>. 11. Manfredi M., Barberis E., Aceto M., Marengo E. Noninvasive characterization of colorants by portable diffuse reflectance infrared Fourier transform (DRIFT) spectroscopy and chemometrics. *Spectrochimica Acta Part A: Molecular and Biomolecular Spectroscopy*. 2017. Vol. 181. Pp. 171–179. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.saa.2017.03.039>. 12. Kiple L., Lee T., Zavaglia G., Meldrum T. Characterization of molecular environments and chemical exchange in acrylic paints via single-sided NMR. *Progress in Organic Coatings*. 2023. Vol. 183. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.porgcoat>.

2023.107770. **13.** Bauer P., Buettner A. Quantification of odorous and potentially harmful substances in acrylic paint. *Ecotoxicology and Environmental Safety*. 2023. Vol. 262. <https://doi.org/10.1016/j.ecoenv.2023.115329>.

Надійшла до редколегії 04.02.2025

Прийнята до опублікування: 06.03.2025

Tyshchenko G. V., Kravchenko R. V. Features of the children's paints classification for forensic examination

The aspects of the classification of children's paints in the context of forensic commodity examination are considered, in particular, their compliance with safety requirements and quality standards. Children's paints are special products that must be tested for compliance, toxicity and other characteristics that ensure their safety for children's health. One of the main problems considered in the article is the classification of children's paints according to criteria such as the type of paint, composition, physicochemical properties and purpose for a specific age category. The authors analyze the methods used to determine the compliance of children's paints with international and national safety standards, in particular, such as EN 71 and ASTM D-4236. The methods of expert examination of children's paints are presented in detail, including spectroscopy, chromatographic methods, as well as organoleptic studies that interfere not only with the chemical composition, but also with physicochemical characteristics, such as resistance to temperature, humidity and mechanical damage. In addition, attention is paid to the study of the microbiological purity of the paint, which is an industrial aspect in assessing the safety of the product for children. Thanks to the introduction of chemometric instrumental methods of analysis, the examination of children's paints can provide a more accurate classification and compliance of products with quality and safety standards. Determining compliance with the standards of the paint labeling is an important part of the process, as it ensures that consumers receive proper information about the composition, age restrictions and other important parameters. Defects of children's paints that may arise due to violations of the manufacturing technology or storage conditions, such as changes in consistency, delamination, changes in color or odor, are studied. The assessment of such defects allows solving problems at an early stage, which contributes to increasing product safety and its compliance with standards.

Keywords: classification of children's paints, forensic examination of products, labeling, safety, quality indicators, toxicity, defects of children's paints.

УДК 664.9.037:664.9.035:
[343.988+347.957]

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.1.33>

Ліонелла Юріївна Улибіна,

Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (старший судовий експерт);

 <https://orcid.org/0009-0001-8489-3648>,
e-mail: etekh@ukr.net;

Марія Володимирівна Гарбуз,

Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (головний судовий експерт);

 <https://orcid.org/0009-0001-8062-204X>,
e-mail: etekh@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ КЛАСИФІКАЦІЇ РОСЛИННИХ ЗАМІННИКІВ М'ЯСА ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ СУДОВОЇ ТОВАРОЗНАВЧОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

У статті розглянуто методичні підходи до проведення судової товарознавчої експертизи рослинних заміників м'яса, описано теоретичні та прикладні аспекти дослідження цієї продукції, а також виокремлено характерні товарознавчі аспекти можливих дефектів, що впливають на якість. Запропоновано систематизовані дані щодо особливостей виконання експертизи рослинних заміників м'яса, зокрема щодо їхніх відмінностей від м'ясних виробів. Представлено основні етапи проведення експертизи та розроблено рекомендації для оцінювання якості рослинних заміників м'яса, які можуть бути корисними як експертам, так і споживачам.

Ключові слова: класифікація рослинних заміників м'яса, товарознавча експертиза, якість, інструментальні методи, фізико-хімічні методи, дефекти заміників м'яса.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

З позиції ідентифікації та визначення якості рослинні заміники м'яса становлять особливий інтерес у судовій товарознавчій експертизі, зокрема щодо встановлення їхньої відповідності виявленим характеристикам. Ці продукти виробляються на основі таких рослинних білків, як-от: соя, горох, пшениця, які дозволяють створити текстуру, схожу на структуру м'яса тварин. Рослинні заміники м'яса є джерелом білка, який легко засвоюється організмом людини.

Продукти на рослинній основі, призначені для заміни м'яса, містять близько 20–25 % білків, 5–10 % жирів та вуглеводів, а також амінокислоти, мінерали, вітаміни групи В та клітковину, яка сприяє процесу травлення. Подібні замітники м'яса мають високі коефіцієнти засвоєння (до 90–95 %), що робить їх цінним продуктом для споживання, особливо для вегетаріанців, веганів та осіб, які прагнуть відмовитися від споживання тваринних білків [1].

Рослинні замітники м'яса мають унікальні товарознавчі характеристики, що враховуються під час судової товарознавчої експертизи. Вони характеризуються кольором, ароматом, структурою та смаковими властивостями, подібними до традиційних м'ясних продуктів. Завдяки текстурі, отриманій методом екструзії, ці продукти імітують волокнистість м'язової тканини тварин, що є ключовим чинником у сприйнятті їхньої схожості з натуральним м'ясом споживачем [2]. До складу заміників м'яса можуть входити такі компоненти, як соєвий білок, білок гороху або пшениці, що забезпечують високий вміст незамінних амінокислот та інших поживних речовин. Крім того, для покращення смаку та консистенції в процесі виробництва додаються харчові волокна, олії, зокрема кокосова, соєва, ріпакова, соняшникова та ін., ароматизатори й барвники, які також впливають на кінцевий вигляд і смак продукції [3].

Рослинні замітники м'яса залишаються інноваційними харчовими продуктами і стають більш популярними завдяки екологічним перевагам та інтересу споживачів до здорового способу життя. Однак разом зі зростанням популярності з'являється потреба в чіткому контролі якості та належній класифікації цих продуктів під час судової товарознавчої експертизи. Таким чином, актуальним є аналіз складу рослинних заміників м'яса та можливих домішок, щоб захистити споживача від шкідливих речовин або фальсифікату. Варто зауважити, що домішки можуть потрапляти у продукт випадково або міститися у складі сировини, вони є небажаними через їхню потенційну шкоду для споживача. Це можуть бути залишки пестицидів та гербіцидів (зокрема гліфосфат), важкі метали (кадмій, ртуть, свинець, які можуть накопичуватися в рослинній сировині), природні антиживильні речовини в бобових (інгібітори протеолітичних ферментів) тощо. В умовах розширення ринку рослинних альтернатив м'ясу актуальним також стає питання судової товарознавчої експертизи для визначення автентичності цієї продукції як для внутрішніх споживачів, так і для суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності.

З точки зору товарознавчої експертизи важливими показниками рослинних заміників м'яса є термін зберігання, хімічна й біохімічна стабільність, а також відповідність встановленим стандартам безпечності та якості харчових продуктів. Строк придатності рослинних

замінників м'яса зазвичай становить 6–12 місяців завдяки спеціальним технологіям обробки і пакування, що знижують ризик окисного та мікробіологічного псування. Продукція має бути маркована відповідно до вимог нормативної документації. Це дозволяє споживачеві ознайомитися зі складом, поживною цінністю та умовами зберігання.

Стан дослідження проблеми

Рослинні замітники м'яса привертають увагу дослідників, що зумовлено їхнім потенціалом альтернативи тваринним продуктам у контексті сталого розвитку і здорового харчування. Основні напрями наукових досліджень у цій галузі за останнє десятиріччя охоплюють вивчення складу продуктів, особливостей характеристик їхнього складу, біологічної та фізіологічної цінності, визначення таких маркерів походження та автентичності, як амінокислотний профіль, вміст специфічних полісахаридів, а також летких речовин, що утворюються під час термічної обробки. Важливим напрямом дослідження є визначення параметрів якості та безпечності, зокрема вмісту металів, антиоксидантів, вологи та показників текстури, які забезпечують відповідність продукту нормативним вимогам [4; 5; 6].

Особливості класифікації рослинних замінників м'яса досліджуються в сучасних наукових роботах, адже ринок цих продуктів стрімко розвивається як в Україні, так і у світі. Зокрема, вивчалися питання розвитку ринку рослинних альтернатив м'ясу [7], деякі аспекти споживчих уподобань і чинників, що впливають на попит на рослинні замітники м'яса [8], методики виявлення специфічних компонентів у складі цих продуктів, що можуть впливати на їхню ідентифікацію під час експертної оцінки [9], способи визначення наявності добавок, які можуть змінювати поживну цінність замінників м'яса. Такими добавками можуть бути білкові ізоляти, жирові компоненти та емульгатори, вітаміни, харчові волокна з пребіотичною активністю тощо [10]. Однак питання, що стосуються класифікації рослинних замінників м'яса під час судової товарознавчої експертизи, потребують додаткових досліджень. Це зумовлено наявністю широкого спектра інгредієнтів і технологічних процесів, які використовуються під час виробництва цих продуктів, що може суттєво ускладнити процес їхньої ідентифікації. Таким чином, актуальними залишаються дослідження, спрямовані на розроблення критеріїв для уніфікації класифікаційних підходів та вирішення проблем, пов'язаних з експертною оцінкою якості рослинних замінників м'яса.

Мета і завдання дослідження

Мета дослідження полягає у визначенні особливостей класифікації рослинних замінників м'яса під час проведення судової товарознавчої експертизи.

Завданнями дослідження є аналіз теоретичних і практичних аспектів класифікації рослинних замінників м'яса, а також дослідження проблем, які виникають під час встановлення їхнього складу та відповідності вимогам якості. Особливу увагу приділено виявленню таких можливих способів фальсифікації рослинних замінників м'яса, як додавання невідповідних або прихованих інгредієнтів, що може впливати на товарознавчі характеристики та ускладнювати процес експертизи цієї продукції.

Наукова новизна дослідження

Запропоновано нові підходи до класифікації рослинних замінників м'яса під час проведення судової товарознавчої експертизи. Сформульовано діагностичні завдання, які стоять перед експертом під час аналізу замінників м'яса, що дозволяє розширити уявлення про можливі аспекти дослідження цього виду продукції. Описано перспективні інструментальні методи, які можуть використовуватися для експертизи рослинних замінників м'яса, що збільшує доступний арсенал інструментів для аналізу якості. Висвітлено нові підходи до реалізації мікробіологічних методів, які можна застосовувати для дослідження безпечності замінників м'яса, що допомагає вдосконалити процес контролю якості та відповідності нормативним вимогам.

Виклад основного матеріалу

Під час проведення судової товарознавчої експертизи рослинні замінники м'яса класифікують за кількома основними параметрами, що дозволяє визначити їхні товарознавчі характеристики та відповідність стандартам якості [2; 4; 5; 8].

1. За основним білковим компонентом:

- соєві замінники – продукти, основним компонентом яких є соєвий білок (бренди *Tofurky*, *Boca*, *Yves Veggie Cuisine*, *Gardein*, *Lightlife* та ін.);

- горохові замінники – продукти на основі горохового білка, що імітують текстуру м'яса і часто використовуються в м'ясоподібних продуктах (бренди *Beyond Meat*, *Impossible Foods*, *Gardein*, *Lightlife* та ін.);

- пшеничні замінники – продукти, які містять пшеничний білок, наприклад сейтан (бренди *Tofurky*, *Upton's Naturals*, *Field Roast*, *Sweet Earth Foods*, *YamChops*, *EcoBuffet* та ін.);

- замінники на основі мікопротеїну – продукти, виготовлені з білка грибів або інших мікроорганізмів, зокрема кукурудзяна мікопротеїнова основа (бренди *Quorn* та *Enough*);

- комбіновані замінники – продукти, що поєднують різні види рослинних білків для створення складніших смакових і текстурних характеристик (бренди *Beyond Meat*, *Eat Me At*, *Green Go*, *Wanted Vegan*, *Vegurman* та ін.).

2. За формою обробки:

- пресовані замітники – рослинний білок, який пресується для створення текстури, схожої на волокнисту структуру м'яса;
- ферментовані замітники – продукти, що проходять процес ферментації для поліпшення смаку, засвоюваності та збереження поживних речовин;
- смажені або термооброблені замітники – продукти, які піддаються тепловій обробці для досягнення певних консистенції та смаку.

3. За зовнішнім виглядом та формою продукту:

- замітники, що імітують текстуру м'яса, – продукти з текстурою, максимально наближеною до текстури звичайного м'яса (наприклад, філе, котлети);
- гранули або подрібнені форми – дрібніші форми, які часто використовують як інгредієнт для приготування страв;
- фаршоподібні замітники – продукти, що нагадують текстуру фаршу та застосовуються для приготування м'ясоподібних страв.

4. За додатковими характеристиками:

- замітники, збагачені вітамінами та мінералами, – продукти, що містять додаткові поживні речовини для компенсації можливого дефіциту мікроелементів;
- замітники з пониженим вмістом жирів або солі – спеціально оброблені продукти, призначені для людей з особливими харчовими потребами.

5. За сортом як показником якості:

- продукти вищого сорту – замітники, які відповідають найвищим вимогам якості, не містять домішок, барвників або консервантів;
- продукти першого сорту – продукти високої якості, але можуть містити ряд харчових добавок, незначні домішки супутніх речовин;
- продукти другого сорту – замітники, які містять помітну кількість небажаних домішок (дріжджі, прогірклі жири, залишки пестицидів, гербіцидів, нітратів тощо) або мають відхилення від стандартів.

Описані види класифікації стають у пригоді експертам під час визначення ключових характеристик рослинних заміників м'яса та забезпечення їхньої відповідності нормативам і стандартам якості.

Перед судовим експертом під час дослідження рослинних заміників м'яса постає низка діагностичних завдань, які мають на меті визначити їхню якість, автентичність і відповідність заявленим характеристикам [6; 10; 11]. Головними діагностичними завданнями з експертизи рослинних заміників м'яса є такі:

1) визначення автентичності складу, яке спрямоване на підтвердження відповідності зразка заявленому типу білка (соевий, гороховий, пшеничний, мікопротеїн тощо). Аналіз включає ідентифікацію

специфічних маркерів, які дозволяють визначити рослинне походження білків, використаних як основа продукту;

2) оцінювання чистоти і ступеня забруднення, яке включає визначення можливих домішок, важких металів, пестицидів та мікробіологічних забруднень. Контроль якості таких параметрів є важливим для забезпечення безпечності продукту для споживачів;

3) визначення харчової цінності, яке передбачає аналіз вмісту білків, жирів, вуглеводів, вітамінів і мінералів. Співвідношення нутрієнтів може впливати на якість продукту та є додатковим маркером для підтвердження заявлених поживних характеристик;

4) оцінювання текстурних і органолептичних властивостей, яке включає вивчення текстури, смаку, аромату та кольору продукту. Ці властивості є важливими для заміників м'яса, оскільки вони мають бути максимально наближеними до аналогічних характеристик традиційного м'яса;

5) аналіз додаткових компонентів, що передбачає перевірку на наявність і вміст харчових добавок, зокрема консервантів, барвників, підсилювачів смаку та аромату, стабілізаторів консистенції тощо. Ці добавки можуть впливати на органолептичні якості і термін зберігання продукту;

6) дослідження вмісту антиоксидантів, яке включає аналіз на наявність натуральних або синтетичних антиоксидантів, що можуть додаватися для продовження терміну придатності продукту. Наявність антиоксидантів також може свідчити про якість продукту та його відповідність нормам зберігання;

7) перевірка на наявність генетично модифікованих організмів. Це є важливим аспектом експертизи, оскільки деякі білкові компоненти можуть містити генетично модифіковані складові, що має бути обов'язково зазначено на етикетці продукту.

Описані методи експертизи спрямовані на забезпечення відповідності рослинних заміників м'яса вимогам якості та нормативам. Для цього застосовують низку фізико-хімічних, органолептичних та мікробіологічних методів аналізу. Результати експертизи можуть бути використані в судових процесах для оцінювання якості продукції та вирішення суперечок щодо складу й безпечності рослинних заміників м'яса.

Основні ідентифікаційні завдання товарознавчої експертизи рослинних заміників м'яса включають такі етапи [7; 11]:

1) підтвердження автентичності походження білків, що вимагає аналізу основного білкового складу продукту (соевий, гороховий, пшеничний тощо) та визначення його фізико-хімічних характеристик, які відображають натуральність і відсутність сторонніх домішок;

2) визначення типу рослинної сировини, що включає вивчення білкових компонентів, які можуть поєднуватися в продукті (наприклад,

комбінація горохового, соєвого і грибного білків) для отримання бажаних текстурних та смакових властивостей;

3) визначення регіону походження сировини, що передбачає аналіз слідів певних рослинних маркерів, які можуть вказувати на специфіку регіону виробництва (у деяких випадках може бути корисним для підтвердження відповідності продукту заявленим характеристикам);

4) визначення якості та класифікації замітника м'яса, що включає оцінювання фізико-хімічних та органолептичних властивостей для віднесення продукту до певної категорії (наприклад, преміум-класу чи стандартного рівня);

5) виявлення домішок та забруднень, що передбачає аналіз на наявність таких можливих домішок, як важкі метали, залишків пестицидів або шкідливих мікроорганізмів, які можуть впливати на безпечність продукту;

6) аналіз хімічного складу продукту з метою визначення вмісту білків, вуглеводів, жирів, вітамінів та мінеральних речовин. Такий аналіз допомагає підтвердити поживну цінність продукту та його відповідність заявленим характеристикам;

7) перевірка відповідності стандартам якості, яка включає оцінювання продукції згідно з чинними нормативними документами, які регулюють якість і безпечність рослинних заміників м'яса, зокрема їхній склад, умови зберігання та особливості обробки.

Описані етапи ідентифікації дозволяють всебічно оцінити рослинні замітники м'яса з точки зору їхньої якості, автентичності та відповідності нормативним вимогам. Варто зазначити, що для таких експертиз може знадобитися використання різних методів, включаючи органолептичні, фізико-хімічні, а також мікробіологічні тести [5; 12].

Під час проведення судової товарознавчої експертизи рослинних заміників м'яса, крім стандартних органолептичних (оцінювання кольору, смаку, запаху і текстури) та фізико-хімічних (визначення вологості, кислотності, білкового та жирового складу) методів, широко застосовують інструментальні методи дослідження. Ці методи включають газову та рідинну хроматографію, інфрачервону спектроскопію з перетворенням Фур'є (FTIR), а також твердофазну мікроекстракцію (SPME), що забезпечує більш детальну ідентифікацію хімічних компонентів, які утворюють текстуру і смак заміників [3; 5]. Метод газової хроматографії у поєднанні із твердофазною мікроекстракцією є особливо ефективним для аналізу летких сполук, що надають специфічний аромат і смак рослинним продуктам. Необхідно зауважити, що методика твердофазної мікроекстракції є зручною, екологічною, швидкою і чутливою, але потребує спеціальних навичок у роботі з інструментальним обладнанням та інтерпретації отриманих результатів. Високоєфективна рідинна хроматографія (ВЕРХ)

дозволяє здійснювати ідентифікацію білкових і фенольних сполук у заміниках м'яса, що є важливими компонентами для визначення харчової та органолептичної якості продукту [4; 6]. Наприклад, фенольний профіль заміників, отриманих з гороху, сої та грибів, дозволяє ідентифікувати специфічні біологічно активні речовини, характерні для кожного типу білка. Інфрачервона спектроскопія з перетворенням Фур'є є зручним методом для оцінювання складу рослинних заміників м'яса без руйнування зразку для аналізу. Ця методика широко застосовується для визначення структурних особливостей компонентів білків та їхніх сумішей, які використовуються в рослинних заміниках м'яса, і дозволяє вивчати зміни в молекулярній структурі продукції, зумовлені, наприклад, термічною обробкою або додаванням текстуризуючих агентів.

Застосування таких хемометричних методів, як аналіз головних компонентів (PCA), кластерний аналіз, а також частковий дискримінантний аналіз найменших квадратів (PLS-DA), забезпечує точність і надійність результатів аналізу, а також дозволяє класифікувати заміники м'яса за типом білка, походженням сировини та іншими характеристиками [9; 11]. Ці методи сприяють кращому розумінню властивостей рослинних білкових заміників і дозволяють всебічно оцінити їхню якість і відповідність заявленим параметрам.

Мікробіологічні методи судової товарознавчої експертизи рослинних заміників м'яса спрямовані на визначення наявності та кількості мікроорганізмів у продукті, а також на оцінювання їхньої безпечності для споживачів. Основні мікробіологічні методи, які застосовуються під час експертизи заміників м'яса, включають такі підходи [12]:

1) визначення загальної кількості мікроорганізмів, що передбачає підрахунок загальної кількості бактерій, грибів та інших мікроорганізмів у продукті. Цей метод дозволяє оцінити санітарний стан виробництва та умови зберігання рослинних заміників;

2) ідентифікація видів мікроорганізмів, що передбачає аналіз на наявність конкретних видів мікроорганізмів, які можуть впливати на безпечність продукту. Особливу увагу приділяють виявленню патогенних та умовно патогенних мікроорганізмів, зокрема *Salmonella*, *Escherichia coli* та *Listeria monocytogenes*, оскільки ці мікроорганізми є небезпечними для здоров'я людини;

3) аналіз стійкості мікробів до зовнішніх факторів, який включає дослідження стійкості мікроорганізмів до різних умов, таких як термічна обробка або змінений атмосферний тиск. Цей аналіз важливий для оцінки безпечності зберігання та обробки продукту;

4) визначення мікотоксинів (токсинів, що могли утворитися в продукті як продукти життєдіяльності пліснявих грибів).

Мікробіологічна експертиза рослинних заміників м'яса покликана визначити, чи містить продукт мікроорганізми, які можуть

бути потенційно небезпечними для споживачів. Такий аналіз є важливим для забезпечення безпечності та відповідності продуктів харчування нормативним вимогам.

Характерні дефекти рослинних заміників м'яса – це дефекти, які виникають у процесі виробництва, зберігання або обробки цього продукту і можуть впливати на його органолептичні, фізико-хімічні, структурні та мікробіологічні властивості. До найпоширеніших дефектів рослинних заміників м'яса можна віднести такі [13]:

1) зміна текстури, тобто рослинні заміники м'яса можуть втрачати свою пружність або набувати надмірної твердості, що зазвичай пов'язано з умовами зберігання або недотриманням технологічного процесу. Зміни в текстурі значною мірою впливають на споживчі характеристики продукту;

2) окиснення жирів, які входять до складу деяких рослинних заміників м'яса. Це призводить до появи неприємного запаху, зміни кольору та погіршення смакових властивостей. Основними чинниками, що впливають на окиснення, є доступ до кисню, підвищена температура та пряме світло;

3) знебарвлення, яке виникає в результаті реакцій окиснення та впливу світла. Зокрема, заміники м'яса з додаванням бурякового соку або інших природних барвників можуть втрачати колір під час зберігання;

4) надлишок вмісту води може впливати на текстуру продукту та створювати середовище для розвитку мікроорганізмів, що може знизити термін придатності продукту;

5) неприємний запах і присмак виникає під впливом високої температури під час термічної обробки або внаслідок тривалого зберігання. Це може бути наслідком окиснення жирів або взаємодії білкових компонентів з іншими складовими продукту;

6) мікробіологічна контамінація, зокрема наявність плісняви, виникає за умов використання неякісної сировини, недотримання умов технології виробництва, а також неправильного зберігання;

7) розшарування компонентів може спостерігатися в продуктах, що містять різні види рослинних білків та стабілізаторів. Це негативно впливає на зовнішній вигляд і текстуру продукту;

8) наявність сторонніх об'єктів, зокрема таких домішок, як фрагменти рослинного матеріалу, часточки ґрунту тощо, що свідчать про низьку якість і порушення санітарних норм під час виробництва продукції.

Важливо враховувати, що деякі з цих дефектів можуть виникати внаслідок природних процесів або впливу зовнішніх факторів і не завжди свідчать про низьку якість продукту [14].

Експертиза рослинних заміників м'яса дозволяє оцінити відповідність продукту стандартам якості, а також виявити можливі

дефекти чи недоліки, що можуть вплинути на безпечність та якість продукту для споживача. Проведення експертизи заміників м'яса включає кілька послідовних дій та аналізів для визначення якості й відповідності стандартам. Загальна послідовність дій під час проведення експертизи рослинних заміників м'яса є такою [15].

1. Візуальний огляд зразка з метою визначення загального стану продукту. Експерт оцінює колір, текстуру, аромат і виявляє видимі дефекти, як-от: наявність слизу, плісняви, зайвої вологості, сторонніх домішок або інших аномалій.

2. Вимір вмісту води є ключовим параметром для встановлення якості рослинного заміника м'яса. Для цього можуть використовуватися такі спеціальні прилади, як портативні вологоміри.

3. Визначення білкового та жирового складу допомагає оцінити, чи відповідає продукт заявленому складу та чи не були в нього додані сторонні інгредієнти для збільшення білкової цінності або текстури.

4. Мікроскопія зразка використовується для виявлення мікроорганізмів і таких потенційних домішок, як часточки пилу або фрагменти сировини, що впливають на якість і безпечність продукту.

5. Ідентифікація компонентів продукту. Зокрема, деякі види заміників м'яса мають специфічний аромат, текстуру та інші характеристики, що дозволяє ідентифікувати тип білка або комбінованого складу. Наприклад, продукти на основі соєвого або горохового білка можуть мати характерний смак.

6. Додаткові аналізи з метою виявлення небажаних домішок, наприклад ступеня окиснення ліпідної складової, можуть бути застосовані залежно від обставин.

7. Порівняння зі встановленими стандартами якості рослинних заміників м'яса (ISO 22000, регламенти ЄС № 1169/2011 та № 1924/2006) є завершальним етапом експертизи, який передбачає порівняння результатів аналізів [15; 16]. Виявлені аномалії чи відхилення можуть свідчити про порушення технології виробництва, низьку якість продукту або його фальсифікацію.

Висновки

Розкрито аспекти класифікації рослинних заміників м'яса під час проведення судової товарознавчої експертизи; визначено основні завдання, що постають перед експертом у процесі дослідження цієї продукції; описано методи, які застосовують під час експертизи рослинних заміників м'яса, зокрема газова та рідинна хроматографія, інфрачервона спектроскопія з перетворенням Фур'є, твердофазна мікроекстракція. Окрему увагу приділено мікробіологічним методам аналізу, які дозволяють визначити мікробіологічну безпечність заміників м'яса та оцінити ризики їхнього споживання. Описано дефекти рослинних заміників м'яса, які можуть вказувати на знижену якість або можливі ознаки псування, зокрема наявність плісняви,

зміна текстури, запаху та присмаку, та можуть бути наслідком неналежних умов зберігання або виробничих порушень. Описано послідовність дій, що відбуваються під час експертизи рослинних замінників м'яса: від первинного огляду зразка до завершального порівняння з встановленими стандартами якості.

Список бібліографічних посилань: 1. Tso R., Forde C. G. Unintended Consequences: Nutritional Impact and Potential Pitfalls of Switching from Animal- to Plant-Based Foods. *Nutrients*. 2021. Vol. 13, Iss. 8. DOI: <https://doi.org/10.3390/nu13082527>. 2. Curtain F., Grafenauer S. Plant-based meat substitutes in the flexitarian age: An audit of products on supermarket shelves. *Nutrients*. 2019. Vol. 11, Iss. 11. DOI: <https://doi.org/10.3390/nu11112603>. 3. Kyriakopoulou K., Dekkers B., Goot van der A. J. Plant-based meat analogues. // *Sustainable Meat Production and Processing* / ed. by Ch. M. Galanakis. Cambridge, Massachusetts : Academic Press, 2019. Pp. 103–126. DOI: <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-814874-7.00006-7>. 4. Bohrer B. M. An investigation of the formulation and nutritional composition of modern meat analogue products. *Food Science and Human Wellness*. 2019. Vol. 8, Iss. 4. Pp. 320–329. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.fshw.2019.11.006>. 5. He J., Evans N. M., Liu H., Shao S. A review of research on plant-based meat alternatives: Driving forces, history, manufacturing, and consumer attitudes. *Comprehensive Reviews in Food Science and Food Safety*. 2020. Vol. 19, Iss. 5. Pp. 2639–2656. DOI: <https://doi.org/10.1111/1541-4337.12610>. 6. Joshi V. K., Kumar S. Meat analogues: Plant based alternatives to meat products – A review. *International Journal of Food and Fermentation Technology*. 2015. Vol. 5, Iss. 2. Pp. 107–119. DOI: <https://doi.org/10.5958/2277-9396.2016.00001.5>. 7. Ahmad M., Qureshi S., Akbar M. H., Siddiqui S. A. Plant-based meat alternatives: Compositional analysis, current development and challenges. *Applied Food Research*. 2022. Vol. 2, Iss. 2. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.afres.2022.100154>. 8. McClements D. J., Weiss J., Kinchla A. J., Nolden A. A., Grossmann L. Methods for Testing the Quality Attributes of Plant-Based Foods: Meat- and Processed-Meat Analogs. *Foods*. 2021. Vol. 10, Iss. 2. DOI: <https://doi.org/10.3390/foods10020260>. 9. Mihalache O. A., Carbonell-Rozas L., Cutroneo S., Dall'Asta C. Multi-mycotoxin determination in plant-based meat alternatives and exposure assessment. *Food Research International*. 2023. Vol. 168. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.foodres.2023.112766>. 10. Shireen A., Wright A. J. The meat of the matter: Plant-based meat analogue versus traditional meat product nutritional quality. *Food Science and Human Wellness*. 2024. Vol. 13, Iss. 6. Pp. 3110–3125. DOI: <https://doi.org/10.26599/FSHW.2023.9250003>. 11. Методи визначення фальсифікації товарів / А. А. Дубініна, І. Ф. Овчиннікова, С. О. Дубініна та ін. Київ : Професіонал, 2010. 272 с. 12. Sha L., Xiong Y. L. Plant protein-based alternatives of reconstructed meat: Science, technology, and challenges. *Trends in Food Science & Technology*. 2020. Vol. 102. Pp. 51–61. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.tifs.2020.05.022>. 13. Wild F., Czerny M., Janssen A. M., Kole A. P. W., Zunabovic M., Domig K. J. The

evolution of a plant-based alternative to meat: From niche markets to widely accepted meat alternatives. *Agro Food Industry Hi Tech*. 2014. Vol. 25, Iss. 1. Pp. 45–49. **14.** Bohrer B. M. An investigation of the formulation and nutritional composition of modern meat analogue products. *Food Science and Human Wellness*. 2019. Vol. 8, Iss. 4. Pp. 320–329. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.fshw.2019.11.006>. **15.** Sadler M. J. Meat alternatives – market developments and health benefits. *Trends in Food Science & Technology*. 2004. Vol. 15, Iss. 5. Pp. 250–260. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.tifs.2003.09.003>. **16.** Begho T. Sentiments, barriers, and predictors of acceptance for meat alternatives among UK meat consumers. *Food and Humanity*. 2024. Vol. 3. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.foohum.2024.100461>.

Надійшла до редакції 23.01.2025

Прийнята до опублікування 28.02.2025

Ulybina L. Yu., Harbuz M. V. Peculiarities of plant-based meat substitutes classification in the course of forensic commodity examination

The article deals with the peculiarities of classification of plant-based meat substitutes in the course of forensic commodity examination. The main attention is paid to determining the authenticity, quality and compliance of these products with regulatory requirements. The examination involves a sequence of studies, including composition analysis, identification of sources of protein components, assessment of textural and organoleptic characteristics, as well as identification of possible impurities and contaminants. These studies are aimed at ensuring the quality and safety of plant-based meat substitutes, which is important for consumer protection and product confidence. The methods of examination, including the use of gas and liquid chromatography, Fourier transform infrared spectroscopy, and solid-phase microextraction, are systematised. The article describes microbiological methods of analysis that allow assessing the microbiological safety of products and identifying the risks of their consumption. Particular attention is paid to the types of defects in plant-based meat substitutes that can occur due to process violations, improper storage or transportation conditions. The most common defects include the presence of mould, changes in texture, smell, taste, and signs of spoilage caused by fat oxidation or contamination with foreign substances. The article describes the sequence of actions performed during the examination: from the initial inspection of the sample, including visual assessment, analysis of texture, colour, smell, and ending with the comparison of the results with the established quality standards. The results of the study are of practical value for expert organisations, manufacturers and consumers. The material presented here contributes to the expansion of the methodological basis of forensic commodity expertise and the formation of criteria for evaluating innovative products.

Keywords: classification of plant-based meat substitutes, forensic food examination, quality indicators, organoleptic methods, physicochemical methods, defects of plant-based meat substitutes.

УДК 343.14:343.985(477) DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.1.34>

Віталій Олександрович Усатий,

кандидат юридичних наук,

Національний науковий центр

«Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»

Міністерства юстиції України (докторант);

<https://orcid.org/0009-0004-3325-4530>,

e-mail: usatii.v.o@gmail.com

**ФОРМИ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ, ЩО ВИКОРИСТОВУЮТЬСЯ
ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ
У СФЕРІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

У статті на підставі проведеного аналізу теоретичних напрацювань учених та узагальнення матеріалів правозастосовної практики встановлено, що під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності реалізуються різні форми використання спеціальних знань. Підтримано позицію, що класифікаційними критеріями форм використання спеціальних знань можуть бути визначені такі: процесуальний статус особи, яка їх реалізує; значення для вирішення тактичних завдань розслідування; стадія здійснення кримінальної процесуальної діяльності, на якій їх реалізовано; суб'єкт застосування спеціальних знань; наявність доказового потенціалу в результатах їх використання тощо.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, господарська діяльність, спеціальні знання, форма, участь спеціаліста, судова експертиза.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Під кримінальними правопорушеннями у сфері господарської діяльності традиційно розуміють умисні протиправні діяння, що посягають на суспільні відносини у сфері провадження банківської, підприємницької та іншої діяльності, пов'язаної з виробництвом, обміном, розподілом і споживанням товарів, робіт і послуг [1, с. 403]. У групі цих кримінальних правопорушень виокремлюють цілі підгрупи, адже законодавцем у розділі VII Особливої частини Кримінального кодексу України (далі – КК України) об'єднано відносно самостійні підгрупи кримінально караних діянь, серед яких: «1) злочини проти фінансових інтересів держави та інших учасників господарської діяльності; 2) злочини проти порядку зайняття підприємницькою та іншою господарською діяльністю; 3) злочини проти прав споживачів; 4) злочини проти порядку приватизації» [2, с. 90]. Множинність кримінальних правопорушень цієї групи засвідчує, що будь-який

напряму криміналістичного забезпечення розслідування цих кримінальних правопорушень належить до складних проблем, які потребують ґрунтового наукового осмислення. Не є винятком із цієї аксіоматичної тези проблематика використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень.

Забезпечення об'єктивного, справедливого та кваліфікованого правосуддя передбачає дотримання правових засад і реалізацію різних форм діяльності, зокрема у формі взаємодії з носіями спеціальних знань. У кримінальному судочинстві традиційно виокремлюють такі форми використання спеціальних знань, як участь спеціаліста у слідчих (розшукових) діях і залучення експерта для проведення експертизи. З огляду на останні зміни, яких зазнало кримінальне процесуальне законодавство, слід зауважити, що традиційні підходи до класифікації форм застосування спеціальних знань потребують перегляду, а окремі нормативні конструкції, що використовуються для їхнього позначення, – уніфікації. Вважаємо за доцільне проаналізувати окреслені аспекти в контексті кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, адже саме цей напрям наукових пошуків досі не має систематизованих напрацювань.

Стан дослідження проблеми

Упродовж останнього часу вчені зосередились на проблематиці використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності. Нашу увагу привертають комплексні напрацювання, здійснені в межах цієї проблематики. Так, зокрема, одним із перших комплексних монографічних досліджень теоретико-прикладних основ використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень у бюджетній сфері слід уважати роботу В. А. Діденка. Як і в більшості досліджень, присвячених проблематиці використання спеціальних знань на стадії досудового розслідування, науковець за результатами вивчення механізмів кримінальної протиправної діяльності, пов'язаної з посяганнями на бюджетні кошти, сформулював поняття спеціальних знань, визначив форми їх використання, з'ясував особливості залучення спеціаліста, розкрив тактичні особливості призначення і проведення судових експертиз, що є типовими для цієї категорії кримінальних правопорушень [3].

Окремі аспекти призначення судових експертиз і залучення спеціалістів до участі в розслідуванні кримінальних правопорушень, пов'язаних із посяганнями на законні інтереси й активи суб'єктів господарювання, розкрито в дослідженнях А. Ф. Волобуєва [4], В. В. Кікінчука та В. О. Гусевої [5], С. А. Тюленєва [6; 7], С. С. Трача [8] та ін. Попри вагомий науковий напрацювання, проблематика використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень у

сфері господарської діяльності залишається недостатньо розробленою, що актуалізує потребу подальших досліджень.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення типових форм використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності.

Досягнення поставленої мети забезпечено шляхом вирішення комплексу *завдань*, серед яких: 1) розкриття дефініції та ознак поняття «форма використання спеціальних знань»; 2) аналіз наукових підходів до класифікації форм використання спеціальних знань і визначення на цій підставі їхніх типових різновидів; 3) встановлення на підставі аналізу емпіричних даних поширеності окремих форм у правозастосовній діяльності, пов'язаній із розслідуванням кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності; 4) узагальнення отриманих даних і розроблення класифікації форм використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень у цій сфері.

Наукова новизна дослідження

На підставі проведеного аналітичного огляду теоретичних напрацювань українських учених та узагальнення матеріалів правозастосовної практики встановлено, що під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності реалізуються різні форми використання спеціальних знань. Серед типових форм використання спеціальних знань визначено: залучення експерта для проведення експертизи, залучення спеціаліста для складання висновку, а також участь обізнаних осіб у слідчих (розшукових) і процесуальних діях. Враховуючи нормативне закріплення цих форм у кримінальному процесуальному законі, їх також визначено як процесуальні. Непроцесуальною формою використання спеціальних знань обізнаних осіб, що є поширеною під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, є консультативна діяльність спеціалістів.

Виклад основного матеріалу

Під час дослідження проблематики використання спеціальних знань нами встановлено, що вчені використовують кілька словосполучень для позначення конкретних заходів, у яких реалізуються спеціальні знання, зокрема: 1) напрями використання спеціальних знань [9; 10]; 2) форми використання спеціальних знань [11; 12].

Під формами використання спеціальних знань у кримінальному процесі розуміють вираження їх сукупного продукту, що насамперед зумовлений суб'єктом, видом діяльності та метою їх застосування [11, с. 8]. О. М. Шрамко також надає авторське визначення цього

поняття, базуючись на етимологічному значенні терміна «форма». Науковець зазначає, що ці форми є зовнішнім проявом суті спеціальних знань, які зумовлені їхнім змістом і знаходять практичне втілення під час розслідування злочинів [12, с. 86]. На нашу думку, вчений дещо звужує зміст поняття, обмежуючи його лише стадією розслідування. Водночас на стадії судового розгляду спеціальні знання також використовують у різних формах.

О. В. Гайдар вважає, що форма спеціальних знань – це зовнішнє вираження обізнаності спеціалістів, експертів, фахівців у різноманітних галузях знань різними способами. У подальшому дослідниця уточнює, що «це спосіб реалізації таких знань з певних галузей, що застосовуються обізнаною особою під час кримінальної процесуальної діяльності» [13, с. 169].

Враховуючи зазначений підхід, можна виокремити два ключові поняття, що використовуються для позначення різновидів заходів, у межах яких реалізуються спеціальні знання, – це «форма» і «спосіб». Відповідно до Академічного тлумачного словника української мови під способом слід розуміти певну дію, прийом або систему прийомів, що дає можливість здійснити щось або досягти певної мети¹. Натомість форма – це спосіб існування змісту, його внутрішня структура, організація та зовнішній вираз. Визначаючи співвідношення цих понять, можна стверджувати, що, хоча вони й взаємопов'язані, однак не є тотожними. Форма відображає зовнішній вигляд, структурну організацію діяльності, дій або процесів. Вона комплексно втілює умови, у яких розгортається певний процес, спрямований на реалізацію завдання чи функції. Спосіб же відображає конкретні методи або прийоми, за допомогою яких досягається мета в межах визначеної форми. Це, по суті, внутрішнє наповнення форми, яке демонструє, як саме реалізуються відповідні дії. Таким чином, форма – це спосіб, котрий набуває свого зовнішнього виразу в межах, визначених об'єктивними і суб'єктивними параметрами, а спосіб – це конкретна технологія реалізації спеціальних знань.

Щодо класифікації форм використання спеціальних знань у кримінальному процесі погоджуємося з І. І. Когутичем, який зазначає, що в науковій літературі відсутнє однозначне вирішення цього питання. Науковець зауважує, що традиційно використання спеціальних знань під час розслідування здійснюється у процесуальних і не-процесуальних формах. До основних *процесуальних* форм, згідно з його позицією, належать:

¹ Спосіб // Словник української мови. Академічний тлумачний словник української мови (1970–1980) : сайт. URL: <https://sum.in.ua/s/sposib> (дата звернення: 10.02.2025).

– безпосереднє використання спеціальних знань слідчим, прокурором (у тому числі криміналістом) або судом під час виконання процесуальних функцій, пов'язаних зі збиранням, дослідженням та оцінюванням доказів;

- участь спеціалістів у проведенні слідчих (розшукових) дій;
- призначення та проведення судових експертиз.

До *непроцесуальних* форм він відносить: консультаційну та довідкову діяльність (усну або письмову у вигляді довідок), проведення ревізій або аудитів, участь в оперативно-розшукових заходах, попередні дослідження матеріальних об'єктів, а також результати перевірок за криміналістичними обліками (у вигляді довідок).

Щодо використання спеціальних знань під час проведення слідчих (розшукових) дій, слід зазначити, що ці знання можуть застосовуватися виключно в процесуальних формах, оскільки порядок їх використання чітко регламентований нормами кримінального процесуального законодавства, що унеможливає їх застосування в непроцесуальній формі. Окрім цього, вчений зауважує, що форми використання спеціальних знань під час слідчих (розшукових) дій можна класифікувати як основні та допоміжні, а також традиційні й нетрадиційні [14].

А. С. Амеліна дотримується підходу, подібного до позиції І. І. Когутича, і зазначає, що процесуальні форми використання спеціальних знань – це ті, реалізація яких прямо передбачена кримінальним процесуальним законодавством [15]. Водночас такий традиційний підхід до класифікації форм спеціальних знань нині зазнає кількісно-якісних змін, адже натепер ще однією процесуальною формою використання спеціальних знань є отримання висновку спеціаліста. Така законодавча новела й досі зазнає критики з боку науковців, адже чинним кримінальним процесуальним законодавством не визначено сутність і зміст висновку спеціаліста, вимоги до особи, яка може його надавати, способи його отримання та використання у кримінальному провадженні тощо [16, с. 150].

Серед непроцесуальних форм використання спеціальних знань найчастіше виокремлюють: попередні дослідження об'єктів; перевірку за криміналістичними обліками; складання та використання психологічних і суб'єктивних портретів; опитування із застосуванням поліграфу [17]; консультації обізнаних осіб, зокрема спеціалістів [16].

Також класифікація форм використання спеціальних знань здійснюється на підставі інших ознак. У цьому контексті вважаємо відносно повною класифікацію, розроблену В. В. Гриценком. Науковець зазначає, що за критерієм процесуального закріплення порядку реалізації форм використання спеціальних знань можна виокремити:

- процесуальні форми;
- непроцесуальні форми;
- змішані форми (довідково-консультаційна діяльність спеціаліста).

Залежно від суб'єкта, який використовує спеціальні знання, слід виокремити безпосередню й опосередковану форму їх застосування.

За стадією здійснення кримінальної процесуальної діяльності, на якій використовуються спеціальні знання, можуть бути виокремлені такі форми: 1) форми, що реалізуються під час досудового розслідування; 2) форми, що застосовуються виключно під час судового розгляду; 3) форми, що можуть бути використані на будь-якій стадії досудового розслідування.

Залежно від наявності доказового потенціалу в результатах реалізації конкретної форми використання спеціальних знань доцільно виокремлювати процесуальну, непроцесуальну та змішану форми.

За значенням для вирішення тактичних завдань розслідування вчений визначає форми, що дозволяють отримати процесуальні джерела доказів, і форми, які сприяють отриманню орієнтуючої інформації. Залежно від процесуального заходу, під час проведення якого використовуються спеціальні знання, виокремлено:

- 1) форми, реалізовані в межах слідчих (розшукових) дій;
- 2) форми, які застосовуються під час проведення процесуального заходу (наприклад, переклад матеріалів кримінального провадження підозрюваному під час ознайомлення з матеріалами кримінального провадження в порядку ст. 290 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України));
- 3) форми, що реалізуються у вигляді судової експертизи;
- 4) форми, які застосовуються під час проведення перевірок, ревізій тощо;
- 5) форми, які реалізовано поза межами слідчих і процесуальних дій, однак під час досудового розслідування чи судового розгляду.

За процесуальним статусом особи, яка застосовує спеціальні знання, визначено: 1) форми, що реалізуються суб'єктами, уповноваженими законом на здійснення досудового розслідування та проведення оперативно-розшукових заходів; 2) форми, реалізовані особами, які мають процесуальний статус, що вказує на володіння ними спеціальних знань; 3) форми, до реалізації яких вдаються суб'єкти, процесуальний статус яких не передбачає наявності в них вузькогалузевих спеціальних знань (ревізор, технічний інспектор, співробітник податкової служби тощо) [18].

Попри доволі ґрунтовну класифікацію форм використання спеціальних знань, запропоновану В. В. Гриценком, варто зауважити, що вона не може бути повною мірою застосована до окремих груп кримінальних правопорушень. Це пояснюється специфікою таких

правопорушень, яка зумовлює вибір конкретних форм використання спеціальних знань.

Обрання тієї чи іншої форми використання спеціальних знань під час розслідування залежить від багатьох чинників, які, на думку Н. М. Косміної, охоплюють:

1) процесуальний статус особи, яка застосовує спеціальні знання:
– особи, які беруть участь у провадженні кримінальної процесуальної діяльності (слідчий, дізнавач, оперуповноважений, прокурор, суддя);

– обізнані особи, процесуальний статус яких визначається наявністю спеціальних знань: вони мають відповідні права й обов'язки та можуть бути притягнуті до кримінальної чи іншої відповідальності (експерти, зокрема судово-медичні, спеціалісти, лікарі, педагоги, перекладачі, сурдоперекладачі);

– особи, чий процесуальний статус не визначається спеціальними знаннями (ревізори, технічні інспектори або співробітники податкової адміністрації тощо);

2) мету використання: пошук, виявлення, вилучення, попередні або експертні дослідження слідів злочину;

3) значення отриманих результатів: доказове або орієнтуюче [19, с. 47].

Погоджуємося із такою позицією, адже з урахуванням тактичних завдань розслідування та перерахованих ознак особа, яка ініціює залучення експерта або спеціаліста, визначає насамперед для себе відповідну форму використання спеціальних знань, визначає цілі, яких вона прагне досягти шляхом застосування такої форми взаємодії, і тактичні завдання, які планує вирішити.

На підставі окреслених критеріїв учені констатують важливість залучення експерта для проведення експертизи під час розслідування у кримінальних правопорушеннях у сфері господарської діяльності. Для дослідження фінансово-господарських документів та вирішення питань виробничого характеру призначаються такі види судових експертиз: економічні (планово-економічна, фінансово-економічна), бухгалтерські (дослідження бухгалтерських операцій на промислових підприємствах, у бюджетних установах, на торговельних підприємствах, у будівельних організаціях тощо), товарознавчі, криміналістичні (наприклад, почеркознавчі, техніко-криміналістичні дослідження документів, трасологічні), інженерно-технічні. За необхідності вирішення інших питань, зумовлених конкретною слідчою ситуацією, слідчий може призначати й інші види експертиз [3].

Набуває свого поширення така форма використання спеціальних знань, як залучення спеціаліста для складання висновку експерта. Так, у справі, яку розглядав Садгірський районний суд м. Чернівці,

особі пред'явлено обвинувачення за фактом реалізації фальсифікованої продукції та продукції з незаконно нанесеними на ній позначеннями знаку для товарів, що є протиправним та за що передбачено відповідальність за ч. 1 ст. 229 КК України. Відповідно до встановлених обставин справи слідчі залучали спеціаліста двічі. Перший раз йому на дослідження надавали продукцію, яка була отримана під час проведення контрольованої закупівлі. Відповідно до висновку спеціаліста ця продукція є фальсифікованою. Вдруге спеціаліста було залучено для встановлення того, чи є продукція, вилучена під час обшуку, фальсифікованою. Другий висновок експерта був аналогічним першому¹. Отже, використання висновку спеціаліста – одна з апробованих форм доказування обставин, визначених ст. 91 КПК України, у кримінальних правопорушеннях у сфері господарської діяльності.

Також учені зазначають про важливість залучення спеціалістів до слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій. Наприклад, необхідність залучення спеціаліста-економіста до процесуальних дій у разі порушення податкового законодавства зазвичай виникає під час виявлення, огляду та збирання первинних документів, бухгалтерських і податкових реєстрів, які використовуватимуться як докази, а також для вирішення питань довідкового характеру економічного спрямування. Участь спеціаліста-економіста в огляді й тимчасовому доступі до речей і документів, які є основним видом доказів у справах про порушення податкового законодавства, зокрема, має зводити до мінімуму помилки, пов'язані з неправильним відбором і незалученням до справи необхідних документів, реєстрів та форм звітності. Дані цих документів мають надавати повні та вичерпні відомості про сутність і характер досліджуваних господарських операцій, на підставі яких можна зробити точну юридичну оцінку протиправних дій, якщо такі мали місце. Участь спеціаліста-економіста необхідна слідчому також для уникнення вилучення надмірно великої кількості документів, які не мають стосунку до справи, що розслідується. Важливе значення має знання спеціалістом спеціальної термінології: шифрів і назв форм податкової та фінансової звітності, первинних документів, облікових реєстрів. Під час проведення таких дій залучений спеціаліст може надавати усні роз'яснення та письмові пояснення (консультації) [20].

¹ Вирок Садгірського районного суду м. Чернівці від 12.04.2022 : справа № 726/199/22, провадження № 1-кп/726/67/22 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103936248> (дата звернення: 10.02.2025).

Залучаються до участі у процесуальних діях не лише фахівці в галузі економіки, а й інші спеціалісти. Наприклад, у справі, розглянутій Ковельським міськрайонним судом Волинської області, встановлено, що як спеціаліста до участі в огляді було залучено аналітика Територіального управління Бюро економічної безпеки у Волинській області. За результатами участі в огляді він констатував, що виявлені тютюнові вироби є фальсифікованими та можуть бути незаконно виготовленими¹.

У справі, розглянутій Заводським районним судом м. Запоріжжя, як спеціаліста до огляду було залучено головного судового експерта Запорізького науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України (спеціаліста в галузі комп'ютерно-технічних досліджень), який під час огляду та допиту в судовому засіданні пояснив, що завантаження операційної системи на комп'ютерах, розміщених в ігровому закладі, де проводився огляд, відбувалося за допомогою дротової мережі (локальної або мережі Інтернет), тобто без застосування внутрішніх або зовнішніх накопичувачів інформації².

Непоодинокими є факти проведення ревізій і перевірок у кримінальних правопорушеннях у сфері господарської діяльності, однак аналіз матеріалів правозастосовної практики засвідчує, що під час розслідування стосовно кожного акта ревізій проводяться експертизи. Тобто відповідність даних, викладених в акті ревізії, засвідчується відповідним висновком експерта. Зокрема, у справі за обвинуваченням у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених ч. 1 ст. 255, ч. 5 ст. 191, ч. 3 ст. 209, ч. 2 ст. 366 КК України, мала місце подібна ситуація. Усі висновки ревізій, складені представниками Державної фінансової інспекції в Харківській області, були засвідчені висновками експертів, зокрема за результатами проведення комісійної судово-економічної експертизи³.

Нетиповим під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності є використання спеціальних знань у

¹ Вирок Ковельського міськрайонного суду Волинської області від 28.11.2023 : справа № 159/6901/23, провадження № 1-кп/159/644/23 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115230087> (дата звернення: 10.02.2025).

² Вирок Заводського районного суду м. Запоріжжя від 26.03.2021 : справа № 332/1455/20, провадження № 1-кп/332/34/21 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95825544> (дата звернення: 10.02.2025).

³ Вирок Вищого антикорупційного суду від 25.12.2023 : справа № 991/1684/22, провадження 1-кп/991/21/22 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115888881> (дата звернення: 10.02.2025).

непроцесуальних формах. Винятком із цього правила є лише консультаційна допомога обізнаних осіб. Щодо аналітичних довідок, які є результатом використання спеціальних знань і можуть визнаватися результатом кримінального аналізу, то тут є певні винятки і важливі моменти щодо можливості їх використання у процесі доказування. Як указав у своєму рішенні Новозаводський районний суд м. Чернігова, аналітична довідка Управління оперативного аналізу Департаменту аналізу інформації та управління ризиками Бюро економічної безпеки України є очевидно недопустимим доказом на підставі п. 2 ч. 3 ст. 87 КПК України (внаслідок реалізації органами Бюро економічної безпеки України повноважень, не передбачених КПК України), що виключає можливість її подальшого дослідження та врахування як доказу. Допоки виправдувальний вирок не набрав законної сили, адже прокурором подано на нього апеляційну скаргу, зауважимо, що судова практика з цього питання формується. Проте ми прихильники тієї позиції, що непроцесуальні форми використання спеціальних знань не можуть визнаватися засобами доказування, допоки не будуть закріплені у процесуальному законі.

Висновки

На підставі проведеного аналізу теоретичних напрацювань учених та узагальнення матеріалів правозастосовної практики зауважимо, що під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності реалізуються різні форми використання спеціальних знань. До типових форм, зокрема, належать: залучення експерта для проведення експертизи, залучення спеціаліста для складання висновку, участь обізнаних осіб у слідчих (розшукових) і процесуальних діях. Ці форми з огляду на нормативний порядок їхнього закріплення у кримінальному процесуальному законі вчені відносять до категорії процесуальних. Непроцесуальною формою використання спеціальних знань обізнаних осіб, що надається під час досудового розслідування, є консультаційна діяльність.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в з'ясуванні типових форм використання спеціальних знань, що реалізуються під час судового розгляду кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності.

Список бібліографічних посилань: 1. Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2010. 608 с. 2. Нікітенко А. О. Щодо поняття та системи злочинів у сфері господарської діяльності. *Правничий часопис Донецького університету*. 2018. № 1. С. 84–91. DOI: <https://doi.org/10.31558/2518-7953.2018.1-2.11>. 3. Діденко В. А. Використання спеціальних знань при розслідуванні кримінальних правопорушень у

бюджетній сфері : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Дніпро, 2024. 236 с.

4. Волобуєв А. Ф. Наукові основи комплексної методики розслідування корисливих злочинів у сфері підприємництва : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2001. 407 с. **5.** Кікінчук В. В., Гусева В. О. Особливості розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з протиправним поглинанням та захопленням підприємств, сільськогосподарських земель, порушенням прав їх законних власників (рейдерство) : наук.-метод. рек. Харків, 2020. 58 с. **6.** Тюленев С. А. Можливості почеркознавчої експертизи у розслідуванні рейдерства. *Вісник Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України*. 2023. № 14. С. 29–41. DOI: <https://doi.org/10.32782/2522-9656/2024-14-3>. **7.** Тюленев С. А. Призначення судових експертиз під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерством. *Право і безпека*. 2024. № 1 (92). С. 112–122. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2024.1.10>. **8.** Трач С. С. Криміналістична методика розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності в Україні : монографія. Одеса : Гельветика, 2023. 452 с. **9.** Редько Ю. А. Напрямки використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів, пов'язаних із неналежним виконанням професійних обов'язків медичними та фармацевтичними працівниками. *Форум права*. 2012. № 3. С. 603–606. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2012_3_105.pdf (дата звернення: 10.02.2025). **10.** Березняк В. С. Основні напрями використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері нерухомості. *Юридична наука*. 2020. № 6 (108). С. 187–193. DOI: <https://doi.org/10.32844/2222-5374-2020-108-6-1.23>. **11.** Романюк Б. В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2002. 20 с. **12.** Шрамко О. М. Використання спеціальних знань під час розслідування корупційних кримінальних правопорушень : дис. ... д-ра філософії : 081. Київ, 2021. 272 с. **13.** Гайдар О. В. Використання спеціальних знань під час розслідування таємного викрадення чужого майна : монографія / за заг. ред. В. О. Гусевої. Харків : Факт, 2023. 202 с. **14.** Когутич І. І. Окремі питання сутності та форм використання спеціальних знань у кримінальному провадженні. *Вісник Академії адвокатури України*. 2015. Т. 12, № 2 (33). С. 112–123. **15.** Амеліна А. С. Поняття та форми використання спеціальних знань // Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 5 листоп. 2019 р.) / Київ. НДІ суд. експертиз М-ва юстиції України. Київ, 2019. С. 20–23. **16.** Кувшинов О. Д. Спеціаліст у кримінальному провадженні (кримінальний процесуальний та криміналістичний аспекти) : дис. ... д-ра філософії : 081. Кропивницький, 2024. 305 с. **17.** Вуйма А. Г. Використання спеціальних знань під час розслідування вбивств : дис. ... д-ра філософії : 081. Харків, 2023. 297 с. **18.** Гриценко В. В. Залучення обізнаних осіб при проведенні обшуку : монографія / за заг. ред. В. О. Гусевої. Харків :

Факт, 2025. 204 с. **19.** Косміна Н. М. Використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2010. 219 с. **20.** Попова С. М. Особливості використання спеціальних знань при виявленні та усуненні правопорушень у податковій сфері // Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 18 трав. 2018 р.) : у 2 т. / відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса : Гельветика, 2018. Т. 2. С. 18–22.

Надійшла до редколегії 19.02.2025

Прийнята до опублікування 14.03.2025

Usatii V. O. Forms of specialist knowledge applied in the criminal investigation of offences in the field of economic activity

The article substantiates that the scientific literature uses various concepts to denote the ways in which specialist knowledge is used in the course of criminal investigations. The generalization of the Ukrainian scholars' theoretical approaches made it possible to argue for the expediency of using the concept of "form of use of specialist knowledge", since it indicates not only the external expression of such activity, but also covers the objective and subjective conditions in which specialist knowledge is implemented, as well as the legal framework which determines the procedural procedure for its application.

Based on the analysis of theoretical developments of scholars and generalisation of law enforcement practice materials, the article establishes that various forms of use of specialist knowledge are implemented during the investigation of criminal offences in the field of economic activity. It is argued that the following may be defined as classification criteria for the forms of use of specialist knowledge: procedural position of the person who implements it; importance for solving tactical tasks of investigation; stage of criminal procedural activity at which it is implemented; depending on the subject who uses specialist knowledge, availability of evidentiary potential in the results of its use, etc.

It is found that the typical procedural forms of using specialist knowledge for the group of criminal offences under study are: engagement of an expert to conduct an examination, engagement of a specialist to draw up an opinion, and participation of knowledgeable persons in investigative (search) and procedural actions. A non-procedural typical form of using the specialist knowledge of knowledgeable persons provided during the pre-trial investigation of criminal offences in the field of economic activity is the consulting activity of specialists.

The emphasis is placed on the prospects for further research in the context of clarifying the typical forms of use of specialist knowledge which are implemented during the trial of criminal offences in the field of economic activity.

Keywords: criminal offence, economic activity, specialist knowledge, form, participation of a specialist, forensic examination.

Ірина Юріївна Шеліховська,

Вінницька обласна прокуратура,

Вінницька окружна прокуратура (прокурор);

 <https://orcid.org/0009-0000-6704-6597>,

email: post@naiau.kiev.ua

ПРОКУРОРСЬКИЙ НАГЛЯД ЗА ПРОВЕДЕННЯМ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ НАРКОЗЛОЧИНІВ

Досліджено особливості прокурорського нагляду за проведенням негласних слідчих (розшукових) дій під час розслідування наркозлочинів як важливого складника забезпечення законності й ефективності протидії цим кримінальним правопорушенням. Шляхом системного аналізу положень Кримінального процесуального кодексу України та практики їх застосування під час процесуального керівництва досудовим розслідуванням наркозлочинів виокремлено ключові елементи діяльності прокурора щодо нагляду за проведенням негласних слідчих (розшукових) дій. Розглянуто процесуальні й організаційні засади його діяльності. Визначено предмет і засоби прокурорського нагляду за досудовим розслідуванням наркозлочинів.

Ключові слова: законність, наркозлочини, наркотичні засоби, негласні слідчі (розшукові) дії, прокурорський нагляд, процесуальне керівництво, досудове розслідування.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Вивчення слідчої, прокурорської та судової практики засвідчує, що невід'ємним інструментом розслідування наркозлочинів є негласні слідчі (розшукові) дії (далі – НСРД). Здебільшого саме на протоколи НСРД (з відповідними додатками) спирається прокурор, доказуючи в суді винуватість особи у вчиненні наркозлочину. Тому ще на стадії досудового розслідування забезпечення законності й ефективності НСРД є одним із пріоритетних завдань процесуального керівника.

Стрімке поширення наркотизму в Україні, особливе значення НСРД для розслідування наркозлочинів, а також важлива роль прокурора в забезпеченні законності й ефективності цих дій у сукупності зумовлюють актуальність питань прокурорського нагляду за їх проведенням саме у провадженнях, розпочатих у зв'язку з надходженням інформації про підготовку або вчинення кримінальних правопорушень у сфері наркобігу.

Стан дослідження проблеми

З моменту ухвалення чинного Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) різним аспектам прокурорського нагляду за проведенням НСРД було присвячено чимало наукових праць. Науковці та практики здебільшого досліджували ці аспекти, не пов'язуючи їх із розслідуванням конкретних видів кримінальних правопорушень.

Так, у 2014 р. М. А. Грібов і В. П. Соколовий дослідили поняття, зміст та проблеми прокурорського нагляду за діяльністю оперативних підрозділів із виконання доручень на проведення НСРД [1]. У 2015 р. було опубліковано працю, автором якої є О. Є. Кравченко. Її присвячено формам прокурорського нагляду під час проведення відповідних дій у кримінальному провадженні [2]. Наступного року В. О. Шерудило опублікував статтю «Прокурорський нагляд за законністю проведення негласних слідчих (розшукових) дій, пов'язаних з втручанням у приватне спілкування» [3], а М. Ю. Коник дослідив питання використання прокурором результатів НСРД для підтримання державного обвинувачення [4].

У 2017 р. вийшов друком науково-практичний посібник за загальною реакцією Ю. Г. Севрука та А. В. Столітнього «Процесуальне керівництво негласними слідчими (розшуковими) діями» [5].

Пізніше роль прокурора в організації та проведенні НСРД досліджували А. А. Коваль [6], Я. О. Костогриз [7], М. І. Бортун [8], М. А. Погорецький та Е. Ф. Іскендеров [9].

Особливості реалізації функції процесуального керівництва щодо забезпечення прав особи при проведенні НСРД дослідили Д. Г. Ілляшук та К. М. Брусо [10].

Водночас протягом останнього десятиліття спостерігається брак наукової уваги до особливостей прокурорського нагляду за проведенням НСРД саме у кримінальних провадженнях щодо наркозлочинів.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення теоретичних і практичних засад прокурорського нагляду за проведенням НСРД під час досудового розслідування наркозлочинів. Для досягнення цієї мети необхідно вирішити такі *завдання*: окреслити коло НСРД, які є типовими для розслідування наркозлочинів; охарактеризувати роль процесуального керівника у визначенні системи НСРД під час досудового розслідування конкретного наркозлочину; встановити предмет і засоби здійснення прокурорського нагляду за проведенням НСРД на етапі досудового розслідування наркозлочинів; виокремити критерії, що підлягають обов'язковому контролю з боку прокурора задля забезпечення законності проведення НСРД під час досудового розслідування наркозлочинів.

Наукова новизна дослідження

Дослідження є одним із перших в Україні, присвячених вивченню особливостей прокурорського нагляду за проведенням НСРД під час розслідування наркозлочинів. У межах дослідження, спираючись на наукові напрацювання у сфері процесуального керівництва проведенням НСРД, а також на практику прокурорського нагляду за досудовим розслідуванням наркозлочинів, визначено теоретичні та практичні засади відповідної діяльності.

Виклад основного матеріалу

Аналіз результатів наукових досліджень останнього десятиліття засвідчує, що, на думку науковців і практиків, більшість проблем прокурорського нагляду за проведенням НСРД зумовлена недосконалістю правового регулювання процедури їх здійснення загалом. Дослідники вказують, що вдосконалення потребують, зокрема: законодавча дефініція НСРД; формулювання фактичних та юридичних підстав їх проведення; норми щодо захисту прав і свобод осіб, стосовно яких вони здійснюються; порядок доручення проведення НСРД оперативним підрозділам; правове регулювання випадків здійснення НСРД до винесення ухвали слідчим суддею тощо. На думку вчених, усунення прогалин у гл. 21 КПК України позитивно вплине на якість процесуального керівництва досудовим розслідуванням у частині проведення НСРД.

На ці ж проблеми звертають увагу і дослідники, які вивчають особливості прокурорського нагляду за проведенням НСРД у межах досудового розслідування окремих видів кримінальних правопорушень [11; 12; 13]. Так, А. М. Бабошин один із підрозділів своєї дисертації присвятив прокурорському нагляду за документуванням оперативними підрозділами злочинів у сфері банківського кредитування під час проведення НСРД. Дослідник пов'язує проблеми процесуального керівництва проведенням НСРД у цій категорії кримінальних проваджень із недосконалістю структури гл. 21 КПК України, можливістю неоднозначного тлумачення багатьох її норм, відсутністю вичерпних дефініцій окремих понять і чіткого правового регулювання взаємодії між слідчим, прокурором та оперативними працівниками, а також із недосконалістю механізму залучення оперативного підрозділу до проведення НСРД тощо [14].

Погоджуючись з існуванням таких фундаментальних проблем правового регулювання інституту НСРД, зазначимо, що поряд із ними існують і інші, зокрема ті, що безпосередньо пов'язані з практичною реалізацією прокурором повноважень щодо здійснення НСРД, з методикою процесуального керівництва проведенням таких дій у кримінальних провадженнях щодо різних категорій кримінальних правопорушень. Тому, не вдаючись до наукових дискусій щодо необхідності

змін у правових засадах інституту НСРД загалом, зосередимо увагу на питанні процесуального керівництва їх проведенням у кримінальних провадженнях щодо наркозлочинів.

Ці питання у 2017 р. досліджували С. Ф. Влад [15] та В. Ф. Влад [13] в окремих, але змістовно подібних публікаціях. Науковці акцентують увагу на тому, що зазвичай НСРД проводяться лише у кримінальних провадженнях щодо злочинів, передбачених статтями 305 та 307 Кримінального кодексу України (далі – КК України). Дослідники стверджують, що найчастіше в цих кримінальних провадженнях проводяться такі НСРД: зняття інформації з електронних комунікаційних мереж (ст. 263 КПК України); спостереження за особою, річчю або місцем (ст. 269 КПК України); аудіо-, відеоконтроль особи (ст. 260 КПК України); контроль за вчиненням злочину (ст. 271 КПК України); контрольована поставка (у провадженнях про злочини, передбачені ст. 305 КК України) та оперативна закупка (у провадженнях про злочини, передбачені ст. 307 КК України) [13; 15].

Водночас проведений нами аналіз слідчої та прокурорської практики засвідчує, що під час досудового розслідування наркозлочинів, передбачених статтями 305 та 307 КК України, а також багатьох інших злочинів у сфері незаконного обігу наркотичних засобів часто використовується практично весь спектр НСРД. Це пояснюється криміналістичними особливостями наркозлочинів, які в дослідженнях, присвячених проблематиці проведення НСРД, обґрунтовано класифікуються як окрема категорія. Зокрема, на це звертає увагу А. М. Поплавська [16].

Водночас на етапі досудового розслідування наркозлочинів система НСРД для кожного кримінального провадження є індивідуальною. Із цим погодилися 82 % опитаних нами прокурорів, 79,5 % – слідчих та 85 % – оперативних працівників. Так, у разі пересилання наркотичних засобів із використанням послуг поштового зв'язку ефективно застосовуються норми статей 261, 262 (арешт, огляд і виїмка кореспонденції) та ст. 274 (негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження) КПК України. Майже в кожному кримінальному провадженні щодо наркозлочинів використовується зняття інформації з електронних інформаційних систем (ст. 264 КПК України). Під час документування роботи нарколабораторій здебільшого практикується обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (ст. 267 КПК України). Фіксація фактичних даних про діяльність формувань організованої злочинності може поєднуватися з виконанням спеціального завдання із розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. 272 КПК України).

Аналізуючи конкретну ситуацію, слідчий визначає завдання, а також перелік і послідовність проведення НСРД (із цим погодилися 73 %

опитаних нами прокурорів, 93,5 % – слідчих і 66 % – оперативних працівників). При цьому він ураховує думку оперативних працівників, які здійснюють оперативне супроводження кримінального провадження (це твердження підтримали 59,5 % оперативних працівників і 65,5 % слідчих). Проте основний тягар відповідальності за ефективність системи цих дій та законність їх проведення лежить на прокурорі як на процесуальному керівникові досудового розслідування. І фактично саме прокурор вирішує питання проведення конкретних НСРД (шляхом винесення постанов, погодження або непогодження клопотань слідчого). Рівень підтримки двох останніх тверджень становив 91,5 % серед опитаних прокурорів.

Для прийняття таких рішень прокуророві потрібно чітко визначати, які результати можна отримати шляхом проведення конкретної НСРД щодо конкретного об'єкта в конкретному кримінальному провадженні щодо наркозлочину. Крім того, процесуальному керівникові потрібно зважати на особливості дотримання законності при проведенні конкретної НСРД.

Здійснюючи процесуальне керівництво щодо проведення НСРД, прокурор виконує різноманітні завдання як процесуального, так і організаційного характеру. При цьому має бути враховано як загальні вимоги КПК України щодо проведення НСРД, так і основи методики розслідування наркозлочинів.

Щодо зазначених загальних вимог Д. Г. Іллящук і К. М. Бруссо стверджують, що прокурорський нагляд у формі процесуального керівництва під час проведення НСРД полягає у: перевірці підстав для їх проведення; перевірці неможливості отримання відомостей в інший спосіб; забороні проведення дій, пов'язаних з обмеженням конституційних прав і свобод у разі відсутності належних підстав; ознайомленні з матеріалами кримінального провадження, у межах якого ініціюється питання про проведення НСРД; визначенні підстав для використання результатів НСРД у кримінальному провадженні [10].

Такий підхід видається нам дещо обмеженим. По-перше, він не враховує всіх процесуальних повноважень прокурора щодо проведення НСРД, по-друге, науковці не звертають увагу на суто організаційну роботу прокурора, по-третє, вони не розмежовують предмет прокурорського нагляду із засобами його здійснення.

Так, відповідно до ст. 246 КПК України прокурор уповноважений самостійно приймати рішення про проведення низки НСРД (ч. 3), а щодо контролю за вчиненням злочину, то прийняття такого рішення належить до його виняткової компетенції (ч. 4). До того ж слідчий зобов'язаний повідомити прокурора про прийняття рішення щодо проведення НСРД та отримані результати, а прокурор має право заборонити проведення або припинити подальше проведення НСРД (ч. 3).

Прокурор уповноважений продовжити строк проведення НСРД до 18 місяців, якщо вона проводиться за його рішенням (ч. 5), а також може залучити до проведення НСРД інших осіб (ч. 6).

На прокурора покладено обов'язок доводити перед слідчим суддею обґрунтованість клопотання про проведення НСРД у тій частині, яка стосується тяжкості кримінального правопорушення. Крім того, під час її проведення можуть бути отримані докази, які самостійно або в сукупності з іншими можуть мати суттєве значення для з'ясування обставин правопорушення або встановлення осіб, причетних до його вчинення (ч. 3 ст. 248 КПК України). Прокурор зобов'язаний прийняти рішення про припинення подальшого проведення НСРД, якщо в цьому відпала необхідність (ч. 5 ст. 249 КПК України). Саме прокурор приймає рішення розпочати НСРД до постановлення ухвали слідчого судді (або узгоджує таке рішення слідчого) (ч. 1 ст. 250 КПК України). Протоколи НСРД надсилаються саме прокурору, і саме він вживає заходів щодо збереження отриманих під час проведення НСРД речей і документів (частини 3 та 4 ст. 252 КПК України) та ін.

Поряд із цим існує також організаційна робота прокурора, яка, зокрема, охоплює контроль за своєчасним оформленням процесуальних документів, проведення нарад зі слідчими та оперативними працівниками. Під час таких нарад надається оцінка доцільності проведення конкретних НСРД, раціональності їхнього комплексу та послідовності здійснення в межах конкретного кримінального провадження.

З огляду на це можна виокремити організаційні складові процесуального керівництва досудовим розслідуванням: оцінювання прокурором раціональності запропонованої слідчим системи проведення НСРД у конкретному кримінальному провадженні; оцінювання доцільності проведення конкретної НСРД, запропонованої слідчим; самостійне визначення прокурором комплексу НСРД, що підлягають проведенню під час досудового розслідування конкретного наркозлочину; надання практичної допомоги слідчому в організації проведення НСРД; організація раціонального використання сил і засобів оперативних підрозділів для досягнення мети НСРД тощо.

Крім того, до організаційного аспекту прокурорського нагляду на етапі досудового розслідування наркозлочинів можна віднести забезпечення своєчасності підготовки та подання слідчим клопотання до прокурора для погодження, а також подання погодженого клопотання до слідчого судді щодо проведення НСРД, підготовки слідчим постанов про проведення НСРД, що здійснюються на підставі його рішення, підготовки та направлення слідчим доручень на проведення НСРД оперативним підрозділам, звернення до слідчого судді з клопотанням про продовження строку проведення НСРД, оформлення

протоколів НСРД та надсилання їх прокурору, розсекречення документів, що стосуються підстав, перебігу та результатів проведення НСРД.

Щодо розмежування предмета прокурорського нагляду в частині проведення НСРД та засобів його здійснення, то С. М. Князев слушно зазначає, що предметом прокурорського нагляду за діяльністю оперативних підрозділів під час досудового розслідування є: наявність формальних підстав, встановлених законом для проведення цих дій; додержання працівниками оперативних підрозділів обмежень, визначених законом і змістом доручень, зокрема щодо кола об'єктів, місця й тривалості проведення НСРД, а також застосування технічних засобів; дотримання оперативними підрозділами вимог КПК України під час підготовки протоколів НСРД і роботи з ними; забезпечення можливості ідентифікації технічних засобів як таких, що використовувались під час НСРД для фіксації інформації; відповідність компетенції оперативного підрозділу щодо протидії конкретним кримінальним правопорушенням, а також його повноваження надавати доручення спеціалізованим оперативним підрозділам; організація раціонального використання сил і засобів оперативних підрозділів задля досягнення мети кримінального провадження [17].

Щодо засобів прокурорського нагляду в частині проведення НСРД вчений зазначає, що такий нагляд здійснюється шляхом: вивчення та аналізу документів, необхідних для всебічного дослідження його предмета (клопотання про дозвіл на проведення НСРД, ухвали слідчого судді, постанови та доручення слідчого, протоколи і додатки до них); особистої участі в НСРД; надання вказівок щодо проведення, припинення, заборони здійснення НСРД; визначення переліку та послідовності проведення НСРД у конкретному кримінальному провадженні; визначення кола оперативних підрозділів, що мають залучатися до НСРД, та необхідності участі в них оперативного працівника та слідчого [17].

Зауважимо, що С. М. Князев досліджував прокурорський нагляд за проведенням НСРД виключно в межах діяльності оперативних підрозділів. У зв'язку із цим вважаємо, що до засобів процесуального керівництва досудовим розслідуванням наркозлочинів у частині проведення НСРД також слід відносити: винесення прокурором постанови про проведення НСРД на підставі його рішення; погодження (непогодження) клопотань слідчого до слідчого судді про проведення НСРД; надання слідчому та/або оперативному підрозділу вказівок про проведення (припинення, закінчення) НСРД; продовження строку тих НСРД, щодо проведення яких приймав рішення прокурор; звернення до слідчого судді з клопотанням про проведення НСРД та продовження їх строку; залучення інших осіб до

проведення НСРД; отримання та збереження (знищення) матеріалів НСРД; визначення відомостей, що будуть використовуватися в доказуванні.

Усе це є актуальним саме в аспекті проведення НСРД під час досудового розслідування наркозлочинів. Зокрема, такий інструмент, як вивчення клопотань слідчого про проведення НСРД (та подальше рішення щодо їх погодження/непогодження), дає прокуророві можливість проконтролювати дотримання вимог КПК України щодо змісту цього процесуального документа, визначити обґрунтованість його вимог, запобігти невинновданому застосуванню сил та засобів оперативних підрозділів, необґрунтованому порушенню прав і свобод особи тощо, закласти фундамент забезпечення допустимості доказів, які планується одержати за результатами проведення НСРД.

Особливої уваги з боку процесуального керівника потребує не лише вивчення й погодження клопотань слідчого про проведення НСРД, а й нагляд за самим процесом та оформленням його результатів. Природно, що прокурор не має фізичної можливості особисто в режимі реального часу контролювати проведення слідчим (або за його дорученням оперативним підрозділом) НСРД, дотримання вимог ухвали слідчого судді щодо часу, місця та кола об'єктів цієї дії. Проте всі ці параметри прокурор може встановити на підставі відповідних документів, основним з яких є протокол проведення НСРД. У провадженнях щодо наркозлочинів саме у протоколах НСРД сторона захисту відшукує можливості для визнання отриманих доказів недопустимими. Як наслідок, усі недоліки протоколів НСРД, які не були виявлені прокурором на стадії досудового розслідування, у своїй сукупності значно ускладнюють доведення винуватості особи у вчиненні наркозлочинів у суді першої інстанції. Крім того, вони можуть сприяти скасуванню обвинувального вироку судами апеляційної або касаційної інстанцій.

Висновки

Латентність наркозлочинів зумовлює широке використання НСРД з метою викриття та документування цих кримінальних правопорушень. У кримінальних провадженнях досліджуваної категорії використовується весь спектр НСРД, передбачених КПК України. Їхній оптимальний перелік, час і місце проведення в кожній слідчій ситуації повинні визначатися окремо з урахуванням засобів конспірації, що використовуються або можуть бути використані особами, причетними до вчинення наркозлочинів.

Ключову роль у визначенні переліку та послідовності проведення НСРД під час досудового розслідування наркозлочинів фактично відіграє прокурор, що зумовлено його процесуальними повноваженнями. Саме на нього покладено основний тягар відповідальності за

забезпечення ефективного й законного проведення НСРД, а також за допустимість використання їх матеріалів як доказів у кримінальному провадженні.

Проте визначення системи НСРД у конкретному кримінальному провадженні має спиратися на конструктивну взаємодію прокурора зі слідчим та працівниками оперативних підрозділів, які здійснюють оперативне супроводження кримінального провадження.

У площині забезпечення законності проведення конкретної НСРД під час досудового розслідування наркозлочинів прокурор має контролювати відповідність таким обов'язковим критеріям: наявність передбачених законом підстав для проведення відповідної НСРД; наявність у клопотанні (постанові) слідчого належного обґрунтування та всіх положень, передбачених кримінальним процесуальним законом; відповідність відомостей, викладених у клопотанні (постанові) слідчого та ухвалі слідчого судді, тим, що містяться в дорученні оперативному підрозділу на проведення НСРД; дотримання слідчим або оперативними підрозділами виду НСРД, визначеного в ухвалі слідчого судді (постанові слідчого, прокурора), з метою недопущення підміни її змісту; дотримання встановлених обмежень щодо часу, місця, кола об'єктів проведення НСРД, а також щодо використання технічних засобів; дотримання вимог кримінального процесуального закону під час оформлення результатів НСРД та подальшого провадження з ними; забезпечення можливості ідентифікації технічних засобів, що використовувались під час НСРД для фіксації інформації; відсутність грубих порушень прав осіб, щодо яких проводилася НСРД, а також прав осіб, залучених до її проведення.

Список бібліографічних посилань: 1. Грібов М., Соколовий В. Прокурорський нагляд за діяльністю оперативних підрозділів з виконання доручень на проведення негласних слідчих (розшукових) дій. *Вісник прокуратури*. 2014. № 10. С. 41–48. 2. Кравченко О. Є. Форми діяльності прокурора із здійснення нагляду під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні. *Форум права*. 2015. № 1. С. 158–162. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2015_1_27.pdf (дата звернення: 17.02.2025). 3. Шерудило В. О. Прокурорський нагляд за законністю проведення негласних слідчих (розшукових) дій, пов'язаних з втручанням у приватне спілкування. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2016. № 2 (37). С. 284–289. 4. Коник М. Ю. Використання прокурором результатів негласних слідчих (розшукових) дій для підтримання державного обвинувачення // *Право України: сучасний стан і перспективи розвитку* : зб. матеріалів третьої наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 21 квіт. 2016 р.). Вінниця : ВНАУ, 2016. С. 49–52. 5. Процесуальне керівництво негласними слідчими (розшуковими) діями : наук.-практ. посіб. / Ю. Г. Севрук, Є. М. Блажівський, А. В. Столітній та ін. ; за заг. ред. Ю. Г. Севрука,

А. В. Столітнього. Київ : Нац. акад. прокуратури України, 2017. 282 с.

6. Коваль А. А. Роль прокуратури у проведенні негласних слідчих (розшукових) дій через призму практичних проблем. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2018. № 3, т. 2. С. 159–164. **7.** Костоґриз Я. О. Роль прокурора під час організації та проведення негласних слідчих (розшукових) дій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2018. Вип. 49, т. 2. С. 150–153. **8.** Бортун М. І. Повноваження прокурора під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій. *Юридична Україна*. 2019. № 9. С. 36–41. **9.** Погорецький М. А., Іскендеров Е. Ф. Роль прокурора при проведенні негласних слідчих (розшукових) дій. *Вісник кримінального судочинства*. 2021. № 3–4. С. 47–58. DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-5372.2021.3-4/47-58>. **10.** Іллящук Д. Г., Бруссо К. М. Реалізація функції процесуального керівництва щодо забезпечення прав особи при проведенні негласних слідчих (розшукових) дій. *Правові новели*. 2023 № 1. С. 172–179. DOI: <https://doi.org/10.32782/ln.2023.21.24>. **11.** Грібов М. А. Прокурорський нагляд за виконанням доручень на проведення негласних слідчих (розшукових) дій при розслідуванні грабежів та розбоїв. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 1. С. 23–28. **12.** Кушнерик Ю. Участь прокурора у проведенні негласних слідчих (розшукових) дій під час досудового розслідування грабежів та розбоїв. *Вісник прокуратури*. 2016. № 1 (176). С. 78–83. **13.** Влад В. Особливості прокурорського нагляду за додержанням законів під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій у злочинах у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 2. С. 270–273. **14.** Бабошин А. М. Прокурорський нагляд за документуванням злочинів у сфері банківського кредитування оперативними підрозділами : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2015. 20 с. **15.** Влад С. Ф. Нагляд за додержанням законів під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальних провадженнях щодо злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2017. № 30, т. 2. С. 87–89. **16.** Поплавська А. М. Аналіз значення проведення негласних слідчих (розшукових) дій в розрізі криміналістичної характеристики окремих видів злочинів. *Право і суспільство*. 2023. № 3. С. 334–340. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.3.50>. **17.** Князєв С. М. Особливості прокурорського нагляду за здійсненням оперативно-розшукової діяльності та негласної роботи підрозділами Національної поліції України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2019. № 42, т. 1. С. 130–135. DOI: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2019.42-1.28>.

Надійшла до редколегії 20.02.2025

Прийнята до опублікування 14.03.2025

Shelikhovska I. Yu. Prosecutorial supervision of covert investigative (search) actions during the investigation of drug-related crimes

The features of prosecutorial supervision over the conduct of covert investigative (search) actions during the pre-trial investigation of drug-related crimes have been explored as an important component in ensuring the legality and effectiveness of counteracting criminal offenses in the field of illegal drug trafficking. Through a systematic analysis of the Criminal Procedural Code of Ukraine and the practice of applying its provisions during procedural leadership in the pre-trial investigation of drug-related crimes and the conduct of covert investigative (search) actions, the most important elements of the prosecutor's activity have been identified. Both the procedural and organizational aspects (foundations) of their work have been considered. The subject and means of prosecutorial supervision over the pre-trial investigation of drug-related crimes have been defined. It has been established that the latent nature of drug-related crimes leads to the widespread use of covert investigative (search) actions to detect and document these criminal offenses. In criminal proceedings of the investigated category, the full range of covert investigative (search) actions provided for by the Criminal Procedural Code of Ukraine has been used. Their optimal list, timing, and location in each investigative situation must be determined separately, taking into account the means of concealment used and potentially available to individuals involved in the commission of drug-related crimes.

A key role in determining the list and sequence of covert investigative (search) actions during the pre-trial investigation of drug-related crimes is actually played by the prosecutor, due to their procedural powers. The prosecutor bears the main responsibility for ensuring the effectiveness and legality of covert investigative (search) actions, as well as the admissibility of using their materials as evidence in criminal proceedings. However, the determination of the system of covert investigative (search) actions in a specific criminal case should rely on constructive interaction between the prosecutor, the investigator, and the employees of operational units involved in the operational support of the criminal proceedings. The criteria that must be monitored by the prosecutor to ensure the legality of conducting a specific covert investigative (search) action during the pre-trial investigation of drug-related crimes have been identified.

Keywords: legality, drug-related crimes, covert investigative (search) actions, prosecutorial supervision, procedural leadership, pre-trial investigation.

УДК 343.148:343.983

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.1.36>

Михайло Григорович Щербаковський,

*доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 5,
кафедра кримінального процесу,
криміналістики та експертології (завідувач);*

 <https://orcid.org/0000-0003-1990-1231>,
e-mail: shcherbakovskyi@gmail.com;

Сергій Олександрович Коломійцев,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 4,
науково-дослідна лабораторія з проблем інформаційних технологій
та протидії злочинності у кіберпросторі (науковий співробітник);*

 <https://orcid.org/0009-0006-7070-9471>,
e-mail: girbest@gmail.com

ЕКСПЕРТНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ У ЗБИРАННІ ТА ДОСЛІДЖЕННІ КОМП'ЮТЕРНИХ ДАНИХ

Доведено, що експертна інформаційна технологія – це система наукових положень, правових норм і заснованих на них методичних та організаційних рекомендацій щодо практичного використання технічних засобів, програм, систем, інформаційних масивів і баз даних, які застосовують у процесі проведення судових експертиз для підвищення ефективності вирішення завдань зі збирання та дослідження комп'ютерних даних.

Ключові слова: кримінальне провадження, криміналістичні технології, експертні інформаційні технології, комп'ютерні дані, судова експертиза, комп'ютерно-технічна експертиза.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

В умовах науково-технічного розвитку спостерігається постійний процес збільшення обсягу інформації в цілому, а також щодо відомостей про факти та обставини кримінальних правопорушень. Ця інформація у вигляді комп'ютерних даних міститься на матеріальних носіях – предметах, документах, в інформаційних мережах тощо, які потрапляють до орбіти кримінального провадження. Завдяки бурхливій інформатизації суспільства роль і значення комп'ютерних даних, що містяться на електронних носіях, у кримінальному судочинстві неухильно зростає. У зв'язку із цим теоретичною та практичною проблемою є необхідність упровадження у правозастосовну та судово-

експертну практику не лише вдосконалення наявних техніко-криміналістичних засобів, методів і прийомів дослідження джерел інформації, а й розроблення комплексу нових способів збирання інформації, яка має доказове значення для розслідування. Науковці активно обговорюють об'єднання різноманітних аспектів процесу розслідування кримінальних правопорушень в єдиний блок послідовних дій. Такий комплекс послідовних операцій та процедур у процесі слідчої діяльності визначений терміном «криміналістична технологія», а під час організації та проведення судових експертиз – «експертна технологія». Технологічний підхід розглядається у криміналістиці та судовій експертології як інноваційний спосіб збирання й отримання доказової інформації під час кримінального провадження. Проте визначення цих категорій та їх співвідношення залишаються дискусійними.

Стан дослідження проблеми

Проблеми впровадження технологій в окремих напрямках криміналістики та судових експертиз уже тривалий час перебувають у центрі уваги науковців. У працях вітчизняних учених розглядалися проблеми використання криміналістичних та експертних технологій у кримінальному провадженні. Застосуванню технологічного підходу в розслідуванні кримінальних правопорушень приділяли увагу А. А. Барцицька, В. В. Білоус, І. В. Гора, Е. Б. Сімакова-Єфремян, Н. І. Клименко, В. А. Колесник, С. М. Корнійко, Н. В. Кисиль, О. М. Моїсєєв, А. М. Падалка, М. Я. Сегай, В. К. Стрінжа, В. В. Тіщенко, О. В. Фунікова, В. М. Шевчук, В. Ю. Шепітько, М. Г. Щербаковський, О. О. Юхно та ін. Однак унаслідок розвитку інформаційних технологій, глобальних мереж, стрімкого розроблення нових видів комп'ютерної техніки постає необхідність подальшого розвитку технологізації у сфері криміналістики та судових експертиз. Актуальності проблемі додає введення у кримінальний процесуальний закон нового виду доказової інформації – комп'ютерних даних (ст. 99 Кримінального процесуального кодексу України¹). Комп'ютерні дані визначають як «будь-яке представлення фактів, інформації або концепцій у формі, яка є придатною для обробки у комп'ютерній системі, включаючи програму, яка є придатною для того, щоб спричинити виконання певної функції комп'ютерною системою»², а дані – як «інформація, яка подана у

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 4651-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 10.02.2025).

² Конвенція про кіберзлочинність : від 23.11.2001 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575 (дата звернення: 10.02.2025).

формі, придатній для її оброблення електронними засобами»¹. Під час кримінального провадження збирання та дослідження комп'ютерної інформації здійснюються зазвичай шляхом проведення комп'ютерно-технічної експертизи, типовими завданнями якої є виявлення інформації, що міститься на речових доказах – комп'ютерних носіях².

Отже, потребує подальшого обговорення поняття «технології» у правозастосовній сфері в цілому, інформаційних технологій у криміналістиці й експертних інформаційних технологій, спрямованих на збирання та дослідження комп'ютерної інформації.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення поняття «експертна інформаційна технологія», її структури та зв'язку з криміналістичними технологіями.

Завданнями дослідження є аналіз наукових напрацювань щодо створення криміналістичних та експертних технологій, визначення поняття і складових експертних інформаційних технологій, демонстрація експериментального способу відбору програмного продукту для вирішення експертного завдання з відновлення знищених комп'ютерних даних.

Наукова новизна дослідження

Доведено, що експертна інформаційна технологія – це система наукових положень, правових норм і заснованих на них методичних та організаційних рекомендацій щодо практичного використання технічних засобів, програм, систем, інформаційних масивів і баз даних, які застосовують у процесі проведення судових експертиз для підвищення ефективності вирішення завдань зі збирання та дослідження комп'ютерних даних. Експертна інформаційна технологія складається з теоретичної, правової, методичної, організаційної, апаратної, програмної та інформаційної компонент. Доведено, що існують три способи впровадження апаратних, програмних, інформаційних складових в експертну технологію: застосування готових програмних і технічних засобів інформаційних технологій; модернізація, трансформація готових інформаційних технологій з урахуванням специфіки завдань, що вирішуються судовою експертизою; розроблення спеціальних експертних інформаційних технологій.

¹ Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22.05.2003 № 851-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15> (дата звернення: 10.02.2025).

² Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 10.02.2025).

Виклад основного матеріалу

Відповідно до етимологічного значення технологія визначається, з одного боку, як сукупність знань, відомостей про послідовність окремих виробничих операцій у процесі виробництва чого-небудь, а з іншого – як сукупність способів обробки або переробки матеріалів, виготовлення виробів, проведення різних виробничих операцій тощо [1, с. 321]. Завданням технології як науки є виявлення закономірностей із метою розроблення й використання на практиці найбільш ефективних та економічних виробничих процесів. Таким чином, поняття «технологія» є доволі широким і універсальним та стосується будь-якої цілеспрямованої продуктивної діяльності.

Первісними спробами розроблення технологічного підходу у криміналістиці до процесу розслідування вважається ідея запровадження схеми розслідування злочинів, порівняння процесу розслідування злочинів із виробничими процедурами, широке трактування криміналістичної техніки [2, с. 6]. Під криміналістичною технологією В. В. Тіщенко й А. А. Барцицька розуміють науково обґрунтовану систему практичних дій і процедур, методів і засобів їх здійснення, спрямованих на оптимізацію розслідування, шляхом поетапного та послідовного вирішення його тактичних і стратегічних завдань. До основних функцій криміналістичної технології, на їхню думку, належать: системоутворююча, пізнавальна, управлінська, прогностична [3, с. 40–45]. Запровадження криміналістичних технологій у практику розслідування передбачає впорядкування складного процесу комплексного використання технічних і тактичних засобів, що має велике значення для процесу розслідування в цілому. Зокрема, технологічний аспект застосування техніко-криміналістичних засобів полягає у безпосередньому взаємозв'язку техніки й тактики проведення окремих слідчих дій. Таким чином, у практичному аспекті криміналістична технологія реалізується через процес послідовного запровадження комплексу дій та процедур в інформаційно-пізнавальній та організаційно-управлінській сферах слідчої та експертної діяльності.

Різновидом криміналістичних технологій є експертні технології дослідження слідів кримінальних правопорушень. М. Я. Серай і В. К. Стринжа вперше надали визначення експертної технології як: сукупності правил, прийомів і способів найбільш раціональної та ефективної організації проведення судових експертиз у державних судово-експертних установах; опису технологічних схем, процесів, карток; розроблення загальних та окремих положень з подальшого удосконалення зазначених правил, прийомів, способів, технологічних схем, процесів і карток [4, с. 3–4]. Один із авторів цієї статті розглядає експертну технологію більш широко як систему пізнавальних (дослідних),

організаційних (управлінських) операцій, слідчих, судових, оперативно-розшукових та інших прийомів та способів, що застосовуються відповідними суб'єктами, згідно з чинним законодавством, для вирішення слідчо-, судово-експертних ситуацій з метою отримання доказової інформації у справі [5, с. 20]. Н. І. Клименко експертною технологією вважає сукупність операцій, що здійснюються в певній послідовності, виконуються на основі певних знань у зв'язку із проведенням дослідження яких-небудь об'єктів, речових доказів із метою пошуку відповідей на поставлені перед експертом питання [6, с. 143]. У цьому визначенні поняття «технологія» збігається з поняттям «експертна методика». О. М. Моїсєєв вважає, що експертна технологія – це система робочих операцій, які становлять раціональні дії з оптимального використання судовим експертом наявних ресурсів (матеріальних, технічних, фінансових, трудових, інтелектуальних, нормативно-правових) для забезпечення результативного проведення судових експертиз [7, с. 18]. А. М. Падалка та І. В. Пашинська відносять до експертних технологій використання техніко-криміналістичних засобів, апаратно-програмних комплексів, програмного забезпечення, організаційних рішень і методичних прийомів для вирішення завдань як інструменту створення проміжного або підсумкового матеріального чи нематеріального продукту [8, с. 567].

Підсумовуючи надані визначення, можна дійти висновку, що вчені застосовують діяльнісний підхід до розуміння експертної технології, застосування якої відбувається шляхом комплексного цілеспрямованого послідовного проведення різного роду дій і процедур із метою ефективного вирішення експертних завдань. Експертна технологія – це цілісна структура практичного вирішення експертних завдань, що охоплює матеріально-технічне забезпечення та застосування експертно-методичного й організаційно-управлінського комплексів. Основна мета експертної технології – оптимальне поєднання всіх структурних елементів експертної діяльності, що впорядковує процес їх практичної реалізації [3, с. 106].

В. Ю. Шепітько вказує, що нині зростання обсягів інформаційних ресурсів, швидкості і гнучкості інформаційних процесів, а також широкомасштабне впровадження інформаційних технологій в усі сфери життєдіяльності як невід'ємного складника інформаційної епохи створили підґрунтя для застосування інформаційних технологій у сучасних умовах проведення судових експертиз [9, с. 25]. І. В. Пиріг звертає увагу на особливості сучасного етапу розвитку судових експертиз, які ґрунтуються на теоретичній основі судової експертології, новітніх досягнень науки, техніки та інформаційних технологіях [10, с. 48]. Сучасні процеси експертної діяльності зумовлені практичною необхідністю створення узагальнюючої структури, яка б об'єднувала

технологічний комплекс інформаційно-пізнавальних, організаційно-управлінських процедур і технічних засобів. Тому, як слушно зазначає О. О. Юхно, застосування інновацій зумовлює кардинальні зміни наукової парадигми криміналістики, експертології та досудового розслідування в цілому [11, с. 46].

У період глобальної інформатизації актуальним є інноваційний підхід до розуміння поняття «технологія», що пов'язане із запровадженням новітніх інформаційних розробок у практику боротьби зі злочинністю, зокрема щодо сучасних можливостей комп'ютерних засобів, інформаційно-обчислювальних систем, засобів телекомунікації та систем зв'язку. З урахуванням кількісних і структурних змін у складі злочинності та загального зростання її технологічного рівня мають бути переглянуті заходи щодо її подолання, насамперед розвиток експертних технологій на базі сучасної комп'ютерної техніки і програмних продуктів. Указане стосується передусім такого найсучаснішого роду судових експерти, як комп'ютерно-технічної. Тому в літературі наголошується, що зараз актуальним і необхідним є розроблення уніфікованих методик проведення судової комп'ютерно-технічної експертизи, яка б відповідала вимогам законодавства та сьогодення й урховувала досягнення вітчизняних і зарубіжних науковців [12, с. 61].

Сьогодні одним із головних критеріїв результативності судово-експертної діяльності є впровадження досягнень науки у практику, що вимагає переходу до використання різноманітних інноваційних технологій. Провідне місце в цьому контексті належить дослідженням інформаційних технологій, що забезпечують процес розслідування та розкриття злочинів.

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про Національну програму інформатизації» інформаційно-комунікаційні технології – це результат інтелектуальної діяльності, сукупність систематизованих наукових знань, технічних, організаційних та інших рішень про перелік та послідовність виконання операцій для збирання, обробки, накопичення та використання інформаційної продукції, надання інформаційних послуг. Задля реалізації інформаційно-комунікаційних технологій застосовуються засоби інформатизації, якими є комп'ютери, електронно-обчислювальна техніка, програмні продукти, інформаційні системи або їхні окремі елементи, електронні комунікаційні мережі, що використовуються для реалізації інформаційно-комунікаційних технологій¹.

Істотним елементом експертної технології визначено технічні засоби та методи дослідження, що відіграють роль інструментарію

¹ Про Національну програму інформатизації : Закон України від 01.12.2022 № 2807-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2807-20> (дата звернення: 10.02.2025).

експерта. В аспекті комп'ютерно-технічної експертизи таким компонентом є апаратне та програмне забезпечення судово-експертного дослідження. *Апаратне (технічне) забезпечення* – це фізичні компоненти інформаційної технології: портативні та стаціонарні комп'ютери, планшети, мобільні телефони, пристрої введення, запам'ятовувальні пристрої, пристрої виведення та ін. Через апаратне забезпечення здійснюється доступ до більшості програм та інформаційних даних. *Програмне забезпечення* існує та будується безпосередньо на апаратному забезпеченні, носіях інформації, які без нього не функціонують. Програмне забезпечення можна умовно розділити на дві категорії: операційні системи та прикладне програмне забезпечення. Програмне забезпечення операційної системи керує апаратним забезпеченням, створює інтерфейс між апаратним забезпеченням і користувачем, надає платформи розробникам програмного забезпечення для написання програм.

Отже, поняття експертної інформаційної технології можна сформулювати як систему наукових положень, правових норм і заснованих на них методичних та організаційних рекомендацій щодо практичного використання технічних засобів, програм, систем, інформаційних масивів і баз даних, які застосовують у процесі проведення судових експертиз для підвищення ефективності рішення поставлених завдань зі збирання та дослідження комп'ютерних даних. У наведеному визначенні можна виокремити такі складові експертної інформаційної технології: теоретичну, правову, методичну, організаційну, апаратну, програмну та інформаційну.

Упровадження апаратних, програмних та інформаційних складових в експертну технологію може здійснюватися трьома способами: 1) застосуванням готових програмних засобів інформаційних технологій; 2) модернізацією і трансформацією готових інформаційних технологій з урахуванням специфіки завдань, які вирішує судова експертиза; 3) розробленням спеціальних інформаційних експертних технологій.

Застосування готових засобів для вирішення експертного завдання з відновлення знищених комп'ютерних даних проілюструємо на прикладі наявних у вільному доступі програм.

Відновлення видалених комп'ютерних даних відіграє критично важливу роль у кримінальному провадженні. Інформація, яка здається втраченою, може стати ключовим доказом у розслідуванні злочинів. Ефективність програмного забезпечення для пошуку та відновлення даних є одним із ключових чинників забезпечення якісного збору цифрових доказів. У кримінальному провадженні цифрові дані можуть виступати доказами злочинної діяльності або слугувати підтвердженням невинуватості підозрюваних. У багатьох випадках

такі дані можуть бути видалені або пошкоджені зловмисниками з метою приховування слідів злочину. Завдання експертів полягає у відновленні цих даних, збереженні їхньої цілісності та допустимості як доказів у суді. Різноманіття наявних у вільному доступі програм, які можуть бути застосовані для відновлення даних, ускладнює вибір оптимального інструмента для експертних цілей. Ці програми мають різні рівні функціональності, алгоритми відновлення та певні обмеження.

Мета проведеного експериментального дослідження полягала в порівнянні сучасних програм відновлення даних, перевірці швидкості їхньої роботи і здатності відновлювати файли рідкісних, специфічних форматів. Експеримент проводився за допомогою комп'ютера з операційною системою Windows 11, 64-bit, центральним процесором – AMD Ryzen 3 5300U, оперативною пам'яттю – 20 ГБ, USB-флешнакопичувачем – 2 ГБ. Програмне забезпечення відбиралось за такими критеріями: доступність, популярність і кількість позитивних відгуків користувачів. Використовувалися такі програми: Recuva, Tenorshare 4DDiG, Wise Data Recovery, MiniTool Power Data Recovery, Stellar Data Recovery.

Об'єктами дослідження у процесі експерименту стали 24 спеціально створені файли різних специфічних форматів:

- формати документів і текстових даних: .rtf (використовується в таких текстових редакторах, як WordPad, Microsoft Word); .txt (застосовується для нотаток, скриптів, конфігурацій); .md (використовується для документації, README-файлів у проєктах); .tex (застосовується в академічній та науковій сферах);

- формати архівів: .zip (для упакування та стиснення файлів); .tar.gz (резервне копіювання даних у Linux); .7z (для зменшення розміру великих файлів); .zpaq (резервне копіювання); .arj (старий формат архівів, популярний у DOS-системах); .cab (використовується для встановлення програм і оновлень);

- конфігураційні файли: .ini (застосовується у програмах для Windows); .yaml (використовується в DevOps, наприклад Kubernetes, Ansible); .toml (для проєктів на Python та Rust);

- криптографічні та ключові файли: .key (використовується у сертифікатах SSL/TLS та криптографії); .pem (для захисту даних SSL/TLS);

- графічні формати: .png (для графічних елементів); .bmp (для високоякісної графіки);

- бази даних і структуровані дані: .db (використовується у месенджерах та додатках для збереження даних); .csv (для імпорту/експорту даних у таблицях); .json (для API та конфігурацій додатків);

- спеціальні та системні файли: .bin (прошивки, образи пам'яті); .myownformat (власний користувацький формат); .izh (специфічний

для окремих програм або систем, часто використовується у пропрієтарних рішеннях для резервного копіювання чи передачі даних); .log (формат текстових файлів для запису подій або процесів під час роботи програм чи систем).

У межах дослідження для повного заповнення обсягу пам'яті USB-флешнакопичувача, крім наведених файлів, було записано різноманітні дані для штучного створення стороннього «шуму».

Можливість відновлення знищених файлів залежить від того, яким саме способом вони були видалені на носії. Видалення файлів може здійснюватися трьома способами:

1) звичайне видалення використанням команди «Видалити». Під час такого видалення операційна система безпосередньо файл не знищує, а лише позначає простір, який він займав, як вільний. Одночасно видаляється запис про файл у файлової таблиці, і файл фактично стає невидимим для користувача. На дисковому накопичувачі файл залишається доти, доки на його місце на диску не буде записано нові дані. У разі такого видалення ймовірність відновлення є найвищою;

2) швидке форматування накопичувача (диска). Під час швидкого форматування видаляється вся файлова таблиця, а файлова система повністю переініціалізується. Самі файли не знищуються, але видалення файлової таблиці суттєво ускладнює їхнє відновлення;

3) повне форматування накопичувача (диска). Під час такого видалення операційна система повністю очищує носій даних, стираючи не лише файлову таблицю, а й самі дані. Виконується перезапис кожного сектора на диску (зазвичай нулями або іншими символами). Вказаний спосіб видалення унеможливає подальше відновлення даних звичайними доступними програмами. Лише складними апаратними методами, що використовуються у спеціалізованих лабораторіях, можуть бути частково відновлено деякі дані. Однак це дуже дорогі малодоступні технології, а їх застосування вимагає багато часу [13, pp. 210–211].

Перший етап експерименту полягав у встановленні можливості пошуку та відновлення видалених звичайним способом файлів з USB-флешнакопичувача об'ємом 2 ГБ і порівнянні швидкості цієї процедури. На цьому етапі експерименту встановлено, що вибрані програми успішно знайшли всі 24 тестові файли після їх видалення: Recuva – 50 с; Wise Data Recovery – 2 хв 5 с; Tenorshare 4DDiG – 2 хв 18 с; Stellar Data Recovery – 2 хв 45 с; MiniTool Power Data Recovery – 3 хв 45 с. На рис. 1 показано файли, відновлені програмою Recuva.

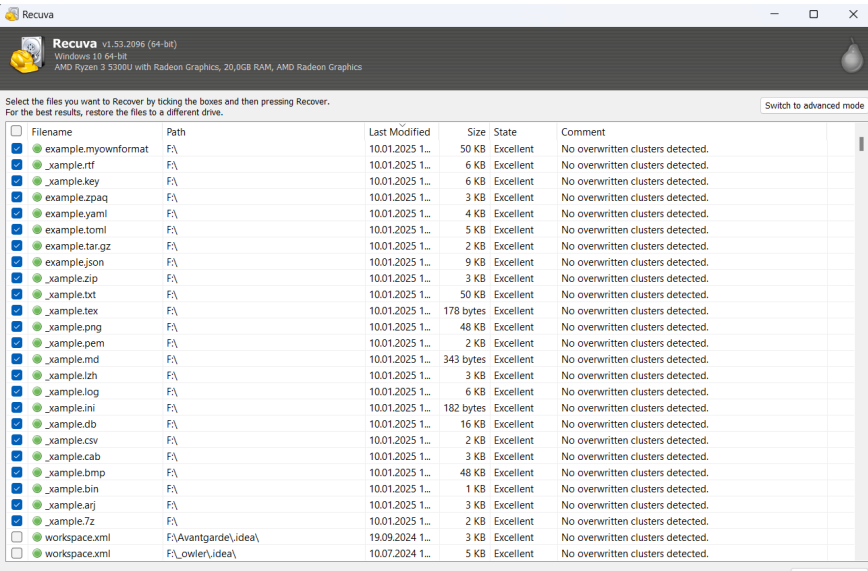

Рис 1. Файли, відновлені програмою Recuva

На другому етапі експерименту пошук файлів здійснювався на USB-флешнакопичувачі, який був відформатований у швидкому режимі. Результати експерименту показали, що застосованими програмами відновлено: Tenorshare 4DDiG – 10 файлів (2 хв), Stellar Data Recovery – 9 файлів (7 хв 5 с); Wise Data Recovery – 7 файлів (2 хв 5 с), Recuva – 7 файлів (8 хв), MiniTool Power Data Recovery – 2 файли (3 хв 40 с). На цьому етапі експерименту час пошуку не відігравав суттєвої ролі, оскільки відсоток знайдених файлів значно зменшився. Найбільш корисним є показник кількості виявлених файлів. Після видалення файлової таблиці інформація про файли переплуталася, що ускладнило процес їхньої ідентифікації та відновлення. Хоча після швидкого форматування файли все ще не були остаточно видалені з USB-флешнакопичувача, застосовані для їхнього пошуку та відновлення програми не змогли впоратися із завданням повністю. Причиною такого негативного результату є видалення інформації про закінчення одного файлу і початок іншого. У такому разі розпізнати файли серед «шуму» можна за їхньою сигнатурою, тобто унікальним набором байтів, розміщеним на початку або, у деяких випадках, наприкінці файлу. У підсумку найкращий результат показала програма Tenorshare 4DDiG, яка змогла ідентифікувати 10 із 24 файлів і зробила це за найкоротший час. Найгірший результат – лише 2 із 24 файлів –

продемонструвала програма MiniTool Power Data Recovery. На рисунку 2 показано файли, знайдені програмою Tenorshare 4DDiG.

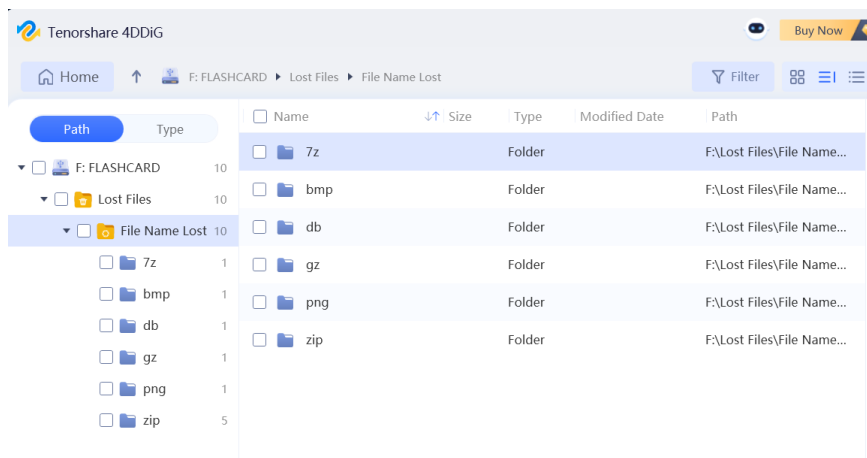

Рис. 2. Файли, знайдені програмою Tenorshare 4DDiG

Виходячи з отриманих результатів, можна зробити висновок, що застосовані програми розпізнають лише сигнатури популярних форматів. Більшість програм успішно впоралися лише з розпізнаванням форматів архівів і графічних файлів. Відновлення менш поширених або специфічних форматів після швидкого форматування виявилося неможливим.

Отримані результати свідчать про те, що більшість вільно доступних програм здатні відновлювати лише файли з відомими сигнатурами, що підтверджує важливість правильного вибору програмного забезпечення залежно від типу даних, які потрібно відновити. Для відновлення рідкісних або специфічних форматів файлів під час проведення експертиз доцільніше використовувати більш спеціалізовані інструменти, такі як X-Ways Forensics¹ та EnCase Forensic², або апаратні методи, зокрема PC-3000³ та DeepSpar Disk⁴.

¹ X-Ways Forensics: Integrated Computer Forensics Software // X-Ways : сайт. URL: <https://www.x-ways.net/forensics> (дата звернення: 10.02.2025).

² OpenText Forensic (EnCase) // Opentext : сайт. URL: <https://www.opentext.com/products/forensic> (дата звернення: 10.02.2025).

³ PC-3000 // ACELab : сайт. URL: <https://www.acelab.eu.com/catalog> (дата звернення: 10.02.2025).

⁴ DeepSpar Disk : сайт. URL: <https://www.deepspar.com> (дата звернення: 10.02.2025).

Висновки

У сучасний період інформатизація всіх сфер суспільства, зростання обсягів різномірних інформаційних ресурсів, розвиток інформаційних технологій та існування слідів правопорушень у вигляді комп'ютерних даних слугують підставою для формування експертних інформаційних технологій. Експертні технології дослідження слідів кримінальних правопорушень є різновидом криміналістичних технологій, що застосовуються під час кримінальних проваджень.

Експертна інформаційна технологія – це система наукових положень, правових норм і заснованих на них методичних та організаційних рекомендацій щодо практичного використання технічних засобів, програм, систем, інформаційних масивів і баз даних, які застосовують у процесі проведення судових експертиз для підвищення ефективності вирішення завдань зі збирання та дослідження комп'ютерних даних. Експертна інформаційна технологія складається з теоретичної, правової, методичної, організаційної, апаратної, програмної та інформаційної компонент. Існують три способи впровадження апаратних, програмних, інформаційних складових в експертну технологію: застосування готових програмних і технічних засобів інформаційних технологій; модернізація, трансформація готових інформаційних технологій з урахуванням специфіки завдань, що вирішуються судовою експертизою; розроблення спеціальних експертних інформаційних технологій.

Список бібліографічних посилань: 1. Словник української мови : в 11 т. / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні ; редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 1979. Т. 9. 658 с. 2. Барцицька А. А. Криміналістичні технології: сутність та місце в системі криміналістичної науки : автореф. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2011. 20 с. 3. Тіщенко В. В., Барцицька А. А. Теоретичні засади формування технологічного підходу в криміналістиці : монографія. Одеса : Фенікс, 2012. 198 с. 4. Сегай М. Я., Стринжа В. К. Актуальные проблемы экспертной технологии в условиях НТР. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 1984. Вып. 29. С. 3–7. 5. Щербаковский М. Г. Содержание, свойства и функции экспертных технологий // Сучасні судово-експертні технології в кримінальному і цивільному судочинстві : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 14–15 берез. 2003 р.) / МВС України, Нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2003. С. 16–21. 6. Клименко Н. І. Судова експертологія : курс лекцій. Київ : Ін Юре, 2007. 528 с. 7. Моїсєєв О. М. Експертні технології: теорія формування і практика застосування : монографія. Харків : Апостіль, 2011. 424 с. 8. Падака А. М., Пашинська І. В. Застосування технологій у судово-експертній діяльності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 11. С. 565–567. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-11/139>. 9. Шепітько В. Ю. Інновації в

судово-експертній діяльності // Інноваційні методи, засоби та технології в криміналістиці та судовій експертизі : наук.-практ. посіб. / за ред. В. Ю. Шепітька. Харків : Право, 2023. 116 с. **10.** Пиріг І. В. Теоретико-прикладні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування : монографія. Дніпропетровськ : Дніпропетров. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2015. 432 с. **11.** Юхно О. Генезис і проблемні питання використання новітніх технологій та штучного інтелекту в криміналістиці, експертній діяльності та досудовому розслідуванні. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2021. Вип. 3 (25). С. 40–59. DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.3.2021.04>. **12.** Климчук М. П., Комісарчук Ю. А., Марко С. І., Стецик Б. В. Судова комп'ютерно-технічна експертиза у кримінальному провадженні : навч. посіб. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2022. 112 с. **13.** Tanenbaum A. S., Bos H. *Modern Operating Systems*. New Jersey : Prentice Hall, 2001. 1137 p.

Надійшла до редакції 11.02.2025

Прийнята до опублікування 13.03.2025

Shcherbakovskyi M. H., Kolomiitsev S. O. Expert information technology in the collection and analysis of computer data

In the modern period of society's informatisation, the growth of heterogeneous information resources, the development of information technology and the existence of traces of offences in the form of computer data serve as the basis for the formation of expert information technologies. Expert technologies for investigating traces of criminal offences are a type of forensic technologies used in criminal proceedings and represent a set of consistent procedures, operations, techniques and methods of using technical means to solve a task.

Expert technology as an embodiment of an innovative approach to the practice of combating crime is considered to be a holistic structure of practical solution of expert tasks, including logistics, application of expert methodological, organisational and managerial measures. The main purpose of expert technology is the optimal combination of all structural elements of expert activity, which streamlines the process of their practical implementation. Expert information technology as a complex category includes theoretical, legal, methodological, organisational, hardware, software and information components.

The article defines expert information technology as a system of scientific provisions, legal norms and methodological and organisational recommendations based on them regarding the practical use of technical means, programs, systems, information arrays and databases used in the process of conducting forensic examinations, with a view to improving the efficiency of solving the tasks of collecting and researching computer data.

It is shown that there are three ways of implementing hardware, software and information components into expert technology: a) use of ready-made software and hardware information technologies; b) modernisation and transformation of existing information technologies with due regard for the specifics of the tasks performed by forensic examination; c) development of special expert information technologies. On the example of existing computer programs, the

author demonstrates an experimental method of selecting a software product for solving the expert task of restoring destroyed computer data.

Keywords: criminal proceedings, forensic technologies, expert information technologies, computer data, forensic examination, computer-technical examination.

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ НАПРЯМ

УДК 341.231.14

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.1.37>

Леся Леонідівна Гончаренко,

кандидат історичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
Сумська філія,
кафедра юридичних дисциплін (доцент);

<https://orcid.org/0000-0002-0750-7344>,

e-mail: goncharenkosspu@gmail.com

СТАНОВЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ РАДИ ЄВРОПИ З ПИТАНЬ ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ

Досліджено процес формування діяльності Ради Європи з питань захисту прав і свобод людини. Проаналізовано становлення та реформування інституцій Ради Європи, що займаються питаннями захисту прав і свобод людини, а саме Європейського суду з прав людини та Європейської комісії з прав людини. Розглянуто процес розроблення, обговорення, ухвалення та доповнення фундаментального правозахисного документа – Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Доведено її надважливе значення в розвитку європейського прецедентного права.

Ключові слова: Рада Європи, права та свободи людини, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Статут Ради Європи, Європейська комісія з прав людини, Європейський суд з прав людини, додаткові протоколи до Конвенції.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Рада Європи здійснює різнопланову діяльність, що охоплює правову, економічну, соціальну, наукову та культурну сфери. Водночас її найбільші досягнення зосереджені передусім у сфері захисту прав людини та основоположних свобод. Права людини відіграють ключову роль у діяльності Ради Європи, адже повага до них є запорукою демократії, а її основною метою є збереження та розвиток демократичних цінностей.

Сьогоднішнє складне становище в нашій країні не лише не зменшує, а й загострює необхідність вивчення досвіду європейських демократій, накопиченого в Раді Європи, залучення України до досягнень європейської політичної та правової культури, а також упровадження загальновизнаних міжнародних норм у гуманітарній

сфері. Тому вкрай важливо всебічно досліджувати діяльність Ради Європи як організації, що формує новий політико-правовий вимір європейського континенту, прагне зберегти європейську самобутність в умовах глобалізації та розвивати візрцеву модель європейського суспільства.

Стан дослідження проблеми

Дослідженням діяльності Ради Європи та її правозахисного механізму займаються як вітчизняні, так і іноземні вчені. Серед українських учених варто виокремити праці таких науковців, як Д. Аббакумова, Ю. Бисага, М. Антонович, В. Мицик, В. Денисова, М. Гнатовський та ін. Чимало іноземних науковців також вивчають зазначену проблематику, зокрема А. Робертсон, Р. Харсмен, І. Батлер, Ф. Манчіні, Х. Расмуссен, А. Росас, Е. Стейн та ін. Однак переважно дослідження орієнтовані на юрисдикцію Суду Європейського Союзу, практику Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд), взаємодію судових органів ЄС та Ради Європи. Як наслідок, питання, пов'язані з особливостями формування діяльності Ради Європи щодо захисту прав і свобод людини, фактично є мало дослідженими, а їхнє вивчення становить науковий і практичний інтерес.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є дослідження та аналіз особливостей становлення діяльності Ради Європи у сфері захисту прав і свобод людини, а також визначення її ролі в системі міжнародних правозахисних організацій. Основними завданнями дослідження є: охарактеризувати історію створення та розвитку Ради Європи як організації, що опікується питаннями прав і свобод людини; визначити і проаналізувати основні правові документи, які стали підґрунтям її діяльності у сфері захисту прав людини; дослідити механізми контролю та захисту прав людини, розроблені Радою Європи.

Наукова новизна дослідження

Комплексно досліджено та систематизовано знання про становлення правових механізмів Ради Європи у сфері захисту прав і свобод людини, визначено її роль і значення як міжнародної міжурядової організації у формуванні та реалізації правових стандартів у цій сфері, а також вдосконалено погляди на розвиток системи міжнародно-правових норм щодо захисту прав людини.

Виклад основного матеріалу

Після Другої світової війни Західна Європа першою у світі створила регіональну систему, засновану на пріоритеті прав людини. Злочини війни, жорстокість нацистського режиму та його нелюдські експерименти змусили міжнародну спільноту зосередитися на захисті прав людини. Крім того, стало очевидно, що національні

механізми не здатні гарантувати ефективний захист цих прав. Отже, у післявоєнний період завдання налагодження міждержавного співробітництва у сфері правозахисту набуло особливої актуальності та нагальності.

Рада Європи – перша європейська організація, створена після Другої світової війни. Як зазначає Д. Аббакумова, «заснована в 1949 р., вона змогла побудувати один із найкращих міжнародних механізмів захисту прав людини у світі. У цьому процесі не останню роль відіграли не тільки ефективна діяльність Європейського суду з прав людини, а й злагоджене функціонування головних органів Ради Європи» [1, с. 207].

Ідеї зміцнення та збереження принципів демократії, заснованих на верховенстві закону, політичних та особистих свободах, закріплені в преамбулі Статуту Ради Європи, конкретизовані та розширені в його основному тексті. Визначаючи цілі Ради Європи та способи їх досягнення, ст. 1 Статуту наголошує на реалізації прав людини та основних свобод. Водночас у ст. 3 закріплено, що кожен член Ради Європи зобов'язаний визнавати принцип верховенства права та гарантувати всім особам, які перебувають під його юрисдикцією, користування правами людини й основними свободами, а також щиро та активно співпрацювати задля досягнення цілей організації¹.

У цьому контексті очевидно, що захист прав людини та довіра до закону не лише виражаються в загальних категоріях, а й охоплюються конкретними цілями Ради Європи. Крім того, дотримання цих принципів стало обов'язковою умовою членства в організації. Таким чином, Статут Ради Європи значно перевершив попередні міжнародні та національні договори, заклавши новий рівень правових зобов'язань у сфері захисту прав людини.

Рада Європи здійснила важливу роботу із практичного втілення задекларованих принципів. Слід зауважити, що лідери країн Європи були свідками того, наскільки складним і суперечливим було розроблення міжнародних пактів із прав людини (Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права) в межах Комісії ООН з прав людини. У зв'язку із цим перед ними постала доволі непроста дилема: продовжувати роботу над глобальним втіленням ідей, закладених у Загальній декларації прав людини, чи варто спробувати створити більш ефективну та дієву правозахисну систему в межах окремого регіону. Сумніви щодо можливості створити подібну ефективну систему були значними й цілком обґрунтованими [2, р. 8].

¹ Статут Ради Європи : від 05.05.1949 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001 (дата звернення: 14.02.2025).

Саме тому під час першої сесії Комітету міністрів Ради Європи (далі – Комітет міністрів) пункт про розгляд проєкту Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Європейська конвенція з прав людини, Конвенція) та проєкту Статуту ЄСПЛ було виключено з порядку денного майбутнього першого засідання Консультативної асамблеї. Однак чимало делегатів Консультативної асамблеї Ради Європи наполягали на підготовці спеціальної конвенції про права людини для Європи. Так, наприклад, представник Данії вважав, що Загальній декларації прав людини бракує чіткої конкретизації, оскільки вона не враховує відмінностей у рівнях цивілізаційного розвитку та формах правління держав – членів ООН.

Зовсім інша справа – обговорення цього питання виключно на західноєвропейській основі, оскільки в такому разі можна було б підготувати документ, обов'язковий з юридичної точки зору [3, с. 24].

19 серпня 1949 р. Девід Максвелл Файф (Велика Британія), Поль-Анрі Тейтжен (Франція) та Антоніо Азаро (Італія) подали до Консультативної асамблеї пропозицію, яка рекомендувала державам – членам Ради Європи, відповідно до Статуту, взяти на себе колективну відповідальність за захист прав людини та основних свобод. Для цього пропонувалося підписати конвенцію, згідно з якою кожна держава-член зобов'язувалася забезпечити недоторканність прав людини та основних свобод, закріплених у конституції, законодавстві, адміністративній практиці та чинних на момент підписання конвенції в країнах, і започаткувати діяльність нових органів – Європейської комісії з прав людини (далі – Комісія) та Європейського суду з прав людини, які слідкуватимуть за дотриманням вищезгаданої конвенції.

Через десятиліття, говорячи про той час, Поль-Анрі Тейтжен визначив цей день – 19 серпня 1949 р. – як дату, коли Європейська конвенція з прав людини стала частиною позитивного права [3, с. 25].

Таким чином, із вищезазначеного випливає, що вже перші пропозиції були далекоглядними й передбачали створення системи, яка по суті була б революційною, якщо враховувати міжнародно-правові погляди того часу. Навіть зараз низка положень того проєкту виглядає радикально. Адже навіть у наші дні, коли права людини міцно вкоренилися в міжнародному праві Європи, ЄСПЛ не має повноважень скасовувати рішення органів державної влади країн – членів Ради Європи. Тому неважко уявити, які суперечливі почуття міг викликати проєкт міжнародного договору про права людини, що передбачав потужний механізм контролю за виконанням зобов'язань. Отже, цілком зрозуміло, чому узгодження тексту Європейської конвенції з прав людини викликало гострі дебати в усіх органах Ради Європи.

У зв'язку із цим під час обговорення було вирішено, що в цих умовах можна гарантувати лише такі права та основні свободи, які на той момент уже були визначені й визнані демократичними режимами. Вони мали базуватися на правах, передбачених Загальною декларацією прав людини. У запропонований проєкт Конвенції було включено 12 прав із прямими посиланнями на статті Загальної декларації прав людини. Також передбачалося створення ЄСПЛ та Комісії, а окремим особам і державам надавалося право подавати петиції до Комісії, яка могла передавати справи до Суду¹.

Пропозицію про створення Комісії та Суду підтримали не всі країни. Однак, відкинувши аргументи про святість державного суверенітету й підтримавши ідею створення Суду, Поль-Анрі Тейтжен у своїй промові 7 вересня 1949 р. повернувся до теми порушення прав людини під час Другої світової війни. Він зазначив, що демократичні країни не стають нацистськими в один день, а свободи обмежуються поступово – спочатку в одній сфері, потім в іншій. Спершу пригнічується суспільна думка та національна свідомість, а потім з'являється фіюрер, і цей процес розвивається аж до появи крематоріїв. Поль-Анрі Тейтжен наголошував, що такий шлях може привести навіть до Бухенвальду чи Дахау. Він покладав надію на те, що ЄСПЛ, який діятиме в межах Ради Європи, разом із системою нагляду та гарантій міг би завадити таким сценаріям [2, р. 6].

Представник Італії Домінело також висловився за створення нового європейського регіонального міжнародного суду. 8 вересня 1949 р. він пояснив, чому Міжнародний суд ООН у Гаазі не підходить для цієї ролі. На його думку, цей суд не є європейським судом, оскільки не відповідає основній меті Ради Європи – створенню міжнародного юридичного органу. Подання апеляцій до суду, компетенція якого є зовнішньоевропейською, не сприятиме формуванню європейської єдності. Крім того, відповідно до Статуту ООН Міжнародний суд ООН у Гаазі приймає лише скарги, подані державами. Натомість Рада Європи має вирішувати делікатні питання – ЄСПЛ повинен надати можливість звертатися особам, які стверджують, що їхні основоположні права та свободи порушені, і представляти скаргу чи апеляцію².

Спірним також виявилось питання подання індивідуальних скарг. Однак багато делегатів, зокрема представник Великобританії

¹ Council of Europe. Collected Edition of the Travaux Preparatoires. Strasbourg, 1975. Pp. 216–218.

² Council of Europe. Collected Edition of the Travaux Preparatoires. Strasbourg, 1975. Pp. 156–158.

сер Девід Максвелл Файф, наполягали на тому, що кожна людина повинна мати право на особисте звернення¹.

Від 8 до 17 червня 1950 р. відбулася Конференція вищих посадових осіб урядів держав – членів Ради Європи, під час якої розгорнулися дебати щодо невирішених питань, що залишалися відкритими ще на попередніх етапах розроблення Конвенції.

Однак Конференції вдалося підготувати доповідь, яка містила уніфікований текст Конвенції, хоча досягти єдності в поглядах серед учасників так і не вдалося. У зв'язку із цим рішення щодо кожного спірного питання ухвалювалося більшістю голосів, причому склад цієї більшості не завжди збігався. Щодо проблеми заснування ЄСПЛ було ухвалено компромісне рішення: його повноваження щодо розгляду справ за Конвенцією стали факультативними, тобто залежали від відповідної заяви тієї чи іншої держави – учасниці Європейської конвенції з прав людини.

Після консультацій з Комісією з правових питань Консультативної асамблеї Комітет міністрів вивчив доповідь Конференції вищих посадових осіб урядів держав – членів Ради Європи на своїй сесії на початку серпня 1950 р. Саме тоді Комітетом міністрів вперше було розглянуто та схвалено пропозицію Великої Британії про те, щоб зробити право на подання петицій приватними особами так само факультативним. Прийнявши ще низку поправок, Комітет міністрів схвалив проєкт Європейської конвенції з прав людини 7 серпня 1950 р., тобто фактично з'явився той самий текст, який уряди підписали 4 листопада 1950 р., а вже 3 вересня 1953 р. Конвенція² набула чинності.

Європейська конвенція з прав людини складається з трьох розділів. Згодом до неї було підписано 16 протоколів, що доповнюють і вносять до неї зміни. Протоколи до Конвенції є самостійними договорами і накладають зобов'язання на учасників лише після ратифікації кожного з них. Завдяки ним було внесено зміни до порядку роботи функціонування Комісії та Суду і розширено перелік основних прав. Сама Конвенція містила перелік із 12 прав і свобод людини, які на той час і в тих умовах було можливо найефективніше гарантувати та дотримуватися. Таким чином, Європейській конвенції про захист прав людини відразу ж надавався характер дієвого права, а не політичної обіцянки або чергової декларації.

Європейські держави ухвалили рішення, що негайна ратифікація Конвенції після приєднання до Ради Європи має бути обов'язковою

¹ Council of Europe. Collected Edition of the Travaux Preparatoires. Strasbourg, 1975. P. 200.

² Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : від 04.11.1950 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 14.02.2025).

умовою для вступу. Тобто, як наголошує Д. Аббакумова, «це означає, що кожна держава, яка бажає приєднатися до Ради Європи, зобов'язана висловити згоду на ратифікацію Європейської конвенції з прав людини протягом короткого періоду часу» [4, с. 440].

Відповідно до усталеної практики нові члени підписують Конвенцію у день свого формального вступу до Ради Європи і потім невідкладно приступають до її ратифікації. Таким чином, повне визнання положень Конвенції стало політичною умовою для прийняття у члени Ради Європи. Як наголошує Р. Хармсен, «членство в Раді Європи та прийняття її системи захисту прав людини на практиці стали рівнозначними поняттями» [5, р. 19].

У міру потреби держави – члени Ради Європи поповнювали Конвенцію новими положеннями: додаткові протоколи № 1, 4, 6 та 7 до неї визнали нові права та свободи, доповнивши їхній перелік понад 15 новими правами і свободами.

Отже, Європейська конвенція з прав людини гарантує: право на життя (ст. 2), заборону катування (ст. 3), заборону рабства і примусової праці (ст. 4), право на свободу та особисту недоторканність (ст. 5), право на справедливий суд (ст. 6), заборону зворотної дії кримінального законодавства (ст. 7), право на повагу до приватного і сімейного життя, житла і кореспонденції (ст. 8), право на свободу думки, совісті та релігії (ст. 9), право на свободу вираження поглядів (ст. 10), право на свободу зібрань та об'єднання (ст. 11), право на шлюб (ст. 12). Крім того, у ст. 13 гарантується право на ефективні засоби правового захисту перед національною владою, а у ст. 14 забороняються всі форми дискримінації.

Протокол № 1 додатково включив такі права, як право безперешкодно користуватися своїм майном (ст. 1), право на освіту та вільний вибір освіти (ст. 2), право на вільні вибори (ст. 3).

У Протоколі № 4 було розширено коло прав і свобод та вводилася заборона на позбавлення волі через невиконання договірного зобов'язання (ст. 1), гарантувалася свобода пересування та свобода вибору місця проживання (ст. 2), заборонялося висилання та перешкоджання в'їзду в державу її громадянина (ст. 3) та колективне висилання іноземців (ст. 4).

Відповідно до Протоколу № 6 держави-учасниці взяли на себе зобов'язання скасувати смертну кару (ст. 1). Завдяки ухваленню цього Протоколу Рада Європи домоглася відмови від застосування смертного покарання на території 40 держав-членів. 1998 р. став першим роком у Європі, коли жоден смертний вирок не був виконаний. Навіть у випадку з лідером курдів Оджаланом Рада Європи дала зрозуміти, що не підтримує винесення смертних вироків будь-кому. Рада Європи висловила впевненість у тому, що Туреччина не порушить

власної традиції, яка склалася за останні 15 років, протягом яких жоден смертний вирок не був виконаний.

Крім того, у 2002 р. Генеральний секретар Ради Європи Вальтер Швіммер засудив страту Наполеона Бізлі у США.

Від 2 до 3 травня 2001 р. у Вільнюсі під час 110-ї сесії Комітету міністрів був відкритий до підписання Протокол № 13 до Європейської конвенції з прав людини, відповідно до якого смертна кара скасовується за всіх обставин. Протокол підписали 36 країн.

Протокол № 7 надав низку гарантій іноземцям у разі їх вислання (ст. 1). Крім того, гарантувалося право на оскарження судових рішень у кримінальних справах (ст. 2), право на компенсацію в разі судової помилки (ст. 3), заборонялося повторне кримінальне переслідування (ст. 4), гарантувалася рівність прав і відповідальності подружжя (ст. 5).

Щодо структури Комісії, то вона була значно вдосконалена завдяки змінам, унесеним протоколами № 2, 3, 5, 8, 9 та 11. З їхньою допомогою вирішувалися завдання підвищення ефективності роботи контрольного механізму, створеного Конвенцією, ширшого доступу до Суду приватних осіб, послаблення політичного контролю над процесом розгляду з боку Комітету міністрів.

Протокол № 11 радикально змінив контрольний механізм Конвенції. Згідно з першим варіантом Європейської конвенції з прав людини ст. 19 приписувала створити Суд на постійній основі.

Процедура діяльності поділялася на два етапи: на першому етапі справа розглядалася Комісією, а на другому – Судом або Комітетом міністрів.

Комісія відповідала за розслідування всіх повідомлень про ймовірне порушення прав людини, що надходять як від іншої держави, так і від будь-якої особи (фізичної чи юридичної). Свою роботу Комісія розпочала з 1955 р. Її члени обиралися Комітетом міністрів та були повністю незалежними, тобто не представляли державу, від якої вони були обрані.

Процедура роботи Комісії складалася з двох етапів. На першому етапі розглядалося питання прийнятності петиції. На другому – Комісія виконувала двоїсту функцію. Насамперед вона виступала для сторін як механізм забезпечення дружнього врегулювання питання на основі поваги до прав людини. Якщо дружнього врегулювання досягти не вдавалося, Комісія складала доповідь, у якій викладала факти та думку Комісії щодо відповідності порушень Конвенції. У технічному плані такий висновок не був обов'язковим, остаточне рішення ухвалював або Комітет міністрів, або ЄСПЛ.

Щодо характеру скарг, які розглядалися Комісією, то більшість із петицій торкалися права на справедливий судовий розгляд (ст. 6

Конвенції), зокрема багато з них стосувалися тривалості судового розгляду. Наступною за кількістю скарг була ст. 5 Конвенції про законність затримання. Було так само розглянуто низку справ, пов'язаних із твердженням про застосування тортур і нелюдського поводження (ст. 3 Конвенції) та зазіханням на повагу особистого й сімейного життя (ст. 8 Конвенції). Інші важливі справи стосувалися свободи вираження поглядів (ст. 10 Конвенції). У статті 10 Європейської конвенції прав людини зафіксовано право на свободу слова, яке зі свого боку захищають медіа, оскільки демократія не може існувати без вільної преси. Наявність цієї свободи – один з основоположних критеріїв дотримання прав людини.

У цьому аспекті показовою стала справа, пов'язана з британською газетою The Sunday Times. Відоме своїми репортерськими розслідуваннями видання опублікувало серію статей про препарат «Талідомід», який спричинив уроджені вади у дітей. У своїх публікаціях газета вимагала виплати компенсацій постраждалим сім'ям. У зв'язку з рішенням національного Верховного суду про зупинення видання редакція подала скаргу до Страсбурга і виграла справу.

Варто зауважити, що сучасність задає нові, жорсткіші стандарти свободи медіа. Це стосується і контролю в інтернеті, і питання цензури щодо матеріалів, які містять мову ненависті та расизму, а також розмежування права на приватне життя і свободу слова. Відповіді на ці питання вже містяться в Європейській конвенції з прав людини. Так, наприклад, у ст. 10 гарантується свобода медіа, а ст. 8 передбачає право на приватне життя. Таким чином, згідно з положеннями Конвенції можна розмежувати права журналістів і права громадян на приватне життя.

Коло проблем, за якими подаються індивідуальні скарги, постійно розширюється, охоплюючи, зокрема, насильну госпіталізацію психічно хворих, військову та професійну дисципліну, телефонне прослуховування, закони про аборти, виховання та опіку над дітьми, імміграцію, депортацію та екстрадицію тощо.

Що стосується Суду, то свою діяльність він розпочав у 1958 р. та не був постійним органом. Його штаб-квартира розташовувалася у Страсбурзі, а засідання проводилися зазвичай упродовж тижня кожного місяця. Судді обиралися на дев'ятирічний термін Парламентською асамблеєю Ради Європи. Суд міг розглядати справи тільки стосовно держав, які визнали його обов'язкову юрисдикцію.

Таким чином, як вдало узагальнюють дослідники А. Денисова та В. Сірко, основоположні норми передбачають можливість подання індивідуальних скарг до ЄСПЛ. Кожна особа, яка вважає, що її права за Конвенцією порушено, може звернутися до Суду після вичерпання всіх національних засобів правового захисту. Крім індивідуальних

скарг, ЄСПЛ може розглядати колективні скарги, які подаються неурядовими організаціями та іншими групами осіб, що представляють інтереси жертв порушень прав людини. Рішення, ухвалені Судом, є обов'язковими для країн-членів. Держави зобов'язані виконувати його рішення та забезпечувати компенсацію жертвам порушень прав. Суд має власні процедури та правила, що регулюють його діяльність [6, с. 725].

Станом на 1998 р. на розгляд Суду було винесено близько 950 справ, що охоплювали широке коло питань: застосування тілесних покарань у школах і за вироком суду, різні форми тримання під вартою, права ув'язнених, справедливе судочинство, правовий статус дітей, народжених поза шлюбом, правове положення гомосексуалів і трансгендерних осіб, заходи, пов'язані з імміграцією, депортацією та екстрадицією, прослуховування телефонів, свобода творчості тощо.

Відповідальність за виконання рішень Суду покладена на Комітет міністрів. У тому разі, якщо справа не передавалася до ЄСПЛ, Комітет міністрів (більшістю у дві третини голосів) вирішував, чи мало місце порушення Конвенції. Виявивши порушення, Комітет міністрів міг постановити, що держава повинна надати компенсацію потерпілому, розмір якої встановлювався спільно з Комісією. Як і рішення Суду, рішення Комітету міністрів були остаточними, і держави-члени повинні були вважати їх обов'язковими.

Важливою функцією Комітету міністрів був нагляд за виконанням рішень ЄСПЛ. Переконавшись, що держава вжила заходів для виконання рішення Суду, Комітет міністрів ухвалював резолюцію про закриття справи.

Таким чином, можна зробити висновок, що інституційний механізм контролю за дотриманням прав і свобод людини державами – членами Ради Європи був достатньо компромісним. Замість єдиного європейського судового органу, компетентного приймати як звернення держав, так і індивідуальні петиції та виносити за ними обов'язкові рішення, держави – члени Ради Європи створили більш скромний і складний механізм. Замість єдиного суду було засновано два органи – Європейську комісію з прав людини та Європейський суд з прав людини.

Суть Конвенції становили дві факультативні умови, які формували важливі компоненти механізму реалізації: ст. 34, яка надавала право подавати індивідуальні заяви, та ст. 35, що уповноважувала Суд заслуховувати й розглядати справи, передані до нього Комісією. Визнання цих умов ще довго залишалося предметом суперечок [3, с. 32]. Однак із часом країни – члени Ради Європи одна за одною визнали ці положення. Станом на березень 1995 р. 30 держав – учасниць Європейської конвенції з прав людини визнали як право на

подання індивідуальних заяв (ст. 34), так і юрисдикцію Суду (ст. 46). Нині ратифікація Конвенції та визнання як права приватних осіб на подання індивідуальних заяв, так і обов'язковості юрисдикції ЄСПА вважаються обов'язковими умовами членства держави в Раді Європи.

Слід зазначити, що право на подання скарг належить як окремим особам, так і державам. Однак склалася така політична реальність, що заяви держав мали недружній відтінок, унаслідок чого Комісія розглянула тільки кілька таких заяв. До кінця 1990-х рр. їх було отримано всього 18. Як приклад можна навести скаргу Греції на поведінку Великої Британії на Кіпрі в 1956 р., коли він був під її адміністративним управлінням, скаргу Австрії на Італію в 1960 р. у зв'язку з перебігом процесуальних дій проти південнотирольських активістів, скаргу Ірландії на Велику Британію у 1972 р. через дії поліції та військових в Ольстері, скарги Кіпру на Туреччину у 1974–1978 рр., пов'язані з порушеннями прав людини після вторгнення Туреччини на Кіпр.

Що ж до конкретних дій у межах Комісії 50–60-ті рр. XX ст. відзначилися розвитком організаційної бази та досить скромними успіхами. За ці роки Комісія прийняла до розгляду менше ніж 60 заяв [3, с. 33]. У 1970-х рр. система досягла зрілості: кількість заяв зросла, а Суд почав формувати власне прецедентне право. У 1980-х рр. у межах Конвенції спостерігався сплеск активності. До кінця десятиліття учасниками Конвенції стали 22 із 23 країн – членів Ради Європи, і всі вони визнали право на подання індивідуальних петицій та юрисдикцію Суду. Багаторазово збільшилася кількість заяв, розглянутих Комісією, та рішень, винесених Судом. Якщо в 1980 р. було винесено вісім рішень Суду, то в 1997 р. ця цифра зросла до 156. Це привело до усвідомлення необхідності радикального реформування контрольного механізму Європейської конвенції з прав людини.

Крім того, в урядових колах і серед політичної еліти країн – учасниць Конвенції утвердилася думка, що регіональний механізм контролю за активним дотриманням прав людини є одним із найбільших досягнень Ради Європи. Завдяки цьому сформувалися політичні передумови для необхідного видозмінення. Ще однією вагомою причиною для реформування системи стало збільшення кількості та складності справ у зв'язку з ухваленням Конвенції країнами Центральної та Східної Європи.

У зв'язку із цим низка держав – членів Ради Європи вважала за можливе повернутися до питання про об'єднання Комісії та ЄСПА, надання приватним особам прямого доступу до Суду та позбавлення Комітету міністрів невласти в його повноважень.

У листопаді 1991 р. Комітет міністрів оголосив пріоритетним завданням прискорення роботи з реформування контрольного механізму,

заснованого на Конвенції. Політичне рішення з цього питання було ухвалено на першій зустрічі глав держав та урядів Ради Європи на найвищому рівні, що відбулася в жовтні 1993 р. у Відні.

У результаті було розроблено Протокол № 11 до Конвенції, який передбачав створення єдиного професійного суду замість контрольного механізму. Цей документ був відкритий для підписання 11 травня 1994 р. і набув чинності 1 листопада 1998 р. Згідно з ним установи, які не були професійними – Комісія та Суд – припинили своє існування, а у Страсбурзі було створено новий Європейський суд з прав людини на професійній основі.

Комітет міністрів зберіг за собою повноваження лише за ст. 54 (нагляд за виконанням рішень Суду). Юрисдикція нового Суду є обов'язковою і поширюється як на міждержавні скарги, так і на індивідуальні петиції. Відповідно до ст. 27 Конвенції Суд створює комітети у складі трьох суддів, палати у складі семи суддів та Велику палату у складі 17 суддів. Як і раніше, суддів обирає Парламентська асамблея Ради Європи, але вже терміном на шість років. Новий Суд набув деяких наднаціональних рис і, подолавши перехідний період, розпочав активну роботу.

Висновки

Таким чином, можна зробити висновок, що завдяки Конвенції та її контрольному механізму досягнуто значних результатів. Європейське прецедентне право дедалі глибше впливає на закони та соціальні реалії в державах-учасниках. Рішення ЄСПЛ часто стають поштовхом до внесення змін у законодавство країн – членів Ради Європи.

Як бачимо, Конвенція закріплює права людини та основоположні свободи, які забезпечують захист особи від посягань з боку третіх осіб і державної влади, дозволяють їй самостійно будувати своє життя та безперешкодно брати участь у суспільному житті, надають гарантовані законом можливості домагатися задоволення своїх особистих і громадянських інтересів та боротися проти їхнього порушення.

Конвенція створює міжнародні органи контролю за дотриманням цих прав і основних свобод державами-учасниками та наділяє їх повноваженнями ухвалювати рішення, обов'язкові для держав-членів, а також домагатися реального відновлення прав і свобод у разі їхнього порушення.

Отже, підсумовуючи вищезазначене, варто наголосити, що захист прав людини є пріоритетною сферою діяльності Ради Європи з початку її існування. У цій галузі Рада Європи розробила й ухвалила низку конвенцій, які визначили її ключову роль у системі міжнародних організацій із питань захисту прав людини.

Список бібліографічних посилань: 1. Аббакумова Д. В. Створення та становлення Комітету Міністрів Ради Європи. *Юридичний вісник*. 2014. № 2. С. 206–210. 2. Robertson A. H. Human rights in Europe being an account of the European Convention for the Protection of Human rights and Fundamental Freedoms signed in Rome on 4 Nov. 1950. New York, 1963. 275 p. 3. Дженіс М., Кей Р., Бреді Е. Європейське право у галузі прав людини: джерела і практика застосування. Київ : АртЕк, 1997. 624 с. 4. Аббакумова Д. В. Членство в Раді Європи та захист прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 3. С. 439–446. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-3/106>. 5. Harmsen R. The European Convention on Human Rights after Enlargement. *The International Journal of Human Rights*. 2001. Vol. 5, No. 4. Pp. 18–43. DOI: <https://doi.org/10.1080/714003732>. 6. Денисова А. В., Сірко В. С. Роль Європейського суду з прав людини у захисті та розвитку прав людини в Європі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 1. С. 724–726. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-1/174>.

Надійшла до редколегії 17.02.2025

Прийнята до опублікування 14.03.2025

Honcharenko L. L. Establishment of the Council of Europe's activities on the protection of human rights and freedoms

The article is devoted to the process of the establishment of the Council of Europe's activities in the field of human rights and freedoms protection. The historical context of the creation of this organisation after the Second World War is analysed, in particular, the prerequisites that led to international cooperation of European countries on this issue.

The founding of the Council of Europe in 1949, its basic principles enshrined in the Charter, as well as the stages of development of the organisation's human rights mechanism are considered. Considerable attention is paid to the adoption of the European Convention on Human Rights in 1950, its structure, fundamental rights and freedoms guaranteed by the document, as well as further amendments and additions adopted in the form of annexes. The author analyses the evolution of the human rights mechanism, including the adoption of additional protocols that expanded the list of guaranteed rights and improved the procedures for their protection.

The process of reforming the system of human rights monitoring, which culminated in the adoption of Protocol No. 11, which established the permanent European Court of Human Rights, providing it with supranational status and compulsory jurisdiction, is considered. The role of the European Court of Human Rights and the European Commission of Human Rights, their evolution and reforms, in particular the 1998 reform that led to the creation of a single permanent Court, are examined.

Particular attention is paid to the analysis of the system of control over the observance of human rights within the Council of Europe, its impact on the legal systems of member states and the development of European precedent. The study concludes that the activities of the Council of Europe have become a key element in the formation of the human rights protection

system, and the European Convention on Human Rights has established international bodies for monitoring the observance of these rights and fundamental freedoms and empowered them to make decisions binding on member States, which has made it possible to achieve real restoration of human rights and freedoms in case of their violation. It is emphasised that the activities of the Council of Europe and its human rights mechanism have contributed to improving the level of human rights protection in Europe. The European Convention on Human Rights and its mechanisms have become an effective tool for ensuring democratic standards and the rule of law in the member states of the Council of Europe.

Keywords: Council of Europe, human rights and freedoms, Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, Charter of the Council of Europe, European Commission of Human Rights, European Court of Justice, Additional Protocols to the Convention.

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 159.9:351.74(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.1.38>

Вадим Іванович Барко,

*доктор психологічних наук, професор,
Державний науково-дослідний інститут МВС України (м. Київ),
наукова лабораторія психологічного
забезпечення (головний науковий співробітник);*

 <https://orcid.org/0000-0003-4962-0975>,
e-mail: barkoua@ukr.net;

Олена Олександрівна Євдокімова,

*доктор психологічних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 5,
кафедра соціології і психології (завідувач);*

 <https://orcid.org/0000-0003-4211-7277>,
e-mail: elena25eva@gmail.com;

Інна Петрівна Остапович,

*Головне управління Національної поліції у Волинській області,
управління превентивної діяльності,
сектор ювенальної превенції (начальник);*

 <https://orcid.org/0000-0002-5025-539X>,
e-mail: i_n_n@meta.ua

ОПТИМІЗАЦІЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ ПЕРСОНАЛУ ПОЛІЦІЇ ЮВЕНАЛЬНОЇ ПРЕВЕНЦІЇ З МЕТОЮ ЗДІЙСНЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО ДОБОРУ І ПРИЗНАЧЕННЯ ОСІБ НА ПОСАДИ

Статтю присвячено проблемі пошуку оптимального психодіагностичного інструментарію, за допомогою якого психологи отримують можливість комплексного вивчення індивідуально-особистісних властивостей (характеристик) поліцейських з метою їх психологічного добору на службу і призначення на посади. Проведено емпіричне дослідження з охопленням репрезентативної вибірки працівників поліції підрозділів ювенальної превенції, яке ґрунтується на теоретичній концепції, в основу якої покладено принципи системності, оптимізації, теорії інтегральної індивідуальності, рис і ортогональних моделей. На цій основі розроблено оригінальний психодіагностичний комплекс методик для системного психодіагностичного дослідження особистості, який включає адаптовані тести загальних здібностей, індивідуально-особистісних характеристик і спрямованості. Показано, що цей комплекс дозволяє психологу

порівнювати, уточнювати й доповнювати отримані при тестуванні результати і формулювати надійний психодіагностичний висновок.

Ключові слова: психологічне вивчення, поліція ювенальної превенції, психодіагностика, професійний добір, загальні здібності, індивідуально-особистісні властивості (характеристики).

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

У липні 2017 року у складі Департаменту превентивної діяльності Національної поліції України було створено Управління ювенальної превенції, основне завдання якого полягало в превентивній роботі з дітьми, попередженні випадків насильства в сім'ї та протидії їм, підтримці дітей, які залишилися без батьківського нагляду, розшукуванні зниклих дітей тощо¹. Однією з умов удосконалення діяльності підрозділів ювенальної превенції і Національної поліції України в цілому у складних умовах воєнного стану є пошук ефективного психодіагностичного комплексу, який би уможлиблював надійне дослідження індивідуальних особливостей працівників з метою здійснення професійного добору персоналу, а також психологічного супроводу службової діяльності. Законодавством України та нормативними актами передбачено проведення конкурсу на службу до поліції, який відбувається поетапно й включає проведення психологічного тестування². Крім того, наказом Міністерства внутрішніх справ України від 25 грудня 2015 року № 1631 був затверджений Типовий порядок проведення конкурсу на службу до поліції та/або зайняття вакантної посади³. Проте в документі нічого не зазначено щодо переліку індивідуальних особливостей, що мають вивчатись, а також застосовуваного психодіагностичного інструментарію.

Наукові дослідження свідчать про те, що з метою вивчення індивідуальних особливостей персоналу поліції у світі широко використовують різний інструментарій. Найчастіше це опитувальник «Великої п'ятірки» (BFI), Мінесотський багатофакторний особистісний

¹ Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України : наказ МВС України від 19.12.2017 № 1044 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18> (дата звернення: 21.11.2024).

² Про організацію добору (конкурсу) та просування по службі поліцейських : наказ МВС України від 25.12.2015 № 1631 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0049-16> (дата звернення: 21.11.2024).

³ Там само.

опитувальник (ММРІ-2), Каліфорнійський психологічний опитувальник (СРІ), 16-факторний опитувальник 16-РФ (Р. Кеттелла), опитувальник ЕРQ (Г. Айзенка), численні тести загальних здібностей (Р. Амтхауера, Д. Векслера, Дж. Равена, Р. Кеттелла), а також проєктивні тести, зокрема «Чорнильні плями» (Г. Роршаха), «Портретні вибори» (Л. Сонді), «Мотиваційний тест» (Г. Хекгаузена), «Незакінчені речення» (В. Леві) тощо. Як бачимо, інструментарій доволі різноманітний і потребує значних зусиль та часу. Тому постає питання щодо наукового обґрунтування й підбору відносно невеликого, оптимального діагностичного комплексу.

Стан дослідження проблеми

У процесі розроблення оптимального психодіагностичного комплексу для підрозділів ювенальної превенції (далі – ЮП) Національної поліції України (далі – НПУ) була висунута така наукова гіпотеза: теоретичне моделювання підвищення ефективності психодіагностичного вивчення індивідуальності працівників поліції має ґрунтуватися на: а) застосуванні єдиної методології проведення психологічного вивчення індивідуальності на основі принципів системності, оптимізації, теорії інтегральної індивідуальності, рис і ортогональних моделей особистості; б) використанні науково обґрунтованих критеріїв психологічної придатності особи до діяльності, які відображують основні індивідуально-особистісні характеристики поліцейських; в) реалізації оптимального психодіагностичного комплексу валідних і надійних методик для системного дослідження поліцейських підрозділів ЮП. Розглянемо ці положення детальніше.

Системність означає розгляд психічних явищ комплексно, структуровано, у динаміці, ієрархії та синергетичному прояві. Оптимізація розглядається як можливість досягнення найкращих результатів за мінімальних часових і матеріальних витрат у наявних умовах поліцейських підрозділів. На основі теорії інтегральної індивідуальності встановлено три її основні рівні. Нижній – конституціональний – включає анатомо-морфологічні та фізіологічні особливості людини. Середній – власне індивідуальний рівень – охоплює індивідуально-психологічні властивості як глибину суб'єкта, його інтраіндивідуальну структуру, що поєднує темперамент, характер, здібності та спрямованість. Вищий – особистісний рівень – є вершиною структури людських властивостей, її інтеріндивідуальною основою із соціальними зв'язками, цінностями, переконаннями, вищими потребами та мотивами [1]. Теорія рис (Р. Кеттелл) базується на припущенні, що поведінка людини є функцією персональної риси й ситуації. При цьому в дослідженні виокремлюють: конституціональні риси, наприклад екстраверсія – інтроверсія, тривожність – агресивність, інтернальність –

екстернальність; індивідуальні риси, наприклад депресивність, імпульсивність, індивідуалістичність, оптимістичність, відкритість; особистісні риси, наприклад самоактуалізація, проникливість, витонченість, співчуття, совісність, радикалізм, сумнінність [1; 2].

Ортогональні індивідуально-особистісні моделі – це такі моделі, що графічно включають такі незалежні виміри (вісі), як інтроверсія – екстраверсія, нейротизм – агресивність моделі Г. Айзенка і Л. Собчик, а також інтроверсія – екстраверсія, інтернальність – екстернальність моделі Каліфорнійського психологічного опитувальника [1; 3].

До основних індивідуально-особистісних характеристик, які визначають професійну придатність поліцейського підрозділу ЮП до діяльності, у дослідженні віднесено: здібності, тобто сфера реальних можливостей людини; характерологічні особливості як сфера узагальнених, генералізованих її спонукань, що визначають типові способи поведінки; спрямованість як сфера потреб і мотивації особи. Відповідно до цього критеріями психологічної придатності особи до діяльності визначено три: загальні здібності; індивідуально-особистісні характеристики; спрямованості. Кожен критерій конкретизується в показниках психологічної придатності: перший – у вербальному, невербальному, емоційному інтелекті, креативності; другий – у типі реагування, провідних тенденціях, типі інтерперсональної взаємодії; третій – у рівні самоактуалізації, сприятливому та несприятливому типах мотивації [2; 3].

Мета і завдання дослідження

Метою дослідження є висвітлення й аналіз теоретичних концепцій та відповідних психодіагностичних інструментів, які використовують у діяльності психологи підрозділів НПУ, а також пошук їх оптимального комплексу.

Завдання дослідження: а) розкрити теоретичне підґрунтя підвищення ефективності психодіагностичних досліджень у системі НПУ; б) висвітлити методологію розроблення системи психодіагностики психологічної придатності поліцейського ЮП до діяльності; в) встановити оптимальний психодіагностичний комплекс для дослідження індивідуально-особистісних властивостей персоналу підрозділів ЮП НПУ та підтвердити його ефективність.

Матеріали та методи досліджень

У процесі дослідження застосовувались методи аналізу наукових джерел, психологічної діагностики, кореляційний аналіз, анкетування та опитування, експертне оцінювання (на його основі визначався рівень успішності професійної діяльності поліцейського). Статистичну обробку отриманих емпіричних даних здійснено за допомогою застосування стандартизованого пакету програм IBM

SPSS Statistics 23.0. Експериментальне дослідження проводилося поетапно. Усього обстежено 145 працівників підрозділів ЮП НПУ, з яких 103 особи – жінки (71 %). Спеціальні звання респондентів варіювалися від капрала до підполковника поліції, а вік коливався в межах 22–42 років. Кількісний показник вибірки є репрезентативним (при довірчому рівні ймовірності 0,95 із теоретичною статистичною похибкою 0,05). Для обстеження переважно відбирались поліцейські ЮП, які за експертними оцінками характеризувалися як успішні (110 осіб); 35 працівників поліції за оцінками експертів були віднесені до групи неуспішних. Опитування відбувалося в першій половині дня, у груповій формі, розмір групи – 10–12 осіб. У процесі опитування дотримувалися вимоги щодо санітарно-гігієнічних умов приміщення, якості інструкції, часових обмежень тощо.

Результати досліджень

Виходячи з вищенаведеної теоретичної моделі, з метою системного психодіагностичного вивчення персоналу поліції ЮП були обрані кілька адаптованих україномовних психодіагностичних методик, які відповідають вимогам валідності й надійності, а саме:

- для дослідження загальних здібностей – тести рівня і структури інтелекту Амтхауера, емоційного інтелекту Манойлової, креативності Меде-Піорковського;
- для дослідження індивідуально-особистісних характеристик – Індивідуально-типологічний опитувальник (далі – ІТО), опитувальники «Великої п'ятірки» (далі – ОВП), «Міні-Мульт» і «Професійної життєстійкості»;
- для дослідження спрямованості – опитувальники Джонса-Крендалла і Річі-Мартіна.

Діагностика загальних здібностей. Відомий тест інтелекту був розроблений Р. Амтхауером, а у 2022 році методику було адаптовано українською мовою В. В. Барком, В. І. Барком і В. П. Остаповичем [3]. До тесту включено завдання на діагностику вербального, лічильно-математичного, просторового та мнемічного компонентів інтелекту. Для проведення психодіагностичного дослідження працівників поліції нами було відібрано й адаптовано українською мовою три субтести: 2, 3, 4 (вербальні) та 6 (невербальний), оскільки цей комплекс дозволяє швидко і доволі повно діагностувати основні структурні компоненти інтелекту респондентів [3].

Останніми роками інтенсивно розвивається концепція емоційного інтелекту. У наукових публікаціях наводяться підтвердження того, що емоційний інтелект є важливим для успіху в багатьох професіях [4]. Методика діагностики МЕІ, розроблена М. Манойловою, ґрунтується на тому, що у структурі емоційного інтелекту є два

аспекти: внутрішньоособистісний та міжособистісний¹. Методика адаптована українською В. В. Барком, В. І. Барком і В. П. Остаповичем [3; 5].

Методика дослідження креативності за методом «Словесні тріади» [6], адаптована українською В. В. Барком, В. І. Барком і В. П. Остаповичем [3], отримали широке визнання. Вона передбачає психодіагностичне оцінювання творчих здібностей. Обстежуваним пропонується інструкція, відповідно до якої потрібно прочитати три запропоновані слова, а потім упродовж п'яти хвилин скласти якомога більше оригінальних речень, які б містили ці слова.

Діагностика індивідуально-особистісних характеристик. Індивідуально-типологічний опитувальник [7] адаптований українською мовою В. В. Барком, В. І. Барком і В. П. Остаповичем [3]. Він побудований на основі ортогональної моделі особистості й теорії провідних тенденцій. Відповідно, індивідуально-особистісна типологія базується на протиставленні контрастних властивостей, які є ортогональними: інтроверсія – екстраверсія, тривожність – агресивність, лабільність (емотивність) – ригідність, сензитивність – спонтанність (рис. 1).

Опитувальник «Великої п'ятірки» створений на основі моделі, яка описує індивідуальність за допомогою п'яти факторів: екстраверсії, нейротизму, поступливості, сумлінності і відкритості досвіду. О. Джон, Л. Науман і С. Сото розробили варіант опитувальника, який складається з 44 тверджень [8]. Методика адаптована українською мовою [3]. Шкали ОВП також узгоджуються з ортогональною індивідуально-особистісною моделлю.

Опитувальник «Міні-Мульт» був розроблений І. Кінканнон на основі відомого Мінесотського багатофакторного особистісного опитувальника і є його скороченим варіантом [9], має україномовну адаптацію [3]. Опитувальник «Міні-Мульт» містить 71 твердження, включає 11 шкал, з яких 3 є оціночними, а 8 – базисними (надконтроль, депресивність, емоційна лабільність, імпульсивність, ригідність, тривожність, індивідуалістичність, оптимістичність). Опитувальник також ґрунтується на ортогональній індивідуально-особистісній моделі.

¹ Методика діагностики емоціонального інтелекта – МЭИ (М. А. Манойлова, 2004) // Науково-методичний центр дистанційного навчання Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара : сайт. <http://distance.dnu.dp.ua/ukr/nmmateriali/documents/MEI.pdf> (дата звернення: 21.11.2024).

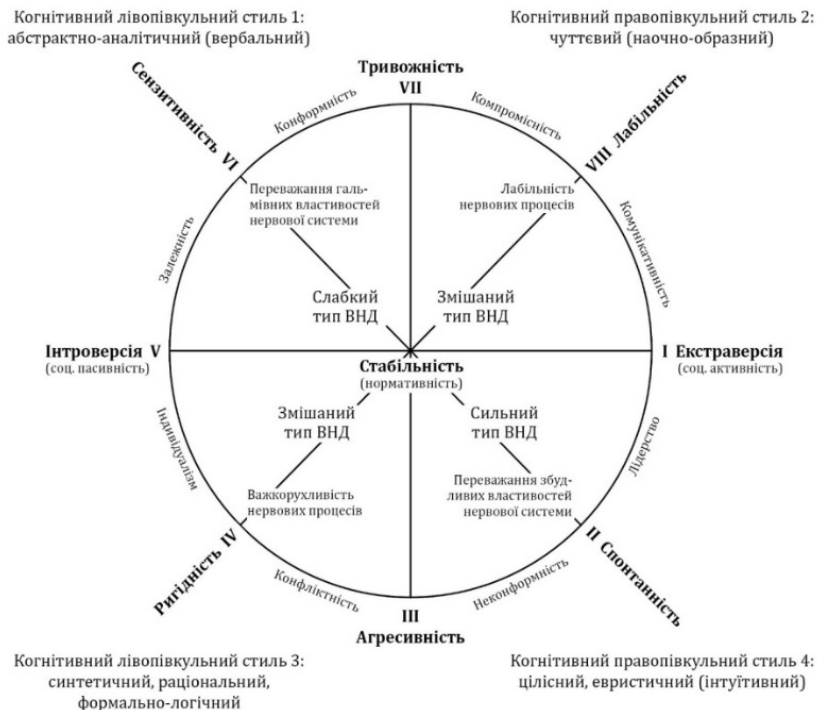

Рис. 1. Ортогональна індивідуально-особистісна модель
(на прикладі ІТО)

Професійна життєстійкість. У дослідженні вона розглядалася як системна індивідуально-особистісна й професійна властивість, що формується у фахівця впродовж професійного життя, проявляючись у певному рівні включеності в професійну діяльність, контролі за нею та прийнятті професійних ризиків, і забезпечує здатність протистояти несприятливим обставинам у роботі, запобігаючи розвитку професійної дезадаптації. Опитувальник професійної життєстійкості О. Кокуна дає можливість визначити загальний рівень професійної життєстійкості, а також ступінь вираженості її трьох складових (професійної включеності, контролю, прийняття ризику) та чотирьох компонентів (емоційного, мотиваційного, соціального й професійного) [3].

Нами проведено спеціальне дослідження, спрямоване на визначення ступеня зв'язку між результатами, отриманими за шкалами опитувальників, які ґрунтуються на ортогональній індивідуально-особистісній моделі (табл. 1).

Таблиця 1

**Кореляції шкал опитувальника ІТО зі шкалами
опитувальника «Міні-Мульт» та ОВП¹**

№ з/п	Шкали ІТО	Шкали опитувальника «Міні-Мульт»	Шкали ОВП
1	Екстраверсія	0,47 (8); 0,44 (4); -0,33 (1); 0,36 (2); -0,40 (6)	0,39 (1); 0,30 (5); -0,40 (2); -0,41 (4)
2	Спонтанність	0,45 (4); 0,40 (8); -0,39 (6); -0,38 (2)	0,35 (1); 0,38 (5); -0,30 (2); -0,37 (4)
3	Агресивність	0,48 (4); 0,45 (8); -0,50 (1); -0,55 (6); -0,54 (2)	0,39 (1); 0,31 (5); -0,44 (2); -0,42 (4)
4	Ригідність	0,20 (1); 0,25 (2); 0,30 (5); -0,31 (3)	0,36 (2); 0,29 (1)
5	Інтроверсія	-0,29 (8); -0,25 (4); 0,35 (1); 0,34 (2); 0,35 (6)	0,53 (2); 0,51 (4); 0,43 (3); -0,33 (1); -0,28 (5)
6	Сенситивність	-0,28 (8); -0,38 (4); 0,41 (1); 0,42 (2); 0,40 (6); 0,32 (3); 0,35 (7)	0,55 (2); 0,49 (4); 0,41 (3); -0,35 (1); -0,27 (5)
7	Тривожність	-0,41 (8); -0,40 (4); 0,55 (6); 0,53 (1); 0,52 (2)	0,56 (2); 0,50 (4); 0,40 (3); -0,36 (1); -0,25 (5)
8	Лабільність	0,43 (3); -0,30 (5);	0,25 (1); 0,26 (5)

Як бачимо з даних табл. 1, шкали опитувальника «Міні-Мульт», які відображають характерологічні тенденції до імпульсивності, лідерства, домінування, оптимістичності (4 і 8), позитивно корелюють зі шкалами стеничного типу реагування ІТО – екстраверсією (0,44; 0,47), спонтанністю (0,40; 0,45), агресивністю (0,45; 0,48). Зафіксовано їх негативну кореляцію зі шкалами гіпостеничного типу реагування – інтроверсією (-0,25; -0,29), сензитивністю (-0,38; -0,28), тривожністю (-0,41; -0,40), що було очікуваним. Шкали опитувальника «Міні-Мульт», у яких відображаються такі риси, як надконтроль, песимістичність, тривожність (1, 2, 6) також помірно позитивно

¹ Шкали опитувальника «Міні-Мульт»: 1) надконтроль; 2) песимістичність; 3) емоційна лабільність; 4) імпульсивність; 5) ригідність; 6) тривожність; 7) індивідуалістичність; 8) оптимістичність. Шкали ОВП: 1) екстраверсія; 2) нейротизм; 3) сумнісність; 4) поступливість; 5) відкритість досвіду. Цифри в дужках означають номери шкал відповідних методик; наведено значущі коефіцієнти кореляції ($p = 0,05; 0,01$).

корелюють зі шкалами гіпостенічного і змішаного типу реагування ІТО – інтроверсією (0,34; 0,35), сензитивністю (0,41; 0,42), тривожністю (0,55), ригідністю (0,20; 0,25) і негативно (–0,50; –0,55) зі стеничними шкалами ІТО (агресивністю, спонтанністю, екстраверсією). Шкали емоційної лабільності і індивідуалістичності опитувальника «Міні-Мульт» (3 і 7) виявили значущі кореляційні зв'язки зі шкалами емотивності (0,43), сензитивності та емотивності ІТО (6 і 8) (0,35; 0,32). З рештою шкал кореляційні зв'язки не виявлено або їхні значення невисокі.

Дані, отримані на основі порівняння шкал опитувальника «Міні-Мульт» та ІТО, доповнені та підтверджені аналізом зв'язків шкал ОВП та ІТО. З даних табл. 1 бачимо, що також встановлені позитивні кореляції стеничних шкал ІТО (1–3) з такого ж типу шкалами 1 і 5 (екстраверсія та відкритість досвіду) ОВП (0,30; 0,39), а також негативні кореляції зі шкалами гіпостенічного регістру 2 (нейротизм) і 4 (поступливість) (–0,30; –0,44). Аналіз зв'язків шкал ІТО, у яких відображені риси гіпостенічного і змішаного типу реагування (тривожність, інтроверсія, сензитивність, ригідність), виявив помірну позитивну кореляцію зі шкалами гіпостенічного регістру ОВП – нейротизмом (0,43; 0,56), поступливістю (0,32; 0,51), сумнівністю (0,40; 0,43) і, відповідно, негативні кореляції зі шкалами екстраверсії і відкритості досвіду (–0,25; –0,36). Не виявлено значущих кореляційних зв'язків між шкалою індивідуалістичності і шкалами ОВП.

У таблиці 2 наведено узагальнені дані щодо складових життєстійкості, отримані на репрезентативній вибірці поліцейських ЮП.

Таблиця 2

Узагальнені дані щодо складових життєстійкості (n = 110)

№ з/п	Складові показники	Х		σ	
		Абсолютні, бали	Рівень, бали	Абсолютні, бали	Рівень, бали
1	2	3	4	5	6
1	Загальна професійна життєстійкість	59,1	3,06	11,1	0,57
2	Професійна включеність	19,1	2,98	3,2	0,48
3	Професійний контроль	20,9	3,25	3,5	0,53
4	Професійне прийняття ризику	19,0	3,02	3,8	0,58

Закінчення табл. 2

1	2	3	4	5	6
5	Емоційний компонент	14,7	3,05	2,7	0,55
6	Мотиваційний компонент	15,5	3,22	2,5	0,52
7	Соціальний компонент	14,0	2,91	2,0	0,41
8	Професійний компонент	14,6	3,04	2, 6	0,41

Як бачимо, загальна професійна життєстійкість поліцейських ЮП є доволі високою: вона перевищує середній рівень і становить 3,06 бали. Те саме стосується і складових показників. Результати таблиці також показують, що з-поміж перших трьох складових професійної життєстійкості найбільшим вираженням є професійний контроль (20,9 абсолютного бала і рівень 3,25 бала), а також професійне прийняття ризику (19,0 абсолютного бала і рівень – 3,02). З-поміж чотирьох наступних складових найбільше значення має мотиваційна (15,5 абсолютного бала і рівень – 3,22), а також емоційна і професійна. Переважання рівня професійного контролю можна розглядати як цілком природне для поліцейської діяльності. Більша вираженість мотиваційної складової, на нашу думку, є загалом сприятливим чинником, оскільки мотивація є одним із провідних факторів ефективності професійної діяльності поліцейських ЮП.

Результати тестування з використанням ортогональної індивідуально-особистісної типології дозволяють зробити узагальнений висновок: за стеничними шкалами ІТО (екстраверсія, спонтанність, агресивність) наявна позитивна кореляція з даними стеничних шкал ОВП (екстраверсія, відкритість досвіду) і шкалами опитувальника «Міні-Мульт» (оптимістичність, імпульсивність); за гіпостеничними шкалами ІТО (інтроверсія, сензитивність і тривожність) маємо позитивну кореляцію з даними гіпостеничних шкал ОВП (інтроверсія, тривожність, поступливість) і шкал опитувальника «Міні-Мульт» (надконтроль, песимістичність, тривожність); за шкалами змішаного типу ІТО (ригідність, емотивність) наявна позитивна кореляція зі змішаними шкалами ОВП (сумайніть) і шкалами опитувальника «Міні-Мульт» (ригідність, індивідуалістичність). Відповідно, між шкалами стеничного і гіпостеничного регістру зазначених опитувальників спостерігаються негативні коефіцієнти кореляції. Таким чином, аналіз отриманих

кореляційних зв'язків дозволяє зробити висновок, що обрані для комплексного застосування опитувальники (ІТО, ОБП і «Міні-Мульт») дійсно характеризуються достатньо високою конкурентною (критеріальною) валідністю за критеріями типу реагування (стенічного, гіпостенічного чи змішаного).

Діагностика спрямованості. Опитувальник спрямованості особистості Ш. Річі і П. Мартіна розглядає мотивацію як задоволення потреб людини у процесі роботи. В опитувальнику виокремлено 12 основних потреб. Індивідуальне поєднання найбільш і найменш актуальних для людини потреб утворює її мотиваційний профіль. Опитувальник містить 33 твердження, кожне з яких має 4 варіанти відповіді, між якими слід розподілити 11 балів. Опитувальник адаптований українською мовою [3].

У 1986 році А. Джонс і Р. Крендалл розробили опитувальник визначення самоактуалізації особистості [10], методика адаптована українською мовою [3]. У дослідженні встановлено, що підсумкове значення шкали самоактуалізації позитивно корелює з усіма показниками цього опитувальника. Отримані дані свідчать про те, що поліцейська діяльність у підрозділах ЮП відкриває для працівників широкі можливості для тенденції до безперервного розгортання власних можливостей. Прагнення до самоактуалізації, виявлене в поліцейських, означає знаходження свого поклику і правильності професійного вибору [10].

Упродовж жовтня-листопада 2024 року здійснювалось комплексне психодіагностичне дослідження поліцейських підрозділів поліції ЮП НПУ з використанням вищезазначеного інструментарію.

Встановлено, що за критерієм загальних здібностей зафіксовані статистично значущі відмінності в обох обстежуваних підгрупах. Це стосується показників вербального та невербального інтелекту, у групі успішних поліцейських показники є вищими (108,0 одиниць IQ проти 102,20 і 110,10 одиниць IQ проти 105,35). Показники емоційного інтелекту в успішних поліцейських також вищі. Так, внутрішньоособистісна складова успішних становить 5,82 бала проти 5,40; міжособистісна складова успішних також вища (4,90 бала проти 4,10, відмінності статистично значущі при $p = 0,05$ і $0,01$ відповідно). Індекси креативності успішних поліцейських також перевищують опонентів – показник кількості речень становить 4,97 бала проти 4,10; показник оригінальності – 9,15 проти 7,81) (відмінності статистично значущі при $p = 0,05$ і $0,01$) (див. табл. 3).

Таблиця 3

**Узагальнені значення психодіагностичних показників,
отриманих на вибірці поліцейських**

№ з/п	Критерії і показники оцінювання	Методики дослідження	Поліцейські поліції ЮП	
			Успішні (110 осіб)	Неуспішні (35 осіб)
1	2	3	4	5
1	Загальні здібності (тестометричний інтелект)	Тест Амтхауера (одиниці IQ)	*Вербальний інтелект – 108,0; невербальний інтелект – 110,10	*Вербальний інтелект – 102,20; невербальний інтелект – 105,35
2	Загальні здібності (емоційний інтелект)	Тест Манойлової (бали)	Внутрішньоособистісний компонент – 5,82; *міжособистісний компонент – 4,90	Внутрішньоособистісний компонент – 5,40; *міжособистісний компонент – 4,10
3	Креативність	Тест Меде-Піорковського (бали)	Швидкість – 4,97; *оригінальність – 9,15	Швидкість – 4,10; *оригінальність – 7,81
4	Індивідуально-особистісні характеристики (особливості провідних тенденцій)	ІТО (бали)	Шкала 2 – 6,08; *шкала 3 – 4,10; *шкала 4 – 5,31; *шкала 7 – 3,50	Шкала 2 – 5,12; *шкала 3 – 4,75; *шкала 4 – 6,20; *шкала 7 – 3,0
5	Індивідуально-особистісні характеристики (особливості характеру)	Опитувальник «Міні-Мульти» (Т-бали)	Шкала 2 – 39,0; *шкала 4 – 44,2; шкала 6 – 45,1; *шкала 7 – 35,0; *шкала 9 – 58,0;	Шкала 2 – 43,5; *шкала 4 – 47,0; *шкала 6 – 47,5; *шкала 7 – 36,9; *шкала 9 – 53,10
6	Індивідуально-особистісні характеристики (особливості характеру)	ОВП (бали)	*Шкала поступливості – 32,35; *шкала сумлінності – 37,70; *шкала відкритості – 33,95	*Шкала поступливості – 30,10; *шкала сумлінності – 34,2; *шкала відкритості – 31,10

Закінчення табл. 3

1	2	3	4	5
7	Індивідуально-особистісні характеристики (професійна життєстійкість)	Опитувальник Кокуна (бали)	*Загальний рівень – 3,06	*Загальний рівень – 2,75
8	Спрямованості (мотиваційний профіль)	Опитувальник Річі-Мартіна (бали)	*Шкала 12 – 39,40; шкала 11 – 36,70; *шкала 10 – 27,10 *шкала 7 – 31,60	*Шкала 12 – 36,50; шкала 11 – 32,10; *шкала 10 – 25,20; *шкала 7 – 29,15
9	Спрямованості (рівень самоактуалізації)	Опитувальник Джонса-Крендалла (бали)	*Рівень самоактуалізації – 44,90	*Рівень самоактуалізації – 41,30

Примітка: за усіма наведеними значеннями показників зафіксовано статистично значущі відмінності ($p = 0,05$; $*p = 0,01$)

За критерієм індивідуально-особистісних характеристик зафіксовано статистично значущі відмінності за показниками провідних тенденцій – шкалами ІТО 2 (спонтанність), 3 (агресивність), 4 (ригідність), 7 (тривожність). Успішні характеризуються більшим значенням шкали спонтанності, що свідчить про відкритість і активність, меншими індексами деяких шкал стенічного реєстру – 3 (агресивності), і змішаного типу – 4 (ригідності), дещо підвищеною, але в межах норми є показники гіпостенічної шкали 7 (тривожність) (3,50 бала проти 3,0). Приблизно така ж картина щодо профілю спостерігається за іншими показниками цього критерію. Так, індекси за шкалами стенічного типу реагування опитувальника «Міні-Мульт» 4 (імпульсивність) і 9 (оптимістичність) у групі успішних перевищують показники іншої групи (44,2 Т-бала проти 47,0 за шкалою 4 і 58,0 Т-бала проти 53,1 за шкалою 9); індекси шкали 2 (песимістичність) є нижчими в підгрупі успішних (39,0 Т-бала проти 43,5), а показники шкали 7 (тривожність) також кращі, ніж в опонентів (35,0 Т-бала проти 36,9). За рівнем ригідності (6 шкала) і песимістичності (2 шкала) успішні демонструють нижчі показники, ніж їхні опоненти.

Результати дослідження з використанням ОБП свідчать про те, що успішні поліцейські поліції ЮП демонструють вищі показники за шкалами сумнівності (37,70 Т-бала проти 34,2) і відкритості досвіду (33,95 Т-бала проти 31,10). Також зафіксовані вищі показники шкали поступливості (32,35 Т-бала проти 30,10). Вищими є показники професійної життєстійкості успішних поліцейських ЮП (3,06 бала проти 2,75).

Нарешті, за критерієм спрямованості також переважають успішні поліцейські ЮП: показник самоактуалізації становить 44,90 бала проти 41,30. За деякими шкалами опитувальника Річі-Мартіна зафіксовано статистично значущі вищі показники в групі успішних поліцейських ЮП. Це стосується шкали 7 (потреба ставити перед собою сміливі, складні цілі і досягати їх) – 31,60 бала проти 29,15; шкали 10 (потреба бути креативним) – 27,10 бала проти 25,20; шкала 11 (потреба в самовдосконаленні та розвитку) – 36,70 бала проти 32,10; шкала 12 (потреба у цікавій, суспільно корисній праці) – 39,40 бала проти 36,50.

Обговорення результатів

Порівняння груп успішних і неуспішних працівників поліції ЮП з використанням оптимального психодіагностичного комплексу дозволило встановити, що за усіма критеріями та багатьма показниками психологічної придатності до діяльності зафіксовано статистично значущі відмінності між групами успішних і неуспішних осіб ($p = 0,05$; $p = 0,01$).

Це стосується також критерію загальних здібностей: успішні працівники є більш інтелектуально розвиненими і креативними, якщо порівняти з опонентами. Щодо критерію індивідуально-особистісних характеристик, то успішні виявились більш активними і сміливими, більш відповідальними і менш схильними до депресії. Отримані докази меншої агресивності, непоступливості і домінантності представників групи успішних, більшої схильності до діалогу і компромісу в конфліктних ситуаціях, тобто рис характеру, які можуть сприяти ефективності діяльності поліцейських ЮП. Очевидно, що успішні поліцейські є відповідальнішими при виконанні службових обов'язків, у них проявляється більш виражене прагнення до оволодіння новими знаннями й уміннями. Більш високі індекси за шкалою поступливості свідчать про тенденцію до компромісів в процесі діалогу, здатність залагоджувати конфлікти. Зазначені психологічні особливості сприяють ефективнішому виконанню поліцейськими своїх професійних завдань. Вищі показники професійної життєстійкості успішних поліцейських означають вищий рівень їхньої включеності у професійну діяльність, кращий контроль за нею та ефективніше прийняття професійних ризиків, здатність протистояти несприятливим обставинам, уміння запобігати розвитку професійної деформації.

Нарешті, за критерієм спрямованості також виявлено перевагу успішних поліцейських поліції ЮП: з 12 шкал опитувальника прогностично значущими виявились дані, отримані за шкалами 7, 10, 11, 12. За багатьма показниками психологічної придатності до діяльності не зафіксовано значущих відмінностей між обстежуваними групами успішних і неуспішних працівників поліції ЮП. Це стосується показників екстраверсії та інтроверсії, які є практично однаковими в обох підгрупах, а також показників сензитивності, емотивності та нейротизму.

Висновки

У результаті проведеного дослідження отримала підтвердження гіпотеза щодо доцільності використання в процесі психологічної діагностики індивідуально-особистісних властивостей поліцейських ЮП єдиної методології, заснованої на принципах системності, оптимізації, теоріях інтегральної індивідуальності, рис і ортогональних моделей, а також застосуванні науково обґрунтованих критеріїв і показників психологічної придатності особи до поліцейської діяльності, які відображують основні індивідуально-особистісні характеристики поліцейських ЮП і надають змогу прогнозування успішності їхньої оперативно-службової діяльності. Такий підхід уможливає пошук і реалізацію оптимального психодіагностичного комплексу валідних і надійних психодіагностичних методик для системного психодіагностичного дослідження індивідуальності працівників поліції ЮП з метою психологічного добору і призначення осіб на посади. Один із можливих варіантів такого комплексу включає такі адаптовані тести: загальних здібностей (рівня і структури інтелекту Амтхауера, емоційного інтелекту Манойлової, креативності Меде-Піорковського); індивідуально-особистісних характеристик (ІТО, опитувальник «Міні-Мульт» і ОВП), спрямованості (опитувальники Річі-Мартіна і Джонса-Крендалла). Важливо, що належність суб'єктивних опитувальників до теоретичної ортогональної індивідуально-особистісної моделі дозволяє психологу порівнювати, уточнювати й доповнювати отримані при тестуванні результати та формулювати надійний психодіагностичний висновок. Таким чином, за більшістю критеріїв і відповідних показників психологічної готовності поліцейських ЮП до діяльності обраний інструментарій добре спрацьовує. Дослідження із використанням зазначеного комплексу підтвердило можливість успішної диференціації поліцейських підрозділів ЮП НПУ за рівнями психологічної придатності до службової діяльності, а також ефективного прогнозування успішності їхніх професійних дій.

Список бібліографічних посилань: 1. Барко В. В. Методи дослідження індивідуально-особистісних властивостей працівників Національної

поліції України : монографія. Харків : Факт, 2024. 380 с. **2.** Барко В. В., Барко В. І., Мойсеева О. Є. Визначення рівня психологічної готовності поліцейських до службової діяльності. *Вісник Національного університету оборони України*. 2022. № 4 (68). С. 5–23. DOI: <https://doi.org/10.33099/2617-6858-22-68-4-16-28>. **3.** Барко В. В., Барко В. І., Остапович В. П. Використання адаптованих зарубіжних психодіагностичних методик у Національній поліції України: психологічний практикум / за заг. ред. В. О. Криволапчука. Київ : Вид-во «Людмила», 2022. 264 с. **4.** Mayer J. D. What Is Emotional intelligence? // *Emotional development and emotional intelligence: Implications for education* / ed. by P. Salovey, D. Sluyter. New York : Basic Books, 1997. Pp. 3–31. **5.** Барко В. В., Барко В. І., Остапович В. П. Можливості використання «Опитувальника великої п'ятірки» психологами Національної поліції України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки*. 2018. Вип. 3, т. 2. С. 181–186. **6.** Меде В., Піорковски Г. Дитяча обдарованість. Київ : Вид-во працівників просвіти, 1925. 226 с. **7.** Собчик Л. М. Психологія індивідуальності. Теорія і практика психодіагностики. Київ : Ніка-Центр, 2003. 624 с. **8.** John O. P., Naumann L. P., Soto C. J. Paradigm Shift to the Integrative Big-Five Trait Taxonomy: History, Measurement, and Conceptual Issues // *Handbook of personality: Theory and research* / ed. by O. P. John, R. W. Robins, L. A. Pervin. New York : Guilford Press, 2008. Pp. 114–158. **9.** Kincannon I. Prediction of standart MMPI scale scores from 71 items: The Mini-Mult. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 1968. Vol. 32, Iss. 3. Pp. 290–310. DOI: <https://doi.org/10.1037/h0025891>. **10.** Jones A., Crandall R. Validation of a short index of self-actualization. *Personality and Social Psychology Bulletin*. 1986. Vol. 12, Iss. 1. Pp. 63–73. DOI: <https://doi.org/10.1177/0146167286121007>.

Надійшла до редколегії 25.11.2024

Прийнята до опублікування 16.01.2025

Barko V. I., Yevdokimova O. O., Ostapovych I. P. Optimisation of psychological assessment of juvenile prevention police personnel for the purpose of professional selection and appointment

The article is devoted to the problem of finding the optimal psychodiagnostic tools that would enable a comprehensive study of individual and personal characteristics of police officers with a view to their psychological selection for service and appointment of current police officers to positions. An empirical study has been conducted covering a representative sample of police officers of juvenile prevention units, based on the theoretical concept of studying the individuality of a police officer based on the principles of systematicity, optimization, theories of integral individuality, traits and orthogonal personality models; the use of scientifically based criteria and indicators of a person's psychological suitability for police work, which reflect the main individual and personal characteristics of police officers, as well as the implementation of the original author's psychodiagnostic complex of valid and reliable methods of

systematic psychodiagnostic research of police officers. A variant of the diagnostic complex is proposed, which includes adapted tests: general abilities (Amthauer's level and structure of intelligence, Manoilova's emotional intelligence, Mede-Piorkowski's creativity); individual and personal characteristics (questionnaires of Individual-Typological, Mini-Multiple and Big Five), orientation (questionnaires of Richie-Martin and Jones-Crendall). The fact that subjective questionnaires belong to the theoretical orthogonal individual-personality model allows the psychologist to compare, clarify, and supplement the results obtained during testing and formulate a reliable psychodiagnostic conclusion. Thus, according to most criteria and relevant indicators, the psychodiagnostic tools selected for predicting the success of juvenile prevention police officers work successfully. The study using this complex confirmed the possibility of successful differentiation of juvenile prevention police units by levels of psychological fitness for duty and thus predicting the success of their professional actions as police officers.

Keywords: psychological study, juvenile prevention police, psychodiagnostics, professional selection, general abilities, individual and personal properties.

УДК 159.9:364-786.4

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.1.39>

Сергій Васи́льович Тамарін,

Харківський національний університет внутрішніх справ (аспірант);

 <https://orcid.org/0009-0009-0074-7159>,

e-mail: Soberukr@protonmail.com

ФІЗИЧНІ ТРЕНУВАННЯ ЯК ФАКТОР ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ТА РЕАДАПТАЦІЇ ВІЙСЬКОВИХ

Представлено аналіз науково-прикладних досліджень впливу фізичної активності на психічне здоров'я особистості. Презентовано технологію тренування та комплекс фізичних вправ, які позитивно впливають на психічний стан військовослужбовців і їхню готовність до виконання бойових завдань. Висвітлено результати спостереження за змінами у психофізіологічному стані військових після інтенсивних фізичних тренувань. З'ясовано, що фізичні тренування є невід'ємною частиною комплексного підходу до психологічної та соціальної реабілітації і реадaptaції військових, оскільки вони забезпечують інтеграцію фізичного, психічного та соціального здоров'я.

Ключові слова: військовослужбовці, реабілітація, реадaptaція, фізичні тренування, психологічне здоров'я, психологічна стійкість.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Повномасштабна війна в Україні стала серйозним викликом для психічного здоров'я військовослужбовців та членів їхніх родин. Постійне перебування в умовах бойових дій, втрата близьких, поранення, а також невизначеність майбутнього створюють сприятливе середовище для розвитку посттравматичного стресового розладу, депресії та хронічної тривожності. Ці стани вимагають особливої уваги й ефективних підходів до реабілітації та реадaptaції учасників бойових дій до цивільного життя. Одним із таких підходів є використання фізичних тренувань як важливого інструмента для стабілізації психологічного стану особистості.

Фізичні тренування є невід'ємною частиною комплексного підходу до психологічної та соціальної реабілітації, оскільки вони забезпечують інтеграцію фізичного, психічного й соціального здоров'я. У поєднанні з іншими методами, зокрема психотерапією, соціальною підтримкою та освітніми програмами [1], фізична активність сприяє повному відновленню особистості. Вона допомагає не лише поліпшити фізичний стан і зменшити симптоми психічних розладів, а й створює відчуття спільноти, взаємодії та підтримки. Це особливо важливо для військових, які потребують психофізичного відновлення

після виконання завдань у зоні бойових дій, а також для тих, хто повертається до цивільного життя, оскільки фізична активність може стати ефективним засобом реінтеграції та підтримки соціальних зв'язків.

Стан дослідження проблеми

За останні 20 років зросла кількість досліджень, які підтверджують ідею, що фізична активність може сприяти покращенню фізичного та психічного здоров'я впродовж усього життя людини. Емпіричні дослідження впливу фізичних тренувань на психофізичний стан людини демонструють широкий спектр позитивних ефектів. У своєму дослідженні Ф. Дж. Пенедо та Дж. Р. Дан розглянули загальні переваги фізичної активності для психічного та фізичного здоров'я. Науковці виявили, що фізичні вправи сприяють зниженню рівня тривожності й депресії, покращенню якості життя і загального самопочуття. Дослідження підкреслило значення регулярної фізичної активності як засобу профілактики психічних розладів і підтримки психологічного здоров'я в умовах високого стресу [2].

Ч. Х. Хілман, К. І. Еріксон та А. Ф. Крамер розкрили позитивний вплив аеробної фізичної активності на когнітивні функції та роботу мозку на молекулярному, клітинному, системному та поведінковому рівнях [3]. У своїй книзі «Іскра: нова революційна наука про фізичні вправи та мозок» дослідники Дж. Дж. Ратей та Е. Хагерман підкреслили вплив фізичної активності на нейропластичність мозку. Вони продемонстрували, як фізичні вправи підвищують рівень нейротрофічного фактора мозку (BDNF), що сприяє розвитку нових нейронних зв'язків і покращує когнітивні функції. Дослідники акцентують увагу на тому, що регулярна фізична активність може бути критичною для військових і людей, які пережили травматичні події, оскільки вона допомагає відновлювати когнітивні функції та сприяє психологічній адаптації [4].

Ще одне важливе дослідження було проведене Е. Андерсон і Г. Шивакумар, де розглядалась дія фізичних вправ на рівень стресу через зміну гормонального профілю. Дослідниці підкреслюють вирішальну роль гіпоталамо-гіпофізарно-наднирникової осі в регуляції стресових реакцій організму. Під час стресу гіпоталамус активує вироблення кортикотропін-рилізінг-гормону (CRH), який стимулює гіпофіз до виділення адренокортикотропного гормону (ACTH), що, своєю чергою, активує наднирники для вироблення кортизолу. Кортизол є основним гормоном стресу, а його рівень у крові може бути маркером стресових розладів і мати негативні наслідки для здоров'я, зокрема впливати на такі структури мозку, як гіпокамп, що відповідає за пам'ять і емоційну регуляцію. Дослідниці виявили, що регулярні

фізичні тренування знижують рівень кортизолу та збільшують вивільнення серотоніну й дофаміну, а це сприяє покращенню настрою, підвищенню психологічної стійкості та зниженню ризику розвитку депресивних станів; також підкреслили важливість урахування інтенсивності та тривалості тренувань для досягнення максимального ефекту [5].

Дослідження, проведене С. Розенбаумом зі співавторами, засвідчило вплив фізичної активності на симптоми депресії та тривожності. У метааналізі, що включав понад 49 досліджень, науковці виявили, що регулярна фізична активність значно знижує рівень депресії та тривожності як у клінічних, так і в неклінічних популяціях. Це дослідження підтвердило гіпотезу про те, що фізична активність може бути використана як ефективний інструмент для поліпшення психічного здоров'я [6].

Дослідження Л. М. Опіці та Р. Умбергер показало, що фізична активність є ефективною допоміжною терапією для зменшення тяжкості симптомів посттравматичного стресового розладу (далі – ПТСР). Науковиці зазначають, що традиційне лікування ПТСР включає психотерапію та фармакотерапію. Однак багато людей, які страждають на ПТСР, мають обмежений доступ до цих методів лікування. Учені доводять, що фізична активність покращує стан здоров'я, який може супроводжувати ПТСР (наприклад, тривожність, депресія, порушення сну та серцево-судинні захворювання), і наголошують, що клініцисти повинні включати фізичні вправи у свій план лікування пацієнтів із ПТСР, зокрема програму ходьби, аеробну активність або йогу [7].

На основі аналізу численних досліджень можна зробити висновок, що фізичні тренування є ефективним засобом покращення психічного здоров'я завдяки їхньому впливу на гормональний баланс і нейропластичність мозку. Це підтверджують як дослідження, проведені серед цивільного населення, так і ті, що фокусуються на реабілітації військових. Упровадження фізичної активності у програми реабілітації може значно покращити якість життя військовослужбовців та їхніх родин, сприяючи повноцінній психологічній та соціальній реабілітації (поверненню до цивільного життя).

З огляду на ці аспекти інтеграція фізичних тренувань у програми психологічної реабілітації та реабілітації є важливим кроком у підтримці психічного здоров'я українських військових та їхніх сімей.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є аналіз науково-прикладних досліджень впливу фізичної активності на психічне здоров'я особистості та висвітлення результатів спостереження за змінами у психофізіологічному стані військових після інтенсивних фізичних тренувань.

Задля досягнення поставленої мети дослідження необхідно вирішити такі *завдання*: 1) проаналізувати науково-прикладні дослідження впливу фізичної активності на психічне здоров'я особистості; 2) описати характер змін у психофізіологічному стані військових під впливом фізичної активності.

Наукова новизна дослідження

Представлено технологію тренування та комплекс фізичних вправ, які позитивно впливають на психічний стан військовослужбовців і їхню готовність до виконання бойових завдань. Висновки можуть бути корисними у процесі розроблення психологічних програм реабілітації та реадаптації військових.

Виклад основного матеріалу

Враховуючи результати науково-прикладних досліджень, упровадження фізичних тренувань у програми психологічної реабілітації та реадаптації військових матиме потужне практичне значення. Так, для військових, які брали участь у бойових діях, тренування можуть допомогти не лише поліпшити фізичний стан, а й знизити рівень стресу, тривожності та депресії. Регулярна фізична активність може бути корисною для профілактики ПТСР та інших психічних розладів, забезпечуючи важливу підтримку в умовах післявоєнної реадаптації. Тренування дадуть змогу сформувати здоровий ритм життя, допоможуть повернути контроль над тілом і емоціями, а також покращать загальне самопочуття. Також фізичні вправи можуть бути важливим інструментом соціалізації, оскільки групові заняття, командні тренування чи спільні фізичні активності сприяють відновленню соціальних зв'язків, що є критично важливим етапом у процесі реабілітації. Вони створюють можливість для взаємодії, підтримки та взаєморозуміння серед тих, хто пережив схожі стресові ситуації, що є особливо важливим для військових та членів їхніх родин. Крім того, фізичні тренування можуть стати основою для розвитку нових хобі або професій, що сприятиме реадаптації військових та підвищенню якості їхнього життя після війни.

Фізична активність стимулює вивільнення ендорфінів – природних знеболювальних засобів і покращувачів настрою, які зменшують відчуття болю та сприяють появі відчуття задоволення. Крім того, регулярні фізичні вправи знижують рівень кортизолу – гормону стресу, який у високих концентраціях може викликати тривожність, депресію та проблеми зі сном. Зменшення рівня кортизолу також сприяє покращенню функціонування імунної системи, що особливо важливо для військових, які перебувають у фізично та психологічно виснажливих умовах.

Вплив фізичних тренувань на мозок не обмежується лише ендорфінами. Дослідження американських учених показують, що регулярна

фізична активність підвищує рівень серотоніну та дофаміну – нейромедіаторів, які відіграють важливу роль у регулюванні настрою та мотивації. Серотонін допомагає зменшити відчуття тривоги та покращує сон, тоді як дофамін стимулює почуття задоволення і посилює концентрацію [8]. Це особливо актуально для військових, які часто стикаються із проблемами безсоння та втратою інтересу до життя.

Фізичні тренування, особливо аеробні навантаження, стимулюють нейропластичність – здатність мозку змінюватися та адаптуватися до нових умов [3]. Це сприяє покращенню когнітивних функцій, пам'яті та навчання, що є критично важливим для реадаптації військових до цивільного життя. Крім того, підвищення кровообігу під час фізичних вправ забезпечує кращу доставку кисню та поживних речовин до мозку, що сприяє його загальному здоровому функціонуванню.

З огляду на вищевикладений науково-практичний досвід нами було підібрано комплекс фізичних вправ і розроблено технологію тренування для військовослужбовців, які проходять ротаційний період і відновлюються після виконання надскладних службово-бойових завдань в екстремальних умовах.

До експериментальної групи увійшли 12 осіб, до програми відновлення яких було включено тренування за певними методиками. Контрольну групу становили 9 військовослужбовців, які відновлювалися в менш активному режимі, тобто без фізичних навантажень. Зазначимо, що військові експериментальної та контрольної груп дослідження виконують завдання, які передбачають перенесення великого обсягу спорядження, тому це вимагає високого рівня фізичної підготовки. Також їм необхідно мати достатньо високий рівень психологічної та моральної стійкості, оскільки здатність концентруватися протягом тривалого часу й ухвалювати швидкі рішення в несприятливих умовах є ключовими компонентами успішного виконання поставлених завдань.

Мета тренування – психофізичне відновлення після виконання службово-бойових завдань в екстремальних умовах; зниження рівня стресу, тривожності та покращення загального психофізичного стану.

Методи тренувань:

1) відновлювальний метод: застосування 30–40 % від максимальної ваги для виконання 100 повторень таких базових вправ, як жим штанги лежачи, присідання та станова тяга. Перед виконанням вправ проводиться тривала розминка та робота з резиновими амортизаторами.

Результатом цього підходу є насичення зв'язок, м'язів, фасцій та суглобів надмірною кількістю рідини, що сприяє пришвидшеному

відновленню м'язів і підвищенню рухливості опорно-рухового апарату. Після завершення цього етапу можна переходити до звичайних тренувань.

Відновлювальний цикл завершується другим типом тренувань, які стимулюють максимальне природне вироблення тестостерону організмом;

2) метод закріплення: робота з тягарями доповнюється аеробними (кардіо) навантаженнями. Використовують 80–90 % від максимальної ваги, яку військовий використовує у звичайному режимі, з подальшим доповненням кардіовибуховими вправами для тієї самої групи м'язів.

Наприклад, 5 присідань зі штангою та одразу 20–25 повторень стрибків із сидячого положення. Після відновлення пульсу виконуються 4–5 таких підходів. Станова тяга чергується з підтягуваннями на швидкість, а жим штанги лежачи – з віджиманням від підлоги з плесканням у долоні. Цей тип навантаження сприяє розвитку всього тіла та всіх груп м'язів, стимулюючи організм до накопичення енергії та сил.

Психофізичне відновлення військовослужбовців з інтенсивним фізичним навантаженням загалом триває 10–14 днів. Мінімальні навантаження для досягнення позитивних змін у фізичному та психологічному станах потребують 3–4 тренування на тиждень тривалістю 2 години. Рекомендується проводити тренування в першій половині дня або в обідній час. Також варто зазначити, що помилкове припущення про необхідність скасування тренувань через поганий стан здоров'я спростовується майже в 100 % випадків. У разі головного болю, підвищеної температури чи загального відчуття втоми через 30 хвилин тренування стан значно покращується.

Для визначення впливу фізичних навантажень на психоемоційний і фізичний стан військових ми використали суб'єктивне (опитування, самозвіт) та об'єктивне (спостереження за поведінкою) оцінювання.

Результати опитування учасників експериментальної групи показали, що фізичні тренування позитивно позначаються на відсутності надмірної втоми (100 % учасників); знижують рівень тривожності та напруження (100 %); збільшують фізичну витривалість (100 %); полегшують адаптацію в екстремальних умовах (92 %); забезпечують більш спокійний і зрівноважений емоційний стан (83 %); покращують настрій і емоційний стан (83 %); покращують концентрацію уваги (66 %); прискорюють метаболізм (58 %); зменшують судоми або запобігають їхній появі (42 %); допомагають звільнити голову від тривожних думок (33 %).

Спостереження за поведінкою та станом учасників експериментальної групи, які регулярно виконували фізичні навантаження,

включаючи аеробні й анаеробні вправи, дозволили сформувати такі висновки:

- у більшості учасників спостерігалася значно вища психологічна стійкість як у стресових, так і в побутових ситуаціях;
- збільшилась фізична витривалість, у результаті чого зменшилося відчуття надмірної втоми;
- учасники мали стабільний сон і прокидалися бадьорими;
- зменшилась конфліктність;
- покращився соціально-психологічний клімат у колективі;
- покращилась уважність і фізична витривалість під час виконання бойових завдань.

Опитування військовослужбовців контрольної групи, які відновлювалися без активних фізичних навантажень, показало такі результати: їхній психофізичний стан у нормі, проте не вистачило часу позбутися втоми за період відновлення (66 % учасників); є проблеми із засинанням, сон уривчастий (55 %); хотілося б позбавитись знервованості і роздратованості (44 %); відчувають тривогу та занепокоєння (33 %); відчувають надлишок енергії, якої хотіли би позбавитись (22 %). Під час відновлення 44 % учасників прагнули усамітнитись і відпочити від усіх, 33 % – віддали перевагу спілкуванню з побратимами та рідними, 22 % – рівномірно розподілили свій час між спілкуванням та усамітненням.

Можемо стверджувати, що фізичні тренування мають значний вплив на психічне здоров'я військовослужбовців та сприяють стабільності їхнього емоційного стану, зняттю втоми і відновленню сил за короткий проміжок часу. Регулярні фізичні навантаження активують процеси саморегуляції в організмі, що дозволяє зменшити рівень негативних емоцій, зокрема гніву, роздратування або відчуття безнадійності. Фізичні вправи можуть також стати своєрідним перемикачем для бійця, надаючи можливість відволіктися від думок і переживань, що травмують, сприяючи внутрішньому заспокоєнню.

При дотриманні такого циклу тренувань у військових випрацьовується необхідна витривалість в умовах обмеженого часу і фізичних можливостей. Регулярна фізична активність сприяє покращенню когнітивних функцій та відновленню психічної стійкості, що особливо важливо для військових, які пережили стресові ситуації під час виконання бойових завдань. Це дозволяє не лише покращити психічне здоров'я, а й створити підґрунтя для ефективної соціалізації, конструктивної взаємодії з іншими людьми та відновлення соціальних зв'язків.

Для досягнення максимального ефекту важливо забезпечити індивідуальний підхід до фізичної активності, враховуючи фізичні та психологічні особливості, а також створювати можливості для

групових тренувань і соціальної взаємодії, що сприятиме відновленню соціальних зв'язків і підтримці здорового психологічного стану.

Висновки

Інтеграція фізичних тренувань у комплексну програму реабілітації (реадаптації) дозволяє створити стійку базу для соціальної адаптації, відновлення емоційної стабільності та загального поліпшення якості життя. Вони надають можливість для взаємодії, формування здорових звичок і підтримки соціальних зв'язків, що особливо важливо для військових, які повертаються до цивільного життя. Тому фізична активність є критично необхідною для досягнення успішної реабілітації і реадаптації військових, оскільки забезпечує синергію між умови для стійкого та гармонійного життя після травматичних подій.

Фізичне навантаження як фактор психологічної реабілітації військових потребує комплексного та науково обґрунтованого підходу. Важливо враховувати численні аспекти, щоб забезпечити ефективність і безпеку застосування фізичних вправ у процесі відновлення психологічного здоров'я військовослужбовців. При включенні фізичних навантажень до програм реабілітації (реадаптації) військових ми пропонуємо звернути увагу на такі ключові аспекти:

1) індивідуальний підхід. Програма реабілітації (реадаптації) має бути розроблена з урахуванням індивідуальних потреб, фізичного та психологічного стану і особистих уподобань кожного військовослужбовця. Важливо враховувати наявність травм, хронічних захворювань та інших чинників, які можуть впливати на вибір вправ та інтенсивність навантаження;

2) різноманітність вправ. Програма реабілітації (реадаптації) повинна включати різноманітні види фізичної активності, зокрема аеробні вправи (ходьба, біг, плавання), силові вправи, вправи на гнучкість і рівновагу, що допоможе запобігти монотонності й забезпечить комплексний вплив на фізичне і психологічне здоров'я;

3) поступове збільшення інтенсивності і тривалості фізичних вправ задля уникнення перенапруження і травм. Важливо контролювати стан військовослужбовця та реагувати на будь-які ознаки погіршення самопочуття;

4) контроль кваліфікованих фахівців. Процес реабілітації повинен відбуватися під контролем кваліфікованих лікарів, фізіотерапевтів, психологів і тренерів, які будуть надавати підтримку, консультувати та коригувати програму в разі необхідності;

5) психологічна підтримка. Фізичні вправи слід поєднувати з іншими методами психологічної реабілітації, зокрема психотерапією,

груповою терапією, арттерапією тощо, що забезпечить ефективніше відновлення психологічного здоров'я;

6) соціальна підтримка від побратимів, родини та фахівців. Групові заняття і спільні активності можуть сприяти соціальній адаптації та зменшенню відчуття ізоляції.

Фізичне навантаження є важливим фактором психологічної реабілітації та реадaptaції військових. Правильно організована та науково обґрунтована програма фізичних вправ може допомогти військовослужбовцям відновити психологічне здоров'я, покращити якість життя і повернутися до повноцінного функціонування.

Список бібліографічних посилань: 1. Makarchuk N., Tamarin S., Miloradova N., Dotsenko V., Lobanov S. Development of Psychological Support Programs for Military Personnel Considering Combat Experience (Ukrainian Case). *Salud, Ciencia y Tecnología*. 2024. Vol. 4. DOI: <https://doi.org/10.56294/saludcyt2024.542>. 2. Penedo F. J., Dahn J. R. Exercise and well-being: a review of mental and physical health benefits associated with physical activity. *Current Opinion in Psychiatry*. 2005. Vol. 18, Iss. 2. Pp. 189–193. DOI: <https://doi.org/10.1097/00001504-200503000-00013>. 3. Hillman C. H., Erickson K. I., Kramer A. F. Be smart, exercise your heart: Exercise effects on brain and cognition. *Nature Reviews Neuroscience*. 2008. Vol. 9, Iss. 1. Pp. 58–65. DOI: <https://doi.org/10.1038/nrn2298>. 4. Ratey J. J., Hagerman E. *Spark: The revolutionary new science of exercise and the brain*. New York : Little, Brown and Company, 2008. 294 p. 5. Anderson E., Shivakumar G. Effects of exercise and physical activity on anxiety. *Frontiers in Psychiatry*. 2013. Vol. 4, Iss. 27. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2013.00027>. 6. Rosenbaum S., Vancampfort D., Steel Z., Newby J., Ward P. B., Stubbs B. Physical activity in the treatment of post-traumatic stress disorder: A systematic review and meta-analysis. *Psychiatry Research*. 2015. Vol. 230, Iss. 2. Pp. 130–136. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2015.10.017>. 7. Oppizzi L. M., Umberger R. The Effect of Physical Activity on PTSD. *Issues in Mental Health Nursing*. 2018. Vol. 39, Iss. 2. Pp. 179–187. DOI: <https://doi.org/10.1080/01612840.2017.1391903>. 8. Biddle S. J. H., Asare M. Physical activity and mental health in children and adolescents: A review of reviews. *British Journal of Sports Medicine*. 2011. Vol. 45, Iss. 11. Pp. 886–895. DOI: <https://doi.org/10.1136/bjsports-2011-090185>.

Надійшла до редколегії 11.02.2025

Прийнята до опублікування 14.03.2025

Tamarin S. V. Physical training as a factor of psychological rehabilitation and readaptation of military personnel

The analysis of scientific and applied research on the impact of physical activity on mental health is carried out. The training technology for improving the mental state of military

personnel is presented. The results of observing changes in the psychophysiological state of the military after intensive physical training are highlighted.

The nature of changes in the psychophysiological state of the military under the influence of physical activity is determined. The results of the survey of the participants of the experimental group showed that physical training helps to relieve fatigue and restore strength in a short time, reduces anxiety and tension, increases physical endurance, facilitates adaptation in extreme conditions, balances the emotional state, improves mood and concentration, speeds up metabolism, reduces (prevents) cramps, helps to get rid of anxious thoughts.

Monitoring the behaviour and condition of the military who regularly performed physical activity showed that most soldiers improved their psychological stability in both stressful and everyday situations; increased physical endurance; stabilised sleep; reduced conflict; optimised the social and psychological climate in the team; improved attentiveness and physical endurance during combat missions. The results obtained can be useful in the process of developing psychological rehabilitation and readaptation programmes for the military.

It was found that regular physical activity helps to reduce stress, anxiety and depression, which are critical aspects for survivors of combat and other traumatic events. During exercise, biochemical changes occur in the body that stimulate the production of hormones that improve mood and emotional state.

Physical training is an integral part of a comprehensive approach to the psychological and social rehabilitation and readaptation of military personnel, as it ensures the integration of physical, mental and social health. In combination with other methods, such as psychotherapy, social support and educational programmes, physical activity contributes to the full recovery of the individual.

Keywords: servicemen, rehabilitation, readaptation, physical training, psychological health, psychological resilience.

УДК 159.925:005:378(477) DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.1.40>

Світлана Вячеславівна Харченко,

*кандидат психологічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 3,
кафедра психології, соціології та педагогіки (професор);*

 <https://orcid.org/0000-0002-5149-7892>,

e-mail: secretvictory@gmail.com;

Олег Вікторович Колдашов,

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
(м. Харків),*

*Військово-юридичний інститут,
кафедра загальновійськових дисциплін (старший викладач);*

 <https://orcid.org/0009-0007-6564-9563>,

e-mail: Nationallaw@i.ua

**СОЦІАЛЬНИЙ ІНТЕЛЕКТ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРИЙНЯТТЯ
УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ ЗДОБУВАЧАМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ,
ЯКІ НАВЧАЮТЬСЯ ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ
«ПРАВООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ»**

Досліджено взаємозв'язки між соціальним інтелектом та особливостями прийняття управлінських рішень у майбутніх правоохоронців. Доведено, що орієнтація опитаних на взаємодію з підлеглими на основі підпорядкування тісно пов'язана з рівнем соціального інтелекту та здатністю передбачати наслідки поведінки інших, розуміти логіку розвитку ситуацій взаємодії та значення поведінкових реакцій у цих ситуаціях. Встановлено, що прагнення уникати ситуацій прийняття рішень у майбутніх працівників правоохоронних органів корелює з рівнем соціального інтелекту та більшістю його складових.

Ключові слова: соціальний інтелект, здібності соціального інтелекту, лідер, стиль прийняття управлінських рішень, здобувачі закладів вищої освіти сектору безпеки та оборони.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Управлінська взаємодія є специфічним видом як формального, так і неформального співробітництва між керівником і підлеглими, що спрямоване на реалізацію поставлених цілей. Правоохоронна діяльність вимагає від офіцерів здатності ефективно виконувати управлінські функції та виявляти лідерські якості. Однією з ключових умов

успішної управлінської взаємодії є наявність соціального інтелекту. Соціальний інтелект – це провідна складова когнітивної регуляції міжособистісного спілкування. Він забезпечує здатність розпізнавати й обробляти інформацію про поведінку людей, розуміти вербальні та невербальні засоби комунікації, формувати адекватне уявлення про інших людей і соціальні групи, а також передбачати їхню поведінку в різних ситуаціях.

Актуальним є дослідження взаємозв'язків між здібностями соціального інтелекту та особливостями процесу прийняття управлінських рішень у майбутніх правоохоронців.

Стан дослідження проблеми

Властивості лідера та керівника, що забезпечують успішну реалізацію управлінських функцій, є предметом численних досліджень науковців, зокрема і в галузі юридичної психології. Як зазначає Ю. Бойко-Бузиль, професіоналізм керівника органів Національної поліції України проявляється у вмілому використанні та ефективному застосуванні психологічних методів управління підрозділом, здатності генерувати незалежні та креативні ідеї, умінні приймати самостійні й обґрунтовані управлінські рішення, здатності вирішувати складні завдання в умовах обмеженого часу або нестачі інформації, а також зважено й аргументовано відстоювати власні переконання [1, с. 81].

В. Барко є автором моделі сучасного проактивного поліцейського управління, яке він охарактеризував як цілеспрямовану взаємодію з підлеглими та вплив на них із метою досягнення цілей організації на засадах гуманістичної психології. Основними компонентами цієї моделі є: планування життєвого шляху, кар'єри й професійної діяльності працівників; особистісне зростання керівників і персоналу; використання командної роботи та лідерства; системний підхід до всіх етапів роботи з персоналом, побудова ефективної системи міжособистісних стосунків [2].

Р. Кац описував три групи лідерських умінь:

- технічні вміння (зумовлені професійною сферою діяльності);
- міжособистісні вміння (розуміння поведінки окремих людей і групової динаміки, здатність розуміти почуття та мотиви інших, уміння ефективно взаємодіяти та переконувати тощо);
- концептуальні вміння (спроможність працювати з ідеями та концепціями, розвинене логічне мислення, вміння індуктивно та дедуктивно аргументувати, мислити креативно) [3, с. 163].

Фактично друга група вмінь, визначених ученим, відображає рівень розвитку здібностей соціального інтелекту.

Думку про важливість для лідера розвиненого соціального інтелекту поділяє А. Мітлош, яка серед факторів розвитку лідерського потенціалу особистості виокремлює високу мотивацію, розвинений

емоційний і соціальний інтелект, нестандартний підхід до розв'язання складних соціальних проблем, здатність до стратегічного планування, вибору ефективних методів реалізації планів і прийняття рішень у різних ситуаціях [4, с. 98].

Науковці встановили, що соціальний інтелект є основою здатності суб'єкта розуміти інституційну систему, яка його оточує, та знаходити в її межах найефективніші способи досягнення поставлених цілей. Високий рівень соціального інтелекту є необхідною умовою для набуття суб'єктом високого статусу в неформальній ієрархії. Крім того, він тісно пов'язаний з ефективністю лідерства як у малих групах, так і у трудових колективах, а також з орієнтацією на офіційну субординацію в колективі [5, с. 157].

У своїй роботі С. Ситнік зауважує, що при більш високому рівні соціального інтелекту керівники частіше обирають колегіальний та діловий стиль управлінської взаємодії. Низький рівень розвитку соціального інтелекту діагностується в керівників з ліберальним або директивним стилем взаємодії в управлінській діяльності [6, с. 262].

Виявлено, що в керівників із вираженою готовністю до ризику соціальний інтелект зумовлює рівень соціальної відповідальності й упевненість у собі в ризикованих ситуаціях. Натомість у керівників, які схильні уникати ризику, соціальний інтелект активізує контроль за поведінкою та її можливими наслідками [5, с. 157].

З'ясовано, що розвинений соціальний інтелект сприяє застосуванню стилю пристосування, а меншою мірою – співробітництва у розв'язанні конфліктних ситуацій. Натомість низький рівень соціального інтелекту зумовлює переважання стилю уникання [7, с. 72]. Крім того, високий рівень соціального інтелекту сприяє формуванню більш активної, проте менш конфліктної, деструктивної та агресивної позиції у взаємодії. Така настанова передбачає актуальні установки, що сприяють вирішенню практичних завдань і узгодженню дій партнерів у процесі соціальної взаємодії, насамперед ділового та професійного характеру. Розвинений соціальний інтелект також перешкоджає виникненню протиріч у міжособистісних стосунках у групі [8, с. 114].

На думку С. Ситнік, особи з розвиненим соціальним інтелектом, здатні розуміти та адаптуватися до складних соціальних обставин, частіше використовують стратегії компромісу та співпраці порівняно з тими, хто має низький рівень соціального інтелекту і частіше проявляє пристосування. Це підтверджує важливість соціального інтелекту в позитивній взаємодії та розв'язанні конфліктів [9, с. 1381].

Отже, не викликає сумніву, що розвинений соціальний інтелект є важливою властивістю суб'єкта управлінської діяльності. Він дозволяє будувати ефективніші в досягненні мети міжособистісні взаємини, зокрема вертикальні «керівник – підлеглий».

Мета і завдання дослідження

Метою статті є дослідження характеру взаємозв'язків між здібностями соціального інтелекту та особливостями прийняття управлінських рішень у майбутніх правоохоронців.

Для досягнення поставленої мети було сформульовано такі *завдання*: дослідити взаємозв'язки між здібностями соціального інтелекту й міжособистісним характером процесу розроблення та прийняття рішення у здобувачів вищої освіти, які навчаються за спеціальністю «Правоохоронна діяльність»; вивчити взаємозв'язки між складовими соціального інтелекту й особистісним характером процесу розроблення та прийняття управлінських рішень у майбутніх правоохоронців.

Наукова новизна дослідження

Уперше емпірично вивчено взаємозв'язки між здібностями соціального інтелекту та особливостями прийняття управлінських рішень здобувачами вищої освіти за спеціальністю «Правоохоронна діяльність».

Матеріали та методи досліджень

У проведеному дослідженні взяли участь здобувачі вищої освіти, які навчаються на першому курсі Військово-юридичного інституту Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого за спеціальністю «Правоохоронна діяльність» (37 осіб). Вік учасників дослідження становив 20–22 роки.

Емпіричні дані були отримані за допомогою психодіагностичної методики дослідження соціального інтелекту Дж. Гілфорда та М. Саллівана й опитувальника «Оцінка стилів прийняття управлінських рішень».

Методика Дж. Гілфорда та М. Саллівана містить чотири субтести: «Історії із завершенням» – вимірює здібність передбачати наслідки поведінки у певній ситуації; «Групи експресії» – діагностує рівень розвитку здібності до логічного узагальнення, виокремлення загальних істотних ознак у різних невербальних реакціях людини; «Вербальна експресія» – вимірює здібність розуміти зміну значення подібних вербальних реакцій людини залежно від контексту ситуації, яка їх викликала; «Історії з доповненням» – вимірює здібність розуміти логіку розвитку ситуацій взаємодії, значення поведінки людей у цих ситуаціях.

Опитувальник «Оцінка стилів прийняття управлінських рішень» містить дві шкали: «Владність», яка надає інформацію про міжособистісний (інтеріндивідуальний) характер процесу розроблення та прийняття управлінського рішення, та «Поведінка у проблемній ситуації», що відображає особистісну (індивідуальну) складову процесу розроблення та прийняття управлінського рішення.

Шкала «Владність» має два полюси: «Лібералізм» і «Директивність». Керівник, ближчий до полюса «Лібералізм», надає свободу дій своїм

підлеглим та прагне з ними дружніх, неконфліктних відносин. Керівник, ближчий до полюса «Директивність», спрямований на досягнення результату, використовує будь-які засоби його досягнення, будує стосунки з підлеглими виключно на основі підпорядкування та прагне акцентувати свою рольову позицію керівника.

Полюсами шкали «Поведінка у проблемній ситуації» є «Продуктування проблемної ситуації (ситуації ухвалення рішення)» та «Уникнення ситуації ухвалення рішення». Особа, ближча до полюса «Уникнення ситуації прийняття рішення», відкладає та затягує процес ухвалення рішення, схильна перекидати відповідальність на підлеглих або інші обставини. Особа, ближче до полюса «Продуктування проблемної ситуації», впевнена в собі, має високий рівень мотивації досягнення, здатна брати на себе відповідальність за дії підлеглих.

Статистична обробка даних дослідження здійснювалася за допомогою коефіцієнта рангової кореляції Спірмена (для $N = 37$, $p \leq 0,05$ при $r_s = 0,34$; $p \leq 0,01$ при $r_s = 0,43$).

Результати дослідження

Результати емпіричного дослідження показали: що ближче майбутні правоохоронці до полюса «Директивність», тобто більше орієнтовані на досягнення результату будь-якими засобами, їхні відносини з підлеглими будуються на основі незаперечного підпорядкування та акцентування власного статусу керівника, то статистично достовірніше ($p \leq 0,01$) вище в них рівень розвитку здібності передбачати наслідки поведінки осіб у певній ситуації ($r_s = 0,68$) та здібності розуміти логіку розвитку взаємин, значення поведінки людей у цих ситуаціях ($r_s = 0,45$) (див. табл. 1).

Таблиця 1

Взаємозв'язки між здібностями соціального інтелекту та основними шкалами стилів прийняття управлінських рішень у майбутніх правоохоронців

Субтести методики Дж. Гілфорда та М. Саллівана	Шкала, r_s	
	Владність	Поведінка у проблемній ситуації
Історії із завершенням	0,68**	-0,31
Групи експресії	-0,51**	0,30
Вербальна експресія	0,10	-0,34*
Історії з доповненням	0,45**	-0,59**
Загальний рівень	0,31	-0,37*

Умовні позначки: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$

Результати, відображені в табл. 1, демонструють, що загальний рівень розвитку соціального інтелекту опитаних виявився тісно

пов'язаним ($r_s = 0,31$) із «Владністю» як координатою прийняття управлінських рішень, але взаємозв'язок не досягнув рівня статистичної значущості.

У дослідженні виявлений статистично достовірний ($p \leq 0,01$) зворотний зв'язок між «Владністю» як координатою прийняття управлінських рішень і здібністю до узагальнення, виокремлення спільних істотних ознак у різних емоційних реакціях, міміки та пантоміміки людини ($r_s = -0,51$).

У майбутніх правоохоронців наявний статистично достовірний ($p \leq 0,05$) зворотний зв'язок між полюсом «Продуктування проблемної ситуації (ситуації ухвалення рішення)» та загальним рівнем соціального інтелекту ($r_s = -0,37$), а також здібностями розуміти зміну значення подібних вербальних реакцій людини залежно від контексту ситуації, яка їх викликала ($r_s = -0,34$), та усвідомлювати логіку розвитку взаємин, значення поведінки людей у цих ситуаціях ($r_s = -0,59$). Зв'язок із рівнем розвитку здібності передбачати наслідки поведінки в певній ситуації не досягнув рівня статистичної значущості ($r_s = -0,31$). При цьому рівень розвитку здібності до узагальнення, виокремлення загальних істотних ознак у різних емоційних реакціях, міміки та пантоміміки реакціях людини мав в опитаних із цим полюсом тісний позитивний зв'язок ($r_s = 0,30$).

Таким чином, наближення до полюсу «Уникнення ситуації ухвалення рішення» в координаті «Поведінка у проблемній ситуації» у майбутніх правоохоронців має тісний зв'язок із розвиненим соціальним інтелектом та більшістю здібностей, які визначають його загальний рівень.

Обговорення результатів

Зв'язок із розвиненим соціальним інтелектом та більшістю здібностей, які визначають його загальний рівень, прагнення уникнення ситуації ухвалення рішення в майбутніх правоохоронців імовірно пов'язаний з неготовністю на цьому етапі фахового становлення до прийняття управлінських рішень та необхідністю приділити увагу процесу розроблення та прийнятті управлінських рішень при формуванні так званих м'яких навичок (*soft skills*) у здобувачів освіти.

Звертає на себе увагу той факт, що серед взаємозв'язків між стилями прийняття управлінських рішень та здібностями соціального інтелекту майбутніх правоохоронців особливе місце посідає здатність до логічного узагальнення, виокремлення загальних істотних ознак у різних невербальних реакціях людини. Ця здатність, на відміну від інших складових соціального інтелекту, виявилася пов'язаною зі стилями прийняття управлінських рішень у протилежний спосіб, що потребує подальшого вивчення.

Висновки

Орієнтованість майбутніх правоохоронців на досягнення результату будь-якими, навіть найжорсткішими засобами, побудова відносин із підлеглими на основі незаперечного підпорядкування, підкреслення власного статусу керівника тісно пов'язана з рівнем соціального інтелекту та достовірно пов'язана з рівнем розвитку здібностей передбачати наслідки поведінки інших у певній ситуації, розуміти логіку розвитку ситуацій взаємодії, значення поведінки людей у цих ситуаціях. При цьому зв'язок зі здібністю до логічного узагальнення, виокремлення загальних істотних ознак у різних невербальних реакціях людини був зворотним.

Рівень соціального інтелекту та більшість здібностей, які його визначають, мали достовірний зворотний зв'язок з полюсом «Продуктування проблемної ситуації (ситуації ухвалення рішення)» у майбутніх правоохоронців. Отже, прагнення уникати ситуації ухвалення рішення ймовірно пов'язане з неготовністю на цьому етапі фахового становлення здобувачів вищої освіти до прийняття управлінських рішень та необхідністю вдосконалення навичок з розроблення та прийняття управлінських рішень при формуванні м'яких навичок (*soft skills*), яким необхідно приділити особливу увагу.

Список бібліографічних посилань: 1. Бойко-Бузиль Ю. Ю. Професійно важливі якості в контексті професіоналізму керівника правоохоронних органів України. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2014. № 2. С. 79–84. 2. Барко В. І. Психологія управління персоналом органів внутрішніх справ (проактивний підхід) : монографія. Київ : Ніка-Центр, 2003. 448 с. 3. Пономаренко О. В. Проблема лідерських якостей вчителя в дослідженнях американських учених. *Порівняльно-педагогічні студії*. 2011. № 1 (7). С. 160–164. 4. Освітнє лідерство: від теорії до практики : монографія / за наук. ред. В. Р. Міляєвої. Електр. вид. Київ ; Кривий Ріг : Вид. Р. А. Козлов, 2021. 296 с. URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/36659> (дата звернення: 30.01.2025). 5. Харченко С. В. Соціальний інтелект у професійній діяльності суб'єкта. *Право і безпека*. 2017. № 3 (66). С. 153–158. 6. Ситнік С. В. Соціальний інтелект як регулятор управлінської взаємодії. *Наука і освіта*. 2010. Спецвип. С. 258–263. 7. Харченко С. В. Особливості взаємозв'язку соціального інтелекту та конфліктності у спілкуванні // *Особистість, суспільство, закон: психологічні проблеми та шляхи їх розв'язання* : зб. тез. наук.-практ. конф. (м. Харків, 30 берез. 2017 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2017. С. 70–72. 8. Харченко С. В. Особливості соціального інтелекту в юнацькому віці. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2017. № 2. С. 112–116. 9. Ситнік С. В. Соціальний інтелект у структурі детермінант стилю подолання конфліктних ситуацій. *Наукові перспективи*. 2024.

№ 4 (46). С. 1371–1382. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-4\(46\)-1371-1382](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-4(46)-1371-1382).

Надійшла до редколегії 18.02.2025

Прийнята до опублікування: 11.03.2025

Kharchenko S. V., Koldashov O. V. Social intelligence and peculiarities of managerial decision-making by higher education students studying in the speciality “Law Enforcement”

It is emphasised that the developed social intelligence is an important property of the subject of managerial activity, which allows building more effective interpersonal relationships in terms of achieving the goal, including vertical ones: manager-subordinate.

The article presents the results of an empirical study on the relationships between the components of the structure of social intelligence abilities and the peculiarities of managerial decision-making (“Power” and “Behaviour in a problem situation”) of higher education students studying in the speciality “Law Enforcement”. The study involved the first-year students of the Military Law Institute of the Yaroslav Mudryi National Law University, studying “Law Enforcement”. The empirical data were obtained using the psychodiagnostic methodology of social intelligence research by J. Guilford and M. Sullivan and the questionnaire “Assessment of Management Decision-Making Styles”.

It is proved that the orientation of future law enforcement officers to achieve results by any means, even the most severe ones, building relationships with subordinates on the basis of unquestioning subordination, emphasising their own status as a leader are closely related to the level of social intelligence and are reliably related to the level of development of the ability to predict the consequences of the behaviour of others in a given situation and to understand the logic of interaction situations and the significance of people's behaviour in these situations. A special place is shown for the ability to logically generalise, to identify common essential features in various non-verbal reactions of a person regarding styles of managerial decision-making.

The level of social intelligence and most of the abilities that determine it had a reliable feedback with the pole “Production of a problem situation (decision-making situation)” in future law enforcement officers. Thus, the desire to avoid a decision-making situation is probably related to the unpreparedness of higher education students at this stage of their professional development to make managerial decisions and the need to improve skills in developing and making managerial decisions when forming a soft skills case, which should be given special attention.

Keywords: social intelligence, social intelligence abilities, leader, style of managerial decision-making, students of the security and defence sector HEIs.

НАШІ АВТОРИ

Барко В. І.	➤ Державний науково-дослідний інститут МВС України (м. Київ), наукова лабораторія психологічного забезпечення (головний науковий співробітник), д-р психол. наук, проф.
Басиста Ю. О.	➤ Донецький національний університет імені Василя Стуса (студентка);
Беседіна І. О.	➤ Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ дослідження матеріалів, речовин і виробів (старший судовий експерт)
Бугайчук К. Л.	➤ Харківський національний університет внутрішніх справ (далі – ХНУВС), навчально-науковий інститут № 2, науково-дослідна лабораторія з проблем правового забезпечення діяльності поліції та протидії злочинності (завідувач), д-р юрид. наук, проф.
Гарбуз М. В.	➤ Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (головний судовий експерт)
Гончаренко Л. Л.	➤ ХНУВС, Сумська філія, кафедра юридичних дисциплін (доцент), канд. іст. наук, доц.
Гофельд Г. С.	➤ ХНУВС, навчально-науковий інститут № 5, кафедра цивільного права та процесу (старший викладач)
Греченко В. А.	➤ ХНУВС, кафедра гуманітарних дисциплін та українознавства (завідувач), д-р іст. наук, проф., засл. працівник освіти України
Грібов М. Л.	➤ ХНУВС, навчально-науковий інститут № 2, кафедра оперативно-розшукової діяльності та розкриття злочинів (професор), д-р юрид. наук, проф.
Гусєва В. О.	➤ ХНУВС; навчально-науковий інститут № 1, кафедра криміналістики та судової експертології (завідувач), д-р юрид. наук, проф.
Древаль Ю. Д.	➤ Національний університет водного господарства та природокористування (м. Рівне), кафедра менеджменту та публічного управління (професор), д-р наук з держ. упр., проф.

Євдокімова О. О.	➤	ХНУВС, навчально-науковий інститут № 5, кафедра соціології і психології (завідувач), д-р психол. наук, проф.
Ємець І. О.	➤	Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України (докторант), канд. юрид. наук
Жорнокуй Ю. М.	➤	ХНУВС, навчально-науковий інститут № 5, кафедра цивільного права та процесу (завідувач), д-р юрид. наук, проф.
Заяць Д. Д.	➤	ХНУВС, навчально-науковий інститут № 5, кафедра кримінального процесу, криміналістики та експертології, канд. юрид. наук, доц.
Заяць К. Д.	➤	Головне управління Національної поліції в Харківській області, Харківське районне управління поліції № 3, Відділ поліції № 1, слідчий відділ, д-р філос. в галузі права
Іванов Ю. Ф.	➤	Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, відділ права на працю (начальник відділу), канд. юрид. наук, доц.
Кавун С. М.	➤	Донецький національний університет імені Василя Стуса, кафедра конституційного, міжнародного і кримінального права (старший викладач), канд. юрид. наук
Кириченко Т. С.	➤	Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (старший судовий експерт)
Ковальов Ю. Ю.	➤	Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України (докторант), канд. юрид. наук
Колдашов О. В.	➤	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого (м. Харків), Військово-юридичний інститут, кафедра загальновійськових дисциплін (старший викладач)
Колеснікова М. В.	➤	Сумський державний університет, навчально-науковий інститут права, кафедра адміністративного, господарського права та фінансово-економічної безпеки (доцент), канд. юрид. наук, доц.
Колобиліна О. О.	➤	ХНУВС, Сумська філія, кафедра юридичних дисциплін (викладач), д-р філос. у галузі права

Коломійцев С. О.	➤ ХНУВС, навчально-науковий інститут № 4, науково-дослідна лабораторія з проблем інформаційних технологій та протидії злочинності у кіберпросторі (науковий співробітник)
Коломойцев М. М.	➤ Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України (докторант), канд. юрид. наук
Кравченко Р. В.	➤ Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (завідувач)
Криворучко Н. В.	➤ Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (заступник завідувача)
Кулик Я. О.	➤ Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (старший судовий експерт)
Кухарев О. Є.	➤ ХНУВС, навчально-науковий інститут № 5, кафедра цивільного права та процесу (професор), д-р юрид. наук, проф.
Лемешенко А. В.	➤ Сумський державний університет, навчально-науковий інститут права (студентка)
Малютіна О. К.	➤ ХНУВС, навчально-науковий інститут № 5, підготовче відділення (завідувач), кафедра гуманітарних дисциплін та українознавства (доцент), канд. іст. наук, доц.
Маркова О. О.	➤ ХНУВС, Сумська філія, кафедра юридичних дисциплін (професор), д-р юрид. наук, доц.
Мороз О. В.	➤ ХНУВС, навчально-науковий інститут № 5, кафедра цивільного права та процесу (доцент) канд. юрид. наук, доц.
Остапович І. П.	➤ Головне управління Національної поліції у Волинській області, управління превентивної діяльності, сектор ювенальної превенції (начальник)
Петренко А. В.	➤ Сумський апеляційний суд, відділ управління персоналом суду (головний спеціаліст)
Попов В. Ю.	➤ Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України (докторант), канд. юрид. наук

Савченко Р. А.	➤	Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Мамутова НАН України» (аспірант), м. Київ
Самбор М. А.	➤	Головне управління Національної поліції в Чернігівській області, Прилуцький районний відділ поліції, сектор моніторингу, депутат Прилуцької районної ради, канд. юрид. наук, член-кореспондент Національної академії наук вищої освіти України
Селюков В. С.	➤	ХНУВС, відділ аналітичної роботи та організації управління (начальник), д-р юрид. наук, доц.
Сліпченко А. С.	➤	ХНУВС, навчально-науковий інститут № 5, кафедра цивільного права та процесу (доцент), канд. юрид. наук, доц.
Сліпченко С. О.	➤	ХНУВС, навчально-науковий інститут № 1, кафедра цивільного, трудового та господарського права (професор), д-р юрид. наук, проф.
Собакарь Є. М.	➤	Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (головний судовий експерт)
Соловйова О. Є.	➤	ХНУВС, навчально-науковий інститут № 5, кафедра кримінального процесу, криміналістики та експертології (доцент), канд. юрид. наук, доц.
Суп Є. Ю.	➤	Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України (докторант), канд. юрид. наук
Тамарін С. В.	➤	ХНУВС (аспірант)
Таркан О. М.	➤	Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України (докторант), канд. юрид. наук
Тищенко Г. В.	➤	Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (старший судовий експерт)
Улибіна Л. Ю.	➤	Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (старший судовий експерт)

- Усатий В. О.** ➤ Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України (докторант), канд. юрид. наук
- Філіпська Н. О.** ➤ ХНУВС, кафедра конституційного і міжнародного права та прав людини (старший викладач), канд. юрид. наук
- Харченко С. В.** ➤ ХНУВС, навчально-науковий інститут № 3, кафедра психології, соціології та педагогіки (професор), канд. психол. наук, доц.
- Ходєєва Н. В.** ➤ ХНУВС, навчально-науковий інститут № 5, кафедра цивільного права та процесу (доцент), канд. юрид. наук, доц.
- Шеліховська І. Ю.** ➤ Вінницька обласна прокуратура, Вінницька окружна прокуратура (прокурор)
- Щербаковський М. Г.** ➤ ХНУВС, навчально-науковий інститут № 5, кафедра кримінального процесу, криміналістики та експертології (завідувач), д-р юрид. наук, проф.

ДО УВАГИ АВТОРІВ

**ПЕРІОДИЧНІ НАУКОВІ ВИДАННЯ
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Крім збірника наукових праць «Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ», Університет є засновником і видавцем ще трьох періодичних наукових видань – збірника наукових праць «**Вісник Кримінологічної асоціації України**», наукового журналу «**Право і безпека**» та електронного видання «**Форум права**».

Вісник Кримінологічної асоціації України

Збірник наукових праць «**Вісник Кримінологічної асоціації України**» видається з 2012 року. У 2016 році збірник став переможцем конкурсу на краще видання в системі МВС України. у 2018 р. збірник посів I місце у номінації «Періодичні видання» на Всеукраїнському конкурсі на краще правниче видання.

Основні завдання: Оприлюднення основних результатів наукових досліджень у галузі кримінальної юстиції; концентрація інтелектуальних ресурсів для вирішення гострих проблем злочинності в умовах воєнного стану; висвітлення теоретичних і практичних проблем кримінального права, кримінології та кримінально-виконавчого

права у світлі реформування кримінальної юстиції; вдосконалення національного кримінального законодавства, правового регулювання, інформаційно-аналітичного та організаційно-управлінського забезпечення протидії злочинності в Україні тощо.

Категорії читачів: науковці, юристи, курсанти, слухачі та студенти закладів вищої освіти МВС України, юридичних закладів вищої освіти, працівники правоохоронних органів.

Періодичність випуску видання становить 3 рази на рік.

Мови видання: українська, англійська.

Сайт

видання:

<https://vca.univd.edu.ua/index.php/vca/index>.

Право і безпека

Науковий журнал «Право і безпека» видається з 2002 року. 17 березня 2020 р. Наказом МОН України № 409 журналу було присвоєно категорію «Б». У 2023 р. науковий журнал «Право і безпека» посів 1-е місце у Всеукраїнському конкурсі на краще правниче видання у номінації «Періодичні видання», а також 1-е місце у Всеукраїнському (національному) конкурсі наукових і навчальних видань із права, безпеки та євроінтеграції «Юридика» в номінації «Науковий журнал із права».

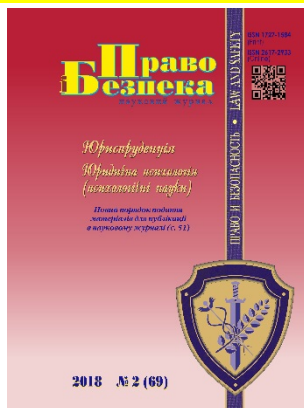
Основні завдання: сприяння дослідникам у здійсненні наукової діяльності, поширення новітніх наукових знань, оприлюднення досліджень з актуальних питань права і юридичної психології, протидії злочинності, забезпечення національної безпеки та прав людини, захисту інтелектуальної власності, кібербезпеки, реформування законодавства тощо.

Категорії читачів: усе населення.

Періодичність випуску видання: 4 рази на рік.

Мови видання: українська, англійська.

Сайт видання: <http://pb.univd.edu.ua>.

Форум права

Електронне видання «Форум права» видається з 2005 року. Входить в ТОП-100 журналів України за версією Google Scholar в 2019 році. Посідає 22–26 місця (h5-індекс=20) Рейтингу наукових періодичних видань, що мають бібліометричні профілі.

Призначення журналу: досягнення якісно нового рівня повноти й оперативності задоволення інформаційних потреб суспільства в сучасних знаннях у галузі права.

Категорії читачів: науковці-юристи, працівники правоохоронних органів.

Періодичність випуску видання становить 5 разів на рік.

Мови видання: українська, англійська.

Сайт видання: <http://forumprava.pp.ua>.

ДЛЯ НОТАТОК

Редагування *Н. Й. Михайличенко, С. С. Тарасової*
Внесення правок *Н. Й. Михайличенко, С. С. Тарасової*
Комп'ютерне верстання *А. О. Зозулі*
Переклад анотацій *О. О. Статівки*
Дизайн обкладинки *І. Є. Єсіної*

Зареєстровано в Національній раді України з питань телебачення
та радіомовлення рішенням № 1739 від 23.05.2024
(ідентифікатор медіа R30-05240)

Підп. до друку 27.03.2025. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 29,75. Тираж 50 прим. Зам. № 2025-

Адреса редакції, видавця та виготовлювача:
Харківський національний університет внутрішніх справ,
просп. Льва Ландау, 27, Харків, 61080;
тел. 7398-342, факс 7398-181; адреса електронної пошти:
visnyk.hnuvs@ukr.net; сайт: <http://visnyk.univd.edu.ua>.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.